

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

<http://history.org.ua>

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ФАКТИ, СУДЖЕННЯ, ПОШУКИ

Міжвідомчий збірник наукових праць

Засновано 1991 р.

Випуск 20

Київ-2011

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 20 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 342 с.

В збірнику висвітлюються маловідомі сторінки історії України ХХ ст. Розрахований на фахових істориків, викладачів та студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів, суспільствознавців, шанувальників історії України.

Автори висловлюють особисту думку, яка не завжди збігається з поглядами членів редколегії, і несуть персональну відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Редколегія:

Я. Верменич, доктор історичних наук

В. Даниленко, чл.-кор. НАН України, доктор історичних наук, професор

С.Кульчицький (відповідальний редактор), доктор історичних наук, професор

В. Марочко, доктор історичних наук

О. Мовчан, доктор історичних наук

О. Удод, доктор історичних наук, професор

О. Юркова (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

Л. Якубова (заступник відповідального редактора), доктор історичних наук

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
Протокол № 4 від 28 квітня 2011 р.*

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України
НАН України обов'язкове

ЗМІСТ

Головко Володимир. Повсякденність та історичний час у контексті української історії 1930-х років	5
Кульчицький Станіслав. Володимир Ілліч Ульянов-Ленін: погляд з ХХІ століття	29
Рубльов Олександр. «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя ХІХ–ХХ ст.	77
Марочко Василь. Історичні погляди Олександра Довженка	97
Примаченко Яна. До історії становлення та розвитку ідеології українського інтегрального націоналізму міжвоєнної доби	121
Єфіменко Геннадій. Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917–1920)	135
Гриневич Людмила. Стаття 127 КК УСРР як важіль боротьби з приватником в умовах розгортання надзвичайних заходів на початку 1928 р.	177
Бикова Тетяна. Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Криму наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр.	193
Мовчан Ольга. Громадське харчування робітників УРСР у 1930-ті рр.	211
Романець Наталя. Репресивна політика радянської влади в українському селі у 1933–1936 рр.	239
Гогохія Нані. Праця, навчання та дозвілля у житті дитини в УРСР (1929–1939)	255

Зарецька Таїсія. Життя поляків на селі в умовах голоду та репресій 269

Якубова Лариса. Повсякденне життя нацменсела між Голодомором та Великим терором 283

Ленартович Олег. До питання про чисельний склад УПА 311

Веселова Олександра. Відданість Україні: труди й дні Маріяна Коця 325

Демченко Тамара. Рецензія на видання «Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення». У двох книгах / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Відповідальний редактор — В. Смолій. — К.: ВД «КАЛИТА», 2009. — Кн. перша. — 936 с., Кн. друга. — 920 с. 335

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ТА ІСТОРИЧНИЙ ЧАС У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ 1930-Х РОКІВ

Повсякденне життя людини невідривно пов'язане з відчуттям плинності часу. Повсякденність «просякнута» часом настільки, що при дослідженнях історії повсякденності його ігнорують, виносять за дужки, змальовуючи майже статичну картину минулого. Саме такий підхід дозволив у 1960–1970-х роках більш-менш відокремити предмет історії повсякденності від подієвої (евентуальної), швидкоплинної історії. В той же час, щоб разом з подіями в дослідженнях минулого не зникла власне історія в первісному її розумінні (розповідь про минуле), науковці йшли двома шляхами. Вони або суттєво розширювали хронологічні рамки досліджень, тим самим повертаючись фактично до історії подій, тільки їх суб'єктами ставали зміни клімату, форм господарювання, мови і т.п. Або робили начебто зріз, своєрідні фотовідбитки минулого, які описувалися й аналізувалися, тоді як історичний час залишався поза рамками такого дослідження.

Застосування традиційних підходів до історії повсякденності збіднює цю галузь досліджень. Подолати недолік можливо за рахунок органічного включення в історію повсякденності проблеми історичного часу — вивчення того, якими були і як змінювалися відносини людини і часу, як держава впливала на цю сферу тощо. Тобто, до таких ключових сфер дослідження історії повсякденності, як мова, речі, стосунки («трійця повсякденності»), треба включати й час.¹ З філософської точки зору повсякденність має просторову та часову структуру. Остання є невід'ємною складовою людського психологічного буття. Так, соціологи Пітер Бергер і Томас Лукман відзначали: «Темпоральність — це риса, властива свідомості. Потік свідомості завжди упорядкований у часі»².

Проблематика «сприйняття часу», хоча і перебувала на маргінесі уваги, досліджувалася як частина духовної культури минулих періодів істориками античності, медієвістами і дослідниками ранньої модерності школи «Анналів» (Ф.Бродель³, Ж. ле Гофф⁴). У радянській історіографії її торкалися Г.Кнабе⁵, М.Барг⁶, А.Гуревич⁷. Окрему увагу проблематиці історичного часу

приділяли представники так званої Московсько-Тартуської семіотичної школи (Б.Лотман, Б.Успенський). В українській історіографії ця тема практично не досліджена.

Невелика увага дослідників минулого до проблематики історичного часу досить природна, оскільки минуле, як матеріалізований результат плину часу, вважається само собою зрозумілим, начебто, об'єктивною реальністю. Іншими словами — історики знаходяться всередині часу. Щоб досліджувати його, треба вийти за межі звичайних об'єктів досліджень — передусім у царину філософії, в тому числі — філософії політики (Едмунд Гусерль⁸, Анрі Бергсон⁹, Мартін Хайдеггер¹⁰, Мішель Фуко¹¹), антропології (Мірча Еліаде¹²), соціології (Пітерім Сорокін¹³, Пітер Бергер, Томас Лукман¹⁴). Так само необхідні екскурси до сфери компетенції фізики (Стівен Хокінг¹⁵).

Окремо відзначимо, що для досліджень історичного часу є корисними праці кола авторів, які неоднозначно сприймалися і сприймаються професійними істориками — Освальда Шпенглера¹⁶, Арнольда Тойнбі¹⁷, Хосе Ортегі-і-Гасета¹⁸, Льва Гумільова¹⁹. До їх конкретно-історичних викладок у фахівців було багато зауважень, однак філософсько-історичні концепції цих ерудованих і ширококомислячих дослідників є цінними як погляди максимально (наприклад, порівнюючи з «чистими» філософами) наближені до потреб істориків.

Зупинимося більш докладно на деяких концепціях, аби сформулювати уявлення про інструментарій дослідження історичного часу, його ролі у повсякденному житті суспільства.

Цінність доробку Освальда Шпенглера для дослідження тематики історичного часу, як й інших історичних тем, це — постановка самої проблеми, так би мовити, окреслення її грубими мазками. На жаль, через «осліплення» шпенглерівськими метафорами і неприйнятну для науки термінологію та авторський пафос, професійні історики ігнорують його інтелектуальний спадок. У нашому випадку можна стверджувати, що саме він поставив питання про необхідність дослідження феномену часу, невідривно пов'язаного з повсякденним життям. Він писав: «Час... є відкриттям, що здійснюється нами лише в розумовому акті; ми створюємо його як уявлення або поняття, і тільки набагато пізніше нам розвиднюється, що і самі ми, оскільки ми живемо, є часом»²⁰.

Квінтесенція концепції часу Шпенглера сконцентрована в наступній тезі: «...Час отримує перемогу над простором, і час є те, чий неблаганний рух утверджує у випадковості людини на цій планеті швидкоплинну випадковість культури, форму, в якій деякий час протікає випадковість життя, між

тим як на задньому плані в світловому світі нашого зору розкриваються плинні горизонти історії Землі та історії зірок»²¹. Відповідно, тип сприйняття часу певним соціумом став центральним елементом загальноісторичної концепції, створеної О.Шпенглером. Кожна виокремлена ним культура (цивілізація) відрізняється від іншої певним відчуттям часу. Наприклад, для європейської культури характерне прогресистське відчуття, для античної свідомості — «тут і зараз», для єгипетського суспільства — відчуття тісного зв'язку між минулим, теперішнім та майбутнім.

О. Шпенглер вважав, що розвиток духовної складової історичних культур рухається за циклічним принципом. Використовуючи метафору «пори року», він намагався пояснити сприйняття оточуючого середовища і водночас внутрішнього стану певного соціуму. Іншими словами, він сподівався об'єднати час та життєві установки:

- Весна: Ландшафтно-інтуїтивна стихія. Потужні творіння опутаної снами душі, що пробуджується. Надособисте єднання та повнота.
- Літо: Визріваюча свідомість. Перші паростки громадянсько-міського та критичного руху.
- Осінь: Інтелігенція великих міст. Кульмінація строго розумової творчості.
- Зима: Початок космополітичної цивілізації. Згасання творчої сили. Саме життя стає проблематичним. Етико-практичні тенденції іррелігійного та неметафізичного космополітизму²².

Європейська культура, відповідно до Шпенглера, в 1920–1930-х роках знаходилася саме на етапі «зими» в вищеописаному стані, і риси цього етапу в тій чи іншій формі повторювалися іншими істориками та мислителями.

О. Шпенглер за допомогою поняття часу проводив зв'язок між епохою та повсякденним життям окремої людини: «Слово «час» апелює завжди до чогось у вищій ступені особистого..., оскільки воно з внутрішньою достовірністю відчувається в контрасті з чимось чужим, яке тіснить окрему істоту натиском вражень чуттєвого життя...»²³. В іншому місці він особливо наголосив на діалектиці часу та оточуючого світу, діалектиці циклічності природи та конечності людського буття: «Все космічне (тобто природне — В.Г.) несе на собі печатку періодичності. В ньому є такт. Все мікроскопічне (тобто людське — В.Г.) полярне. Його існування цілком виражене в слові «проти»»²⁴.

Нарешті, завершуючи огляд концепції часу О.Шпенглера, звернемо увагу на те, що він ввів тему різниці міського та селянського світосприйняття не як етнографічну, а як історичну проблему, в тому числі в контексті часу: «Справжня історія розпочинається з формування двох праверств, знаті та

духовенства, які здійснюються над селянством... Селянин — **позаісторичний**... Селянин — це **вічна** людина, незалежна від всякої культури, що гніздиться в місті»²⁵ (виділено мною — В.Г.). Це корелює з тим, що саме в 1920–1930-х роках знаком епохи стає процес перетворення селянства на «культурне» населення.

Якщо О.Шпенглер ввів проблематику часу та описав її «грубими мазками», поглянувши на суспільство начебто з зовнішнього боку, то Арнольд Тойнбі розглянув проблему часу в контексті внутрішньої динаміки розвитку суспільства. Для розкриття цього напряму думки англійського дослідника необхідно коротко змалювати його загальну концепцію.

Історія людства для А.Тойнбі є єдиним процесом. Однак, оскільки людський розум не може її осягнути, то він змушений розділяти її на окремі складові — історії цивілізацій. Кожна цивілізація є результатом взаємодії творчої меншості та інертної більшості. Остання добровільно наслідує першу, слухається її, йде за нею (Тойнбі це назвав механізмом мімезису — «копіювання» з давньогрецької) до тих пір, поки меншість має творчу наснагу і адекватно реагує на виклики зовнішнього (природного або соціального) середовища. Коли ж меншість втрачає творчу наснагу, суспільство намагається відвернутися від неї (фаза розколу). Остання своєю чергою намагається зберегти свої владу, статус та вплив за допомогою насильницьких дій, перетворюючись на правлячу меншість. Однак насильницьких дій недостатньо — необхідно шукати заміники творчої наснаги (ці пошуки є залишками творчого потенціалу).

Для нас тут важлива фіксація наступних моментів. Це розкол в суспільстві — те, що було в СРСР: селянська маса супроти компартійного режиму. Нездатність останнього знайти об'єднуючу ідею і енергію обернулося насильницькими діями по відношенню до окремих верств та етносів.

У ситуації, коли механізм мімезису не діє, згідно з Тойнбі, правляча меншість обирає один з чотирьох варіантів заміни творчої наснаги — відчуженість, перетворення, архаїзм та футуризм. Для досліджуваної нами теми особливо цікаві два останні (як побачимо далі, багато в чому виведені дослідником з його роздумів над сучасним йому сталінським режимом), які пов'язані з трансформаціями відчуття історичного часу: «Архаїзм і футуризм — це альтернативні спроби замінити простим перенесенням у часовому вимірі те перенесення поля дій з одного духовного плану в інший, яке характеризує рух розвитку. Як у архаїзмі, так і у футуризмі спроба жити в мікрокосмі замість макрокосму відкидається на користь Утопії, якої праг-

нуть досягти — якщо вона взагалі може існувати в «реальному житті», — не відгукуючись на виклик кардинальної зміни в духовному кліматі. Ця зовнішня Утопія має виконати роль «Іншого Світу»; але цей, начебто кращий, «Інший Світ» є «іншим» тільки у вузькому і досить примітивному розумінні: це прямолінійне заперечення макрокосму лише в його теперішньому стані. Душа сподівається виконати свою місію, переходячи з теперішнього зруйнованого розпадом суспільства в це ж таки суспільство, але в те, яким воно було в минулому або яким може стати в майбутньому»²⁶. Цей опис реакцій можна віднести до загального процесу захоплення і утвердження більшовицької влади на просторах Російської імперії, і цей процес — захоплення влади зокрема в Україні — як раз і закінчився колективізацією і голодомором.

Далі А.Тойнбі дає таку оцінку футуризму, яка влучно описує трагедію «радянського способу життя» в цілому. Це — «заперечення будь-якого мімесису (наслідування), а також одна зі спроб насильницької трансформації, що приводять у разі свого успіху до соціальних революцій, які неминуче переходять у реакцію, цим заперечуючи свою первісну мету (в нашому випадку комуністичну утопію «світлого майбутнього», — В.Г.) [...] Шукаючи «легких» розв'язань, ці зневірені фактично прирікають себе на жорстоке розчарування, яке постигне їх неодмінно, адже вони прагнуть знайти те, що суперечить законам природи»²⁷.

Тойнбі робить цікаве порівняння між націонал-соціалізмом та більшовизмом у контексті їх відносин з часом. Перший він вважає виявом архаїзму: «Іншим прикладом архаїзму, що ґрунтується на принципових засадах, можна вважати культ у значній мірі вигаданого тевтонства, який виник у сучасному західному світі як один з побічних наслідків загальної архаїчної моди на романтизм. Після того, як цей культ уявних високих чеснот, притаманних первісним тевтонам, невинно потішив гординю кількох англійських істориків дев'ятнадцятого сторіччя і вплив уже, мабуть, шкідливу отруту расової пихи в жили деяких американських етнологів, він показав справжні ікла, ставши евангелією націонал-соціалістичного руху в Німецькому райху. Ми тут спостерігаємо вияв архаїзму, що міг би здатися патетичним, якби не був таким зловісним. Велика сучасна західна нація, вражена духовною недугою Новітньої доби, пройшла на волосинку від безповоротного національного краху, і в розпачливій спробі виборсатися із пастки, в яку зовсім недавно завела її історія, вона звернула сповнений надії погляд на нібито славні варварські діяння свого уявного історичного минулого»²⁸.

На протипагу «архаїчному» націонал-соціалізму, більшовицький режим Тойнбі називає футуристичним. При цьому англійський дослідник підкреслює, що провідна риса футуризму — тоталітарний етос. «У царині політики футуризм може виражати себе або географічно через умисне скасування реальних межових знаків та кордонів, або соціально через насильницький розпуск реальних корпорацій, партій, сект чи ліквідацію цілих суспільних класів»²⁹.

Далі у Тойнбі йде надзвичайно цікавий уривок, де він чітко «схопив» антигуманістичну суть більшовицького футуризму. Однак за недостатністю, точніше, відсутністю інформації про реальні дії сталінського режиму він помиляється в своєму висновку: «Уже в наші дні Сталін застосував у царині географії ідеї, властиві більшовицькому етосу, піддавши набагато радикальнішому перегляду внутрішній поділ Радянського Союзу, як стає очевидним, коли ми накладемо нову адміністративну мапу цієї частини світу на колишню адміністративну мапу Російської імперії. Однак, прагнучи до тієї самої мети (політичне об'єднання — В.Г.), Сталін діяв із таким підступним лукавством, що в цьому, мабуть, його слід вважати першопрохідцем. Тоді як його попередники для здійснення своїх намірів намагалися послабити потяг до локальної державної самостійності, Сталін проводив протилежну політику, задовольняючи і навіть випереджаючи жадання місцевого патріотизму, **тонко розраховуючи, що апетит куди легше задушити надміром їжі, ніж заморити голодом**»³⁰ (виділено мною — В.Г.). По суті, Тойнбі мав на увазі політику коренізації, яка проводилася в СРСР. Однак ціною коренізації по-сталінські стало як раз «заморення голодом», а «надмір їжі» залишився для гасел офіційної пропаганди. Це ще раз доводить, що навіть найглибші розуми епохи не могли досягнути розмах насильницької трансформації життя радянських людей.

Доробок іспанського мислителя Х. Ортеги-і-Гасета цікавий принаймні в двох площинах. По-перше, він намагався досягнути тенденції зміни масової свідомості, які відбувалися на європейському континенті в 1920–1930-х роках. Хоча його головна увага була приділена Західній Європі, але фактично він описував цивілізаційний здви́г, який торкнувся і Радянського Союзу.

По-друге, дослідник запропонував концепцію пластів часу. На його думку, є певний темпоритм епохи, з яким людина співвідносить себе: «...не абстрактний час хронології, що є цілковито рівний, а життєвий час, що його кожне покоління називає «нашим часом», завжди має певну височінь: сьогодні височить над учорашнім днем, чи тримається на рівні, чи спадає. Образ спадання, що криється в слові «занепад», походить від цього почуття.

Так само кожна людина більш чи менш ясно почуває, яке є співвідношення між власним життям і висотою часів, на якій воно розгортається. Є люди, які чуються в умовах сучасного життя як жертва моря, що не може втриматися на поверхні. Шалений темп, яким ми сьогодні живемо, завзяття й енергія, з якими беремось до всього, тривожать людину архаїчної натури, і ця тривога міряє різницю між власним пульсом і пульсом епохи. Натомість людина, що живе повністю й охоче у формах сучасності, є свідомо співвідношення між висотою нашого часу та висотою різних минулих віків»³¹.

В цьому розлозі пасажі Х. Ортега-і-Гасет трактує специфіку часу як об'єктивну реальність — тобто начебто відчуття вищості — ницості «сучасності» певної історичної епохи є чимось незалежним від людини і суспільства. В такій трактовці дана теза малоприйнятна. Однак якщо вказане сприйняття сучасності вважати як результат цілеспрямованого впливу на масову свідомість, то це відкриває нові виміри для дослідження історичного часу в 1930-х роках в УРСР. Ортега-і-Гасет пише: «...Часи, коли здається, що вже досягнуто ціль подорожі, коли здійснюється давнє бажання і сповнюється надія. Це і є «повнота часів», повна зрілість історичного життя [...] Часи повноти завжди вважають себе за вислід багатьох інших підготовчих віків, інших часів без повноти, нижчих від власного, над якими височіє ця година повного цвіту. Коли дивитися з цієї висоти, складається враження, що ті підготовчі епохи жили лише тугою і нездійсненою ілюзією; що то були часи незадоволеної жадоби, палких предтеч, напруженого чекання, болючого контрасту між чітким прагненням і неспівзвучною дійсністю... Нарешті надходить день, коли це старе бажання, часом тисячолітнє, здається осягненим: дійсність приймає його і кориться. Ми дійшли до вимареного верхів'я, до визначеної мети, до вершини часів! На місці старого «ще ні» стало вже «нарешті!»»³². Сталінська пропаганда, формування календаря офіційних свят, культурні продукти (кіно, пісні, вистави, література) якраз і були спрямовані на впровадження в повсякденності ілюзії «повноти радянських часів», яка прикривала насильницькі дії режиму.

Оптимізм іспанського мислителя, який з погляду сучасника оцінював 1930-ті роки, як такі, що були «вищими», наприклад, по відношенню до періоду напередодні Першої світової війни, збігається з вищістю, яку намагався випромінювати всередині і за межами країни сталінізм. Однак тут хотілося б зробити відступ. Якщо в Європі Ортега-і-Гасета ця вищість була результатом природного, еволюційного розвитку, вказане впровадження відчуття «повноти радянських часів» відбувалося частково насильницьким шляхом. Вкорінене подібним чином у повсякденну свідомість радянської

людини, воно зберігало свою інерцію до кінця існування СРСР, а на деякі сегменти українського суспільства, і що примітно, — в селянській верстві, яка найбільше постраждала від сталінізму, — воно зберігає свій вплив і досі.

Огляд літератури з проблематики часу був би неповний без аналізу підходів, які запропонували інтелектуали, що відносяться до постмодерністського напрямку. Порядок денний аналізу проблеми часу цього напрямку сконцентрований у наступному переліку питань, поставлених М. Фуко: «Старі питання, які займали колись істориків (який зв'язок між подіями? як встановити їх «черговість»? в чому сенс безперервності, що їх пронизує? врешті решт, як позначити сукупності, які вони утворюють, і чи можливо визначити якусь загальність або необхідно обмежитись відновленням послідовностей?), відтепер заміщуються завданнями зовсім іншого роду: які страти необхідно виокремити? які послідовності можуть бути встановлені? які критерії періодизації до них прийнятні, які системи зв'язку (ієрархічність, домінування, стратифікація, однозначне визначення, ланка причинності), властиві кожному з них? які ряди послідовностей ми можемо ввести в тому чи іншому випадку? які ті хронологічні межі, в яких ми розміщуємо подієві ланки?»³³. Хоча даний перелік був сформований в середині 1970-х років — філософська та соціологічна думка все ще освоює заданий ними простір.

Якщо попередники постмодерністів розглядали час (та й історичний процес як такий) як певну єдність, вирізняючи різні його типи, то постмодерністи дивляться на час як на сукупність перервностей, а те, що їх збирає в єдність, є результатом дії панівних ідеологій. Своїм завданням постмодерністи вважають розвінчання підкорення Людини великими владними ідеологіями. Звідси — підвищена увага точкам розломів, шпаринам в начебто гомогенних системах. Зокрема, в історії — це приховані соціальні напруга та конфлікти в періоди стабільності, або перервності в тріумфальному поступі тих політичних сил, які згодом набували монополюючої влади над життям суспільства. Тобто, перервність стає методологією дослідження. Мішель Фуко писав: «...Перервність — поняття парадоксальне, оскільки вона одночасно є інструментом, і об'єктом дослідження, оскільки розмежовує те поле, наслідком якого сама є, і оскільки дозволяє індивідуалізувати області, встановити які можна тільки за допомогою порівняння... Однією з найбільш характерних рис нової історичної науки є... перетворення перервності з перешкоди в практику, її інтеграція в дискурс історика, так що вона сприймається вже не як нав'язана та небажана невідворотність, але як необхідний концепт»³⁴.

За великим рахунком постановка проблеми історичного часу — розчеплення його на час різноманітних соціальних верств чи то навіть груп, аналіз суперечливих векторів його руху, виявлення комбінації та взаємовідносин в уявленні окремої людини та соціуму минулого, теперішнього, майбутнього часів — все це стало результатом постмодерністського мислення.

Втім, не можна стверджувати, що після постмодерністського досягнення теми, відбувся значний якісний прогрес в опануванні проблеми історичного часу. Так, Жиль Дельоз вийшов на тему часу через аналіз взаємовідносин смислів та природи події, з яких і під впливом яких формуються соціальні структури. В трактовці часу не пішовши далі вказаних вище філософів, Ж. Дельоз обґрунтував глибинну відмінності між різними типами часу. Зокрема від виокремив два часи: «Один складений тільки з сучасностей, що сплітаються, а другий постійно розкладається на розтягнуті минуле та майбутнє [...] один має завжди визначений вигляд — він або активний, або пасивний, другий — вічний Інфінитив, вічно нейтральний. Один — циклічний, він вимірює рух тіл та залежить від матерії, яка обмежує та заповнює його. Другий — чиста пряма лінія на поверхні, безтілесна, безмежна, пуста форма часу, незалежна від будь-якої матерії»³⁵.

Тобто, другий тип часу має трансформаційний, революційний, насильницький, дестабілізуючий потенціал. При цьому Дельоз прив'язує вказаний тип часу до індивідуальності і фактично робить її відповідальною за свої вчинки (цей аспект актуальний у контексті визначення відповідальних за насильницькі дії першої половини 1930-х років — чи-то тільки верхи, чи-то кінцеві виконавці? — В.Г.): «Перетворюючи силу можна визнати в світі тільки за індивідуальностями, і то лише на час — час їх живого сучасного, відносно якого минуле і майбутнє оточуючого світу набувають, навпаки, фіксований і незворотній напрямок»³⁶. Саме «живе сучасне» індивідуальності і є головним предметом історії повсякденності. Однак відсутність адекватних методик змушує дослідників вивчати повсякденність через «фіксовані» минуле та майбутнє певного історичного періоду. Саме проблематика історичного часу намагається розм'якшити вказані фіксовані межі.

Однак тут є небезпека опинитися під впливом зовнішніх ідеологічних установок та телеології (задана мета історичного процесу). Так, на думку М. Фуко, головна проблема — «проаналізувати історію в такій перервності, яку не може в подальшому зруйнувати ніяка телеологія, встановити її в такому розсіянні, яке не може обмежити ніякий попередньо заданий обрій,

залишити їх можливість розгортатися в такій анонімності, якій ніяке трансцендентне встановлення не зможе нав'язати форму суб'єкта, відкрити таку темпоральність, яка не допустить ніякого повернення до витоків. Мова йде про те, щоб викоренити будь-який трансцендентальний нарцисизм; необхідно вирвати історію з дурної безконечності винайдення і втрати витоків, де вона морилася довгий час»³⁷. Фактично, в цих словах французького мислителя і закладені основні напрями подальших досліджень. Однак слабким місцем постмодерністських інтелектуальних напрацювань є, при гарній постановці проблеми, недостатньо розроблені та малоефективні дослідницькі методи. Втім, це вже завдання фахових істориків.

Якщо звернутися до цеху професійних істориків, відзначимо праці німецького дослідника Райнгарта Козеллека³⁸. В даній роботі будемо використовувати його найбільш загальну класифікацію часів: природній; хронологічний (календарний); історичний.

Як побачимо далі, в повсякденному житті часова структура є результатом переплетіння природного (циклічного, космологічного) та історичного (прогресистського) часів: у різноманітні історичні періоди домінує один з цих типів. При цьому первісною основою все ж є природній час. Як зауважує російський філософ О.Золотухіна-Аболіна, «людська повсякденність підкоряється природнім ритмам, які задають нам насамперед природні процеси. Це зміна дня та ночі, зміна пір року, зміна фаз місяця тощо. Від цієї природної циклічності походять як усі способи літочислення, так і загальнолюдські форми структурування часу. Повсякденне проведення часу включає в себе чергування сну і активності, сезонні заняття, обряди, що повторюються, ритуали, свята. Життя йде своїм звичаєм, безкінечно слідуючи ніби одним і тим же колом. У традиційному суспільстві це коло відтворює зразки певного далекого сакрального часу, люди наслідують форми поведінки, які були прийнятними в міфологічному минулому»³⁹.

Інші дослідники розширюють поняття природного часу не тільки в сенсі оточуючого середовища, але й у сенсі внутрішньої природи людини. Так, П.Бергер та Т.Лукман відзначали: «Кожен індивід відчуває внутрішній плин часу, оснований на психологічних ритмах організму, хоча й не тотожний йому». Примітно, що дані дослідники також вводять концепт стандартного часу як результату поєднання природного, календарного та суб'єктивного типів часів: «У світі повсякденного життя є свій власний інтерсуб'єктивний доступний стандартний час. Стандартний час можна зрозуміти як перети-

нання космічного часу та існуючого в суспільстві календаря, базованого на часових циклах природи і внутрішнього часу...»⁴⁰.

Втім, виділення лише гомогенних циклічного та історичного часів не відповідає історичній реальності, яка значно складніша, тому, на думку Р.Козеллека, дослідження соціальної історії (а до цього напряму відноситься й історія повсякденності) неможливе без вивчення «часових пластів». Пласти утворюються через принципову різницю між подіями та структурами, які мають свій особистий темпоритм. Дослідник відзначає: «Події і структури в процесі реалізації історичного розвитку мають різний часовий вимір, він повинен окремо досліджуватися історичною наукою. За традицією зображення структур тяжіє до опису, а зображення подій — до оповіді. Але спроба прив'язати історію до того чи іншого способу означала б установлення помилкових преференцій. І рівень подій, і рівень структур залишаються взаємопов'язаними». І далі: «... Події та структури взаємно перехрещуються, але одне ніколи не можна звести до іншого»⁴¹. Це автоматично піднімає проблеми багатуокладності та зсувів часових пластів. Крім того, німецький дослідник поставив питання про прискорення часів та денатуралізацію часу (під впливом технічного розвитку): «... У повсякденній мові називають довго-, середньо- чи короткостроковим, вимагає створення комплексної теорії історичних часів. Модель різних часових пластів дозволяє тематизувати різні швидкості зрушень і долає небезпеку стати заручником псевдо альтернативи між лінійним і циклічним плинами часу»⁴². Що ж до денатуралізації часу — то дослідник пропонує приділяти увагу «чинникам, які увійшли в досвід часу людей як історичних істот, зумовили порівняно вищий ступінь їхньої свободи від тієї природи, від якої завжди залишається залежною людина. Безперечним непрямым свідченням цього процесу є акселерація, покликана до життя самими людьми»⁴³.

Звернемо увагу також на наступний уривок з роботи Р.Козеллека, де він намагається виокремити час з повсякденності, даючи своєрідну установку досліднику: «Тому, хто хоче наочно уявити собі історичний час у повсякденному житті, слід вдивитись у глибокі зморшки старої людини чи шрами, в яких оживає минула життєва доля. Або поставити поряд в уяві старовинні руїни й сучасні будівлі, вдивитися в різну стильову зміну, яка надає цьому просторовому ансамблю споруд глибинного часового виміру, або поглянути на паралельне існування чи взаємозв'язок засобів пересування з різним ступенем модернізації — від саней до літаків, — у яких втілилися цілі епохи. Зрештою, ця людина подумки згадає про зміну поколінь у своїй сім'ї

чи професійному середовищі з переплетінням різноманітних пластів досвіду та перемишуванням перспектив на майбутнє, з усіма закладеними в них конфліктами»⁴⁴.

В постмодерністському стилі, коли об'єкт і метод дослідження є тотожними, Р.Козеллек пропонує досліджувати також «простір досвіду» та «горизонти очікувань» певного соціуму в конкретний історичний період. Дуже цікаве його зауваження, що «ці категорії дають змогу розкрити феномен історичного часу й у сфері емпіричних досліджень, бо в результаті змістовного збагачення стають керівництвом до дії для конкретних діючих сил у процесі розгортання політичних і соціальних рухів»⁴⁵. За його визначенням, «досвід є минулим, дійсним у сучасності, події якого вкарбовані в неї та можуть спливати в пам'яті. І раціональні напрацювання, і несвідомі типи поведінки, присутність яких у знаннях не є необхідністю, рівним чином об'єднуються в досвіді. Крім того, в досвіді кожної людини, що передається поколіннями чи інституціями, завжди міститься та зберігається чужий досвід»⁴⁶. У свою чергу, очікування є водночас особистісним та надособистісним феноменом. Козеллек пише: «Очікування теж плекаються в сьогоденні, тобто є осучасненим майбутнім, вони спрямовані на «те, чого поки що немає», на те, що не стало надбанням досвіду, неосвоєне ним. Надія і страх, бажання і воля, стурбованість, але й раціональний аналіз, рецептивне споглядання чи цікавість — усе це входить в очікування, є його конститутивними елементами»⁴⁷. При цьому ці два феномени співіснують у теперішньому часі, але не є симетричним віддзеркаленням минулого і майбутнього. «Минуле та майбутнє ніколи не відповідають одне одному, так само й очікування неможливо цілком вивести з досвіду. Накопичений одного разу досвід є настільки ж повним, наскільки минули чинники, що зумовили його, тоді як той досвід, який має бути накопичений у майбутньому і передчуттям якого є очікування, розпадається на нескінченність різних темпоральних протяжностей»⁴⁸.

Говорячи про «простір досвіду» та «горизонти очікувань», варто зробити відступ. Історії інколи відмовляють у статусі науки, оскільки вона не може відкрити певні об'єктивні закони історичного розвитку і повсякденного життя, на основі яких можна прогнозувати їх подальший розвиток. У даному контексті варта уваги думка Р.Козеллека про те, що розгортання досліджень історичного часу приведе до поліпшення прогностичної здатності соціальних наук.

Спираючись на викладене вище, окреслимо площини історії повсякденності, які особливо цікаві з точки зору дослідження історичного часу в 1930-х роках.

В самому загальному вигляді, виділяють два типи сприйняття часу — циклічний (космологічний) та прогресивний (історичний). Звернемо увагу, що тут немає жодних оціночних характеристик: «прогресивне» це не добре — не погане, а лише вектор руху з минулого в майбутнє і спосіб осягнення зв'язку їх з сучасністю. В 1930-х роках у масовій свідомості українського суспільства спостерігався процес, започаткований в минулому десятилітті. Цей процес характеризувався посиленням впливу на повсякденне життя історичного типу сприйняття часу. Хотілося б акцентувати увагу на вимушеному метафоричному описанні розвитку часового сприйняття — звичайно, час сам по собі не впливав на життя, цей вплив був обумовлений усім комплексом суспільних змін. Як слушно зауважив Геннадій Єфіменко, «першопричиною змальованих змін типів часу чи їх насадження/нищення є перехід до індустріального суспільства, а не сам по собі час. Іншими словами, темпоритм життя змінювався під впливом технічних досягнень та конкуренції, а не від того, що «настав» міський час. Змальований (див. нижче — В.Г.) «час села» не поступився б «часу міста», якби вказаних чинників, а також зовнішнього впливу не було, як це, приміром, є ще до цього часу в лісах Амазонки. То ж зміна ритму життя є такою ж характерною ознакою індустріального суспільства як і всі інші (масова освіта, трансформація патріархальної сім'ї, стандартизація, спеціалізація, концентрація, централізація тощо)»⁴⁹.

Російський фахівець з семіотики Б.Успенський так описував різницю між історичним та космологічним типами сприйняття часу у їх відношенні до сучасності. «В рамках історичної свідомості — коли на сучасне переноситься історичне переживання часу — події, що відбуваються, оцінюються з точки зору майбутнього, як воно бачиться в даний момент: події сучасності зв'язуються причинно-наслідковими відносинами з передбачуваними подіями майбутнього і, відповідно, оцінюються за їх можливими наслідками; значимість наслідків (результатів) змушує сприймати події, що відбуваються, як значимі, і, навпаки, не надається значення тому, що не може, як ми гадаємо, мати серйозних наслідків»⁵⁰. В 1930-х роках у СРСР «майбутніми» подіями, які надавали сенс та значущість «сучасним» подіям були розбудова соціалізму в окремо узятій країні та підготовка до очікуваної війни. Обидві цілі намагалися легітимізувати в очах суспільства жертви (як добровільні, так і вимушені) колективізації, індустріалізації, культурної революції, кампаній по викриттю ворогів народу.

Хотів би звернути увагу, що посилення історичного сприйняття часу не було виключно радянською специфікою. СРСР тут йшов, хоча і своїм

шляхом, але в рамках загальноєвропейської тенденції. Наприклад, у 1929 році на іншому кінці Європи іспанський мислитель Хосе Ортега-і-Гасет описував сприйняття часу, характерне для європейців модерної доби: «Серйозний розрив між минулим і сучасним — це загальне явище нашої епохи, і в ньому криється та більш-менш невиразна підозра, що приводить до характеристичного збентеження сучасного життя. Ми, сучасні люди, відчуваємо, що раптом залишилися самі на землі; що мертві вмерли не на жарт, а по справжньому; що вони не можуть стати нам у пригоді. Рештки традиційного духу звітрились. Взірці, норми чи стандарти нам непотрібні. Ми мусимо розв'язати наші проблеми без активної співпраці з минулим, в повній дійсності — чи то проблеми мистецтва, науки чи політики»⁵¹.

Однак теза про домінування в СРСР історичного сприйняття часу в 1930-х роках більше стосується офіційної ідеології, імпульси якої нерівномірно розходилися по українському суспільству. Засвоєння установок офіційної ідеології, яка підспудно формувала історичне сприйняття часу, йшло паралельно з протистоянням двох циклічних (космологічних) типів сприйняття часу — традиційного та нового радянського. Спочатку наведу визначення Б.Успенським характеру циклічного переживання сучасності: «В рамках космологічної свідомості — коли на сучасне переноситься космологічне переживання часу — події, що відбуваються, опиняються значимими настільки, наскільки вони співвідносяться не з майбутнім, а з минулим станом: події сучасності виступають як віддзеркалення первинного минулого, тобто сучасність оцінюється не за майбутніми, а за минулими подіями; іншими словами, в сучасному вбачається не стільки визначення наперед майбутнього, скільки проявлення вихідного стану [...] Якщо події сучасного при цьому зв'язуються з майбутнім, то вони зв'язуються не причинно-наслідковими, а якимось іншими — скоріш символічними — відношеннями»⁵².

За формальною логікою два типи свідомості — історична та циклічна — суперечать один іншому. В період, який ми розглядаємо, посилилося протистояння між циклічним сприйняттям часу у вигляді традиційної свідомості та нав'язуваної радянської прогресистської ідеології (перевага останньої була забезпечена насильницькими діями). Циклічний, традиційний тип був тісно пов'язаний з релігійною свідомістю (втім, це лише зовнішній прояв, оскільки відносини з часом концентруються в підсвідомості — особистій та масовій, однак ця надзвичайно цікава проблема — само по собі є темою для окремого дослідження). З цієї точки зору, в 1930-х роках продовжувався конфлікт між двома типами свідомості, одним з виявів якого була

антирелігійна боротьба та атеїстичне виховання. При цьому в першій половині десятиліття спостерігався певний спад цього протистояння. Однак після перепису 1937 року, коли багато з радянських громадян визнали наявність релігійної приналежності, спостерігався новий виток атеїстичної пропаганди, якій закінчився лише з початком Другої світової війни. В контексті боротьби з релігійною свідомістю також треба вказати на процес секуляризації часу, тобто усунення з сфери суспільного структурування часу конотацій з церковним календарем, з уявленням про телеологію історичного процесу, трактовку людського минулого тощо.

З іншого боку, протягом усього десятиліття мав місце процес формування і поступового утвердження радянського циклічного типу переживання часу, і це було основним засобом витіснення конкуруючих типів космологічної свідомості. Власне, це і стало глибинним смислом культурної революції. Первинною подією, яка надавала значущість теперішнім і майбутнім подіям, став більшовицький переворот 1917 року. Відповідно, формувалася радянська традиція з характерною для неї символічною системою та сакральними постатями (насамперед В.Ленін, загиблі під час громадянської війни більшовицькі функціонери, військові тощо).

Як зауважував Б.Успенський, «історична і космологічна моделі сприйняття часу — це саме абстрактні моделі, які в принципі можуть співіснувати одна з одною в реальному досвіді... В житті людини або колективу можуть одночасно бути присутніми обидві моделі, коли актуалізується то один, то інший принцип сприйняття: одні й ті ж самі події можуть співвідноситися як з космологічним минулим, так і з історичним майбутнім — та або інша орієнтація визначає при цьому різний тип семіозису»⁵³. Сполучення радянських історичного та космологічного типів переживання часу, в тому вигляді, як вони сформувалися в 1930-х роках, на довгі роки задали орієнтири сприйняття повсякденності в УРСР. При цьому на перших порах домінував історичний тип, а по мірі занепаду радянської системи (період застою) все більшого впливу закономірно набував космологічний тип.

В досліджуваний період суттєво змінюється сприйняття майбутнього, його співвіднесення з сучасним і минулим. З одного боку, під впливом комуністичної ідеології, сучасне, а тим більше минуле, приносилося в жертву майбутньому — на протигагу світу капіталізму, де минуле («клас експлуататорів») вводить в оману широкі народні маси (зазначу, що саме таке сприйняття часу сприяло формуванню суспільства споживання в західних країнах — де є тільки «тут і зараз»). По-перше, це було викликане конфліктним сучасним та очікуванням у найближчі роки

соціальних катаклізмів — «труднощі», «запаморочення від успіху» індустріалізації та колективізації, «боротьба» проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, війна зі світовим капіталом. А по-друге, — обіцянками та очікуваннями остаточної побудови справедливого суспільства.

Виокремлення циклічного та історичного типів сприйняття є плідним і для розгляду трансформації соціально-економічних відносин в УСРР 1930-х років. Перший тип пов'язаний з темпоритмом життя Села, з його орієнтацією на природні ритми, де немає ані початку, ані кінця. Другий — це час Міста, яке має початок та постійно розвивається. Урбанізація, мілітаризація, колективізація сільського господарства та індустріалізація радикально змінювали глибинні відносини суспільства та часу, трансформуючи циклічний тип сприйняття часу на прогресивний. Вказані радянські кампанії були інструментами режиму, який з різним ступенем жорсткості, намагався зруйнувати традиційні підвалини повсякденного світосприйняття і побудувати нове.

В той же час, не можна протиставляти начебто «занурене у природний кругообіг» українське суспільство та модерний спрямований у майбутнє, хай і жорсткий (відоме сталінське «лес рубят — щепки летят») радянський режим. У 1920-ті роки в УСРР формувалася власний модерний проект з відповідним усвідомленням часу. Ключовою його засадою була установка на еволюційні зміни повсякденного життя, які хоча й спричиняють внутрішні та зовнішні конфлікти, однак зберігають єдність та органічність суспільного розвитку.

За зрозумілими причинами в політичній сфері цей напрям проявлявся мало. Тому варто звернути увагу на українське мистецтво та літературу попереднього десятиліття, де він проявлявся досить рельєфно у вигляді модерністських експериментів (які пізніше було названо «розстріляним відродженням»). Хоча на початок 1930-х років у явному вигляді його вже не існувало, але підспудно проголошене ним сприйняття часу конкурувало з радянськими установками. Зокрема, можна навести кінцеві рядки поеми Миколи Хвильового «В електричний вік» (1922):

Але ще довго буде степ
ревти.
Я знаю це.
Не раз іще гостей
з звірячими очима,
що гірше татарви
часів перегорілих,

чекатиму до себе.
Хай буде так! — інакше і не можна...
А я в той час у електричний вік
ступатиму поволі
І в електричний вік —
прийду...
...На димарях похмурого заводу
і на полях, в шматках крові —
читаю заповіт⁵⁴.

Своєрідною есенцією нового українського відчуття часу є слова: «А я в той час у електричний вік ступатиму поволі». Темпоритм змін — еволюційно, чи в котрий раз за останні роки революційно — був однією з ментальних першопричин соціально-економічних конфліктів 1929–1933 років.

Логічним продовженням попередньої проблеми є те, як мікросоціальне зрушення з циклічності до прогресивності відбивалося на окремо узятій людині. При цьому звернемо увагу, що зміна технологічного укладу, перехід від селянської до промислової праці, та й від особистого до колективного селянського господарства, викликали не тільки соціальні чи суто виробничі, але й ментальні конфлікти.

З іншого боку, саме в 1930 рр. час став розглядатися в якості ресурсу колективу, а не особистості. Реформа 1861 р. та розпад селянських громад «віддав» час окремій людині, яка більш-менш вільно могла ним розпоряджатися, а подальший розвиток капіталістичних відносин тільки посилював цю тенденцію. Мілітаризація економіки часів Першої світової та громадянської воєн тимчасово стримали розвиток індивідуалізму. Нова економічна політика знову лібералізувала цю сферу.

Втім, була й інша, більш потужна тенденція усупільнення часу. Виникали гуртки ефективного використання часу. Починає розвиватися такий напрям як наукова організація праці. Нагадаємо, що в США в той же час розроблялися і проваджувалися аналогічні підходи (тейлоризм, фордизм). У вище згаданому вірші М.Хвильового є такий рядок: «Але я — не Гастєв, не Маяковський, не Єсенін. Я з української діжки беру хміль»⁵⁵. Звичайно літературознавці трактують їх як протиставлення українського поета своїм російським колегам, які були більш прийнятними для радянського режиму. Це безперечно так і є. Однак звернемо увагу на один історичний факт, точніше — збіг, який безпосередньо пов'язаний з досліджуваною нами темою. Перший в переліку російських літераторів — Олексій Гастєв, який написав останній свій вірш у 1920 році, а після цього

заснував і очолив Центральний інститут праці, який саме й займався розробкою та впровадженням принципів «наукової організації праці» та управлінням часу.

Ось як описує підходи Гастева та його інституту сучасний російський соціолог праці Альберт Кравченко: «Промислове відродження Росії (мається на увазі СРСР — В.Г.), на думку Гастева, невіддільне від культурного перевороту. Концепція трудового виховання і культурних установок передбачає знищення «стихійної розпусти» людини, яке починається, згідно Гастеву, з фізичної та побутової культури — раціонального режиму дня, правильного харчування, відпочинку і руху, потім закріплюється соціально-психологічною культурою поведінки, мистецтвом володіння собою і своїми емоціями, взаємовідносинах, та має результат в піднесенні загальної культури виробництва. Трудова культура починається з поступового звикання до єдиного, витриманого протягом усього дня темпу»⁵⁶. Як бачимо, основний лейтмотив вказаного підходу — підкорення особистого часу людини промислому виробництву заради самого виробництва (втім, очевидно, з точки зору офіційної ідеології він надмірної уваги приділяв особистості — як результат, з другої половини 1930-х років Гастев, що займав посаду (1932–1936) голови Всесоюзного комітету стандартизації при Раді праці та оборони СРСР, був змушений відійти від активної роботи, а в 1938 році був заарештований і потім страчений).

Порівнюючи установки Гастева, чітко видно, що в українському проекті в центрі стоїть людська особистість. А отже витрата часу на виробництво має працювати врешті-решт на потреби людини, а не на потреби анонімної культури.

Особистий час людини стає предметом регулювання радянської держави саме наприкінці 1920-х років. Загальними методами такого регулювання була мілітаризація суспільства — насадження відчуття наближення війни, введення уніформ та знаків, колективні засоби виховання, пропагування «випередження» часу, п'ятилітні виробничі плани, стаханівський рух, нові свята. Безпосередніми формами втілення — жорсткий контроль робочого часу на підприємствах, старий-новий компартійний винахід — трудовні, боротьба з «дармоїдством», створення трудових таборів. Кінець-кінцем, широкомасштабні репресії, ув'язнення, як квінтесенція повного контролю держави над часом людини та цілих соціальних верств.

Ознакою доби в контексті контролю за особистим часом людини було поширене гасло: «Товариш! Спи швидше! Твоя подушка потрібна іншому!» До речі, згадкою про це гасло Р.Козеллек ілюстрував свою думку про

обмеження денатуралізації часу під впливом технічних факторів («час завжди так чи інакше пов'язаний з природою, із зірками чи біологічними процесами, незалежно від того, як ці процеси використовуються, переоблаштовуються чи видозмінюються в людському суспільстві»⁵⁷). Іншими словами, 1930-ті роки в СРСР наводяться як кінцева межа, за якою вже не можна було зайти на біологічний простір окремої людини.

Фактично, в 1930-х рр. радянський режим примусово впровадив нову темпоральну структуру в повсякдення життя населення, формуючи нову соціальну реальність. «Темпоральна структура накладає переустановлену послідовність не тільки на «порядок денний» будь-якого дня, але й на всю мою біографію. В рамках системи координат, встановленою темпоральною структурою, я сприймаю як щоденний «ритуал», так і всю мою біографію. Часи та календарі підтверджують, що я насправді «людина свого часу». Лише в рамках цієї часової структури повсякденне життя зберігає для мене свій акцент реальності»⁵⁸. Тобто, підсумком періоду стало формування часового світосприйняття «радянської людини».

Окремо варто приділити увагу такому інструменту переформатування повсякденного життя українського суспільства під потреби компартійного режиму, як впровадження та відзначення державних свят. Як відзначає німецький дослідник доби сталінізму Мальте Рольф, «свята — важливий елемент будь-якого календаря, яким суспільство користується для структуризації часу. Свята вирізняються на тлі повсякденної рутини, вони слугують часовими віхами, нагадують про минулі події і є точками відліку в планах на майбутнє. Святкові дати утворюють референтні точки дискретного обчислення часу суспільством і в такій якості синхронізують сприйняття часу тими, хто живе відповідно цьому календареві. Відзначати свято — значить визнавати прийняту спільнотою специфічну ритмізацію часу, його регуляцію у вигляді «часової карти» (temporal map)»⁵⁹.

У 1920-х рр. радянський календар свят знаходився в стадії формування та експериментування, що відображалось в наявності значних регіональних відмінностей у тому, як ці свята відзначали, та в непослідовності ідеологічних підходів. У 1930-х рр. за основу беруться зразки проведення свят у Москві, звичайно при менших масштабах в національних республіках. Крім цього, ознакою періоду стало те, що «синхронізація» проходила пліч-о-пліч з посиленням репресій. При цьому відносний успіх спостерігався в міській місцевості, тоді як сільське населення намагалося ухилитися від «часової колективізації», а насадження радянських свят викликало соціальні конфлікти⁶⁰. В той же час М.Рольф відзначає: «Колонізація часу офіційними святами

була важливим засобом структурування річного циклу за радянськими зразками. Однак радянська держава була не єдиною з існуючих тоді. Вона відчувала на собі тиск потужних конкурентів, які інакше структурували час і наповнювали його іншим змістом»⁶¹.

Труднощі з впровадженням «радянського відчуття часу» змушувало партійних функціонерів шукати компромісні варіанти. Прикладом цього було святкування дня врожаю та колективізації (набув статусу всесоюзного з 1929 р.), який при радянському змісті ввібрав у себе цілий комплекс традиційних селянських свят збору врожаю. Той же М.Рольф зауважує: «Подвійність радянського дня врожаю, що проявлялася в деталях, у цілому була властива й іншим радянським святам. Радянський святковий календар по відношенню до інших святкових систем відзначала неоднозначність: з одного боку, боротьба з ними, а з іншого — спадкоємність і узурпація. Обидві ці стратегії врешті рещт мали за мету монополізувати тлумачення часу і привласнити собі право на встановлення цезур в річному циклі»⁶².

Оскільки питання радянської святкової системи стоїть поза увагою даного розділу, обмежимося лише деякими спостереженнями про її вплив на часовий простір суспільства.

Свята, як події, що виводять людину з рутинних життєвих процесів, традиційно протиставляють повсякденності, таким же чином як відпочинок — праці. З кінця 1920-х рр. державні свята, поряд з ідеологічною складовою, були спрямовані на підвищення продуктивності праці, тобто були одним з інструментів відчуження особистого часу від людини. Це відображалося в прийнятті на себе додаткових виробничих зобов'язань до ювілеїв, або працею в формально вихідній день. Відзначимо, що в цілому кількість святкових неробочих днів зменшилася.

Окрема тема — це час та темпоритм самої організації державних свят, зокрема, звернемо увагу на включення в них спортивних елементів. Взагалі-то, історична проблема «спорт як символічна система повсякденного життя» ще чекає на своїх дослідників. Ми обмежимося спостереженням Хеннінга Ейхберга стосовно ролі спорту в розвитку історичного, футуристичного сприйняття часу в тоталітарних режимах міжвоєнного періоду: «Футуризм звеличував спорт та автоперегони як символи майбутнього спрямованого відношення людини до часу і прогресу в протиставленні до «пасатизму»: зруйнують музеї (можна додати «і церкви» — В.Г.) і створять на їх місці спортивні майданчики! В Італії фашизм використовував такі уявлення для своїх спортивних програм здоров'я, культури і молодості, а російський футуризм в радянському Пролеткульті об'єднував

масовий спорт, масовий театр, ергономічні лабораторії та психотехнічні експерименти з (антирелігійною) релігією техніки і культом вимірювання часу (докладніше див. вище про О.Гастева — В.Г.). Пізніше радянська «антропомаксимологія» повернулася до деяких з цих ідей, проголосивши спорт основою вдосконалення людини на фізичному, біологічному і психічному рівнях»⁶³.

Варто звернути увагу, що під впливом радянської ідеології свята перестають бути «перервою» в повсякденному житті. Згідно трактовки М.Рольфа, «радянське свято означало надзвичайне положення — «відстро-чування буденщини» — на певному відрізку часу»⁶⁴. Однак, скоріше комуністичні свята були інтенсифікацією революційної повсякденності, а не перервою в ній. Їх надзавданням було символічне повернення суспільства до першоджерел революційних трансформацій (це власне — першочас *оно* Мірчи Еліада), що мало за мету руйнування повсякденності. Можна погодитися з думкою О.Золотухіної-Аболіної: «Вкрай руйнівною для повсякденності була ідея Л.Д.Троцького про «перманентну революцію». Перманентна революція означала, по суті, постійні струси соціального організму. Мова йшла вже не просто про заміну одного типу повсякденності (буржуазно-міщанського) іншим — колективістсько-пролетарським, а про те, що мирний плін життя мав бути постійно руйнуємим... Сталін, позбувшись Троцького, взяв на озброєння задум супротивника: за його влади радянську країну... постійно трусили чергові викриття ворогів народу, кампанії щодо засудження «ворожих елементів» тощо»⁶⁵.

В цілому провідною тенденцією 1930-х років стало прискорене впровадження історичного, прогресистського сприйняття часу в масову свідомість при одночасному формуванні радянського циклічного типу, який був зафіксований у календарі офіційних свят. Ці процеси відбувалися тоді, коли власне український історичний тип сприйняття часу був нівельований («розстріляне відродження»). Тому був відсутній відкритий опір радянській темпоральній політиці, яку імперський центр проводив за допомогою республіканської влади. За мету радянська темпоральна політика мала адаптацію (фактично, руйнування) до своїх політичних потреб традиційних ментальних структур і соціальних практик українського суспільства. Як результат, 1930-і роки стали для українського суспільства періодом формування нового типу сприйняття часу, головні риси якого стали характерними для його повсякденного життя до кінця 1980-х років, а деякі елементи зберігаються і дотепер.

¹ Більш докладно про «трійцю повсякденності» див.: Головко В. Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). — Ч. 1. — К., 2009. — С. 47–66.

² Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М., 1995. — С. 49.

³ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. Т.1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. — М., 1986. — С. 41.

⁴ Ле Гофф Ж. Другое Средневековье. — Екатеринбург, 2000.

⁵ Кнабе Г. Историческое время в Древнем Риме // Кнабе Г.С. Материалы по общей истории культуры и истории культуры Древнего Рима. — М., 1991. — С. 279–298.

⁶ Барг М. Эпохи и идеи. Становление историзма. — М., 1987.

⁷ Див. напр.: Гуревич А. Категории средневековой культуры. — М., 1984.

⁸ Гуссерль Э. Феноменология внутреннего сознания времени. — М., 1994.

⁹ Бергсон А. Творческая эволюция. — М., 2006.

¹⁰ Насамперед його праця «Буття та час».

¹¹ Фуко М. Археология знаний. — К., 1998.

¹² Элиаде М. Космос и история. М., 1987.

¹³ Сорокин П. Кризис нашего времени // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 427–504.

¹⁴ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М., 1995.

¹⁵ Хокинг С. Краткая история времени. От большого взрыва до черных дыр. — СПб, 2001.

¹⁶ Шпенглер О. Закат Европы. Т. 1. — М., 1993; Т. 2. — М., 1998.

¹⁷ Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1–2. — К., 1995.

¹⁸ Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. — К., 1994. — С. 15–139.

¹⁹ Насамперед його праця — докторська дисертація «Етногенез і біосфера Землі», а також стаття «Этнос и категория времени»// Доклады географического общества СССР. — 1970 — Вып.15. — С. 143–157.

²⁰ Шпенглер О. Вказ. праця. — Т. 1. — С. 278.

²¹ Шпенглер О. Вказ. праця. — Т. 2. — С. 539.

²² Шпенглер О. Вказ. праця. — Т. 1. — С. 189–192.

²³ Шпенглер О. Вказ. праця. — Т. 1. — С. 277.

²⁴ Шпенглер О. Вказ. праця. — Т. 2. — С. 6.

²⁵ Шпенглер О. Вказ. праця. — Т. 2. — С. 98–99.

- ²⁶ Тойнбі А. Вказ. праця. — Т.1. — С. 420.
- ²⁷ Там само. — С. 421.
- ²⁸ Там само. — С. 491.
- ²⁹ Там само. — С. 500.
- ³⁰ Там само. — С. 501.
- ³¹ Ортега-і-Гасет Х. Вказ. праця. — С. 27.
- ³² Там само. — С. 29.
- ³³ Фуко М. Вказ. праця. — С. 7.
- ³⁴ Там само. — С. 12.
- ³⁵ Делез Ж. Логика смысла. М., 1995. — С. 85.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Фуко М. Вказ. праця. — С.1 99.
- ³⁸ Українському читачеві доступні такі збірки робіт як: Козеллек Р. Минуле майбутнє. — К., 2005; та Козеллек Р. Часові пласти. — К., 2006.
- ³⁹ Золотухина-Аболина Е. Повседневность: философские загадки. — К., 2006. — С.35.
- ⁴⁰ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М., 1995. — С. 49.
- ⁴¹ Козеллек Р. Часові пласти. — К., 2006. — С. 358, 359.
- ⁴² Там само. — К., 2006. — С. 41.
- ⁴³ Там само. — К., 2006. — С. 177.
- ⁴⁴ Козеллек Р. Минуле майбутнє. — К., 2005. — С. 15—16.
- ⁴⁵ Козеллек Р. Часові пласти. — К., 2006. — С. 361.
- ⁴⁶ Козеллек Р. Минуле майбутнє. — К., 2005. — С. 355.
- ⁴⁷ Там само. — С. 355.
- ⁴⁸ Там само. — С. 356.
- ⁴⁹ Лист до автора с.н.с. Інституту історії України НАН України, канд. іст. н. Геннадія Єфіменка від 13.12.2010.
- ⁵⁰ Успенский Б. История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема) // Успенский Б. Избранные труды. — Том 1. Семиотика истории. Семиотика культуры. — М, 1996. — С. 26–27.
- ⁵¹ Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. — К., 1994. — С.33.
- ⁵² Успенский Б. Вказ. праця. — С. 27.
- ⁵³ Там само. — С. 28–29.

⁵⁴ Хвильовий М. В електричний вік // Хвильовий М. Новели, оповідання. — К., 1995. — С.650.

⁵⁵ Там само. — С. 647.

⁵⁶ Кравченко А. Культура труда и управления Гастева // Элитариум. www.elitarium.ru/2009/01/26/kultura_truda_upravlenija_gastev.html

⁵⁷ Козеллек Р. Часові пласти. — К., 2006. — С. 177.

⁵⁸ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М., 1995. — С. 51.

⁵⁹ Рольф М. Советские массовые праздники. — М., 2009. — С. 139.

⁶⁰ Наприклад див.: Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. — К., 2008.

⁶¹ Рольф М. Вказ. праця. — С. 143.

⁶² Там само. — С. 145.

⁶³ Эйхберг Х. Социальное конструирование времени и пространства как возвращение социологии к философии // Логос. — 2006. — № 3. <http://magazines.russ.ru/logos/2006/3/eih5.html>

⁶⁴ Рольф М. Вказ. праця. — С. 17.

⁶⁵ Золотухина-Аболина Е. Повседневность: философские загадки. — К., 2006. — С.21.

ВОЛОДИМИР ІЛІЧ УЛЬЯНОВ-ЛЕНІН: ПОГЛЯД З ХХІ СТОЛІТТЯ

В Радянському Союзі праці Леніна були надруковані загальним накладом 653 млн. примірників 125 мовами. Літературу про Леніна (так звану «ленініану») підрахувати просто неможливо. Але вся вона мала предметом аналізу чи пропаганди не реального історичного діяча, а міфологізованого і канонізованого Леніна.

Теоретична спадщина В.Леніна стала основною частиною «марксизму-ленінізму». Про те, як втілювалися в життя його засади, розповідала історія КПРС — псевдонаука і навчальна дисципліна, що була десятки років обов'язковою для вивчення в загальноосвітній і вищій школі, політосвітніх установах. Ця наукоподібна конструкція пішла в небуття разом з соціально-економічним ладом, усією радянською імперією і створеною Леніним «партією нового типу».

Здобута в країнах СНД можливість вільного тлумачення пов'язаних з Леніним і ленінізмом історичних фактів не є достатньою підставою для забезпечення наукової об'єктивності. Ситуація змінилася лише в тому сенсі, що припинилася злива безвартісних апологетичних праць. Праці про Леніна продовжують з'являтися (майже виключно — в Росії), однак автори підходять до них, як правило, з наперед визначеною концепцією — позитивною чи негативною. Об'єктивних праць про ленінізм взагалі нема, тому що їх поява пов'язана з далеко ще незавершеним радикальним переосмисленням історії радянського суспільства. В сучасній Росії таке переосмислення взагалі стає небажаним. Тим не менш здобутки світової історіографії, яка впродовж двох останніх десятиліть спирається на кремлівські архіви, роблять можливою спробу неупередженого аналізу як постаті Леніна, так і змісту ленінізму.

Важко знайти в біографії В.Леніна щось таке, чого не було б в існуючій літературі. Поставлене у цьому нарисі надзавдання (погляд з ХХІ століття) вимагає відбору давно відомих суджень і фактів в такій комбінації, яка допомогла б більш глибоко висвітлити роль цієї людини і політика в історії попереднього століття. Обмежений обсяг нарису змушує автора обрати телеграфний стиль викладу.

1. Життєвий шлях Леніна

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч народився в м. Сибірськ (нині — Ульяновськ) 22(10)04.1870 р. У радянських енциклопедіях вказувалося, що батько Леніна Ілля Миколайович працював інспектором народних училищ Сибірської губернії і походив з бідних міщан м. Астрахані, а прадід був селянином-кріпаком. Мати Леніна Марія Олександрівна Ульянова, як скупі повідомлялося, була дочкою лікаря Олександра Дмитровича Бланка. Підкреслювалося, що старший брат Леніна Олександр був покараний смертю разом з іншими революціонерами-народовольцями за невдалий замах на життя Олександра III.

Ця дозована інформація давала неповне уявлення про соціальні корені й національне походження Леніна. Зайва деталізація, як показав скандал навколо публікації роману Марієтти Шагінян «Сім'я Ульянових» в журналі «Красная новь» (1938), була небажаною для властей. Проте дослідження останніх десятиліть, що з'явилися у кількох країнах, дають детальну інформацію про родовід сім'ї Ульянових. Він унікальний і міг скластися тільки в багатонаціональній імперії, що переживала процес ламання станових перетинків.

Прадід Леніна Василій Микитович Ульянінов (Ульянін, Ульянов) справді був відпущеним на оброк кріпаком. Проте він викупився з неволі задовго до скасування кріпосного права і став заможною людиною. Дід Леніна Микола мав у пізньому шлюбі з дочкою хрещеного калмика Анною Смирною двох синів і двох дочок. Батько Леніна Ілля Миколайович здобув вищу освіту в Казанському університеті завдяки матеріальній допомозі старшого брата. Талановитий педагог, він зробив стрімку кар'єру, став дійсним статським радником (в «Табелі про ранги» Петра I це прирівнювалося до генеральського чину) і потомственным дворянином.

По материнській лінії родовід Леніна виявився ще більш різнобарвним, особливо за національною ознакою. Прадід Леніна Мойша Бланк був заможним єврейським торговцем в містечку Старокостянтинів Волинської губернії, який одружився на шведці Анні Остедт. Дід Леніна Сруль закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію й вихрестився, після чого назвався Олександром Дмитровичем. Він взяв шлюб з Анною Грошопф, яка походила з заможної німецької сім'ї, здобув у 1847 р. потомствене дворянство, і після виходу на пенсію купив в Казанській губернії село Кокушкіно (нині — Леніно) разом з кріпаками. Його дружина народила хлопчика і п'ятьох дівчаток (серед них — майбутню матір Леніна Марію). Вона рано померла, і О. Бланк одружився громадянським шлюбом з її рідною сестрою, бездітною удовою Катериною фон Ессен. Французькою й англійською мовами

Ленін володів завдяки навчанню, підкріпленому потім тривалим перебуванням у відповідному мовному середовищі. Але німецькою мовою він вільно володів з дитинства. Закордонні дослідники ленінської генеалогії виявили, що по німецькій лінії родичами Ульянових були полководець А. Гітлера генерал-фельдмаршал Вальтер Модель, генерал-лейтенант Хассо фон Мантойффель, який командував танковою дивізією СС «Велика Німеччина», і президент ФРН Рихард Вайцеккер.¹

Отже, майбутній вождь успадкував різноманітні національні й релігійні традиції, на чому тепер схильні пограти автори багатьох псевдонаукових праць. Однак, як справедливо зауважував М. Бердяєв, він був «типово руською людиною»². Відомо також, що уже з 17 років Ленін став атеїстом. Маючи в родоводі представників різних станів, він у листуванні з царськими властями, до яких звертався з проханнями, не забував підкреслити, що є потомственным дворянином.

У 1879–1887 рр. Ленін навчався в Симбірській гімназії. Навчання закінчилося в той рік, коли повісили старшого брата. Леніна все-таки зарахували в Казанський університет, але при першій-ліпшій нагоді в тому ж році й виключили. Сім'я тим часом покинула Симбірськ і переселилася в Казань. Після виключення Ленін певний час жив у сімейному маєтку в с. Кокушкіно, а в травні 1889 р. приїхав у придбаний Марією Олександрівною хутір біля с. Алакаївка (Самарська губ.). В 1891 р. він здав екстерном екзамен в Петербурзі за юридичний факультет. Після цього зайняв у Самарі посаду помічника присяжного повіреного, але насправді жив на кошти сім'ї, займався самоосвітою і виступав перед місцевими марксистами з рефератами, спрямованими проти народників.

У вересні 1893 р. Ленін поїхав у Петербург, де вступив у марксистський гурток студентів-технологів, а невдовзі став його керівником. Марія Олександрівна з іншими дітьми переселилася в Москву. Вона продала будинок в Самарі, алакаївський хутір і свою частину кокушкінського маєтку, щоб вигідно розмістити в банках сімейний фінансовий фонд. Це дозволяло Леніну зосереджуватися на революційній роботі, не відволікаючись на щоденну працю. В 1894 р. Ленін написав гострополемічну статтю «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» Услід за нею на початку 1894 р. з'явилася ще одна велика стаття — «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве».

7.05(25.04)1895 р. Ленін вперше виїхав за кордон і впродовж чотирьох з половиною місяців перебував у Західній Європі. У Женеві він зустрівся з членами групи «Визволення праці» і домовився з Г. Плехановим про сприяння у виданні в Росії підпільної марксистської газети. Потім поїхав до

Парижу, щоб побачитись із зятем К. Маркса П. Лафаргом, і через Берлін повернувся в Росію.

Восени 1895 р. гурток студентів-технологів об'єднався з Л. Мартовим і марксистами з його оточення в одну підпільну організацію — «Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого класу». В останній декаді грудня більша частина організації була заарештована. 14 місяців, поки тривало слідство, Ленін просидів у тюрмі. В лютому 1897 р. його вислали в адміністративному порядку на три роки в Західний Сибір.

У березні 1898 р. шість представників від марксистських організацій Санкт-Петербурга, Москви, Києва і Катеринослава разом з трьома делегатами від єврейського соціал-демократичного союзу «Бунд» зібралися в Мінську, щоб заснувати Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП). З'їзд прийняв розроблений в основному П. Струве маніфест російських соціал-демократів, який базувався на ідеях «Маніфесту Комуністичної партії» з урахуванням специфіки Росії. Документ поділяв революційний процес на два етапи — загальнодемократичний і соціалістичний. Оскільки соціал-демократи вважали, що російська буржуазія надто слабка, щоб очолити демократичну революцію, за пролетаріатом визнавалася вирішальна роль навіть на першому етапі.

Перебуваючи на засланні, Ленін не брав участі у з'їзді. Незабаром жандарми заарештували його учасників, і цього виявилось достатнім, щоб припинити існування партії. Фактично партія була тільки задекларована, а не створена.

В тюрмі, а потім на засланні Ленін написав книгу «Розвиток капіталізму в Росії», а також кілька десятків статей, присвячених переважно проблемі утворення партії. Головним важелем у цій справі він вважав організацію загальноросійської нелегальної газети. В лютому 1900 р., коли закінчився строк заслання, він поселився на кілька місяців у Пскові, щоб налагодити зв'язок з марксистськими підпільними осередками (в'їзд в столицю був заборонений), а в липні виїхав за кордон, де розпочав видання газети «Іскра». Крім нього і Г. Плеханова, в редакцію газети увійшли П. Аксельрод, В. Засулич, Л. Мартов і О. Потресов.

У перші роки підпільної діяльності Ленін користувався багатьма псевдонімами — В. Ільїн, Ів. Петров, К. Тулін та ін. В грудні 1901 р. він підписав опубліковану в журналі «Заря» працю «Аграрне питання і «критики Маркса»» псевдонімом Н. Ленін. Відтоді цей псевдонім став другим прізвиськом.

У першій половині 1902 р. з'явилася праця Леніна «Що робити?», в якій обґрунтовувався план дій і основні принципи утворення соціал-демократичної партії. У липні 1903 р. в Брюсселі відкрився II з'їзд РСДРП. На ньому

виникли гострі суперечності між Леніним і його багаторічним союзником Л. Мартовим. Коли делегати Бунда, який даремно претендував на окреме становище в партії, покинули з'їзд, виявилася кількісна перевага за прибічниками Леніна, і вони поспішили назвати себе більшовиками. Проте вже наприкінці року центральний орган партії газета «Іскра» перейшла під контроль суперників більшовиків — меншовиків.

У 1904 р. в Женеві вийшла з друку книга Леніна «Крок вперед, два кроки назад (Криза в нашій партії)», присвячена аналізу підсумків II з'їзду. В січні 1905 р. під його керівництвом почала виходити газета «Вперед», яка замінила «Іскру». Тим часом в Росії спалахнула революція, що для Леніна стало несподіванкою.

На відміну від Л. Троцького, який після «Кривавої неділі» одразу опинився у Петербурзі в центрі подій, Ленін приїхав у революційну Росію тільки в листопаді 1905 р. Своєю резиденцією він обрав Куоккалу — містечко за 60 км від столиці, але вже у Фінляндії, де не було поліцейського нагляду. У травні 1907 р. Ленін поїхав в Лондон на V з'їзд РСДРП, де перемогу здобули більшовики. Поразка революції змусила його в грудні 1907 р. повернутися у провінційну Женеву.

Наприкінці 1908 р. Ленін влаштувався в Парижі, де прожив майже чотири роки. У 1905–1912 рр. він представляв РСДРП в Міжнародному соціалістичному бюро Другого Інтернаціоналу, взяв участь в Штутгартському (1907) і Копенгагенському (1910) конгресах. У січні 1912 р. на Всеросійській конференції РСДРП в Празі він ініціював остаточний розрив з меншовиками.

Коли в Росії почалося нове піднесення робітничого руху, Ленін переїхав у Краків. Звідси він керував редакцією щоденної легальної газети «Правда», більшовицькою фракцією в IV Державній Думі. Тут написав програмні праці «Критичні нотатки з національного питання» (1913) і «Про право націй на самовизначення» (1914).

Велика війна 1914–1918 рр. захопила Леніна в Пороніно — дачному містечку неподалік Кракова. На другий день війни жандарми зробили у нього обшук, після чого ув'язнили в найближчій тюрмі у містечку Новий Тарг. Двері тюрми відкрило заступництво В. Адлера. Міністр внутрішніх справ запитав керівника австрійських соціал-демократів, чи переконаний він у тому, що Ульянов — це ворог царського уряду? «О, так! — відповів Адлер, — більш заклятий ворог, ніж Ваше превосходительство!»³ Тим не менш, для постійного проживання більш зручною виявилася нейтральна Швейцарія. Ленін осів у центрі російської еміграції Берні, а через рік переїхав до Цюриху.

Коли почалася революція, перед емігрантами в Швейцарії виникла проблема: як дістатися до Росії? Ленін пожалкував, що поїхав у 1915 р. до Цюриху, а не в Стокгольм. З Швеції було легко потрапити в Петербург через Фінляндію. Перспектива кружного морського шляху не влаштувала Леніна. З одного боку, він боявся німецьких субмарин, з іншого — небезпідставно вважав, що Антанта чинитиме перешкоди проникненню в Росію керівних діячів соціалістичних партій, які розкладатимуть армію. Тому він вирішив організувати поїзд з Швейцарії у Швецію залізницею через Німеччину. Позиція Центральних держав у цьому питанні мала бути протилежною позиції Антанти через зрозумілі причини.

Усі формальності стосовно поїздки російських емігрантів Німеччиною в опломбованому вагоні узгоджувалися за посередництвом німецьких соціал-демократів. Кайзер Вільгельм II особисто стежив за тим, щоб не виникало перешкод. Верховне командування виявило готовність пропустити емігрантів крізь розташування німецьких військ на фронті, якщо їм було б відмовлено у в'їзді в Швецію.⁴

16(3) квітня 1917 р. Ленін прибув в Петроград. Від цього моменту його життєвий шлях міцно переплівся з доленосними подіями, які вирували в охопленій революцією країні. Вирішальну роль у цих подіях почали відігравати інтелект Леніна, його тактична і стратегічна майстерність, здатність долати будь-які перешкоди на шляху, який він торував для своєї партії і всього суспільства.

2. Політик і людина

Спогади про спілкування з Леніним залишили сотні людей. Ці розповіді часом пристрасно-прихильні, іноді відверто ворожі. Але серед розмаїття суджень вирізняється найголовніше: ніхто не міг відділити політичні якості Леніна від його людських рис. «Ленін зроблений з одного шматка, він монолітний», — запевняв М.Бердяєв.⁵ Ця сама думка в екзальтованій формі висловлена у нарисі О.Купріна: «Этот человек — такой простой, вежливый и здоровый — гораздо страшнее Нерона, Тиберия, Иоанна Грозного. Те, при всем своем душевном уродстве, были все-таки люди, доступные капризам дня и колебаниям характера. Этот же — нечто вроде камня, вроде утеса, который оторвался от горного кряжа и стремительно катится вниз, уничтожая все на своем пути. И притом — подумайте! — камень, в силу какого-то волшебства — *мыслящий!*»⁶

Чи усвідомлював Ленін своє значення в історії? На відміну від багатьох соратників (того ж таки Л. Троцького), він був дуже закритою людиною. Проте є цілком переконлива і об'єктивна відповідь на це запитання.

У Повному зібранні творів (ПЗТ) і в «Ленинских сборниках» опублікована сила-силенна планів промов, записок для пам'яті, коротких доручень підлеглим, адресованих колегам запитань під час засідань уряду тощо. Увага до цих чернеток з боку вождя, який ретельно їх збирав і зберігав, безпомилково вказує на те, наскільки вагомим вважав він кожне своє слово. Можна вказати й на те, що Ленін ставився з особливою увагою до всіх документів, які розроблялися з його участю. А. Балабанова, яка працювала з ним у Міжнародному соціалістичному бюро Другого Інтернаціоналу, а потім — на посаді секретаря виконкому Комінтерну, так це пояснювала: «Від початку мене вражало, наскільки велике значення Ленін надавав кожному порядку денному, кожному слову в ньому, навіть кожній комі. Він міг годинами обговорювати незначні деталі. Я переконатися, наскільки багато це важило для нього в контексті історії. Він бажав, щоб в анналах історії була відбита правильність його позиції і помилковість інших».⁷

Безапеляційність суджень і переконаність у правоті були властиві Леніну з молодих років. Це підтверджують, зокрема, стосунки з Г. Плехановим: він поважав родоначальника російського марксизму, але ніколи не підпадав під його вплив.⁸ Самооцінка Леніна з часом тільки зростала, і це підтверджує людина, з якою він створював Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого класу. Розповідаючи про молодого Ульянова, Юлій Цедербаум (Л. Мартов) занотував: «У ньому ще не було, або, в усякому разі, не відчувалося тієї впевненості в своїй силі, не кажучи вже в історичному покликанні, яка помітно виступала в більш зрілий період життя». Разом з тим Мартов підкреслював, що «елементів особистого марнославства в характері В.І. Ульянова я ніколи не помічав».⁹

Намагання утвердити власний культ за життя властиве багатьом успішним державним діячам. Відсутність подібного прагнення у Леніна слід пояснювати не скромністю (яка є суто людською рисою), а упевненістю в планетарному масштабі власної діяльності. Ленін не потребував ні компліментів з боку найближчого оточення, ні оплесків натовпу.

Виносити свій вердикт стосовно моральності людини такого масштабу, як Ленін, історик не просто. Державні діячі керуються в своїх діях не нормами загальнолюдської моралі, а національними інтересами, які ніколи не бувають простою сумою інтересів усіх громадян. Як правило, переважають інтереси суспільних кіл і політичних сил, на які спирається керівник держави, але зустрічаються випадки, коли політичний діяч великого масштабу ототожнює себе з державою, внаслідок чого національні інтереси трансформуються в його особисті. Відштовхуючись від цих загальних закономір-

ностей, спробуємо знайти у людей, з якими спілкувався Ленін, найбільш вірогідні судження з цього приводу.

Власне, Ленін сам визначив прийнятні для нього норми моралі у промові на III з'їзді російського комсомолу у жовтні 1920 р. Він відкинув загальнолюдську мораль і зобов'язав комуністичну молодь керуватися нормами моралі, підпорядкованими інтересам класової боротьби пролетаріату.¹⁰ Цю тезу іншим й, безумовно, точнішим способом висловив В. Чернов: совість Леніна полягала в тому, що він ставив себе поза рамками людської совісті щодо своїх ворогів, а ворогами були всі, хто не йшов за Леніним і більшовиками.¹¹

У письменника О. Купріна така цілісність політика і людини викликала містичний жах, а філософ М. Бердяєв охарактеризував її спокійно і зважено: «Ленін не був поганою людиною, в ньому було багато й доброго. Він був некорисливою людиною, абсолютно відданою ідеї, він навіть не був особливо честолюбною і владолубною людиною, він мало думав про себе. Проте виключна захопленість однією ідеєю призвела до страхітливого звуження свідомості й морального переродження, до обрання цілком неморальних засобів у боротьбі».¹²

Але це — у боротьбі. В інтимній сфері життя Ленін залишався до самопожертви відданим моралі, в якій був вихований з дитинства. Водночас його інтимне життя тільки підтверджує невіддільність Леніна — людини і Леніна — політика.

У лютому 1894 р. на квартирі інженера Р. Классона відбулася зустріч петербурзьких марксистів, під час якої Ленін познайомився з Аполлінарією Якубовою і Надією Крупською. Вони були вчительками у вечірній школі для робітників, подругами і членами «Союзу боротьби». За свідченням Л. Фішера, який працював у 20–30 х рр. в СРСР і по крихтах збирав все, що могло б придатися для майбутньої книги про радянського вождя, Ленін освідчився Якубовій, але та зробила інший вибір.¹³ У липні 1898 р. він взяв шлюб з Крупською, яка з матір'ю приїхала до нього в заслання.

Член кадетської партії, журналістка і письменниця О. Тиркова-Вільямс товаришувала в еміграції з Н. Крупською. Вона залишила спогади про свій візит до женеvської квартири Леніна у 1904 р.: «Я раніше Леніна не зустрічала і не читала. Мене він цікавив передусім як чоловік Надії. Невисокий, здається нижче її, присадкуватий, широке вилицювате обличчя, глибоко сховані, невеликі очі. Тільки лоб сократівський, опуклий. Не зовнішністю він її полонив. А полонив міцно. Я відразу відчула, що там, за дверима, з-за яких іноді доносився паперовий шурхіт, сидить господар, що

навколо нього крутиться життя і дочки, і матері. Коли він вийшов обідати, некрасиве обличчя Надії засяяло, погарнішало. Дівочою, сором'язливою захопленістю засвітилися її невеликі блакитні очі. Вона була ним поглинута, потопала, розчинялася в ньому, хоча у неї самої був свій дуже визначений характер, своя особистість».¹⁴

Н. Крупська залишалася з Леніним до кінця. Але в 1910 р. в його житті з'явилася ще одна жінка — Інеса Арманд. Саме вона виявила ініціативу, але пристрасть поглинула обох. Це була красуня, переконана революціонерка, дбайлива мати п'ятьох дітей. Крупська вирішила залишити їх удвох, проте Ленін утримав її від цього кроку і з 1912 р. відійшов від Арманд. Розрив був неповний: до смерті Інеси від холери у вересні 1920 р. вони зберігали душевну близькість і тісні робочі стосунки. Всі троє залишалися у приятних стосунках, а після трагічної смерті подруги Леніна Крупська подбала про долю її дітей. Характерно, що Ленін забрав у Арманд і знищив свої листи за 1910–1912 рр. Вони не повинні були затьмарювати образ вождя. Листування з Н. Крупською збереглося. У ньому не було нічого такого, що могло б компрометувати Вождя в очах майбутніх поколінь.¹⁵

3. Теоретик комуністичної революції

Громадяни Радянського Союзу від народження жили в цивілізаційно відмінному від решти людства світі. Дивлячись на оточуючий світ крізь екрани телевізорів, вони переконувалися в тому, що інші народи наслідуватимуть їхній приклад в організації життя, а вони раніше за інших побудують комунізм, тобто суспільство, в якому матеріальні і культурні запиту населення задовольнятимуться за потребами. Звичайно, після довгих десятиліть комуністичного будівництва віра у можливість досягнення «світлого майбутнього» випарувалася майже в усіх. Однак мало хто розумів, що комунізм уже давно побудований, і суть цього ладу полягала не у задоволенні потреб населення, а в цілковитому одержавленні всіх форм і проявів суспільної діяльності. Коли створена за кресленням Леніна «державакмуна» раптово і неочікувано розвалилася, її громадяни залишилися сам-на-сам з своїми проблемами — економічними та ідеологічними. Молодь досить швидко пристосувалася до нових реалій, не дуже задумуючись над тим, що раніше затьмарювало свідомість. Однак люди, більша частина життя яких припала на радянські часи, з величезними труднощами звикають до нової дійсності.

Успадковані від минулого стереотипи переплітаються у свідомості багатьох людей в найбільш химерних сполученнях. Їм важко розібратися в справжніх причинно-наслідкових зв'язках між марксизмом і ленінізмом,

капіталізмом і комунізмом. Вони мають хибні уявлення про першопочатки так званого «розвинутого соціалізму», в якому проходило їхнє життя, і погано розуміють, який лад приходить йому на зміну.

Теорію комуністичної революції Ленін розробляв, відштовхуючись від засад революційного марксизму, які в його часи були вже неактуальними для європейських марксистів. Термін «ленінізм» не випадково народився в теоретичних суперечках російських соціал-демократів майже одразу після того, як вони розкололися на більшовиків і меншовиків. Першим його вжив Л. Мартов у брошурі «Боротьба із «становищем облоги» в Російській соціал-демократичній робітничій партії», яка вийшла з друку в Женеві в 1904 р. Автор бажав підкреслити лише те, що Ленін не був справжнім марксистом. Потім цей термін набув суто позитивного значення в працях Г. Зінов'єва і особливо Й. Сталіна («Про Леніна і ленінізм», «Основи ленінізму»). У кінцевому підсумку все, що зробив Ленін, було оголошене реалізацією марксистських ідей. В теоретичному арсеналі ВКП(б) закріпився термін «марксизм-ленінізм».

Термін «марксизм» існує у двох значеннях: як метод пізнання реальності і як доктрина в арсеналі політиків. Перше значення терміну перебуває поза рамками цього нарису. Як доктрина, марксизм пройшов довгу еволюцію. Перший виклад уявлень про комуністичне майбутнє людства з'явився у двох промовах 24-річного Фридриха Енгельса в Ельберфельді (лютий 1845 р.)¹⁶. У ті часи К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що доктрина «наукового комунізму» буде реалізована шляхом насилля. Ця переконаність відбилася в найбільш відомому документі революційного марксизму — «Маніфесті Комуністичної партії» (1848 р.). В Європі тоді назрівала революція, вона вже відчувалася у цьому програмному документі. Суть комунізму зводилася основоположниками марксизму до ліквідації насильницьким шляхом приватної власності на засоби виробництва і заміни заснованого на товарно-грошових відносинах ринкового господарства плановим виробництвом та розподілом матеріальних благ. Маркс і Енгельс не робили різниці між соціалістами і комуністами, але розрізняли нижчу фазу комунізму (комунізм виробництва) і вищу фазу (комунізм споживання). На першій фазі матеріальні блага повинні були розподілятися по труду, на другій — за потребами. Нижча фаза комунізму стала ототожнюватися марксистами з соціалізмом.

Європейська революція 1848–1849 рр. знизилася соціальну напругу в країнах, де відбулася. Соціалісти переконалися, що краще рухатися у напрямі демократичного узгодження інтересів праці й капіталу, ніж знищувати капітал, який був рівноправним з робочою силою агентом виробничого

процесу. Політика європейських соціалістів, які обрали демократичні форми політичної діяльності, знайшла узагальнене визначення в афористичному висловлюванні молодшого друга і найближчого співробітника Ф. Енгельса Едуарда Бернштейна: «Те, що звикли називати кінцевою метою соціалізму, є для мене ніщо, а рух — це все».

Енгельс підтримував Бернштейна, але прилюдно відмовлятися від догм революційного марксизму не бажав. У цьому з ним був солідарний Карл Каутський, під впливом якого німецька соціал-демократія прийняла у 1891 р. Ерфуртську програму. Кінцевою метою соціал-демократичного руху вона вважала усупільнення засобів виробництва і заміну анархії ринку централізованим розподілом продукції. Досягти цієї мети програма передбачала реформами, а не революціями.

У Росії більшовики взяли на озброєння гасла «Маніфесту Комуністичної партії», а меншовики залишилися соціал-демократами, тому що відстоювали демократичні методи політичної боротьби. Прірва ще більшої глибини відділила більшовиків від соціалістів-революціонерів. Есери відстоювали інтереси селян, тоді як більшовики називали їх «дрібною буржуазією» і відмовляли їм у присутності в тому суспільстві, яке бажали побудувати.

Росія початку ХХ ст. так само була вагітна революцією, як Європа середини ХІХ ст. Після поразки у Кримській війні самодержавний режим розпочав реформи, але вони були позбавлені радикалізму і не могли відвернути революції. Російські соціалісти і демократи сподівалися, що майбутня демократична революція поставить Росію на один рівень з розвинутими державами Європи. Ленін, однак, презирливо ставився до демократії і порятунок країни бачив в диктатурі. Полісемантичне поняття диктатури він розумів у чітко окресленому значенні: «Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається».¹⁷ Через те він вітав висунуту в «Маніфесті Комуністичної партії» ідею диктатури пролетаріату як необхідного інструменту для здійснення радикальних соціально-економічних перетворень.

У пізніших працях Маркса і Енгельса термін «диктатура пролетаріату» згадувався лише випадково. Прихід комунізму вони стали розглядати як невідворотний наслідок еволюційного розвитку. Навпаки, Ленін вважав, що комунізм може прийти тільки в ході революційних зусиль, для чого потрібна диктатура. «Ленін не теоретик марксизму, як Плеханов, а теоретик революції», — вказував М. Бердяєв.¹⁸

Великий російський філософ не погоджувався називати Леніна марксистом, тому що марксизм другої половини XIX ст. втратив свою революційність. Але він не вказав, теоретиком якої революції був Ленін. В його свідомості, так само як у свідомості всіх сучасників філософа, події Російської революції намертво сплелися із здійснюваним більшовиками будівництвом комунізму.

Однак Російська соціальна революція, яку прозирив К. Маркс у 1870 р., була такою же, як європейські революції 1848–1849 рр. (з неминучими поправками на незрівнянно більшу загостреність міжкласових і міжстанових суперечностей). Навпаки, комуністична революція була реалізацією тих уявлень про майбутній лад, які народилися в головах засновників марксизму і вже майже вивітрилися з голів лідерів європейської соціал-демократії в другій половині XIX ст.

Ленін переконував, що буржуазія або пролетаріат можуть управляти суспільством як клас, причому обов'язково на шкоду один одному, а саме управління набуватиме диктаторських форм. Своє розуміння новітньої історії людства він так виклав у серпні 1919 р.: «Або диктатура буржуазії (прикрита пишними есерівськими й меншовицькими фразами про народовладдя, учредилку, свободи та інше), або диктатура пролетаріату. Хто не навчився цього з історії всього XIX століття, той — безнадійний ідіот».¹⁹

Такої же думки дотримувалися всі його соратники. На лідерів меншовиків та есерів, які у березні 1917 р. віддали ініціативу в формуванні уряду політичним діячам Державної Думи, більшовики дивилися як на дон Кіхотів. У праці «Уроки Жовтня» (вересень 1924) Л. Троцький з подивом зазначав: «Вони захищали не панування того або іншого класу, а «революцію» і «демократію»».²⁰

Ставлячи диктатуру пролетаріату в центр теорії комуністичної революції, Ленін розумів, що клас, як висловлювався М. Бакунін, «не може всістися в урядове крісло». Насправді йшлося про диктатуру його партії. Але даремно було б шукати в його величезній літературній спадщині вираз «диктатура партії». Лише один раз у полемічному запалі він висловився досить необережно (липень 1919 р.): «Коли нам докоряють за диктатуру однієї партії і пропонують, як ви чули, єдиний соціалістичний фронт, ми говоримо: «Так, диктатура однієї партії! Ми на ній стоїмо і з цього ґрунту зійти не можемо»».²¹

Сучасники розглядали Леніна як лідера соціалістичної партії. Насправді «соціалізм» Леніна не мав нічого спільного з соціалізмом його товаришів по партії — меншовиків, а також українських соціал-демократів або

західноєвропейських соціалістів. Лакмусовим папірцем для розрізнення «соціалізму» більшовиків і соціалізму їхніх противників було ставлення до ринку.

Соціалісти не заперечували ринку. Вони могли пропагувати посилення державного контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей з низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (як правило, з викупом). Але ці та інші соціалістичні заходи були для них тільки методами оздоровлення ринкової економіки і зниження соціальної напруги. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали таким же полем для прикладення інтелекту, як і діяльність в сфері науки, культури, релігії тощо. Більше того: вони розглядали приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, що матеріально забезпечувала всі інші сфери і давала можливість здійснювати соціалістичні заходи.

Навпаки, Ленін, як того вимагала доктрина революційного марксизму, стояв за ліквідацію приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Він розумів, що вилучення з людського життя вільного підприємництва створювало вакуум, який мав бути чимось заповнений. Чим саме — ніхто з adeptів революційного марксизму не знав. Образ майбутньої «держави-комуни» в ленінській уяві був нечіткий, на передньому плані перебували тільки абстрактні твердження про соціальну рівність і братерство людей праці.

Е. Бернштейн і всі інші лідери європейської соціал-демократії відмовилися від догматів «Маніфесту Комуністичної партії» через те, що зрозуміли конструктивну роль капіталу у виробництві й можливість встановлення соціального миру в суспільстві. Ленін критикував їх за ревізіонізм, але дотримувався постулатів марксизму лише в тій мірі, яка його влаштовувала. Практично мова йшла тільки про одне: термінологію.

Щоб перескочити через природні фази розвитку з метою реалізації умоглядних схем, потрібний був «пусковий механізм» у вигляді соціальної революції. Тільки у революційних умовах могла народитися диктатура партії, за допомогою якої ці умоглядні схеми повинні були втілюватися в життя. У політичному словнику Леніна з'явилося чуже для марксизму поняття соціалістичного і комуністичного *будівництва*. Навесні 1918 р. Ленін закликав не шкодувати для побудови соціалізму і комунізму диктаторських прийомів і при цьому посилався на першого російського імператора, який не спинявся перед варварськими засобами боротьби проти варварства.²²

Ленін дозволяв собі бути самокритичним і визнавати власні помилки у стратегічних питаннях. Він навіть солідаризувався з відомим висловлюванням Наполеона: «Спочатку треба вв'язатися в серйозний бій, а там уже видно буде». Проте не можна вважати такі висловлювання визнанням відсутності стратегічних задумів у Наполеона або Леніна. Промовляючи ці слова, обидва мали на увазі відверто цинічний підтекст: «Переможців не судять». Нам й досі важко розібратися з тією картиною радянської епохи, яка була намальована переможцями.

Кожний може винести цілком об'єктивне судження про відсутність або наявність успішно реалізованої стратегії в діях Леніна, якщо поставити їх в контекст всесвітньої історії кількох останніх століть. Для цього слід відштовхнутися від статті В. Валентинова (Вольського) «Суть більшовизму у зображенні Ю. Пятакова», опублікованій в нью-йоркському виданні «Новый журнал» (1958, № 52). Меншовик Валентинов здобув ім'я своїми книгами «Зустрічі з Леніним» і «Малознайомий Ленін». Юрій (Георгій) Пятаков був більшовицьким вождем третього ешелону, який залишив помітний слід в історії України. Багато хто й досі дивується, чому Ленін згадав його у знаменитому «Листі до з'їзду», де характеризувалися можливі наступники. Розмова Пятакова з Валентиновим відбулася у 1928 р. в приміщенні радянського торгпредства в Парижі, яке останній тоді очолював. Пятаков так сформулював принципову відмінність поглядів Леніна від постулатів ортодоксального марксизму: «Стара теорія, що влада пролетаріату приходить лише після накопичення матеріальних умов, замінена Леніним новою теорією. Пролетаріат і його партія можуть прийти до влади без наявності цих передумов і уже потім створювати необхідну базу для соціалізму. Стара теорія створювала табу, сковувала, зв'язувала революційну волю, а нова їй повністю відкриває дорогу. Ось у цьому розтоптуванні так званих «об'єктивних передумов», у сміливості не рахуватися з ними, у цьому заклик до животної волі, яка є вирішальним і всеохоплюючим чинником — весь Ленін. Іншого нема».

Маркс і Енгельс виходили з того, що матеріальні передумови комунізму повинні органічно визріти в надрах суспільства. Ленін мав намір будувати комуносоціалізм за допомогою насилля. Термінологічно маскуючись під марксизм, ленінська теорія справді закликала не рахуватися з «об'єктивними передумовами». У січні 1923 р. вже напівпаралізований Ленін диктував стенографістці: «Якщо для створення соціалізму потрібен певний рівень культури (хоч ніхто не може сказати, який саме цей певний «рівень культури», бо він різний у кожній із західноєвропейських держав), то чому нам не можна почати спочатку із завоювання революційним

шляхом передумов для цього певного рівня, а *потім* уже, на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу, рушити доганяти інші народи». ²³

Комунізм Маркса і Енгельса відрізнявся від попередніх комуністичних доктрин лише тим, що його прикрасили прикметником «науковий». Ленін взяв цю доктрину на озброєння, щоб побудувати суспільство, позбавлене приватної власності. Починаючи навесні 1918 р. комуністичне будівництво, він заявив: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей». ²⁴ Порядок цифр (сотні мільйонів) свідчив, що вождь більшовиків від початку розраховував здійснювати комуністичні перетворення у планетарному масштабі. Тут він прорахувався, але в країнах, якими заволоділи більшовики, життя людей всупереч їхній волі справді якісно змінилося. Ленін виявився першокласним тактиком, здатним перетворювати утопію в реальну дійсність.

Після краху радянського і трансформації китайсько-в'єтнамського комунізмів здавалося, що питання про ленінізм стає суто академічним. Класичний, хоч і позбавлений марксистської фразеології комунізм залишився у XXI ст. тільки в Північній Кореї. Венесуельський приклад показує, однак, що можливі рецидиви цієї соціальної хвороби. Тому проблема ленінізму залишається актуальною.

4. Злий геній Російської революції

У попередньому розділі викладені сформульовані безпосередньо Ленінін положення про комуністичну революцію. Застосовуючи їх в аналізі Російської революції, можна виявити справжню стратегію і тактику більшовиків в бурхливому вирі подій. Це допоможе здійснити деконструкцію напрацьованих за 90 років схем Російської революції і оцінити реальну роль Леніна в подіях, які глибоко вплинули на історію людства.

Суть ленінського вчення про комуністичну революцію висловлюється двома реченнями: по-перше, в країні мала бути встановлена диктатура партії, націленої на таку революцію; по-друге, комуністична революція повинна була здійснюватися методом реформ, насаджуваних згори диктаторським урядом. Більшовики не збиралися чекати комунізму, що мав визріти всередині суспільства природно-історичним шляхом, як прогнозували класики марксизму. Після захоплення державної влади вони мали намір продовжити традицію насадження реформ згори, яка існувала в Росії з початку XVIII ст.

Ленін не бажав використовувати авантюристичні методи змови та індивідуального терору для здобуття державної влади. Його партія повинна була прийти до влади на гребені революційної хвилі і замаскувати свою диктатуру під диктатуру пролетаризованих мас. Опора на пролетаріат була природною для партії, яка виходила в своїй програмі з необхідності ліквідації приватної власності. Лише ті, хто нічого не втрачав у революції через те, що нічого й не мав, могли стати союзниками ленінської партії. Діючи від їхнього імені, партія урочисто проголошувала: «Кто был ничем, тот станет всем!».

Ленін сподівався, що царизм не наважиться на глибокі реформи. Коли глава російського уряду П. Столипін все-таки взявся після придушення революції 1905–1907 рр. за аграрну реформу, яка істотно змінювала ситуацію на селі, більшовики виявилися в одному таборі з силами реакції і сприяли її провалу.

Досвід революції 1905–1907 рр. засвідчував, що зростаюча соціальна напруженість здатна трансформуватися в революційні дії мас під впливом зовнішньої війни. Тому Ленін з нетерпінням чекав, коли Росія втягнеться у війну з сусідами. У листі до М. Горького, написаному після 25 січня 1913 р., він наголошував: «Війна Австрії з Росією була б дуже корисною для революції (в усій східній Європі) річчю, але мало ймовірно, щоб Франц Йозеф і Миколаша зробили нам цю приємність».²⁵ Від серпня 1914 р. більшовики почали агітувати за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. У написаній тоді статті «Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні» Ленін рекомендував своїм однодумцям наголошувати на необхідності «спрямувати зброю не проти своїх братів — найманих рабів інших країн, а проти реакційних і буржуазних урядів та партій усіх країн».²⁶

Революція в Росії почалася у міжнародний жіночий день 8 березня (23 лютого ст.ст.) 1917 р. За кілька днів страйки і демонстрації в столиці стали масовими, до страйкуючих робітників приєднався петроградський гарнізон. Заворушення почалися і в інших тилкових гарнізонах. 15(2) березня Микола II за порадою керівників думських партій і головнокомандуючих фронтами відрікся від влади. Монархія Романових пала за вісім днів.

Пристосовуючи свою теорію комуністичної революції до подій, які розгорталися в Росії, Ленін на зборах соціал-демократів в Цюріху 27 березня закликав до переходу від першого до другого етапу революції, від повстання проти царизму до повстання проти буржуазії.²⁷ У наступні роки перший етап Російської революції був названий Лютневою, а другий — Великою Жовтневою соціалістичною революцією.

В сучасній історіографії Російська революція й досі поділена на дві типологічно різні: буржуазно-демократичну Лютневу і соціалістичну Жовтневу. Пониження Жовтневої революції до статусу більшовицького перевороту не супроводжується переосмисленням картини подій, яка була у свій час намальована переможцями. Ілюстрацією плутанини в оцінках може служити такий висновок Д. Волкогонова: «Мабуть, буржуазна революція була похована, не встигнувши дати своїх плодів, а та, що відбулася, дружно усіма нами названа (автор цієї книги не є виключенням) соціалістичною, не була такою. Це була більшовицька революція, а не соціалістична».²⁸

Отже, ту з революцій, яка ознаменувалася падінням самодержавства, Волкогонов назвав буржуазною, а другу — більшовицькою. Тут порушена типологія революційних подій: клас протиставлений партії. Та не в цьому навіть суть. Позбавляючи жовтневі події в Петрограді статусу соціалістичної, тобто пролетарської революції, він демонстрував нібито новаторство, а насправді під новаторством приховувалася тільки сила звички, яка змушувала ділити Російську революцію на дві. Більш дивним було інше: у подіях лютого (березня) і жовтня (листопада) 1917 р. Волкогонов не помітив головного гравця на революційній сцені — ради солдатських і робітничих депутатів. Фактично ж, навіть якщо штучно поділити потік подій в Росії 1917 р. на дві різні революції, кожна з них була за своєю глибинною суттю — *радянською*. Спочатку ради скинули царя, а потім — взяли владу в країні. Жовтневий переворот можна називати більшовицьким тільки тому, що головним режисером подій аж до кінця Російської революції (тобто до розпуску Установчих зборів у січні 1918 р.) залишався Ленін. Встановлена в ході перевороту радянська влада утвердилася в кол. Російській імперії на кілька поколінь.

Перехід від традиційного до громадянського суспільства в Росії міг відбутися тільки революційним шляхом. Однак ця імперія на півстоліття відстала з революцією від своїх європейських сусідів. Через це об'єктивний розвиток ринкових відносин зробив авангардною силою в трансформаційному процесі не буржуазію, яка користувалася підтримкою імперських «верхів», а пригноблені «верхами» (разом з буржуазією) народні «низи». Це наперед визначило організаційну слабкість всіх політичних партій: вони не могли поставити в певні рамки революційну радянську стихію.

Таку особливість Росії враховували як Ленін та інші революціонери, що нетерпляче чекали війни, так і царські чиновники, завданням яких було запобігання революції. Колишній міністр внутрішніх справ П.Дурново в лютому 1914 р. попереджав царя про небезпеку війни з Німеччиною, яка

повинна була у випадку військових невдач викликати потрясіння соціального характеру: «Россия будет ввергнута в беспросветную анархию, исход которой не поддается даже представлению».²⁹

Основними учасниками революційних подій в Росії стали робітничі і селянські ради — класові організації пролетаризованих народних «низів», які бачили мету свого існування в ліквідації (нерідко — фізичній ліквідації) великих власників — поміщиків та буржуазії.

В революції 1905–1907 рр. головну роль відігравали робітничі ради. Селянські пролетаризовані «низи» були надто розпорошені умовами виробництва, щоб являти загрозу для імперії. Царизм справився з революцією, але не виніс потрібних уроків. У 1917 р. розстановка сил радикально змінилася. Соціально-класове протистояння поглибилося через згубний вплив світової війни, яка тривала 2,5 роки. «Низи» були обурені викликаним війною зубожінням і не бажали віддавати життя за імперіалістичні цілі «верхів». Голос найбільш упослідженого класу раптом виявився надзвичайно вагомим: уперше в історії світова війна організувала багатомільйонні, але розпорошені селянські маси у військові підрозділи й дала їм в руки зброю.

Першою виникла Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів. За прикладом Петроради ради і солдатські комітети стали утворюватися у багатьох містах і на всіх фронтах. Однак ієрархічно побудованої радянської організації не виникло. Ради були різними за рівнем представництва, соціальним складом, адміністративно-територіальним поділом. Склад рад і комітетів був плинним, тому що робітничі і військові колективи мали право замінювати свого депутата в будь-який момент. Постійно змінювався не тільки персональний, але й партійний склад рад.

У перші місяці після повалення самодержавства спостерігалася небачена згуртованість політичних сил. Страх перед деструктивним радянським чинником в революції об'єднав колишніх зятяних противників — партії ліберальної і соціалістичної демократії. Цей же страх змусив сили контрреволюції підтримати ліберальну демократію.

Меншовики та есери користувалися вирішальним впливом у радах, але бачили в них не органи влади, а громадські організації, покликані приборкувати активність контрреволюційних сил. Органом, який конструював владу, вони вважали тільки Установчі збори. Ліберальна демократія, яка утворила з конституційних демократів та інших думських партій Тимчасовий уряд, була згодна з ними.

Партії революційної демократії утрималися від участі у формуванні Тимчасового уряду, який був покликаний організувати вибори до Установчих

зборів. Членом уряду з їх згоди став тільки заступник голови виконкому Петроради трудовик О.Керенський. Під час травневої політичної кризи виконком Петроради дозволив шістьом соціалістам увійти в уряд, а після другої кризи в липні надав Тимчасовому уряду надзвичайні повноваження. В другому коаліційному уряді на чолі з О.Керенським «міністри-соціалісти» уже переважали числом «міністрів-капіталістів».

Більшовики не увійшли в табір революційної демократії. У директиві однопартійцям, які поверталися з еміграції, Ленін сформулював у березні 1917 р. свою тактику у кількох реченнях: цілковита недовіра Тимчасовому уряду, жодного зближення з іншими партіями, озброєння пролетаріату.³⁰ Це означало, що більшовики в революції, що починалася, не допускали блокування з іншими політичними силами, навіть з колишніми однопартійцями-меншовиками. З першого дня революційних подій вони були націлені на захоплення влади і не бажали ділити її ні з ким. З цієї директиви видно також, що Ленін не покладався на можливість мирного переходу влади до більшовиків. Уже з квітня у Петрограді, Москві, Одесі, Харкові та інших великих містах почали формуватися загони бойовиків-червоногвардійців. Як згадував керуючий справами Тимчасового уряду В. Набоков, О. Керенський незабаром після приїзду Леніна з еміграції виявив бажання зустрітися з ним, щоб налагодити співробітництво. Проте Ленін від зустрічі ухилився.³¹

Одразу після повернення в Петроград Ленін двічі виступив в Таврійському палаці — на зборах більшовиків і перед делегатами Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. 20 квітня газета «Правда» надрукувала тези, які обґрунтовувалися у двох доповідях. Документ увійшов в історію як «Квітневі тези».

У питанні про війну висувалося гасло «Ні найменшої поступки «революційному оборонству»». Поточний момент характеризувався як перехід від першого етапу революції, який дав владу буржуазії, до другого етапу, який дасть владу пролетаріату. Диктатура пролетаріату на ділі означала диктатуру його партії, яку він називав «авангардом пролетаріату». Суть третьої тези виявлялася в гаслі «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду». Проте про негайне повалення уряду мови не було. У четвертій тезі висувалося гасло «Вся влада — Радам!» Хоч ради перебували під контролем меншовиків та есерів, Ленін знав, що рано чи пізно більшовики завоюють їх зсередини, тому що теж прагнуть знищити великих власників. Залишати в радах представників інших партій більшовики не збиралися. Влада радянських органів мусила бути органічним елементом диктатури їхньої партії. Тому п'ятою тезою Ленін визначив політичний устрій Росії як

республіки рад. Ця теза суперечила ідеї скликання Установчих зборів, які вважалися кінцевою метою революції навіть у більшовицькій партійній програмі. Заперечуючи створення парламентської республіки, більшовики відкидали суверенне право народу на формування органів влади. Це право мали узурпувати ради — класові організації, які утворювалися волевиявленням незначної частини громадян.

Визначаючи в перших тезах стратегію завоювання диктаторської влади, Ленін в останніх тезах давав зрозуміти, навіщо йому потрібна диктатура: для побудови комунізму. Соціал-демократи-більшовики повинні були перейменувати свою партію в комуністичну, прийняти нову, комуністичну за змістом програму, побудувати «державу-комуну», створити новий, Комуністичний інтернаціонал. Програма побудови «держави-комуні» включала націоналізацію всіх земель, перетворення поміщицьких маєтків в радянські господарства, запровадження контролю рад за суспільним виробництвом і розподілом, злиття всіх банків в один загальнонаціональний банк.³²

Ленін розраховував негайно витіснити меншовиків та есерів з рад. Проте більшовицький вплив в радах посилювався повільно. У липні він зробив спробу взяти владу збройним повстанням, але вчасно відступив, щоб попередити поразку. Після цього Ленін вирішив тимчасово відмовитися від власних гасел і взяти на озброєння лозунги рад. Цей тактичний хід був зроблений у серпні, одночасно з прийнятим VI з'їздом РСДРП(б) курсом на збройне повстання.

Від серпня 1914 р. більшовики дотримувалися гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Така перспектива їх не лякала, хоч вони передбачали наслідки. «Всяка велика революція, а соціалістична особливо, — писав Ленін, — навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня».³³ Проте йти на завоювання влади з таким гаслом було неможливо. Від серпня 1917 р. розмови про громадянську війну серед більшовиків припинилися, вони перестали заявляти, що відкидають сепаратний мир і взяли на озброєння народну вимогу негайного припинення війни.

Коли у червні 1917 р. партія есерів включила в свою програму радянську вимогу про зрівняльний поділ землі, вона наразилася на жорстку критику з боку більшовиків. Ленінська партія вимагала створювати на селі велике виробництво у формі радянських господарств на базі поміщицьких маєтків і колективних господарств шляхом колективізації селянських засобів виробництва. Та у серпні більшовики привласнили есерівське, а насправді — селянське гасло «Землю — селянам!»

Третє гасло радянської революції «Фабрики — робітникам!» робітничий клас і більшовики повторювали в унісон, але вкладали в нього різний зміст. Ради робітничих депутатів вимагали приватизувати робітничими колективами відібрані у капіталістів підприємства. Більшовики вимагали націоналізації підприємств, розуміючи під цим перехід їх у власність «державі-комуни». Вже після завоювання влади Ленін заявив: «Величезним перекрученням основних засад Радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво».³⁴ Раніше він собі таких висловлювань не дозволяв.

Стрімкий кульбіт більшовики зробили і в сфері національного питання. У 1913 р. Ленін висловлювався так: «Поки і оскільки різні нації становлять єдину державу, марксистки ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації».³⁵ Тепер же в його промовах і статтях зазвучала вимога федералізації країни. 22 серпня 1917 р. більшовики вступили в Центральну Раду на правах окремої фракції.

Популярність у суспільстві, яку більшовики здобули після серпня, комуністична і антикомуністична історіографії пов'язували з їх діяльною участю у придушенні корніловського путчу. Однак зміна гасел ленінською партією вплинула на подальші події незрівнянно сильніше. У вересні Петроградська, Московська і Київська ради уперше прийняли більшовицькі резолюції про владу. Головою Петроради став Л. Троцький. Спираючись на неї, більшовики почали готувати II Всеросійський з'їзд рад. Маніпулюючи нормами представництва, вони добилися сприятливого для себе партійного складу депутатів. Одночасно з відкриттям з'їзду 7 листопада 1917 р. більшовицький Воєнно-революційний комітет розпочав операцію по захопленню Петрограда.

Е. Карр не без підстав назвав Російську революцію більшовицькою. У кінцевому підсумку якраз більшовики забарвили її в свої кольори. Але один з лідерів Української революції В. Винниченко з не меншими підставами назвав більшовицький переворот робітничо-селянською революцією.³⁶ 7 листопада 1917 р. перемогла *радянська* революція. Більшовицький переворот виявився успішним через те, що *відбувся під радянськими гаслами*.

На II Всеросійському з'їзді рад більшовики грали роль законослухняних політиків. Усі декрети, які прийняв з'їзд, вважалися тимчасовими і підлягали затвердженню, виправленню або скасуванню Установчими зборами. Утворений 9 листопада Раднарком на чолі з Леніним підтвердив, що вибори в Установчі збори відбудуться у затверджені Тимчасовим урядом строки — 25 листопада.

Вибори показали, що за більшовиків проголосували менше 25% виборців, в Україні — 10%. Очолений Леніним Раднарком зробив все можливе, щоб загальмувати скликання Зборів. Більшовикам потрібний був час, щоб прибрати до рук важелі влади. 20 грудня була створена Всеросійська надзвичайна комісія. Ради робітничих і солдатських депутатів уособлювали в революції антидержавне начало, але завдяки більшовикам стали органами державної влади. Та під жахливим пресингом чекістів від них залишилась одна оболонка. Робітничі і солдатські колективи повинні були тепер дисципліновано голосувати за кандидатів, яких їм рекомендували комітети ленінської партії. Більшовики «приватизували» революцію: всі політичні сили, які не влаштували їх, були оголошені контрреволюційними.

Установчі збори відкрилися в Таврійському палаці Петрограда опівдні 18 січня 1918 р. О 5-ій годині ранку наступного дня начальник охорони А. Железняков сказав, що караул стомився, і всі присутні повинні покинути приміщення. На цій побутовій ноті Російська революція згасла.

5. Вождь світової революції

Концепція світової революції народилася одночасно із спалахом революційних подій в Росії. Це підтверджується документально. Виступаючи в цюріхському Народному домі 27 березня 1917 р., Ленін закінчив промову двома здравицями: «Хай живе російська революція! Хай живе всесвітня робітнича революція, що почалася!».³⁷

Лютневу революцію в Росії Ленін розглядав як органічну частину світової революції, якою повинна була закінчитися імперіалістична війна, що охопила мало не весь світ. Концепція світової революції впливала з висунутого ним у 1914 р. гасла про перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську.

Вождь більшовиків не сумнівався в тому, що світова революція повинна бути пролетарською, тобто комуністичною. Він сподівався на те, що вона започаткує встановлення комунізму у європейському масштабі подібно до того, як спрямована проти абсолютизму революція 1848–1849 рр. у провідних країнах континенту утвердила капіталізм.

Більшовики далеко не відразу сприйняли «Квітневі тези» свого вождя як керівництво до дії. Але після жовтневого перевороту, який був успішно здійснений всупереч усім теоретичним настановам основоположників марксизму, авторитет Леніна в партії став незаперечним. Йому вдалося «заразити» вірою в світову революцію всіх її провідних діячів.

Наскільки глибокою була переконаність у тому, що услід за Росією спалахнуть революції по всій Європі, показують дебати навколо Брестського

миру. Так звані «ліві комуністи» на чолі з М. Бухаріним відмовлялися укласти мир з кайзерівським урядом, бо твердо вірили в німецьку революцію. На короткий час їхню точку зору підтримала більшість членів ЦК РКП(б), хоча через відсутність армії небезпека німецької окупації була стопроцентною. Більш прагматичному Леніну ціною величезних зусиль вдалося змусити партійне керівництво прийняти принизливі умови миру. Але й противники «лівих комуністів» поділяли переконаність у нетривалості кайзерівської влади. IV надзвичайний з'їзд рад, який у березні 1918 р. ратифікував Брестський мирний договір, висловив думку про те, що «міжнародна робітничка революція не за горами». Текст цієї заяви належав Леніну.³⁸

Про тогочасний умонастрій компартійно-радянської верхівки можна дістати уявлення і з виступу заступника голови Вищої ради народного господарства В.Мілютіна на Всеросійському з'їзді раднаргоспів у грудні 1918 р.: «Єдиний шлях до рятунку — це збройне повстання пролетаріату Західної Європи і створення єдності цього виступу, злиття в одне радянської Німеччини, Франції і Англії. Ось картина, з якої ми повинні виходити у побудові наших перспектив».³⁹

Надія використати ресурси радянізованих країн Європи ніколи не виступала в документах більшовиків у відкритій формі. Але за фразами про міжнародну пролетарську солідарність приховувався тверезий розрахунок на присвоєння нагромаджених європейською буржуазією багатств. Інакше не можна зрозуміти, наприклад, сподівання наркома фінансів радянської Росії М. Крестінського на фінансову допомогу Заходу. Визнавши у травні 1919 р. на Всеросійському з'їзді завідуючих фінвідділами украй важке становище Російської республіки, нарком відзначив, що його відомство вживає заходів, котрі, як він сподівався, «віддалять момент остаточного краху нашої грошової системи і допоможуть нам протриматися до соціалістичного перевороту на Заході».⁴⁰

Наївно думати, що більшовики ставили свої плани у залежність від того, чи зважиться світовий пролетаріат на комуністичну революцію. Ленін завжди заперечував можливість експорту революції. Однак прискіпливе вивчення його висловлювань доводить протилежне. В день жовтневого перевороту він заявив: «В Росії ми зараз повинні зайнятися побудовою пролетарської соціалістичної держави. У нас є така сила масової організації, яка перемаже все і доведе пролетаріат до світової революції».⁴¹ Звідси ясно, що більшовики сподівалися не на допомогу західноєвропейського пролетаріату, а на «силу масової організації» безпосередньо в Росії, яку вони контролювали, тобто на свою здатність мобілізувати людські й

матеріальні ресурси для «визвольного походу» в Європу. В радянських газетах Ленін і Троцький стали величатися «вождями світового пролетаріату». Побудувавши систему влади, яка дозволяла мало не з нуля створити у найкоротші строки багатомільйонну армію, Ленін не без підстав розраховував «довести» з її допомогою пролетаріат до світової революції. В січні 1920 р. він вказував: «Потрібно прискорити звільнення Криму, щоб мати цілком вільні руки, бо громадянська війна може змусити нас рушити на Захід на допомогу комуністам».⁴² Марш на Варшаву у 1920 р., за якою вже проглядав Берлін та інші західноєвропейські столиці, теж доказує це з усією безперечною.

Аналізуючи історію комуністичного будівництва в СРСР, вчені незалежно від політичної орієнтації користуються загальноприйнятими дослідницькими методами, які ґрунтуються на аналізі dokonаних фактів. Такий підхід є єдино можливим, коли йде мова про природно-історичний процес. Аналіз подій, що не відбулися, хоча могли б відбутися, є лише гімнастикою розуму. Однак комуністичне будівництво не можна розглядати як природно-історичний процес. В Радянському Союзі насаджувалися штучні форми організації суспільства, що народилися в голові В. Леніна. Він розумів, що тільки пролетаря можна розпропагувати, оскільки той позбавлений власності. Відібрати власність у тих, кому вона давала економічну свободу, доводилося силою. В аграрній країні більшовики могли розраховувати на підтримку вузького пролетарського прошарку. Всі інші були противниками комуністичної революції і небезпідставно розглядалися як вороги радянської влади. У виступі на засіданні комуністичної фракції ВЦРПС 12 січня 1920 р. Ленін підкреслив: «Ви азбукою комунізму куркуля й бандита не подолаєте, тут потрібна випробувана сила».⁴³ Отже, це не пропаганда, а сила зброї. Присутні розуміли, що йде мова про книгу М. Бухаріна і Є. Преображенського «Азбука коммунизма: популярное объяснение Программы РКП(б)», яка тоді видавалася величезними накладками і багатьма мовами.

Зі сказаного вище випливає, що повноцінне дослідження історії комуністичного будівництва повинне спиратися не тільки на dokonані факти, але й на аналіз нереалізованих ідей. Побудований в країні за два десятиріччя соціально-економічний лад істотно відрізнявся від «держави-комуни», яку Ленін згадував у «Квітневих тезах».

Можливо, Ленін взагалі відмовився б від наміру побудувати «державу-комуни», якби відразу зрозумів примарність сподівань на ресурси західноєвропейського пролетаріату, здобуті завдяки виходу комуністичної революції за межі Росії. Будівництво комунізму в «капіталістичному оточенні»

вимагало майже виняткової опори на силові методи. Переважна більшість населення опанованої більшовиками країни складалася з дрібних власників, і комуністичний штурм загрожував потоками крові.

Здійснюване під керівництвом Леніна будівництво «держави-комуни» має бути розглянуте в наступних підрозділах. Тут слід зауважити лише те, що засновник партії припинив штурм, коли той почав загрожувати втратою влади або мільйонів людських життів. Чи можна визначити, яка з цих двох перспектив виявилася вирішальною для прийняття ним рішення про відступ? Можна! Відповідь дає компаративний аналіз творів Леніна, опублікованих за його життя і після смерті.

У середині 20 х рр., коли нове керівництво ВКП(б) на чолі з Й. Сталіним висунуло концепцію «соціалізму в одній країні», висловлювання засновника партії, що явно їй суперечили, були приховані. Упорядники так званого «повного» (п'ятого) зібрання творів Леніна використали всі фальсифікації з попереднього, четвертого видання сталінської доби. Відповідальний за автентичність текстів Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС навіть у роки горбачовської перебудови приховував цензурні лакуни. Щоб їх виявити, треба зіставити Повне зібрання творів з другим або третім виданням (вони ідентичні).

Наприклад, під час виступу з доповіддю про внутрішню і зовнішню політику 12 березня 1919 р. Ленін вказав, що діяльність Раднаркому за попередній рік можна зрозуміти, оцінюючи її у масштабі світової революції. Пояснюючи свою думку, він додав дві фрази, відсутні у четвертому і п'ятому виданнях: «Справа будівництва цілком залежить від того, як швидко перемаже революція у найважливіших країнах Європи. Тільки після такої перемоги ми можемо серйозно взятися за справу будівництва.»⁴⁴

На урочистому засіданні Московської ради 6 листопада 1920 р. Ленін зробив таке знаменне визнання, торкаючись історії жовтневого перевороту: «Ми тоді знали, що наша перемога буде тривкою перемогою лише тоді, коли наша справа перемаже весь світ». Ці слова прямо не суперечили концепції «соціалізму в одній країні». З метою нейтралізації численних висловлювань засновника партії на цю тему Сталін розділив поняття «перемога соціалізму» і «остаточна перемога соціалізму». Остання пов'язувалася з перемогою соціалізму у кількох провідних країнах світу. Але сталінські цензори зняли у цитованому вище тексті з виступу Леніна заключну «крамольну» фразу: «в одній країні здійснити таку справу, як соціалістична революція, не можна».⁴⁵

Коли саме у Леніна зникла надія на успіх «світової революції»? Відповідний час можна визначити з достатньою точністю.

13 серпня 1920 р. радянські війська оволоділи населеним пунктом в 23 км від Варшави, а з іншого боку підійшли до приміської фортеці Модлин. Та наступного дня поляки перейшли в контрнаступ, і армії М. Тухачевського опинилися аж за Бугом. У жовтні було підписане перемир'я, після чого Раднарком розпочав демобілізацію своєї велетенської армії.

Теоретичне осмислення поточного моменту і перші практичні висновки були подані на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. Нова ситуація у взаємовідносинах із зовнішнім світом народила термін «капіталістичне оточення». З'їзд заслухав доповідь Л. Каменєва, яка так і називалася: «Радянська республіка в капіталістичному оточенні.» Доповідач висловився гранично чітко: «Чи ставив хто-небудь коли-небудь з відповідальних комуністів перед собою завдання створити господарство соціалістичної Росії, не спираючись на все світове господарство в цілому, на його техніку, на його винаходи, на його сировину, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставити не можна».⁴⁶ Це чітке твердження відсутнє в стенограмі, редагованій Є. Бугаєвим і опублікованій Інститутом марксизму-ленінізму у 1963 р.⁴⁷ Далі Каменєв констатував, що світова революція не йде так швидко, як це було б бажано, а тому доведеться мати справу з чужоземним капіталом і платити йому за відсталість Росії, за запізнення із взяттям влади у передових країнах пролетарями.

Ленін висловив свою точку зору дещо пізніше, у липні 1921 р. На IV конгресі Комінтерну він заявив: «З першого погляду ясно, що в інших капіталістичних країнах, після укладення миру, який би поганий він не був, викликати революцію не вдалося».⁴⁸ Через кілька місяців, на IX Всеросійському з'їзді рад він висловився так само визначено: «Виявилось, що на цю пряму дорогу [...] іншим народам вступити не вдалося».⁴⁹

Визнання прямого і безпосереднього зв'язку між втратою надії на світову революцію і припиненням комуністичного штурму ми у Леніна не знайдемо. Але Л. Троцький на VII Всеукраїнській партконференції в квітні 1923 р. вказував, якими мотивами керувалися вожді РКП(б), приймаючи рішення про запровадження нової економічної політики. «Звідки узявся цей великий історичний поворот, який ми проробили на X з'їзді? — запитував Троцький свою харківську аудиторію і тут же відповідав: — Цей поворот виріс внаслідок повільного темпу світової революції. Виявилось, що протягом дуже тривалого часу (ось чому ми й сказали: «всерйоз і надовго») Союзу радянських республік доведеться існувати у капіталістичному оточенні. Пряму й безпосередню допомогу від пролетаріату держав більш високого типу, більшої економічної потужності, ніж ми, ми не скоро одержимо».⁵⁰

Сюжет про світову революцію і революцію взагалі має ще один вимір — грошовий. Революція, коли це не бунт, що не має шансів на перемогу, потребує грошей на пропаганду, створення збройних сил, організаційні витрати тощо. В буржуазних революціях проблем з грошима не існувало, але революціонери з народу змушені були шукати спонсорів серед капіталістів або здійснювати «екси» нарівні з кримінальниками. Кошти, якими розпоряджався Ленін, стали у світовій історіографії предметом пильної уваги. Після Лютневої революції російська контррозвідка виявила, що Ленін провадив підривно роботу проти Тимчасового уряду на гроші кайзерівської Німеччини, з якою Росія воювала. У липні 1917 р. неочікувано для уряду О. Керенського ці агентурні висновки потрапили в пресу. ЦК РСДРП(б) опублікував звернення, в якому вимагав «негайного і гласного розслідування цього наклепу», але одночасно надійно сховав свого вождя.

В сучасній літературі «німецькі гроші» або затушковуються, якщо автор ставиться до Леніна з прихильністю, або скандалізуються, коли є намір зобразити його мало не німецьким шпигуном. Тим часом опубліковані документи засвідчують, що Ленін в період від початку 1915 р. до літа 1918 р. (тобто й після жовтневого перевороту) одержував через довгий ланцюг підставних осіб фантастично великі гроші. Як повідомляв Е. Бернштейн у статті, опублікованій в січні 1921 р. газетою «Форвертс», Леніну було передано з Берліна понад 50 млн. золотих марок. Використовуючи ці тонни золота, більшовики змогли створити численну Червону гвардію і організувати після повалення самодержавства пропагандистську роботу в масштабах, неспівставних з пропагандою всіх інших партій, разом узятих. Свій «борг» Ленін повернув кайзерівському уряду у вигляді контрибуції, визначеної Брест-Литовським мирним договором — 93 тонни золота.⁵¹ Обидві сторони були задоволені результатами негласного співробітництва: Ленін прийшов до влади в Росії, а Вільгельм II позбувся Східного фронту.

У серпні 1920 р. О. Керенський давав свідчення в Парижі з приводу знищення царської сім'ї. Коли зайшла мова про «німецькі гроші», він заявив: «Роль Леніна як людини, пов'язаної в липні і жовтні 1917 року з німцями, їхніми планами і грошима, не підлягає будь-якому сумніву. Але я повинен також визнати, що він не агент у «вульгарному» розумінні. Він має свою мету, заперечуючи одночасно всяке значення моралі у питанні про засоби, які ведуть його до цієї мети».⁵² Своєю позицією у питанні про моральність пов'язаного з «німецькими грошима» співробітництва Ленін не виклав, тому що заперечував це співробітництво. Проте ми знаємо його оцінку іншого сюжету, теж пов'язаного з негласним співробітництвом між Раднаркомом і кайзерівським урядом. Ленін визнав доцільність військових

операцій німців проти окупаційного корпусу Антанти на півночі і Добровольчої армії М. Алексеєва на півдні Росії. У листі В. Воровському від 21 серпня 1918 р. він написав: «Допомоги» ніхто не просив у німців, а домовилися про те, коли і як вони, німці здійснять *їхній* план походу на Мурман і на Алексеєва. Це співпадіння інтересів. Не використовуючи цього, ми були б ідіотами». ⁵³

«Німецькі гроші» для Російської революції обернулися після завоювання влади більшовиками комінтернівськими грошима на розпалювання світової революції. Емісари Кремля розбіглися по багатьох країнах з валізками конфіскованих у буржуазії цінностей, щоб створювати місцеві комуністичні партії. Навіть після того, як Ленін змушений був відмовитися від ставки на негайну світову революцію, Комінтерн не відчував проблем з фінансуванням міжнародного «комуністичного руху». Бюджетна комісія Комінтерну у березні 1922 р. розподілила між різними компартіями 5,5 млн. рублів золотом (у тому числі для Компартії Німеччини — 447 тис.). В країні голодували десятки мільйонів людей, сотні тисяч з них гинули від голоду. Але Раднарком виділив на допомогу голодуючим в 1922 р. втричі меншу суму, ніж Комінтерну ⁵⁴. Розподіляючи кошти, голова Раднаркому керувався не моральними засадами, а принципом політичної доцільності.

6. Конструктор радянської влади

Альтернативні відживаючому самодержавству зародки радянської і парламентської влади виникли в Російській імперії під час загального політичного страйку у жовтні 1905 р. Під тиском голови російського уряду С. Вітте Микола II підписав 17 жовтня 1905 р. маніфест «Про вдосконалення державного устрою», яким «дарував» народу політичні свободи і обмежував власну владу запровадженням парламенту — законодавчої Державної Думи. Ленін, зі свого боку, закликав перетворити всеросійський політичний страйк у збройне повстання, в ході якого розраховував створити мережу робітничих рад на всіх рівнях, аж до загальнодержавного. Висувати бажані й відводити небажані кандидатури на виборах у ради він доручав авангарду робітничого класу, під яким розумів власну партію. Це означало, що влада повинна була утворюватися не з волі виборців, які делегували своїх представників в ради, а з волі тієї політичної партії, яка монопольно пропонувала виборцям свої власні кандидатури.

Ленін не раз підкреслював, що владу не одержують у конкурентній боротьбі з іншими партіями в парламенті, а беруть. Як у Петрограді, так і у Харкові радянська влада була проголошена в 1917 р. депутатами рад, що представляли незначну меншість населення. Коли ж партія більшовиків

перетворилася на урядову, однією з її важливих функцій стало так зване «радянське будівництво», тобто створення мережі рад з контрольованим складом депутатів.

Прийнята в липні 1918 р. Конституція РСФРР затверджувала таку конструкцію Всеросійського з'їзду рад: представники міськрад у розрахунку один депутат на 25 тис. виборців і представники губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат на 125 тис. жителів. Рівності між робітничими і селянськими депутатами бути не може, підкреслював Ленін, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари.⁵⁵

Якщо в Росії робітники користувалися п'ятикратною перевагою у представництві в радах порівняно з селянами, то в Україні під час виборчої кампанії 1919 р. як робітники, так і селяни мали вдесятеро менше представництво, ніж червоноармійці. Пояснення треба шукати в тому, що відрізняло українських селян і робітників від червоноармійців: перші були місцеві, а другі — в основному прийшли. Прийшли а ргіогі не могли бути пов'язані з національно-визвольним рухом.

Американський фахівець з історії Росії Р. Пайпс сформулював суть радянської влади таким чином: «державна влада в країні формально належала ієрархічно організованам, демократично обраним Радам. Фактично ж вони були тільки фасадом, за яким приховувався справжній суверен — комуністична партія».⁵⁶ Насправді, однак, Ленін створив набагато досконалішу, ніж будівля з оманливим фасадом, систему державного устрою «РКП(б)-ради», елементи якої (партійні комітети і виконавчі комітети рад) в кожній ієрархічній ланці являли собою певну цілісність, але з різними функціями: парткоми здійснювали диктатуру, а на виконкомі рад покладалася управлінська робота. Завдяки такому розмежуванню функцій партія зберігала політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, але на них покладалися у повному обсязі розпорядчі функції. Термін «радянська влада» однаковою мірою стосувався обох елементів владного тандему. Ради перетворилися на всепроникну і всеохватну владу, нерозривно зрощену з організаційною структурою партії. Саме вони надавали РКП(б) статус державної партії.

Хоч партія більшовиків перетворилася на державну структуру, вона зберігала попередній зовнішній вигляд. У політичному словнику більшовиків не існувало поняття «державна партія». Державною іменувалася тільки радянська вертикаль влади. При цьому в партійних документах підкреслювалася небажаність злиття партійних і радянських установ.

У резолюції VIII з'їзду РКП(б), де уперше визначалися форми відносин між партійними і радянськими органами, наголошувалося на тому, що «партія старається керувати діяльністю рад, але не замінити їх».⁵⁷

Своєю компартійною частиною тандем влади був повернутий до членів партії. Внаслідок її побудови за принципами «демократичного централізму» вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоч останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог. Своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертався до народу. Населення країни не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й наділялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з народних «низів».

Диктатура системи «РКП(б)-ради» базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Вплив на маси, переконування їх — такими були основні завдання відділів агітації і пропаганди партійних комітетів. Безпосередній зв'язок з населенням давав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання сформульованих партійним керівництвом завдань. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів з пролетарських мас міста і села, стали ефективним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до всього населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків з масами більшовики ніколи не могли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя.

Як співвідносилися винайдена Ленінінм система влади з іншими політичними системами? Започаткований Великою Французькою революцією і війною американських колоній за незалежність перехід від традиційного до громадянського суспільства дістав друге дихання на початку ХХ ст., коли під впливом світової війни розвалилися імперії традиційного типу. Однак в деяких країнах під час трансформації політичної влади утверджувалися не демократичні форми правління, а їх тоталітарні мутації. Якщо демократія являла собою панування суспільства над державою, то тоталітаризм характеризувався пануванням держави над суспільством.

У традиційних суспільствах люди були підданими монарха, а не громадянами. Але такі суспільства більшою мірою скріплювалися становими перегородками, аніж бюрократичним апаратом, який реалізував державну волю монарха. Якісний стрибок в індустріальному розвитку, що відбувся в другій половині ХІХ ст., а услід за ним — Перша світова війна різко підвищили роль держави в житті кожної людини і всього суспільства. Одним з

перших серед мислителів ХХ ст. нову роль держави в умовах світової війни відзначив М. Бухарін. 1920 р. з'явилася його праця «Економіка перехідного періоду», в якій можна знайти такі проникливі рядки: «Війна 1914–1918 рр. поставила руба питання про державну владу [...] Життя державної організації, яка все у себе всмоктала, — не життя суспільства, а життя *держави* — стало на перший план. Якщо дідуган Гоббс писав у своєму «Левіафані», що нема влади, яка порівнялася б з владою держави, то його «Левіафан» здався б цуцням поряд з тією дивовижною силою, яку виявив державний апарат фінансового капіталу».⁵⁸

Роль державного апарату в житті розвинутих країн справді зросла в колосальних масштабах. Здебільшого, однак, вона зростала одночасно з роллю інститутів громадянського суспільства. За цих умов могутня держава не являла небезпеки для своїх громадян. М. Бухарін даремно кивав на країни «фінансового капіталу». Абсолютна всевладність державних інститутів утвердилася якраз в його власній країні. Більшовицький комуносоціалізм став найбільш довершеною формою тоталітарного устрою з усіх, які виникли в першій половині ХХ ст. Він характеризувався не тільки абсолютним пануванням держави над суспільством, але й глибоким проникненням державних інститутів в товщу суспільства. В колишній Російській імперії виник політичний устрій, який обручами терору, пропаганди і виховання скріплював державу і суспільство в органічну цілісність — своєрідне державосуспільство.

Дві окремо існуючі, але взаємопроникаючі владні вертикалі вибудовували непроникну стіну між формою і суттю радянської влади. За конституційною формою це була робітничо-селянська влада, за внутрішньою суттю — незалежний від народного волевиявлення тоталітарний режим. Для іноземних спостерігачів радянські органи здавалися лише фасадом, за яким приховувалася диктатура партійних комітетів. А насправді радянська влада була двоєдиним політичним організмом, окремі компоненти якого не могли існувати у відриві один від одного. Відділені функціонально, обидві вертикалі влади фактично розчинялися одна в одній на персональному рівні. Ленін у 1921 р. підкреслював: «як правляча партія, ми не могли не зливати з «верхами» партійними «верхи» радянські, — вони у нас злиті і будуть такими».⁵⁹

Маючи диктаторські повноваження, РКП(б) у внутріпартійному житті спочатку ще зберігала залишки властивого політичним партіям демократизму. Зокрема, делегати на партійний з'їзд визначалися в жорсткій конкурентній боротьбі. Вибори на з'їзд відбувалися переважно в демократичній обстановці. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, тому що

визначав склад її керівництва. У партії могли відбуватися політичні дискусії. Вожді впливали на результат дискусій, але силою свого авторитету, а не за допомогою апаратних комбінацій.

Та в умовах диктатури внутріпартійне життя все більше втрачало ознаки так званої «робітничої демократії». ЦК РКП(б), в руках якого зосередилася вся реальна влада, прагнув управляти партійним життям за допомогою тих же диктаторських методів, якими управляв країною. Кандидатури на ключові посади на місцях спочатку «рекомендувалися» Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою парторганізацією. Це явище, назване «призначенством», почало визначати кадрову політику партії.

На відміну від самодержавства, радянська влада не мала в собі самій освяченої церквою та історією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Декларативним носієм диктатури був пролетаріат, номінальним — «авангард пролетаріату», тобто РКП(б), а фактичним — ЦК РКП(б), тобто сукупність керівних діячів, кожний з яких відповідав за галузь, ділянку або функцію партійно-радянської роботи.

Створена Леніним політична система була владою компартійної олігархії. Зосередження у верховному органі диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці проблеми не могли розв'язуватися конституційним шляхом, тому що в конституції не було навіть згадки про державну партію.

Як правило, диктатура потребує індивідуального носія — диктатора. В олігархічній системі влади, яка є нестабільною за означенням, проблема лідерства розв'язується у боротьбі або за домовленістю основних політичних гравців. Проте засновник партії, держави і радянського ладу не був звичайним диктатором. Леніну вистачало морального впливу. Це не означало, що він не зустрічав сильної опозиції власним рішенням. Але опозиція не була усвідомленим викликом його владі з боку певних осіб або угруповань. Опоненти мали відмінну позицію щодо деяких ключових питань державного курсу, наприклад, укладення Брестського миру або запровадження нової економічної політики. У дискусії про профспілки, яка розгорілася наприкінці 1920 р., виявилися різні підходи до питання про роль і місце профспілок в системі влади. Л.Троцький вніс в дискусію гостроту, розцінену його опонентами як виклик лідерству Леніна. Опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах і звернулися до партійних організацій з вимогою визначитися. Вибори на X з'їзд РКП(б) проводилися по платформах.

Ленін здобув абсолютну перемогу в дискусії про профспілки, після чого взяв курс на скасування залишків демократизму у внутрішньопартійному житті. «Ми — не дискусійний клуб», — заявив він на цьому з'їзді і домігся прийняття резолюції «Про єдність партії», якою заборонялися фракції та угруповання. Резолюція давала право двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії *виключати інакомислячих зі свого складу*. Отже, X з'їзд РКП(б) випустив зі своїх рук суверенне право партійних з'їздів вирішувати питання про склад ЦК. Це засвідчило перехід реальної влади від з'їзду до ЦК РКП(б).

Ще після VIII з'їзду РКП(б) Ленін утворив всередині ЦК два субцентри — політбюро і оргбюро. Політбюро розв'язувало питання політичного характеру, а оргбюро готувало матеріали для рішень політбюро, які вважалися рішеннями Центрального комітету. Рішення оргбюро, не опротестовані членом політбюро, теж ставали автоматично рішеннями ЦК. З виникненням політбюро та оргбюро перехід влади від з'їзду до ЦК РКП(б) став означати концентрацію владних повноважень саме в цих субцентрах. Значення ЦК в системі влади зменшилося хоча б тому, що періодичність засідань (пленумів) ЦК різко скоротилася.

Паралельно відбувався перехід влади від радянських органів управління до партійних комітетів. Партія перебирала на себе владні повноваження у кожній ланці управління і в кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, внаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, перш за все — секретарів. Завдяки специфіці організаційної будови РКП(б) набула влада теж зосереджувалася в головному парткомі — ЦК, а точніше — в його субцентрах.

До утворення субцентрів секретарем ЦК працювала О. Стасова, функції якої були суто технічними. У квітні 1920 р. в ЦК з'явився секретаріат у складі М. Крестинського, Є. Преображенського і Л. Серебрякова. Членство відповідального секретаря Крестинського в політбюро і оргбюро ЦК надало його посаді більш політичного, аніж технічного характеру. Після X з'їзду РКП(б) цей склад секретаріату, який солідаризувався з Троцьким в дискусії про профспілки, був замінений, і відповідальним секретарем став В. Молотов. Через рік, у квітні 1922 р. з ініціативи Леніна пленум ЦК, обраного XI з'їздом РКП(б), заснував посаду генерального секретаря. Було вирішено також, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь з членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету. Таким чином, *секретаріат інституційно перетворювався на політичний орган*. Зважаючи на близькість функцій

орґбюро та секретаріату і принцип персонального суміщення посад секретарів і членів орґбюро, ця комбінація не призвела до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру влади. Проте, за відомим визначенням Леніна, в руках у генерального секретаря, яким став Й. Сталін, зосередилася «безмежна влада».

Партія, яка здійснювала диктатуру, не могла обійтися без силового органу з функціями політичної поліції. Повноваження її були майже абсолютні: чекісти мали право провадити слідство, виносити вироки, що не підлягали оскарженню, аж до смертних, і виконувати їх. Формально органи ЧК входили до складу наркомату внутрішніх справ, але прямо не підпорядковувалися останньому. Фактичне підпорядкування здійснювалося тільки по відомчій лінії — до ВЧК включно. Ці органи були своєрідною державою в державі. Використовуючи їх, ЦК РКП(б) здійснював паралельний партійному контроль за ситуацією на периферії.

Під час громадянської війни органи ЧК були головною ударною силою у боротьбі з «контрреволюцією» в тилу, тобто придушували всіляку опозицію монополії державної партії на владу. Ця функція залишалася основною і в мирний час. Різниця полягала в тому, що вона поширилася й на сферу економіки. Керівник ВЧК Ф. Дзержинський був призначений за сумісництвом з квітня 1921 р. на посаду наркома шляхів сполучення, а в 1924 р. залишив цей наркомат, щоб очолити більш важливий — Вищу раду народного господарства СРСР.

Здійснюваний під час громадянської війни «червоний терор» наводив такий жах, що в 1921 р. Ленін санкціонував реформу ЧК, яка супроводжувалася ліквідацією концтаборів і «розвантаженням» тюрем. У відкритих документах визнавалося корисним заявити про ліквідацію ВЧК і покладення завдань по боротьбі з контрреволюцією на нову установу, створювану при НКВС — Державне політичне управління (ДПУ). На ділі все обмежалося в лютому 1922 р. зміною назви. Попереджаючи демобілізаційні настрої щодо ЧК як в партійних організаціях так і серед чекістів, Ленін на ІХ Всеросійському з'їзді рад наприкінці грудня 1921 р. вказав: «Без такої установи влада трудящих існувати не може».⁶⁰

Перехід до непу супроводжувався істотною лібералізацією господарського життя, але не відмовою від терору. Влітку 1922 р. голова Раднаркому дав завдання наркому юстиції Д. Курському обґрунтувати юридичні норми, які регулювали терор. У листі Ленін підкреслював необхідність «відкрито виставити принципіальне і політично правдиве (а не тільки юридично вузьке) положення, що мотивує *суть і виправдання*

терору, його необхідність, його межі». ⁶¹ Головне завдання чекістів керівник партії і уряду вбачав у недопущенні самої думки про опозицію владі серед громадян. Терор проти тих, хто не бажав виявляти лояльність політичному режиму, справді потребував відкритості і навіть найширшої популяризації.

7. Будівничий комунізму

Створення радянського ладу означало підведення під політичний режим, який виник у листопаді 1917 р., адекватного соціально-економічного фундаменту. Іншими словами, мета нав'язаних Леніним перетворень полягала у досягненні цілковитого контролю над суспільством з боку верхівки правлячої партії, яка злилась з державою в єдине ціле. Вождь прагнув поставити в економічну залежність від створеної ним держави кожну людину. Цю мету М. Бухарін сформулював одним реченням: «*Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою*» ⁶².

Реалізувати таку мету можна було тільки одним способом — ліквідувавши приватну власність. Йшлося про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично — державною) власністю, ліквідацію приватної власності дрібних товаровиробників, скасування товарно-грошових відносин і грошового обігу, створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

Ленін аніскільки не приховував, що кінцевою метою його соціально-економічних перетворень була побудова комунізму. Виконуючи волю свого вождя, VII екстрений з'їзд на початку березня 1918 р. назвав партію комуністичною — РКП(б), залишивши меншовикам стару назву — РСДРП. У написаному Леніним дорученні з'їзду щодо розробки нової партійної програми вказувалося: «*Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою радянською владою економічних та інших перетворень з конкретним викладом найближчих конкретних завдань*». ⁶³ Це означало, що соціально-економічні перетворення мали комуністичну спрямованість від початку, а не з моменту прийняття комуністичної програми черговим VIII з'їздом РКП(б). До такого ж висновку ми приходимо, порівнюючи прийнятий цим з'їздом у березні 1919 р. текст програми РКП(б) з опублікованою за рік до того брошурою М. Бухаріна «Програма комуністів-більшовиків». Ці документи різні за стилем, але тотожні за змістом. Врешті-решт, до весни 1918 р. відноситься й стаття Леніна «Чергові завдання Радянської влади». В ній комуністичні перетворення були названі *черговими завданнями*.

Розглядаючи комуністичну доктрину й будовану на ній політику нищення приватної власності, треба зупинитися на колізії, що виникає з різного розуміння терміну «соціалізм» більшовиками та їхніми опонентами. Революційні настрої в масах під час світової війни поширювалися в усіх країнах, і соціалістичні гасла про перерозподіл прибутків багатих на користь бідних стали програмними вимогами багатьох політичних сил. Враховуючи популярність таких гасел, більшовики нескладною маніпуляцією поставили їх собі на службу: проголосили соціалізм першою фазою комунізму. Тому суто комуністичні перетворення, спрямовані на руйнування ринкового господарства, частіше за все називалися соціалістичними. Термін «соціалізм», як правило, використовувався в контексті сьогодення, а термін «комунізм» — в контексті найближчої перспективи. Починаючи комуністичний штурм навесні 1918 р., Ленін був переконаний у тому, що йому вдасться зруйнувати ринкове господарство і ліквідувати приватну власність лише за кілька років. Багатомільйонне селянство повинно було об'єднатися в сільськогосподарські комуні.

Західноєвропейські соціалісти в цей час під соціалізмом розуміли те, чим він був насправді — перерозподілом доходів багатих на користь бідних. Вони не збиралися знищувати багатих, бо тоді не було б перерозподілу. Вони могли пропагувати посилення контролю держави за приватним підприємництвом, передачу бюджетних коштів, які збиралися податками, людям з низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (з виплатою реальної компенсації власникам). Але ці та інші соціалістичні заходи були для них тільки засобами оздоровлення ринкової економіки і послаблення соціальної напруги в суспільстві.

Колізія з терміном «соціалізм» полягає в тому, що немало людей і досі вважають ленінсько-сталінський соціалізм, який є насправді комунізмом, типологічно поєднаним з французьким, шведським або іншими різновидами західноєвропейського соціалізму. Навпаки, комунізм в їхній уяві — це суспільство майбутнього, в якому кожний працює як може, а одержує матеріальні і культурні блага як хоче. Саме такий імідж комунізму був сформований у головах радянських людей кількома поколіннями пропагандистів.

Екстремізм розпочатого Ленінін комуністичного штурму часто пояснюється авантюризмом більшовиків або «революційним нетерпінням» мас. Насправді анархічні дії мас більшовикам вдавалося обмежувати, у тому числі засобами терору. Екстремізм Леніна та його соратників був доктринального походження, тобто впливав з партійної програми. Програма РКП(б) 1919 р. передбачала вторгнення держави в усі галузі виробництва.

Ще до її прийняття органи радянської влади почали пряме або опосередковане одержавлення економічних структур. На відміну від соціалістичних заходів західноєвропейських соціал-демократичних урядів, які здійснювалися майже винятково у сфері розподілу, комуністичні перетворення більшовиків стосувалися, насамперед, виробництва.

Теоретичні засади радянського комунізму виходили з постулатів марксисту лише в тій мірі, яка влаштувала Леніна. Те, що не відповідало інтересам партії, відкидалося. Зокрема, був відкинтий сформульований в Марксовому «Капіталі» фундаментальний постулат: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами».⁶⁴

Комуністична революція починалася з націоналізації великої промисловості. Новий господар у вигляді державного органу не мав ні матеріальної заінтересованості у розвитку виробництва, ні можливості займатися ним повсякденно. Тому виникла необхідність в опрацюванні певних критеріїв та нормативів, придатних для всіх керованих об'єктів. Виявилось, що налагодження обліку колосальної кількості натуральних показників, розробка планів та звітів, організація поопераційного контролю і перевірка постійно завищуваних заявок вимагали цілої армії обліковців, плановиків і контролерів. Над націоналізованими підприємствами виник і почав стрімко розгалужуватися управлінський апарат у вигляді главків (головних комітетів), центрів, трестів і кушів, підпорядкованих Вищій раді народного господарства (ВРНГ). Вся ця бюрократична система («главкізм») робила спроби здійснити нездійсненне — налагодити управління з єдиного центру всією масою підприємств за принципом «єдиної фабрики».

Внаслідок націоналізації «командних висот» (промисловості, транспорту, фінансово-банківської системи) у розпорядженні держави виявилася основна частина ресурсного потенціалу країни. Керівництво країни дістало можливість наказувати, що саме, скільки, коли і де треба виробити. Директивне планування стало своєрідною магичною паличкою, одним помахом якої Раднарком міг регулювати обсяги і строки виробництва зброї, боєприпасів і спорядження для армії, чисельність якої внаслідок мобілізацій стрімко зростала. Країни Європи уже закінчили повоєнну демобілізацію, і їхні сукупні збройні сили поступалися чисельністю Червоній армії. Континент опинився під загрозою вторгнення зі Сходу під гаслами «світової революції».

Виявилось, однак, що одержавлення сприяє мобілізації наявних ресурсів, але не здатне забезпечити їх ефективне відтворення. Господарська

розруха, яка в радянських підручниках розглядалася як результат воєнних дій, почала стрімко поглиблюватися якраз унаслідок націоналізації «командних висот».

На виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без трудової повинності. Примусовість праці впливала з самої концепції «єдиної фабрики». 10 квітня 1919 р. Ленін підписав декрет Раднаркому РСФРР «Про загальну мобілізацію», в якому різниця між воєнною і трудовою мобілізацією виявилася стертою. Замість відносин найму встановлювався принцип мобілізації робочої сили — спочатку через профспілки, а з кінця 1919 р. — через новостворений Наркомат праці та його місцеві органи. При Раді Оборони (з квітня 1920 р. — Раді Праці та Оборони) був заснований Головний комітет з трудової повинності (Головкомтруд) з мережею периферійних філіалів. 12 жовтня 1920 р. Раднарком УСРР за рекомендацією з центру прийняв постанову «Про табори примусової праці». Чекісти оперативно створили мережу трудових таборів і центр по управлінню ними — ЦУЛАГ. У жовтні 1920 р. в Україні з'явилися перші табори для «дезертирів трудового фронту».

Мілітаризацію праці з обуренням зустріли навіть усередині партії більшовиків. На IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) немало делегатів висловилися проти «трудова частин» і засудили рекомендовані Леніним засоби боротьби з «трудова дезертирством» (публікацію штрафних списків, створення штрафних робітничих команд, ув'язнення «дезертирів» в концтаборах). Конференція відкинула продиктований з Кремля список нового складу ЦК КП(б)У. Бунт українського філіалу власної партії глибоко вразив Леніна. На кілька місяців він відрядив в республіку Ф. Дзержинського для наведення порядку.

Великого значення у створенні комуністичної економіки Ленін надавав підписаному ним 15 червня 1920 р. декрету «Про розрахункові операції». Купівля установами, організаціями і підприємствами виробів, матеріалів та сировини на вільному ринку заборонялася. Розрахунки між установами і підприємствами могли здійснюватися тільки в безготівковій формі. В грудні 1920 р. він підписав цілу низку декретів, які готували ліквідацію грошового обігу і заміну грошей тродами (трудова одиницями).

Аграрна політика Леніна визначалася спробами запровадження в життя найбільш авантюристичного декрету РНК РСФРР від 21 листопада 1918 р. «Про організацію постачання населення всіма продуктами і предметами особистого споживання і домашнього господарства». Декрет покладав на Наркомат продовольства РСФРР обов'язок заготовляти і розподіляти серед населення все те, що воно набувало раніше через

торгівлю. Тому наркомпродівські заготівельники вже з осені 1918 р. почали давати селянам обов'язкові завдання з поставки державі продовольства. Вони називалися продрозкладкою, тому що розкладалися по губерніях, повітах, волостях, селах і дворах. 11 січня 1919 р. з'явився спеціальний декрет про хлібну і фуражну розкладку, майже відразу поширений на всі види продовольства та сільськогосподарської сировини. Приватна торгівля сільгосппродукцією заборонялася. Комуністичний принцип розподілу і продрозкладка в Україні були запроваджені одним декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік і розподіл продуктів та предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919 р.

Чи була продрозкладка інтегральним елементом будованого комуністичного ладу? Іншими словами, чи закладався реквізичійний принцип в основу того соціально-економічного ладу, який мав підперти створену Леніним систему політичної влади?

Відповідь на це запитання одержуємо, співставляючи дати запровадження продрозкладки і появи документів про застосування принципово інших форм економічних відносин між містом і селом. Розкладка стала запроваджуватися тільки з осені 1918 р., а перший присвячений їй декрет датувався січнем 1919 р. Принципово інші форми виробничих відносин у загальному вигляді були описані в брошурі М. Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)», яка з'явилася навесні 1918 р., і в програмі РКП(б) 1919 р. Обидва документи передбачали перехід села від одноосібного до колективного землекористування у формі колгоспів і радгоспів. Отже, Ленін робив ставку на створення колгоспно-радгоспної системи, за якої ставало можливим директивне планування виробництва і розподілу сільськогосподарської продукції. Розкладка накладалася на селян-власників, щоб розв'язати проблему постачання вже націоналізованої промисловості і армії продовольством та сільськогосподарською сировиною *до створення колгоспів і радгоспів.*

Створити колгоспно-радгоспну систему у найкоротші строки виявилось не просто. Ленін змушений був заплатити селянству по векселю, виданому в серпні 1917 р. з метою завоювання влади. Земля в Росії була поділена на зрівняльних засадах. Проте, вже в кінці 1918 р. він підготував декрет «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», основний зміст якого зводився до однієї фрази: «На всі види одноосібного землекористування слід дивитися як на скороминуші і відживаючі». Текст декрету був уперше опублікований 14 лютого 1919 р. газетою «Правда» і супроводжувався таким коментарем від редакції: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне

здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства».

З цим радикальним поворотом в аграрній політиці Кремля співпала реставрація радянської влади в Україні. Республіка, в якій ще зберігалось поміщицьке землеволодіння, була приречена перетворитися на випробувальний полігон у справі комунізації селянства. Навіть у малоземельних районах частина поміщицьких господарств передавалася не у користування селян, а цукровим заводам під організацію радгоспів або всім бажаючим створити комуні. Коли селяни піднялися із зброєю в руках проти робітничо-селянської влади, Ленін використав у боротьбі з «куркульським бандитизмом» підрозділи Червоної армії. Селянська в основному армія в такій ситуації розклася, і Україною оволоділи білогвардійці.

Ленін засвоїв цей урок і після поразки армій А. Денікіна санкціонував затвердження нового земельного закону, який забороняв відводити землю під радгоспи без згоди селян. Однак, не маючи можливості перетворити сільське господарство у складову частину директивної економіки, Кремль не мав іншого шляху, як продовжувати реквізувати селянську продукцію. У травні 1920 р. з'явився закон про продрозкладку. Знаючи про те, що вирощену продукцію держава все одно забере, селяни посіяли восени 1920 р. озимі культури в значно менших обсягах, ніж раніше.

В цій ситуації V конференція КП(б)У в листопаді 1920 р. прийняла рішення провести негайну примусову колективізацію сільського господарства. Пам'ятаючи урок 1919 р., в Кремлі вирішили діяти по-іншому. За дорученням Леніна Раднарком розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» і 14 грудня 1920 р. передав його у ВЦВК для внесення на VIII Всеросійський з'їзд рад. Щоб перешкодити небезпеці колосального недосіву навесні 1921 р., затверджений з'їздом закон поширив продрозкладку не тільки на продукцію, але й на посівні площі селянських господарств. В системі виконавчої влади виник новий орган — Центрпосівком.

Проте селянство не бажало витримувати тягар продрозкладки. Взимку 1920–1921 рр. Україна і Центральна Чорноземна область перетворилися на арену суцільних повстань. Ленін переконався в тому, що управління промисловістю на засадах «єдиної фабрики» не спрацьовує. Головною причиною поразки Червоної армії під Варшавою був параліч промисловості і залізниць.

Х з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. на пропозицію Леніна замінив реквізиційний принцип у відносинах міста і села податковим. Перший крок у відступі від курсу на прискорене будівництво комунізму потяг за собою й інші. Держава відмовилася від ідеї ліквідувати грошовий обіг, дозволила вільний продаж сільськогосподарської продукції після сплати продподатку, санкціонувала приватне підприємництво і ліквідувала систему главків. Державний бюджет був відділений від бюджету державного підприємства. Підприємства об'єднувалися в трести, які почали працювати, співставляючи свої прибутки з видатками. За кілька місяців визріла нова економічна політика.

Не бажаючи плямувати доктрину, Ленін у березні 1921 р., тобто вже після переходу до непу назвав комуністичні перетворення 1918–1920 рр. «воєнним комунізмом». Засудження комуністичного штурму він підмінив твердженням про те, що штурм був викликаний умовами громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. В радянських енциклопедіях «воєнний комунізм» почали трактувати як систему надзвичайних соціально-економічних заходів тимчасового характеру.

8. Засновник Радянського Союзу

Авторитетний на Заході дослідник радянського комунізму А. Безансон зробив спостереження, яке дає ключ до розуміння закономірностей трансформації Російської імперії в Радянський Союз. У статті, надрукованій в збірці «Концепт імперії» (Париж, 1980), він зазначив, що у Росії перед світовою війною 1914–1918 рр. були можливості вирішити свої соціально-економічні проблеми, але вона не мала жодних шансів справитися з національним питанням. Ліберальна і модернізаційна політика імперського режиму могла б закріпити за Росією статус великої держави. Проте неминучим її наслідком ставало відродження пригноблених націй, яке підірвало б імперію з середини. Тому не слід дивуватися обранням Леніним специфічним формам побудови багатонаціональної держави. Перед ним стояло одне головне завдання: продовжити існування імперії, що розпалася, по можливості у попередніх кордонах, а якщо вдасться, то і в розширеному вигляді.

У 1917–1922 рр. конгломерат з дев'яти формально незалежних держав (Росії, України, Білорусії, Далекосхідної республіки, республік Закавказзя, Бухари і Хорезму) з'єднувався з імперською столицею двома способами: головним — через диктатуру керівної верхівки РКП(б), і додатковим — шляхом прямого підпорядкування кремлівському центру розміщених на периферії силових та економічних структур.

Після встановлення в 1922 р. радянського контролю над Далеким Сходом буферна Далекосхідна республіка була ліквідована. Одночасно в Кремлі вирішили, що далі існування країни без назви є незручним. Після громадянської війни незалежні національні республіки виглядали в очах переможців анахронізмом.

Суміщення країни з державою могло бути здійснене шляхом «втягання» національних республік в кордони Російської Федерації, тобто перетворення їх на автономні республіки. Автором «автономізації» республік у науковій літературі вважається Й. Сталін. Безумовно, що саме він озвучував цей проект як нарком РСФРР у справах національностей і генеральний секретар ЦК РКП(б). Проте в центральному компартійно-радянському апараті «автономізація» вважалась єдиною можливим виходом з ситуації роздільного існування групи формально незалежних держав в одній країні. Альтернативою міг бути тільки status quo, тобто існування республік як незалежних від Росії національних державних утворень. Аналізуючи події 1922 р., слід на певний час забути про іншу альтернативу, яка народилася в голові Леніна і не була відомою нікому до свого першого озвучення.

За відсутності Леніна, якого вразив перший удар смертельної хвороби, оргбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про «автономізацію» національних республік. Виявилось, що це рішення оспороюють деякі керівники республік, у тому числі найбільш впливовий із них — член ЦК РКП(б) Х. Раковський. Пропозицію цих діячів не слід розглядати як бажання зберегти суверенітет радянських республік, якого не існувало від початку. Пониження статусу республік вони сприймали як удар по власному престижу, і не більше.

Ленін волів не зачіпати інтересів товаришів по партії в національних республіках, яких він з іронією називав «незалежниками». Він був схильний залишити відносини між республіками у попередньому стані і, як висловився 30 грудня 1922 р. у листі керівникам РКП(б), взагалі не підіймати «горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік»⁶⁵. Його турбувало не ставлення до цього питання периферійних керівників «незалежників», а передбачуване обурення в національних республіках, яких позбавляли суверенітету.

Чи є суперечність між цим реченням і сформульованим у попередньому абзаці твердженням про те, що національні радянські республіки від початку не мали суверенітету? Якщо й є, то це — суперечність самого концепту національної радянської державності, автором якого був Ленін. Вона

допомагає зрозуміти винахідливість, гнучкість і підступність ленінської національної політики.

У згаданому листі керівникам партії від 30 грудня Ленін називав «автономізацію» в корені неправильно і несвоєчасною затією⁶⁶. Автономні республіки не були державами. «Автономізація» руйнувала національну державність. Де-факто відроджувалася «єдина й неподільна» Росія, яка відрізнялася від дореволюційної тільки тим, що деякі з губерній ставали національними республіками. У випадку з Україною виникала фундаментальна неясність: чи увійде вона до складу Росії неподіленою на губернії автономною областю, чи попередній масштаб адміністративно-територіальних одиниць збережеться, і республіка взагалі зникне з географічної карти. Радянська держава опинялася віч-на-віч з привидами національної боротьби. Затиснуті у вузькі рамки автономій народи, які пройшли через горнило національних революцій, рано чи пізно піднялися б на захист своїх прав.

Ленін запропонував принципово інший вихід з ситуації, що склалася. Він волів будувати централізовану державу не за радянською лінією, тобто шляхом знищення національних держав, а за компартійною лінією. За цих умов суверенітет національних держав закріплювався в радянських конституціях, але зникав у невидимому силовому полі, генерованому диктатурою державної партії.

Вождь партії погоджувався з тим, що існування однієї країни з кількома державами є незручним. Тому він запропонував простий, але ніким не пропонувався вихід з ситуації: всі наявні в 1922 р. радянські держави — Російська й Закавказька федерації, Україна й Білорусія на рівних правах утворювали ще одну федеративну державу — федерацію «другого поверху». Він же запропонував назву для новоутворюваної федерації — Союз Радянських Соціалістичних Республік Європи й Азії. За кожною з республік, які утворювали Радянський Союз, зберігалося право вільного виходу з нього, яке закріплювалося в конституціях.

Об'єднання радянських республік в єдину державу стало б історичною подією, якби не було РКП(б). Насправді ж 30 грудня 1922 р. відбулася протокольна подія, наперед розписана в регламенті оргбюро ЦК РКП(б). Значення цієї події полягало лише в тому, що національна радянська державність не була знищена. Сталін повною мірою оцінив переваги збереження національної радянської державності. В Конституції СРСР 1936 р., яку він міг редагувати як завгодно, збереглася навіть стаття про вільний вихід республік з союзної держави. Поки існувало силове поле компартійної диктатури, подібні конституційні норми не могли підірвати унітарну державу імперського типу.

За волею керівників державної партії народи Радянського Союзу були поділені за певною ієрархією. Найвище становище зайняли росіяни. Після них йшли представники націй, які дали своє ім'я союзним республікам. У зв'язку з цим виникло поняття «титульної нації». На третьому місці знаходилися народи національних автономій у союзних республіках. На четвертому місці перебували «нетитульні» нації, які не мали власних республік — союзних чи автономних. Під конституційним кутом зору СРСР будувався на засадах етнократичної ієрархії.

Незважаючи на обмеженість повноважень республіканських компартійно-радянських центрів, політбюро ЦК РКП(б) визнало небезпечним утворення такого центру в Російській Федерації. В Москві був створений тільки Раднарком РСФРР, який керував другорядними підприємствами. Великі підприємства підпорядковувалися безпосередньо союзним органам. Партійний центр у Росії взагалі не створили, і губпарткоми підпорядковувалися ЦК РКП(б). Отже, провідне місце в ієрархії у росіян сполучалося з відсутністю національної державності. *Російська радянська державність була не національною, а імперською.*

Післямова

Вожді КПРС, починаючи від самого В. Леніна, постаралися надати ленінізму історичну глибину шляхом пов'язання його з європейськими концепціями утопічного комунізму та марксизму. Одночасно вони штучно поділили Російську революцію на буржуазну і пролетарську, а потім намертво «пришили» один з її поворотів у листопаді 1917 р. до розпочатої у 1918 р. комуністичної революції методом реформ «згори». Тим самим план створення «держави-комуни», озвучений Леніним у квітні 1917 р., був суміщений у часі і за змістом з пануючою в Російській революції радянською течією, яка вийшла з народних «низів». Встановлена ленінською партією диктатура дістала маскувальну назву радянської влади. В країні, названій Радянським Союзом, все стало радянським: влада, суспільство, лад, спосіб життя і мислення, культура. Але насправді всі ми, колишні радянські люди, вийшли з ленінської голови.

В. Ленін скористався радянською пугачовщиною як колосальним важелем, щоб здійснити свій абсолютно утопічний задум — *позбавити людство приватної власності*. Але суспільство ХХ ст. — це не первісно-общинний лад, в якому колективна власність є органічним і єдино можливим способом організації виробництва. Більшовицькі націоналізації, колективізації, експропріації і конфіскації не знищили приватної власності, тому що вона є єдино можливим способом організації виробництва в цивілізованому

суспільстві. Вони лише змінили власника: зосередили конфісковану приватну власність в руках тих, хто знаходився на вершину владної піраміди. Концентрація всіх ресурсів і засобів в руках вождів надала їм силу стародавніх деспотів і перетворила Радянський Союз на певний час у наддержаву.

Однак тільки на певний час — поки у керівників партії вистачало ресурсів, щоб виконувати привласнені ними функції. Радянська влада, яка приватизувала все і вся, змушена була взяти на себе турботи по підтриманню життєдіяльності суспільства — забезпечувати людей їжею, житлом, засобами сполучення і робочими місцями, турбуватися про стан їхнього здоров'я, організовувати навчання і виховання, слідкувати за культурним дозвіллям і способом мислення тощо. Коли вона втратила здатність виконувати головну з цих функцій — годувати людей реальною їжею, а не продовольчими програмами, відведений їй історією час існування закінчився.

Озвучена Ленінім у квітні 1917 р. ідея «держави-комуни» була утопією, але — *реалізованою утопією!* Чи бажав творець здійснити її за всяку ціну?

Історія комуністичного будівництва в 1918–1920 рр. була сфальсифікована передусім Ленінім, який вигадав облудний концепт «воєнного комунізму», щоб замаскувати провал соціально-економічної політики Кремля. Проте слід визнати, що Ленін відмовився від ідеї «держави-комуни», коли пересвідчився в безнадійності спроб поширити комуністичний експеримент на весь світ. Спочатку, у 1921 р. він відмовився від практичних дій, пов'язаних з утворенням «держави-комуни», а в 1923 р. став закликати керівників партії змінити свою точку зору на соціалізм.

Заклик залишився не почутим через те, що вождь не знайшов у собі мужності прямо визнати утопічність головної мети свого життя. К. Маркс і Ф. Енгельс теж ніколи не відмовлялися від гасел «Маніфесту Комуністичної партії». Та їм було легше: ці гасла в їхні часи не вийшли за рамки теорії. А у створеній Ленінім країні панувала партія, керівники якої уже відчували смак необмеженої влади. Нові вожді готові були переступити через мільйони трупів, як переступив через них Ленін у 1918–1920 рр., щоб не втратити здобуту ним необмежену владу. Принадна іззовні ідея «держави-комуни» була реалізована Й. Сталінім за допомогою масового терору. «Країна Рад» опинилася поза межами природно-історичного розвитку, хоч стала супердержавою. Проте вона даремно робила відчайдушні спроби нав'язати оточуючому світу, у тому числі за допомогою ядерних ракет, ленінізм, від якого фактично відмовився перед смертю його творець.

¹ Про родовід В. Леніна див.: Payne R. The Life and Death of Lenin. — London, 1964; Reddaway P., Schapiro L.(ed). Lenin, the Man, the Theorist, the Leader. — London, 1967; Фишер Л. Жизнь Ленина. — Лондон, 1970; Солженицын А.И. Ленин в Цюрихе. — Париж, 1975; Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — В двух книгах. — М., 1994; Pipes R. Unknown Lenin. — New Haven, 1996; Штейн М.Г. Ульяновы и Ленин. Тайна родословной и псевдонима. — СПб., 1997.

² Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С.94.

³ Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — Кн. I... — С. 305–306.

⁴ Там само. — Кн. I. — С. 198–199.

⁵ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма... — С. 95.

⁶ Архив русской революции. — Берлин, 1923 (репринт: М., 1991). — Т. 14. — С. 119.

⁷ Balabanoff A. Impression of Lenin. — University of Michigan Press, 1984. — P. 43.

⁸ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма... — С. 96.

⁹ Мартов Ю.О. Записки социал-демократа. — Кн. I. — Берлин, 1922. — С. 268.

¹⁰ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 41. — С. 284–303.

¹¹ Цит. за: Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — Кн. I... — С. 462.

¹² Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма... — С.97.

¹³ Fischer Louis. The Life of Lenin. — New York, London, 1964. — P. 22–23.

¹⁴ Цит. за: Штурман Д. О вождях российского коммунизма. — Кн. I. — Париж, Москва, 1993. — С. 215.

¹⁵ Див.: Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — Кн. II... — С. 293–314; Каррер д'Анкосс Элен. Ленин. — М., 2002. — С. 120–122; Сервис Р. Ленин. — Минск, 2002. — С. 225–227, 263–264; Пирсон Майкл. Инесса Арманд. Муза Ленина. — М., 2003. — 384 с.

¹⁶ Енгельс Ф. Ельберфельдські промови 8 і 15 лютого 1845 р.// Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. — Т. 2. — С. 509–530.

¹⁷ Там само. — Т. 41. — С. 364.

¹⁸ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма... — С. 96.

¹⁹ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 39. — С. 198.

²⁰ Троцкий Л.Д. К истории русской революции. — М., 1990. — С. 255.

²¹ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 39. — С. 125.

²² Там само. — Т. 36. — С. 284.

²³ Ленін В.І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 43.

²⁴ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 36. — С. 356.

²⁵ Там само. — Т. 48. — С. 151.

- ²⁶ Там само. — Т. 26. — С. 6.
- ²⁷ Там само. — Т. 31. — С. 73.
- ²⁸ Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — Кн. 1... — С. 164.
- ²⁹ Цит. за: Дан Ф. Происхождение большевизма. — Нью-Йорк, 1946. — С. 444.
- ³⁰ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 31. — С. 7.
- ³¹ Набоков Влад. Временное правительство// Архив русской революции. — Т. I. — С. 76.
- ³² В.І.Ленін про Україну. — Ч. 2. — К., 1969. — С. 5–6.
- ³³ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 36. — С. 183.
- ³⁴ Там само. — С. 452.
- ³⁵ Там само. — Т. 24. — С. 139.
- ³⁶ Винниченко В.К. Відродження нації. — К., Відень, 1920 (репринт 1990). — Ч. 2. — С. 80.
- ³⁷ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 31. — С. 75.
- ³⁸ Там само. — Т. 36. — С. 117.
- ³⁹ Труды II Всероссийского съезда советов народного хозяйства (19 декабря — 27 декабря 1918 г.) Стенографический отчет. — М., 1919. — С. 9.
- ⁴⁰ Труды Всероссийского съезда заведующих финотделами. — М., 1919. — С. 30.
- ⁴¹ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 35. — С. 3.
- ⁴² Цей текст дивним чином не увійшов до збірника «В.И.Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922», виданого Російським державним архівом соціально-політичної історії в 1999 р. Його доводиться цитувати за: Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — Кн. 2... — С. 58.
- ⁴³ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 32.
- ⁴⁴ Ленин В.И. Сочинения. Изд. 3. — Т. XXIV. — С. 33; ПЗТ. — Т. 38. — С. 2.
- ⁴⁵ Ленин В.И. Сочинения. Изд. 3. — Т. XXV. — С. 474; ПЗТ. — Т. 42. — С. 1.
- ⁴⁶ Десятый съезд РКП(б). 8–16 марта 1921 г. Стенографический отчет. — М., 1921. — С.252.
- ⁴⁷ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. — М., 1963. — С. 450–465.
- ⁴⁸ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 44. — С. 34–35.
- ⁴⁹ Там само. — Т. 44. — С. 280.
- ⁵⁰ Цит. за: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 189.
- ⁵¹ Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — Кн. II... — С. 437.
- ⁵² Там само. — Кн. I. — С. 207.

- ⁵³ Ленин В.И. Неизвестные документы. — С. 249.
- ⁵⁴ Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — Кн. II... — С. 283–284.
- ⁵⁵ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 38. — С. 343.
- ⁵⁶ Пайпс Р. Россия при большевиках. — М., 1997. — С. 183.
- ⁵⁷ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 75.
- ⁵⁸ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 91.
- ⁵⁹ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 43. — С. 15.
- ⁶⁰ Там само. — Т. 44. — С. 313.
- ⁶¹ Там само. — Т. 45. — С. 180.
- ⁶² Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1988. — С. 20.
- ⁶³ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 36. — С. 56.
- ⁶⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 12.
- ⁶⁵ Ленін В.І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 16.
- ⁶⁶ Там само. — С. 17.

**«УКРАЇНЦІ-КАТОЛИКИ»:
ФЕНОМЕН ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ
XIX–XX ст.**

У сучасній історіографії недостатньо досліджено історію «українців-католиків» другої половини XIX — першої третини XX ст., їхнє політичне та культурно-освітнє становище. У радянській фаховій літературі це питання відверто замовчувалося. Історіографія незалежної України, в якій назагал чимало уваги приділяється історії національної політики комуністичної адміністрації в УССР щодо національних меншин республіки й поляків зокрема¹, спеціально проблемами «українців-католиків» не займалася, за винятком поодиноких розвідок тернопільського ученого Г. Стронського², його кам'янець-подільського колеги В. Нестеренка й дослідниці з Хмельницького Н. Тітової³.

У пропонованій статті покладено за мету з'ясувати причини виникнення феномену «українців-католиків» в історичній ретроспективі; дослідити їхню роль у суспільно-політичному житті польсько-українського порубіжжя, насамперед Подільського регіону, проаналізувати ставлення до них російської царської, а згодом — комуністичної адміністрації.

Питання щодо «українців-католиків» постало у Російській імперії ще наприкінці XVIII ст. Після приєднання Правобережної України до Росії царат вирішив повернути усі греко-католицькі громади Поділля, Волині й Київщини на одержавлене російське православ'я. Низку відповідних заходів було здійснено упродовж 1794–1796 рр. Душпастирі, які не хотіли змінювати власне віросповідання, втратили парафії.

У вірних ліквідованої у Російській імперії греко-католицької конфесії залишалося два шляхи: або перейти до Російської Православної Церкви (РПЦ), або приєднатися до Римо-Католицької Церкви (РКЦ), яка, на відміну від уніатства, була толерована царатом. Відтак переважна більшість віруючих обрала перший шлях, однак й другий варіант аж ніяк не був винятком. Попри урядово-поліцейні утиски, переслідування, а часом й судову відповідальність, українські селяни нерідко ставали римо-католиками. Ця частина українського етносу, відвідуючи костьоли, де правила ледь не стовідсотково ксьондзи-поляки, засвоювала певні елементи польської культури, польську (насамперед обрядову) мову й поволі втрачала власну етнонаціональну самоідентифікацію.

Західна й вітчизняна соціологія та історіографія подає чимало визначень етносу. Так, відомий англійський дослідник Е. Сміт у відомій праці «Національна ідентичність» визначив такі основні ознаки етносу: групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, один або більше диференційованих елементів спільної культури, зв'язок з конкретним «рідним краєм», відчуття солідарності значної частини населення⁴. Натомість малоімовірно, аби «українці-католики» відчували солідарність з православними українцями, оскільки проживали релятивно замкненими громадами. Їхня побутова та релігійна культура значно відрізнялася від культури більшості українців. З іншого боку, у побуті вони послуговувалися переважно українською мовою, мали чимало інших виразних відмінностей від польського етносу. Національна свідомість у цієї частини сільського (переважно) населення визначалася насамперед релігією. Вони називали себе назагал навіть не поляками або українцями, а лише — «католиками». Фактично йдеться про формування перехідної між українцями та поляками етноконфесійної групи.

До частини колишніх греко-католиків українського Правобережжя, які залишилися у зв'язку з Римо-Католицькою Церквою, в другій половині XIX ст. по суті долучилася інша значна соціально-етнічна група, що її утворювали нащадки колишньої польської шляхти. Упродовж XVI–XVII й особливо XVIII ст. до Правобережної України переселилася в пошуках вільних земель значна кількість малоземельної шляхти з внутрішніх воєводств Речі Посполитої. На Поділлі переселенці назагал займалися землеробством, але і водночас захищали край від кримсько-татарських й турецьких нападів, отже були своєрідними військовими колоністами у регіоні. Проте під російською окупацією становище шляхти значно погіршилося. Ця, колись потужна соціальна верства не вписувалася у тогочасну структуру російського суспільства, насамперед внаслідок іманентних волелюбних прагнень й генетичної антиросійської налаштованості.

Відтак 1830–1860-ті рр. стали черговим етапом реалізації стратегічного задуму російської імперської влади щодо деполонізації теренів Правобережної України. Перший етап цієї акції було започатковано після поразки польського повстання 1830–1831 рр., другий — після придушення чергової спроби польських патріотичних сил 1863–1864 рр. Після поразки виступу 1830–1831 рр. імперія Романових вдалася до низки стратегічних і назагал успішних з історичної точки зору антипольських заходів. Насамперед йшлося про намір декласувати загал дрібної шляхти на Правобережній Україні з метою асиміляції зі спеціальною категорією селян-

однодвірців. Останній намір, як стверджує найкращий знавець цієї проблематики французький історик Даніель Бовуа, директор (з 1994 р.) Центру історії слов'ян у Сорбонні й президент (з 1996 р.) Французької асоціації з розвитку україністичних досліджень⁵, «здійснювався з дивовижною затиїстю впродовж двадцяти років і увінчався успіхом, значно змінивши соціальну структуру»⁶.

Впродовж 1831–1853 рр. заходами царату було приєднано до однодвірців й державних селян 340 тис. декласованих польських шляхтичів українського Правобережжя. Французький учений наголошував: «Йдеться, власне, про винищення цілого суспільства, певного типу цивілізації іншого століття, котра [...] була розчленована лише тому, що була польською. Цих давніх поселенців, які прибули сюди головно в епоху Саксонської династії в Польщі (початок XVIII ст.) для зміцнення колонізації після козацько-шведських воєн і чиї права завжди підтверджувались лише звичаєм, сумнівними паперами та усно, нині було позбавлено останніх ознак польськості російським колоністом [...]. Історії відомо зовсім небагато прикладів такої масштабної ліквідації цілої соціальної групи, яка велася надзвичайно уміло і наполегливо впродовж тридцяти років за допомогою бюрократичної та поліцейської машини. У цьому проявилася віковична сила росіян: не знищуючи фізично, вони можуть вилуштити з людини всю її сутність»⁷.

У другій половині XIX ст. чимало колишніх польських шляхтичів, які перетворилися на однодвірців, збідніли й розорилися. Мешкали вони назагал у строкатих етнічно селах, поряд з українськими селянами, мало чим відрізняючись від них як за суспільним статусом, так і матеріальним достатком. За умов перманентних контактів з українським селянством й відсутності польських навчальних закладів поважна кількість шляхти цілком зукраїнізувалася й відрізнялася від місцевих українців лише конфесійною приналежністю до Римо-Католицької Церкви. На думку В. Нестеренка, вже наприкінці XIX ст. фактично неможливо було відрізнити нащадка колишнього польського шляхтича від онуків греко-католика, що зберіг вірність католицькій вірі. Їх об'єднували спільна релігія, культура, мова, побут й навіть самоназва — «католики»⁸.

1897 р. в імперії Романових відбувся перший всеросійський перепис населення. У його перебігу етнічну приналежність громадян визначали за мовною ознакою. Отже, було намагання відокремити конфесійні чинники від етнонаціональних й тим самим уникнути поширеного у тогочасному суспільстві стереотипу: католик — отже, поляк. У Подільській губернії, за даними перепису 1897 р., нараховувалося 262 738 католиків. У той же час

рідною мовою польську назвали лише 69 156 осіб (26,3%), тобто, тільки кожний четвертий католик. Отже, майже 200 тис. підданих Російської імперії цього регіону належали до «українців-католиків»⁹.

До революції 1905–1907 рр. Російська Православна Церква користувалася статусом державної церкви, органічно вписавшись до сумнозвісної тріади: «православ'я — самодержавство — народність». Натомість права інших релігійних конфесій були суттєво обмежені, а деякі релігійні громади взагалі перебували під заборонаю. Революційні події змусили царя Миколу II підписати 17 квітня 1905 р. указ про віротерпимість. Відповідно до цього юридичного акту, перехід від православ'я до інших християнських конфесій (римо-католицизму, старообрядництва) вже не підлягав кримінальному переслідуванню, як це було раніше. За особами, яких у першій половині ХІХ ст. силоміць приписали до православних парафій, визнавалося право на повернення до релігії предків. Було заборонено зачиняти римо-католицькі храми й монастирі¹⁰.

Натомість указ не передбачав відновлення на території правобережних українських губерній Греко-католицької церкви, на що сподівався новопоставлений 1900 р. митрополит УГКЦ, архієпископ Львівський та єпископ Кам'янець-Подільський А. Шептицький, проголошений «апостольським адміністратором України» у сподіванні на підтримку «українців-католиків» Правобережжя у справі відновлення у Російській імперії УГКЦ й поширення католицизму східного обряду. У червні 1907 р. владики А. Шептицький підписав грамоту про призначення священника А. Зерчанінова намісником Кам'янець-Подільської єпархії й висунув перед ним завдання — відновити унію у межах Російської імперії¹¹. Однак ця спроба зазнала фіаско внаслідок кількох обставин. Російська поліція контролювала всі кроки Зерчанінова та його нечисленних прибічників, переважна частина православних душпастирів імперії Романових була категорично налаштована проти відновлення унії. Крім того, більшість священнослужителів РКЦ розуміли, що поява греко-католицьких парафій послабить їхній вплив на українське селянство, тому й не бажала відновлення східного обряду для католиків¹².

За відсутності Греко-Католицької Церкви «українці-католики» продовжували, як і в попередні роки, бути об'єктом гострої боротьби між православними та католицькими священниками. Зазначимо, що після указу про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. римо-католицьке духовенство активізувало свою діяльність серед селянства і досягло певних успіхів. Значно почастишали випадки переходу українців до Римо-Католицької Церкви. Так, лише в 1906 р. 1500 православних селян Подільської єпархії

прийняли католицизм¹³. Щодня до консисторії і місцевого губернатора надходили нові заяви. Навіть православні священники визнавали, що в Подільській губернії виникла «глибока прірва між православними пастирями та паствою, причому ця прірва не зменшується, а збільшується»¹⁴. Багато парафіяльних священників нехтували інтересами парафіян, зовсім не цікавились життям і побутом селянства, відстали від прогресу тощо. У католиків значно кращими були організація парафіяльного життя та дисципліна, що приваблювало людей. Додатковий авторитет католицьким парафіям також створювали численні релігійні товариства і братства, що займалися благодійними справами, допомагали хворим і нужденним.

Зрозуміло, що керівництво Православної Церкви робило все можливе, щоб врятувати свій авторитет. У подільських церковних виданнях з'явилося чимало прохань і навіть вимог священників до влади про те, щоб було відновлено винятковий статус Православної Церкви і обмежено права інших конфесій. 2 травня 1909 р. спеціальна делегація на чолі з православними єпископами західних областей Росії під час аудієнції в імператора Миколи II вимагала зміни закону від 17 квітня 1905 р. Керівник Кабінету міністрів П. А. Столипін навіть завірив членів делегації, що «її справедливі вимоги будуть задоволені»¹⁵.

У 1912 р. для здійснення ефективнішого контролю за діяльністю католицьких громад Поділля губернськими та повітовими органами влади було проведено обстеження національного складу їхніх парафій. Прикметно, що лише у Кам'янці-Подільському і Новій Ушиці етнічні поляки становили переважну більшість парафіян костелів. В інших повітах у католицьких громадах домінували українці. Так, у Вінницькій парафії, за нашими підрахунками, 4904 парафіян з 6445 були українцями (76%), Летичівській — 5978 з 6104 (97,9%), Сатанівській — 7372 з 7712 (95,6%)¹⁶. За даними Подільського губернатора, служба Божа у костелах губернії провадилася передусім польською, часом латинською мовами. Це зайвий раз наvertsало «українців-католиків» до польської культури, тим більше, що зазвичай церковна початкова освіта була єдиною, яку могли реально здобути селяни.

Під час Першої світової війни, в роки Визвольних змагань й більшовицької інтервенції в Україні питання про «українців-католиків» відсунулося у затінок бурхливих політичних та воєнних подій. Однак воно на повний голос залунало в 1920-ті роки, коли розпочалася політика «коренізації». Слід зауважити, що в перші роки комуністичного режиму вплив Римо-Католицької Церкви на населення Поділля значно зріс. Сприяло

цьому й падіння авторитету Російської Православної Церкви серед людно-сті регіону внаслідок численних розколів. Міжконфесійна боротьба між «тихонівською церквою», «обновленцями», УАПЦ, ДХЦ та іншими православними конфесіями й відгалуженнями компрометувала Православну Церкву в очах населення. У той же час Католицька Церква продовжувала зберігати єдність, зуміла зберегти монолітність та довіру з боку парафіян.

Це спричинило зростання кількості «українців-католиків» у Подільській губернії. За офіційними даними, станом на листопад 1924 р. у Подільській губернії було понад 302 тис. католиків. Із них лише 87 тис. (28,8%) вважали себе етнічними поляками, інші — понад дві третини — належали до українців¹⁷. Останні звично перебували під сильним впливом римо-католицького духовенства, вимагали організації та відкриття для себе й своїх дітей польських рад, шкіл, клубів, інших культурницьких осередків. Серед більшовицької адміністрації губернії не було виразно-однозначної політичної лінії у питанні щодо «українців-католиків». Пересічний представник більшовицької адміністрації у регіоні був вихідцем із маргінальних суспільних верств, з вкрай низьким освітнім цензом, часто — зайдою з Росії чи східних, русифікованих областей України, отже, вкрай погано орієнтувався у складних переплетіннях етноконфесійної й мовно-релігійної ситуації на Поділлі.

Так, наприклад, у липні 1924 р. президія Кам'янець-Подільського окрвиконкому ухвалила рішення поділити всіх «українців-католиків» на дві групи: на нащадків польської шляхти та етнічних українців — «залишків уніатів». Відтак, пропонувалося для першої категорії віруючих відкрити польські школи, бібліотеки, клуби, якщо цього «вимагатимуть обставини», а для другої — провадити усю політичну та культурно-просвітницьку роботу винятково українською мовою, обмежившись перед цим попередньою «роз'яснювальною роботою»¹⁸. Проте, провести у життя таку рекомендовану диференціацію на практиці було дуже важко. Навряд чи хто з компартійно-радянських працівників та функціонерів спромігся би (та й чи намагався взагалі?) піднімати архівні матеріали кількасотрічної давності у пошуках відповіді на питання, хто були предки «українців-католиків» регіону.

Діаметрально протилежну позицію з цього питання займало керівництво Польського бюро та відділи Наркомату освіти УССР. Ще 18 січня 1924 р. Подільський губернський відділ народної освіти ухвалив постанову щодо організації на місцях польських навчальних закладів для всіх «українців-католиків» (як для спадкоємців польської «шляхти», так і нащадків

українських греко-католиків). Це рішення підтримали й польські вчительські конференції. Ухвалюючи його, керівники місцевої народної освіти намагалися протиставити «українців-католиків» «автентичним» полякам, розколоти їхню конфесійну єдність та зменшити вплив на них католицького духовенства. Так, завідувач Подільського губернського відділу народної освіти Шекера, обґрунтовуючи рішення 18 січня 1924 р., неоднозначно висловився, що лише «використовуючи польські радянські школи, можна розширити комуністичний вплив на «українців-католиків»»¹⁹.

Однак, таке рішення суперечило офіційній політиці місцевих виконкомів, окружних та районних комітетів РКП(б) — КП(б)У, які категорично відмовлялися створювати нові польські навчальні заклади й, навпаки, навіть закривали ті школи, які вже діяли. Вищезгадане контрверсійне питання стало об'єктом докладного обговорення й бурхливих дискусій. Так, 1 листопада 1924 р. у Вінниці відбулося спеціальне спільне засідання польського бюро (далі — польбюро) Подільського губкому КП(б)У, представників ЦК КП(б)У, наркомату освіти УССР. Розглядалося питання щодо подальшої советської роботи серед «українців-католиків» Поділля. Вступну промову на засіданні виголосив голова регіонального Польбюро Яків Гольд. Доповідач зазначив, що у багатьох районах губернії місцеві райвиконкоми зловживають поняттям «українці-католики», застосовують його до етнічних поляків і закривають польські школи (наприклад, у Дунаєвецькому районі). Керівник Подільського губвиконкому Слинько навіть безапеляційно заявив, що на Поділлі «поляків немає, а є лише українці-католики, яких необхідно негайно українізувати». Питання, за словами Я. Гольда, ще більше загострилося після того, як окружні партійні комітети ухвалили рішення про перегляд мережі польських шкіл і почали масово та необґрунтовано закривати польські школи, де навчалися діти «українців-католиків».

На ці заходи влади українське католицьке населення відповіло тим, що відмовилося відправляти дітей до українських шкіл, надаючи натомість перевагу нелегальному навчанню у ксьондзів²⁰. У виступі члена польбюро Втуліха проводилася така думка: мовляв, політична доцільність вимагає, аби не допустити утворення підпільних польських шкіл, де б викладалися релігійні предмети й посилювався вплив ксьондзів, краще організувати для «українців-католиків» радянські польські школи. Він запропонував запровадити за ними (тобто, советськими польськими школами) жорсткий контроль і через них виховувати дітей у комуністичному дусі. Проте більшість присутніх висловлювалися проти таких поглядів. Оскільки до спільного рішення члени комісії так і не дійшли, було ухвалено передати питання на вирішення центру.

Спеціальна комісія НКВД УССР за участю заступника голови Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК²¹ й керівника «польської роботи» ЦКНМ Яна Саулевича²², надіслана восени 1925 р. з Харкова на Поділля, ретельно перевірила стан роботи з «українцями-католиками» у Кам'янець-Подільській, Проскурівській, Могилів-Подільській округах й відзначила, що чимало членів райвиконкомів Подільського регіону плутали релігійні й національно-етнічні поняття, зараховуючи, приміром, усіх католиків до українців, повністю ігноруючи при цьому ступінь етнічної самосвідомості осіб з цієї етноконфесійної категорії²³.

Заслухавши звіт комісії, 25 січня 1926 р. Польбюро ЦК КП(б)У визнало, що питання «українців-католиків» на Поділлі є надзвичайно складним, оскільки місцеві органи влади назагал безпідставно обвинувачують керівників польбюро у насильницькій полонізації українського населення. Відтак, фактично було дано дозвіл на організацію для «українців-католиків» нових польських шкіл.

Питання про «українців-католиків» було одним з основних на 4-й Всеукраїнській конференції ЦК Польського бюро (червень 1926 р.). У звітній доповіді зауважувалося, що «українці-католики» — це асимільовані українці з низькою або розмитою самосвідомістю, які визначали власну етнічну приналежність за релігійною ознакою. Такою проголошувалася офіційна точка зору більшовицької адміністрації. Цікаво, що вона певною мірою збігалася з позицією царської влади. Советським функціонерам пропонувалося позбутися адміністрування у роботі з «українцями-католиками», наполегливо проводити роз'яснювальну роботу, спрямовану на відновлення їхньої самоідентифікації. Місцевим компартійним та советським функціонерам й працівникам народної освіти директивно пропонувалося лише у виняткових випадках відкривати польські школи для дітей «українців-католиків», коли цього наполегливо вимагатиме місцеве населення²⁴.

Як показали подальші події, питання щодо «українців-католиків» на Поділлі так і не було остаточно розв'язано, хоча й втратило гостроту, притаманну періоду 1924–1926 рр. Після організації розгалуженої мережі польських рад, шкіл, культурно-освітніх закладів та установ хвиля скарг та прохань громадян поступово вщухла. Діти «українців-католиків» вивчали польську мову і літературу у советських навчальних закладах, де їм прищеплювали відданість марксизму-ленінізму-сталінізму й піддавали потужній та систематичній безбожницькій обробці. Відтак значна частина нової генерації з родин «українців-католиків» Поділля зростала індиферент-

ною до етноконфесійних традицій й самоідентифікації власних батьків. Це цілком влаштувало комуністичну владу.

У заключному слові Я. Саулевича 10 січня 1927 р. під час Першої всеукраїнської наради по роботі з нацменшинами закріплювалися попередні директивні вказівки компартійної адміністрації щодо «українців-католиків»: «Взагалі ставити питання так, що немає українців, які належать до католицького віросповідання — неправильно. Такі українці є, але є «українці» й такі, котрі себе вважають українцями лише тому, що вони народилися в Україні, — так само як «поляки», тому що вони за віросповіданням католики. Це питання дуже складне, тим більше, що національні відносини на ґрунті так зв. «українців-католиків» не є усталеними, а становлять собою цілий процес — переплетення асиміляційних й дезасиміляційних явищ під різним впливом»²⁵.

Промовець у черговий раз роз'яснював позицію Центральної комісії національних меншин у роботі з українцями-католиками: «Стосовно частини католицького населення, яка національно себе не усвідомила, вживає у побуті українську мову, але вимагає обслуговування школою польською мовою, — ми давали директиви, що такому населенню слід роз'яснювати недоцільність навчання дітей тією мовою, що нею вони не розмовляють; якщо такі роз'яснення не задовольняли населення, тоді відкривати їм українські школи, але з польською мовою як предметом навчання, й у випадку незадоволення навіть цим — відкривати польські школи. Ось, товариші, та лінія, що проводиться у життя у царині побудови роботи рідною мовою у зв'язку з питанням про так зв. українців-католиків»²⁶.

Ухвала Першої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин по польській секції знову ж таки пропонувала стриманий зондаж настроїв й обережні кроки щодо «українців-католиків», наголошуючи на необхідності притлумлення їхніх «полонізаційних» устремлінь: «Изучать процессы национального самоопределения среди национально неосознавшей себя части католического населения, именуемых также украинцами-католиками. Выяснить им нецелесообразность организации культурного строительства и административного обслуживания на том языке, который не является их обычным языком; в случае требования обслуживания со стороны их на польском языке организовать школы с польским языком, как предметом преподавания, и в случае неудовлетворенности населения — даже польские школы»²⁷.

18 липня 1928 р. на засіданні Польбюро ЦК КП(б)У Я. Саулевич проінформував присутніх щодо заходів, які передбачала здійснити ЦКНМ

упродовж 1928/29 господарського року у галузі роботи серед польського населення республіки. Серед іншого планувалося «обстеження та вивчення питання про так званих українців-католиків та видання відповідних (друкованих) матеріалів»²⁸. Події «великопереломного» 1929 р. завадили реалізації цього задуму²⁹.

Однак подільські українці-католики далеко не завжди були пасивним об'єктом у політичній грі більшовицької адміністрації республіки й регіону. Та частина, яка національно себе усвідомлювала асимільованими поляками чи українцями римо-католицької віри, не лише доволі активно виступала з вимогою національної (польської, української) школи, а й досить наполегливо виступала на захист храмів РКЦ. Особливо виразно така позиція проявилася під час антикостьольної кампанії влади 1929–1930 рр.³⁰ Офіційна комуністична преса ніколи не публікувала заяв на захист святинь, хоча таких до столиці надходило незрівнянно більше, ніж фальшивок протилежного змісту, спродукованих партійно-советським апаратом або «безпартійними більшовиками» з місцевих активістів. Справжні листи трудящих використовувалися тільки для «оргвисновоків», спрямованих проти скаржників, а потім ретельно ховалися у надрах владних установ та каральних органів, як це трапилося, приміром, з запискою, надісланою 1929 р. до ВУЦВК з місцевості, досить щільно заселеної українцями-католиками, — Вороновицького району на Вінничині.

Чотири селянки-активістки зверталися до голови ВУЦВК Г. І. Петровського: «Ми, делегатки Вороновицького райз'їзду, 21 жовтня просімо вас, щоби воспрітили великий нахаб на церкви та силоміць не закривали. Коли нам буде треба, то ми самі закриєм, а то у вас все силоміць: і хлібозаготівлю, і контрактацію, і самообложку, і бараболю, і пожарне, і бураки, ну, все, що й здумати не можна, а все насильно. Що ж ми тоді — вівці, що ви водите на мотузку? Ой, глядіть, щоби лоба не розбили, як будете так скоро бігти. Вибачайте, що звернулись до вас, бо [в нас] нема до кого, тут сидять сліпці.

Делегатки: *Ганя Шевчук, Марія Волошин, Тодора Кирилюк*, а за них підписалась делегатка деревні Некоморовиць *Тетяна Марущак*»³¹.

Можна лише здогадуватися, якою була реакція найвищого посадовця УССР, колишнього (1917–1918) наркома внутрішніх справ РСФСР, на цей відчайдушний вчинок малописьменних, але прозорливих селянок.

Проблема «українців-католиків» була поставлена з ніг на голову під час російського комуністичного терору в УССР 1930-х років — у звичному стилі сталінського режиму. ГПУ–НКВД під час репресивних акцій проти

польського й українського католицького населення Поділля активно використовувало напрацювання попереднього десятиліття й об'єктивну інформацію щодо «українців-католиків» вищезгаданої комісії НКВД УССР та ЦКНМ 1925 р.

У процесі фабрикування «справи» так званого «Волинського центру «Польської Військової Організації» (ПОВ)», а згодом і «справи» так званої «Подільської ПОВ» активно педалювалася енкаведистами й тема «українців-католиків», що їх, мовляв, активно використовувало псевдосьвітське підпілля зі «шкідницькою», «контрреволюційною» метою — задля колонізації місцевого населення й збільшення власних впливів.

Зокрема, у протоколі допиту першого (1925–1927) голови райвиконкому Мархлевського польського національного району Євгена Петровича Олдаковського від 22 серпня 1935 р. таким чином інтерпретувалася підготовча робота щодо організації району й обліку у ньому польської людності: «Під час складання відомостей щодо кількості польського населення, котре мешкало на території пропонованого до організації польського національного району, ми (керівництво так званої Волинської ПОВ. — *Р.О.*) прагнули показати якомога більшу цифру, що нам певною мірою гарантувало успішне проведення нашої пропозиції. З цією метою при визначенні національності ми виходили з характеру прізвищ (включали до списків поляків осіб, які мали польські прізвища) й т. ін. Широко у цьому напрямі ми використовували українців-католиків, які мешкали на території району, що їх ми цілком включили до списків як поляків. Склали українці-католики у районі, приблизно, 15 або 20% загального населення поляків»³².

На запитання щодо роботи, яку ПОВ проводила серед українців-католиків, Є. Олдаковський стверджував, що робота серед цієї категорії населення здійснювалася за двома напрямками: «Лінією Римо-католицької церкви було широко використано вплив ксьондзів та їхнього найближчого оточення для проведення колонізації українців-католиків. Надавалося усіляке сприяння розвитку релігійних гуртків, що охоплювали значні групи їх (українців-католиків. — *Р.О.*).

Поряд із цим у селах з населенням, що складалося з українців-католиків, були організовані польські національні сільради, польські школи, переводилося усе на польську мову тощо. Усі заходи спрямовувалися до того, щоби з українців-католиків створити міцні польські націоналістичні кадри. Керівництво ПОВ використовувало усі можливості, аби представити це питання у такому висвітленні, що українців-католиків в Україні немає, а є деяка частина поляків, більш русифікованих колишнім царським урядом.

Таке становище створювало можливість широко провадити колонізаторську роботу серед українців-католиків в Україні, зокрема у Мархлевському районі»³³.

У майже «власній» заяві на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР В. Балицького, датованій 5 лютого 1936 р., колишній заступник голови Центральної комісії нацменшин УРСР Ян Саулевич, вже засуджений, отже, «обеззброєний контрреволюціонер», давав такі свідчення щодо того, а як же насправді виглядало питання українців-католиків: «Наскільки пригадую, перепис 1897 р. показав у трьох правобережних губерніях, у кордонах нинішньої УРСР, за віросповіданням близько 400 тисяч католиків, а в тому числі лише 200 тисяч поляків. Не вдаючись в історію походження цих 200 тисяч католиків не поляків, є лише одне цілком ясне, що це населення зовсім не володіє польською мовою, увесь побут і культура його такі ж, як і в українців, православних за походженням. Це становище настільки визначене, що навіть сторічні зусилля колонізації цього населення ксьондзами не спромоглися привести ні до чого кращого, як ламана польська мова у 2–3% куркульської верхівки, яка перебувала, як відомо, у найтіснішому спілкуванні з кліром. Визначено польським населенням на Правобережжі можна було вважати міщанство міст і містечок, мазурські села, як, наприклад, поблизу Проскурова, деякі шляхетсько-однодвірські селища у Волинському Поліссі. В той же час відомо, що значна частина поляків з Правобережжя у період 1918–20 рр. переїхала до Польщі»³⁴.

Завершивши таким чином історико-об'єктивістську частину своїх показів щодо «українців-католиків», майже дослівно тотожню його аналогічним характеристикам під час промови на Першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин 1927 р., Я. Саулевич надалі перейшов до фальшивих свідчень про, мовляв, маніпулювання неовіями «українцями-католиками» у власних «шкідницьких» цілях на догоду «фашистсько-панській Польщі», зокрема в обґрунтуванні її історичних претензій на українські землі Правобережжя: «Спільні зусилля, з одного боку, поляків й польських шовіністів з партквитком у кишені, які засіли у центральному й обласних польбюро й парткомах, у нацменпараті соворганів, а з іншого — ксьондзів, спричинили, що: 1) усе населення було записане як польське ще під час опитів 1924 та 1925 рр. й під час перепису 1926 р., показавши цифру близько 450 тис. поляків; 2) від імені усього населення вимагалися польські школи, а згодом і польські сільради»³⁵.

Оскільки ця «махінація», за словами Я. Саулевича, мала занадто великий формат, залунали голоси спротиву — щодо примусової колонізації

українців, неможливості навчання у польській школі дітей, які не володіли польською, тощо. Тоді «ПОВ», в особах Б. Скарбека, Г. Політура й К. Вишневського, аби зберегти за собою ініціативу, запропонувала відрядити на місця комісії задля перевірки стану справ і водночас аранжувала вздовж маршруту цих комісій, як стверджував Ян Домінікович, своєрідні «потьомкінські деревні». Відтак комісії мали констатувати наявність так званих «українців-католиків» й, при тому, саме у кордонах Подільської губернії. За результатами роботи комісій було вирішено роз'яснювати населенню, яке не володіло польською, недоцільність відкриття для нього польських шкіл. За наполягання місцевої людності — пропонувалося запроваджувати в українських школах польську як предмет викладання. Однак, це рішення так і залишилося на папері — наскільки було відомо Я. Саулевичу, шкіл з польською мовою як окремим предметом на практиці не було. Натомість повсюдно на Поділлі створювалися польські школи³⁶.

Отже, приспавши пильність партійних організацій й старанно маскуєчись рішеннями з національного питання, зокрема під приводом «виведення польського населення з-під впливів ксьондзів», керівництво подільської «Польської Військової Організації» поспішало, мовляв, на «законних підставах» здійснити розкладницьку роботу щодо колонізації українського населення. Першою «пробою пера» стала організація розгалуженої мережі польських навчальних закладів у польських й, головним чином, українсько-католицьких селах. Єзуїтська підступність пеоваків полягала у тому, що вся ця робота лінією Наркомосу доручалася євреям польського походження — Якову Голду (1894–1937?), Йосипу Теодору (1900–1937) та ін.³⁷ Відтак перша мережа польських шкіл регіону потрапила до рук «націоналістичного вчителства», успадкованого від «Мацежі школьної» разом з абетками й підручниками. Ця мережа шкіл зростала з року у рік, охоплюючи усе нові населені пункти³⁸.

Проблема «українців-католиків» в УССР була нарешті «розв'язана» у своєрідному стилі сталінської адміністрації наприкінці 1930-х років — під час Великого Терору 1937–1938 рр.

Загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВД по «польській лінії» було заарештовано 56516 осіб (з них 44467 поляків), з яких 39644 особи (70%) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно. Загальна кількість заарештованих в Україні у цей час становить 267579 осіб³⁹.

Отже, якщо проаналізувати наявну статистику політичних репресій щодо польського етносу підрадянської України доби Великого Терору, можна зробити висновок, що етнічні поляки (44467 осіб) становили 78,7%

усього загалу репресованих по «польській лінії» — переважно у рамках «польського» наказу № 00485^{39a}. Решту репресованих по цій категорії (21,3%) становили переважно українці.

Аналогічним чином виглядала ситуація з етнічним складом репресованих на Поділлі. 1937 р. репресій зазнали 5486 мешканців Вінницької області польської національності й 3123 поляки у Кам'янець-Подільській області. В той же час було піддано репресіям по «польській лінії» й їхніх земляків — подолян-українців: на Вінничині — 1075 осіб, у Кам'янець-Подільській області — 919 осіб⁴⁰. У випадку з українським населенням Поділля йшлося, насамперед, про тих, кого репресивний апарат вважав такими, які власну «контрреволюційну діяльність» спрямовували або на користь «буржуазно-поміщицької» Польщі, або інкримінував їм чітко не окреслене «співробітництво» з поляками (дефензивою, офензивою II Речі-посполитої тощо). Цілком зрозуміло, що й українці-католики становили поважну репресивну категорію.

Отже, у зв'язку з початком широкомасштабних репресій проти польського населення, закриттям польських шкіл, інших навчальних та культурно-освітніх закладів багатьом репресованим працівникам польських бюро та відділів освіти, які проходили за сфабрикованими справами так званої «Польської Військової Організації», найчастіше інкримінувалася насильницька полонізація українського населення. Однак, наслідки цих обвинувачень були набагато трагічнішими, ніж толерантні дискусії періоду «коренізації». Чимало колишніх функціонерів польсько-польських шкіл загинуло у сталінських таборах. У цій ситуації значна частина не лише «українців-католиків», а й «автентичних» етнічних поляків, побоюючись репресій та заслання до Казахстану або Сибіру, приховували власну етноконфесійну й національну приналежність, стверджуючи в офіційних документах, що вони українці або росіяни. У зв'язку з цілковитим розгромом Римо-Католицької Церкви в Україні, закриттям храмів, масовими арештами кліру та парафіян термін «українці-католики» з середини 1930-х років зникає з офіційних документів. На перший погляд, це свідчило про те, що ця самобутня етнорелігійна група внаслідок трагічних обставин нібито фактично розчинилася під впливом жорстких процесів асиміляції⁴¹.

Втім, у повоєнний час вона знову нагадала владі про своє існування. Так, в інформаційному повідомленні Уповноваженого у справах релігійних культів при РНК ССРСР по УРСР щодо релігійної ситуації у республіці за липень–вересень 1945 р. згадувалася особливість складу вірних Римо-Католицької Церкви у східних областях України (Вінницькій, Житомирській,

Кам'янець-Подільській та Київській): «Тут ми маємо справу по суті з українським населенням римо-католицького віросповідання»⁴².

Таким чином, в історії «українців-католиків» польсько-українського порубіжжя XIX–XX ст. можна виокремити декілька вузлових етапів. Перший з них охоплює усе XIX ст. й триває до 1905 р. Це, власне, — період формування самобутньої етноконфесійної спільноти в специфічних соціально-економічних обставинах, що визначали життя Поділля в епоху після трьох поділів Польщі та інкорпорації її колишніх територій Російською імперією.

Другий етап: 1905–1917 рр. Після проголошення царського маніфесту про віротерпимість чисельність «українців-католиків» істотно зросла. Вони отримали обмежені політичні права. За вплив на них конкурували між собою духовенство одержавленої РПЦ й Римо-Католицька Церква.

Третій етап: 1920-ті роки. У цей час домінувало бажання «українців-католиків» влитися до місцевого польського середовища. Під впливом ксьондзів вони вимагали відкриття для своїх дітей польських шкіл, культурно-освітніх закладів. Більшовицька адміністрація, не бажаючи загострювати політичну ситуацію у прикордонних районах СРСР, пішла віруючим назустріч. Зроблено це було передусім з тактичних мотивів.

Четвертий період: 1930-ті роки. Доба розгрому більшовицьким режимом РКЦ, що спричинило, між іншим, й фактичне зникнення «українців-католиків» — специфічної етноконфесійної групи, яка перебувала на межі польської та української етнонаціональних спільнот.

Новітній етап діяльності РКЦ у відродженій Українській державі знову актуалізував питання «українців-католиків» — щоправда, у дещо відмінній площині. Йдеться про мову, що нею відбуваються богослужіння у храмах РКЦ та переважний загальний пасти цієї конфесії.

Українською мовою сучасна РКЦ стала послуговуватись і там, де раніше особливо відчувався етнічний поділ за обов'язкового поєднання конфесійної і мовної ознак. Зараз навіть у західних регіонах України значна частина римо-католиків послуговується не польською, а українською мовою, і не наголошує, як це було донедавна, на своєму польському походженні.

Так, на Тернопільщині ще кілька десятиліть тому католицизм західного обряду й українська мова були явищами майже несумісними. Місцевих римо- і греко-католиків поділяли не лише особливості релігійних обрядів, а й мова спілкування. За цими ознаками визначалася національна приналежність. Однак, уже на початку 1990-х років ксьондзи, які прибули сюди з Польщі і стали працювати, зокрема, в парафії міста Чорткова, помітили, що традиційна одноманітність національного складу тутешніх

римо-католиків порушена, серед них є не тільки поляки, а й ті, які вважають себе українцями або остаточно не визначилися з своєю національною приналежністю⁴³. Більше того, ченцям-домініканцям, які мали можливість тривалий час спілкуватися з місцевим населенням, впали у вічі відмінності у світосприйманні поляків українських і тих, які мешкають в Польщі⁴⁴. Таким чином, те, що у серпні 2009 р. новий Львівський митрополит архієпископ Мечислав Мокшицький під час візиту в Чортків виголосив проповідь українською мовою⁴⁵, не видається довільною імпровізацією, а навпаки — є вповні адекватною відповіддю РКЦ на зміни, що відбулися в національному складі і менталітеті віруючих. Постає незалежна Україна, етнічна і мовна ситуація стала іншою — на це відповідним чином реагує як парафіяльне духовенство, так і керівництво української РКЦ.

Певна річ, що ставлення римо-католицького духовенства до мовного й національного питання всередині своєї Церкви формується не лише під впливом особистих вражень від спілкування з віруючими. Всім відомі результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р., які засвідчили багато в чому приголомшливі зрушення в самоідентифікації громадян України. Зокрема, порівняно з попереднім переписом 1989 р., суттєво (на 34%) скоротилася кількість наших співвітчизників, які визнають себе поляками.

Католицька сторона часто нагадує, що більшість її прихильників — це люди, які мають римо-католицьку «прапам'ять», тобто за походженням пов'язані з етнічними групами, що традиційно сповідують католицизм латинського обряду. Йдеться, насамперед, про поляків, словаків, частину угорців та німців. Здавня до римо-католиків належить частина українців Поділля, нині це — десятки, якщо не сотні тисяч осіб. Та, мабуть, найчисленнішою групою віруючих цієї конфесії є нащадки змішаних шлюбів, часто вже не в першому поколінні. Вони успадкували від неукраїнських предків-католиків віросповідання, але не національну ідентичність. Чи логічно, в такому разі, наполягати на традиційному ототожненні понять «католик» і «поляк», якщо в Україні, згідно з переписом, 144 тисячі поляків⁴⁶, а римо-католиків, за останніми даними самої РКЦ, — близько 850 тисяч⁴⁷? Яка мова повинна звучати в костельох, якщо 71% поляків визнали українську мову рідною⁴⁸?

¹ Див., напр.: Єременко Т. І. Польське національне питання в Україні в 20-ті роки // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України АН України; редкол.: С. В. Віднянський (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України АН України, 1993. — Вип. 3. — С. 87–96; Лісевич І. Т. У затінку

двоглавого орла: Польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. — К.: Ін-т історії України АН України, 1993. — 86 с. (Сер. «Історичні зошити»); Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — 74 с. (Сер. «Історичні зошити»); Лісевич І. Т. Родом з України...: Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. — 103 с. (Сер. «Історичні зошити»); Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX ст.). — К.: Асоціація «Україно», 1995. — 215 с.; Лісевич І. Т. Духовно спрагли: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. — 240 с.; Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С. 43–54; Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років XX ст. / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. С. В. Кульчицький. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. — 188 с.; Рафальський О. О. Національні меншини України у XX ст.: Історіографічний нарис. — К.: Полюс, 2000. — 447 с.; Якубова Л. Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і — початок 30-х років XX ст.) / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. С. В. Кульчицький. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 455 с.; Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст. — К.: Знання України, 2007. — 508 с.; та ін.

² Див., напр.: Stroński H. Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych // Więź (Warszawa). — 1993. — Nr 8 (418). — S. 75–85.

³ Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // Pamiętnik Kijowski. — Kijów, 2004. — Т. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Strońskiego. — S. 173–180; Тітова Н. В. До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920–1930-х рр. / Н. В. Тітова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — Вип. 35 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. — С. 66–86.

⁴ Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. — К., 1994. — С. 30.

⁵ Див., напр.: Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з фр. — К.: ІНТЕЛ, 1996. — С. 9–48; Герасимова Г. П. Бовуа, Даніель // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1: А–В. — С. 309.

⁶ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — С. 145.

⁷ Там само. — С. 195–196.

⁸ Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // Pamiętnik Kijowski. — Т. VII: Polacy na Podolu. — S. 174.

⁹ Саченко С. Статистические очерки // Православная Подолия. — 1906. — № 5/6. — С. 411–412.

- ¹⁰ Подольские епархиальные ведомости. — 1905. — 14 мая. — № 20. — С. 256.
- ¹¹ Василий, диакон ЧСВВ. Леонид Федоров: Жизнь и деятельность. — Львов: Атлас, 1993. — С. 78, 104; Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії / Серія П. «Записки ЧСВВ». Секція І. — Рим, 2006. С. 170–172.
- ¹² Там само.
- ¹³ Православная Подолия. — 1907. — № 1–2. — 14 января.
- ¹⁴ Див.: Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми). — С. 175–176.
- ¹⁵ Православная Подолия. — 1909. — № 21. — 24 мая.
- ¹⁶ Кам'янець-Подільський міський державний архів. — Ф. 228. — Оп.1. — Спр. 8199. — Арк.8, 62.
- ¹⁷ Державний архів Вінницької обл. (ДАВО). — Ф. П-1. — Оп.1. — Спр. 1674. Арк.13.
- ¹⁸ Державний архів Хмельницької обл. (ДАХМО). — Ф. П-5. — Оп.1. — Спр. 1016. — Арк.71.
- ¹⁹ ДАХМО. — Ф. П-5. — Оп. 1. — Спр. 1016. — Арк. 15.
- ²⁰ ДАВО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1674. — Арк. 11–12.
- ²¹ Докладніше див.: Якубова Л. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — Вип. 14. — С. 329–365.
- ²² Про нього докладніше див.: Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Ін-т історії України НАН України; редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. — С. 143–176.
- ²³ ДАХО. — Ф. П-458. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 31.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. — Харьков, 1927. — С. 146.
- ²⁶ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 146.
- ²⁷ Там само. — С. 194.
- ²⁸ ДАВО. — Ф. П-33. — Оп.1. — Спр. 746. — Арк. 10.
- ²⁹ Рубльов О. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна» / О. С. Рубльов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2008. — № 1/2 (30/31). — С. 377.

³⁰ Докладніше див.: Рубльова Н. Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х — 30-ті рр.) / Н. С. Рубльова // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1999. — № 1/2 (10/11). — С. 388–405.

³¹ Цитується за: Рубльова Н. Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х — 30-ті рр.). — С. 391–392.

³² Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Ф. 6. — Спр. 68505-ФП. — Т. 2. — Арк. 314–315 (далі — ГДА СБ України).

³³ Там само. — Арк. 316–317.

³⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 278. — Арк. 91.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. — Арк. 92.

³⁷ Докладніше їхні життєписи див.: Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К., 2003. — Вип. 13: У 2 ч.: Україна — Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). — Ч. 1. — С. 315–317.

³⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 278. — Арк. 92.

³⁹ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 146; див. також: Pietrow N. Polska operacja NKWD // Karta: Niezależne pismo historyczne (Warszawa). — 1993. — Nr. 11. — S. 24–43. Серед новітніх публікацій див.: Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках XX ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб / Галузевий держ. архів Служби безпеки України; Ін-т національної пам'яті — Комісія з переслідування злочинів проти польського народу; Ін-т політичних і етнопольських досліджень НАН України; редкол.: Є. Беднарек, В. В'ятрович, С. Кокін та ін. — Варшава — К., 2010. — Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938. — Ч. 1. — 1037 с.; Ч. 2. — 946 с. (у частинах суцільна пагінація).

^{39a} Оперативный приказ Народного комиссара внутренних дел Союза ССР № 00485 от 11 августа 1937 г. 113 архив ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2(415). — С. 15–18.

⁴⁰ Див.: Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 343, 346–347; Тітова Н. В. Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. — С. 114–115.

⁴¹ Див. докладніше: Stroński H. Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych // Więź (Warszawa). — 1993. — Nr 8 (418). — S. 75–85; Stroński H. Skazany na milczenie: Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie radzieckiej w latach 1920–1930 // Więź. — 1996. — Nr. 10. — S. 96–119; Рубльова Н. Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій,

перебіг (кінець 20-х — 30-ті рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1999. — № 1/2 (10/11). — С. 388–405; Її ж. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 — 1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4 (13/15). — С. 311–330; Її ж. Передмова // Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передмова, упорядкув., додатки, покажчики Н. С. Рубльової // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2003. — № 2 (21). — С. 17–48; та ін.

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп.4. — Спр. 4. — Арк. 36.

⁴³ Piasecka M. Gdy na goryzoncie ukazał się Czortków... // Słowo Powszechne. — 1992. — 4 lipca. — № 103 (13425).

⁴⁴ Досвід старших // Католицький вісник. — 2009. — 23 серпня. — № 15 (468). — С. 9.

⁴⁵ Див.: Максименко І. Коронація Марії // Католицький вісник. — 2009. — 20 вересня. — № 17 (470). — С. 6.

⁴⁶ Див.: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур'єр. — 2002. — 28 грудня. — № 244.

⁴⁷ Портрет нашої Церкви — у цифрах // Католицький вісник. — 2009. — 25 січня. — № 2 (455). — С. 16.

⁴⁸ Див.: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Історія українського радянського кінематографа зафіксувала плеяду видатних режисерів та операторів, хоча і об'єднаних принципами комуністичної ідеології, але дуже різних за духовною матрицею, вихованням, поглядами, світоглядними уподобаннями. Монопартійна політична система радянської влади схиляла художників до лояльності та співпраці з нею, застосовуючи карально-репресивні методи та цензорський нагляд. Усі мали бути слухняними виконавцями соціального замовлення партії, уникати сольного викладу думок, гуртуватися довкола генеральної лінії партії, ніби пернаті на оклик вожака. Відстав від єдиного клину — пощипають та підтягнуть, відбився від зграї за власним розсудом — затаврують та знищать. Сумна доля української творчої інтелігенції зайвий доказ тому: одні зберегли себе фізично, втративши самобутність, а інші вдалися до небезпечного діалогу з самим собою, занотовуючи враження до щоденників, висловлюючи думки у колі друзів та сексотів спецслужб. Не стала винятком і діяльність О.П.Довженка, котрий перебував у полоні більшовиків, коли воював на боці В.Петлюри, потрапив в ідеологічну залежність до більшовиків, став заручником сталінської турботи про художника і водночас немилості вождя.

Дискусії довкола таємних сторінок біографії О.П.Довженка не припиняються упродовж багатьох років. Одна частина біографів захищає українського митця, виокремлюючи його національно-патріотичну складову, інша роздмухує міф довкола співпраці з чекістами, а романтики тішаються обставинами шлюбу з неукраїнкою Ю.І.Солнцевою, яку також вважають агентом ДПУ, НКВС, МДБ. Документальних доказів подібних версій немає, однак охочих пофантазувати не стає менше. Достовірним є те, що кожен крок митця, навіть у Німеччині, де він працював у посольстві УСРР та згодом навчався там художньому ремеслу, перебував під неухильним наглядом агентів радянських спецслужб. В українському медійному просторі сучасної України «розвелось» багато громовержців, які під солодким соусом боротьби з історичними міфами, смачно поїдають і носіїв української національної ідеї. Вони діяли, вибудовували її для себе і для інших, принаймні жили національно-культурними цінностями, захищали їх жалюгідні рештки після інтернаціоналізації та уніфікації.

Минає 55 років від смерті О.П.Довженка, а творча спадщина великого майстра кличе нових дослідників: філологи виокремлюють особливу красу його літературної мови, художники підкреслюють довженківський стиль карикатури, кінематографісти вважають новатором українського кіно, мистецтвознавці — яскравим творцем і представником світової культури, письменники — віртуозом художнього слова. До творчості майстра зверталися відомі українські кінодраматурги, письменники, критики, біографи (Р.Корогодський, М.Шудря, Л.Череватенко, Є.Сверстюк, М.Куценко, І.Кошелівець, С.Тримбач та інші). Творчий та життєвий шлях О.П.Довженка є предметом монографічних, історично-документальних і навіть дисертаційних досліджень, які з'явилися за роки державної незалежності України. Унікаючи офіційного шаблону історіографічного аналізу літератури з довженкознавства, зверну увагу лише на ті праці, які стосуються теми моєї наукової розвідки: історичні погляди Довженка. Прискіпливий критик може сприйняти термін «історичні погляди» як завершену та оформлену наукову концепцію, однак така оцінка виявилася б надто академічною. Історичні погляди митця — це ситуативні, випадкові, системні і почасти безсистемні роздуми над минулим України, над суперечливою і трагічною історією українського народу. Історичність мала не лише наслідковий контекст, а й прозорливо-передбачувальний, тобто наскільки його висловлювання та оцінки знайшли підтвердження часом. Якщо професійні археологи вишукують сенсаційні артефакти в надрах культурного шару, то психологічний барометр творчості митця вказував дещо іншу полярність, інше силове поле, епіцентром якого ставали невимовний біль народу, його занедбана культура та історія, починаючи від козацької доби. Емоційне та морально-етичне в його оцінках української історії брало гору над раціональним. Це була громадянська позиція українського митця, тому вимагати від О.П.Довженка послідовного викладу думок, оцінок, висновків стосовно нашої минувшини, особливо з опорою на «першоджерела», марно і недоцільно, позаяк маємо справу з різними жанрами світосприйняття. Принцип історизму, на моє переконання, полягає не лише в об'єктивному тлумаченні джерел, а також у фокусації моменту істини, тобто встановлення факту, явища, події у залежності від обставин та умов їх виникнення. У зв'язку з цим цілком погоджуюсь з висловлюванням І.І.Дзюби про головне: «... Справедливо говорити про Довженка не вдасться, не знаючи або ігноруючи глибини історично-культурної ситуації початку та середини ХХ століття. Якщо накладати на історію сучасні мірки (часом не тільки антиісторичні, а й цинічні), то доведеться перекреслити всю «ліву» культуру тих часів, а в ній — низку

великих імен на всіх континентах землі»¹. Сучасні «слідопити», копірсаючись у біографіях видатних українців, видають з себе шукачів правди, руйнівників міфів, претендуючи на звання очищувачів історії, але міфи не руйнуються шляхом цинічного шельмування, бульварного смакування окремими фактами біографії. Міф, як не реальність, а зухвала вигадка — приречений на забуття, проте міфологізація може бути методом символічного відтворення минулого, його моралізації, гіперболізації, героїзації тощо. Саме такий міф притаманний творчій спадщині О.П.Довженка. Можна погодитись з точкою зору Л.Попович про те, що Довженко перейняв «матрицю шевченкового міфу України», відтак і про своєрідну «ідентичність обох міфів»² соціальної історії України. Історики українського кіно і творчості самого Довженка, аналізуючи конкретні тексти і меншою мірою архівні джерела, зосереджуються на антиутопічних, утопічних, інколи сюрреалістичних, морально-етичних і психологічних аспектах його художньо-мистецької діяльності. Враховуючи такий вагомий доробок довженкознавців, стає почасти ніяково: ніби вони знають більше за самого Довженка, особливо про його світоглядні задуми, невіголошені творчі плани. Історик, на противагу мистецтвознавцям, має досліджувати факти, відтак, спираючись на їхню достовірність, спростовувати міфи, але не творити нових!

Сучасному довженкознавству притаманна плюралістична методологія, навіть надмірно строката, яка до певної міри зумовлена різними методиками аналізу творчої спадщини митця. Наприклад, М.Шудря простежує «думне кіномислення» О.Довженка, його суспільно-політичну діяльність³, а О.Безручко використовує жанр документалістики задля висвітлення маловідомих і суперечливих сторінок біографії кіномитця⁴, залучаючи архівні документи радянських спецслужб та партійних органів. Відомий український кінознавець С.Тримбач, котрий давно досліджує творчість і життєвий шлях О.Довженка, видав книгу «Олександр Довженко: загибель богів», вдало поєднавши фактологічний та концептуальний підходи для здійснення системного життєпису. «Ця книга, — як зазначив сам автор, — є спробою подати життя і творчість видатного митця без пафосу та звичних перебільшень, котрі — мають рацію ті, хто помічав це — є зворотним боком звичної для українців рефлексії приниження і отієї культурної меншовартості. Довженко давно уже визнаний класиком світового кіно, і в цьому напрямі не варто напружуватися і переконувати кого б то не було в тому, який він великий і могутній. Належить спокійно простежити його життя і творчість — у всій їхній непростій гармонії та дисгармонії»⁵. Дослідник з'ясовує одночасно національну ідентичність

кінорежисера і його соціально-політичні погляди в умовах жорстокої тоталітарної системи влади, підкреслюючи той факт, що Довженко «... як митець по-справжньому відбувся тоді, коли не просто усвідомлював свою ідентичність, своє самостояння, а й захищав їх як частину національного соціокультурного простору»⁶. Така думка є слушною, позаяк відповідає світоглядним уподобанням митця, його ментальності, яку В.Скуратівський, С.Тримбач пов'язують з народницькими поглядами поліського юнака та маститого кінотворця. Він не розглядає історичні погляди Довженка, але послідовно вибудовує та відстежує суспільно-політичну систему координат митця, дотримуючись хронології («хронотопу» також). Монографічне дослідження С.Тримбача, а воно відповідає такому за теоретичним рівнем та академічним оформленням, свідчить про своєрідний вихід українського мистецтвознавства зі світу хаотичного абстрагування на потужні підвалини документальної біографістики.

У 2006 р. я також наважився видати книгу про історичний портрет О.Довженка, спираючись на архівні та опубліковані джерела⁷. Її вихід викликав подив і навіть неприхований гнів кінознавців, але не через фактичні помилки в ініціалах окремих режисерів, а з інших причин: історик став на «стежку війни», зайшов на чужу територію. Пам'ятаю організовану кіношниками презентацію моєї книги у київському Будинку кіно в листопаді того ж року, хоча вона відбулася згодом у Москві. Прокурорська тональність моїх упереджених опонентів дивувала не лише мене, а й присутніх колег. Не маючи можливості відповісти на звинувачення та «огріхи», я боляче переживав подібне завершення сценарію публічної страти «чужинця», котрий наважився системно дослідити архівні сховища Німеччини, Росії, а в Україні — Харкова, Одеси, Києва, Полтави, щоб зрозуміти непростий життєвий шлях українського митця. Заспокоювали втішні, хоч і критичні, відгуки фахової преси, яка знаходила у книзі інноваційні підходи до висвітлення життєпису Довженка⁸. Приємно усвідомлювати, що виголошений мною заклик про видання збірника документів стосовно біографії О.Довженка, знайшов тоді підтримку. Він тепер поступово реалізовується на чолі з С.Тримбачем, хоча російські архівісти фактично відмовили українським дослідникам надати автентичні тексти довженківського «Щоденника» та матеріалів його сімейного архіву.

Історичний контекст біографії О.Довженка стає поступово пріоритетним, позаяк кінознавці не обмежуються лише текстологічним аналізом його творів, а намагаються покликатися на архівні документи, звертають увагу на реалістичність явищ. Трапляються праці, особливо серед представників

західної історіографії, автори яких працювали з українськими архівами, але не поспішають з висновками про наявність виразних українських національно-культурних пріоритетів у творчості О.Довженка, навпаки виокремлюють його неоднозначне ставлення до інших етносів⁹. У 2010 р. була захищена одна з перших кандидатських дисертацій, присвячена вивченню суспільно-політичних поглядів та громадянської позиції О.Довженка¹⁰. Можна погодитись з авторкою стосовно того, що його кінотвори «з української тематики містять історичний контекст», але про омріяну ним можливість «здобуття національної незалежності» у 1917–1920 рр., про усвідомлення окремішності українського та російського мистецтва, про сталість і тяглість думок щодо «незалежного шляху розвитку українського мистецтва з глибоким історизмом і народними традиціями», щедро дарованими дисертанткою видатному українцеві, маю застереження. Публічних висловлювань на цей рахунок, крім зафіксованих чекістами розмов на квартирі в Одесі у 20-х рр. та згодом у формулярі «Запорожець», дослідники не знають. Решта рефлексій — чутки, здогадки. Маю сумнів, що у дитинстві та юності в голові у Сашка зароджувалося «... розуміння національної ідеї як права українців на самовизначення і самостійний культурний розвиток», тому подібної думки Г.О.Магузи не поділяю.

Не заперечуючи довженківського націоналізму, лише зазначу про його функціональну етнографічну складову. Мабуть, правий В.Скуратівський, коли у О.Довженкові, крім інших рис та ознак, вбачає «... кінематографічне завершення усієї суми українського народництва»¹¹. Кінокартини О.Довженка 20-х рр. вдало поєднували усі «жанри, кольори, напрями, персони» українського народництва, але з одночасним «фільмуванням» обставин утвердження української радянської державності, навіть певної історичної тягlosti з періодом УНР, хоч у саркастичній формі. Функціонування УСРР не відповідало повноцінним ознакам державницького оформлення самостійної української політичної нації, хоча формально вона мала конституційне визнання, тобто — тобто виходу зі складу СРСР, а протягом 1921–1923 рр. — навіть суб'єкта міжнародних відносин. Меншовартість української радянської державності, навіть зі статусом республіканської суверенності, була очевидною, тому світоглядно митець тяжів до ідей народництва, переймаючись етнографічними фарбами, які для нього особисто були знаковими, вихованими з молоком рідної матери та її піснями. Поліська природа, яка багатьох зачарувала, не залишила байдужим і самого О.Довженка. Він проникся народною культурою, але не став войовничим народовольцем-бунтарем. Для системного висвітлення історичного портрету митця необхідно з'ясувати його оточення: мистецьке,

політичне, ідеологічне, творче, персоніфіковане і колегіальне. Обмежившись одним з «оточень», ми не звільнимо його з так званого адміністративного чи політичного полону (московський період життя), а лише почнемо вибудовувати черговий міф про жертовність тощо. Отже, підсумовуючи концептуальний та фактологічний огляд сучасної літератури про О.Довженка, зазначу небайдужість дослідників до творчого доробку та самого митця. Я вагаюсь в оцінках причин магічного впливу митця на кожного, хто доторкається його слова, почуттів, висновків, але для мене особисто критерієм є щирість і довженкова готовність до внутрішнього каяття, відтак і дивовижна прозорливість.

Він не прагнув стати професійним істориком, а швидше волів бути рахівником, тому і подався до Київського комерційного інституту здобувати фах економіста, а в Глухівському учительському інституті мав трійку з «історії» та «історії російського державного права». Ректором Київського комерційного інституту був відомий історик Довнар-Запольський, але у першому семестрі 1917 р. та другому 1918 р. «вільнослухач» Довженко мав у нього «три» з предмету «загальна історія», а також «незадовільно» з історії господарського ладу Росії та економічних вчень. Малювання і креслення давалися йому легко, тому й мав з них відмінно. Вони і вплинули на його профорієнтацію, але перед тим були — участь в армії УНР, Житомирський ревтрибунал у грудні 1919 р., робота в Київському губвідділі народної освіти, а далі — дипломатична служба у Варшаві та Берліні, навчання у приватній художній школі професора В.Єккеля. Політична карикатура, якою він займався в газеті «Вісті», не означала висловлювання його особистих ідеологічних смаків та уподобань, а швидше — виконання конкретного соціального замовлення.

Працюючи над «Звенигорою», Довженко не прагнув максимального фактологічного відображення української історії та екранізації її конкретних постатей і подій, а насамперед переймався пошуком народницького міфу про давність духовної традиції народу. Друга редакція сценарію «Звенигори» просякнута саме ідеєю збереження народного скарбу — його історичної пам'яті. Довженко звертається до подій, які стосувалися періоду Хмельниччини, коли «падали поляки (гупали, гуп! гуп!, тому ліс Гупальщина», а також згадує Роксолану, яка зраджує народ. Головним персонажем його картини є дід, як символ давності народу, мудрості і шанобливості, а учасниками історичних подій виступають гайдамаки, отамани, кобзарі, селяни, козаки-січовики, поляки і євреї. Художник передає соціальні та національні моменти дещо абстрактно, але не ігнорує пафосом епохи, її соціального розмаїття в українському суспільстві XVII ст. Одяг та елементи

матеріального побуту добирав науковий консультант кінокартини «Звенигора» професор В.Г. Кричевський. Сам режисер не запрошував професійних істориків, хоча знав про Д.І. Багалія, М.С. Грушевського, бо разом з ними входив до складу Комітету по вшануванню пам'яті І. Франка. Кіномитець черпав інформацію з інших джерел: художньої літератури, з образу рідного діда, з пісень і дум народу, які співала йому мати. В Одесі, де працював тоді режисер Довженко, жив історик М.Є. Слабченко, котрий досить критично поставився до фільму Чардиніна «Тарас Трясило». Але ні він, ні будь-хто інший з істориків не писав про творчий доробок українського режисера-початківця. Вибаглива мистецька публіка визнала «Звенигору» надто містичною, хоча не заперечувала її історичного контексту. Сам режисер зосереджувався на подіях XVII ст., все своє творче життя прагнув екранізувати гоголівського «Тараса Бульбу», звертався до козацької тематики, проте його орієнтували на героїку іншої епохи. Йому хотілося поплинути в Антарктику і знімати романтику мореплавання першопрохідників, тому читав записки Ф. Беллінсхаузена, а режисерові нагадували про реалізм соціалістичний: у повсякденному і літературному житті.

Український радянський кінематограф 1920–30-х рр. виявився тематично обмеженим, ідеологічно та політично уніфікованим, творчо замороженим, репертуарно одноманітним. Монопартійна політична система влади на чолі зі Сталіним, котрий особисто переглядав радянські фільми, вимагала від мистецтва належного обслуговування, відтворення на екрані революційних звершень, насаджування класових духовних цінностей. Навіть політика українізації, яку дехто з істориків культури, ототожнює з духовним відродженням 20-х рр., не вплинула на вибір дійсно національної кінотематики. Історичних кіно-епопей з героїчного минулого українського народу тоді не з'явилось. Навіть напередодні та на початку війни увага кінематографістів зосереджувалася на «общей истории», тому глядачам запропонували «Петра I», «Олександра Невського».

Молодий український кінематограф, якщо взяти до уваги філософію «Звенигори», соціальну самотність «Землі» і здатність до художнього відтворення військових баталій у «Щорсі», мав непересічний інтелектуальний і суто технічний потенціал для створення справжньої історичної картини про українську минувшину. В «Арсеналі», навіть на стадії сценарію відчувалося творче протистояння художника з реальними історичними подіями, учасником яких він був. Довженко поіменно згадує всіх основних дійових осіб буремних років революції: Миколу II, котрий ліниво занотовував до щоденника факти полювання на ворон; розгублених членів

тимчасового уряду — Родзянка, Керенського; гайдамацького старшину, висловлюючого гнів на «кацапа проклятого», що «триста літ мене мучив»; універсали та діячів Центральної Ради — Петлюру, Винниченка, Грушевського, Порша. В тематичних рубриках та підтекстовках є заклики УНР, ікона Шевченка серед ікон, ненька Україна, «хохлацький генерал» Богдан Хмельницький, актор Садовський і родина Старицьких-Черняхівських, труп П'ятакова на снігу, Петлюра — «Наполеон гайдамак». Для Довженка усі його герої — це конкретні історичні постаті, яких актор не повинен був відтворювати з абсолютною точністю, тому що Леніна, А.Іванова, Є.Бош, В.Петлюру, В.Винниченка, М.Грушевського «ми знали при житті», відтак глядач, на переконання художника, «нам не повірить». Довженко, котрий сам був на барикадах революції та фронтах громадянської війни, несподівано заявив у 1928 р. про недоцільність подавати на екрані «історію нашої революції».

Текстологічний аналіз сценарію фільму «Арсенал», стенограми його обговорення за участю самого режисера та автобіографії з коментарем від 2 травня 1940 р., які є в архівах Києва та Москви, дозволяють, по-перше, доповнити деякі «упущення» біографії 1939 р., по-друге, констатувати той факт, що картина все-таки виявилася історичною, а висвітлення самих подій надто революційним для українського кіномитця. В автобіографії «з коментарем 2 травня 1940 р.» режисер продовжив, після слів «його не прийняла письменницька громадськість», яка є в біографії від грудня 1939 р., таким чином: «...І, треба гадати, вище українське керівництво. За зраду матері України, за наругу над українською наукою, інтелігенцією, за зображення українських націоналістів у вигляді повних нікчем та авантюристів»¹². Оперування «не типами», а «класовими категоріями», про які зізнавався автор «Арсеналу», не применшували його художніх здібностей, але не вихолощували й історизму. Якщо «письменницька громадськість» з числа «ваплітян» та «гартівців» не сприйняла його бачення суспільно-політичної ролі української інтелігенції в революції, відтак, кого він мав на увазі за висловом «вище українське керівництво» — можна лише здогадуватися. Художникові однаково боляче дошкуляли прихильники УНР та керівництво УСРР.

Наприкінці 20-х рр., коли «вище українське керівництво» за вказівкою «найвищого союзного», витворило «шумськизм», «хвильовим» та «волобуєвщину», Довженко не виказував відверто духовних пріоритетів своєї творчості, однак філософська «Звенигора» та революційний «Арсенал» стосувалися історичної минувшини українського народу. Невипадково 12 жовтня 1927 р. Одеський окружний відділ ДПУ визнав Довженка

центральною фігурою на кіностудії, навколо якої українська творча інтелігенція прагнула заснувати самодіяльне об'єднання. У доповідній записці ДПУ за підписом І. Леплевського підкреслювалась меншовартість українських фільмів, хоча на студії були талановиті «режисери-українці» — О.Довженко і Ф.Лопатинський. Політична цензура відслідковувала та унеможлиблювала будь-яку спробу самодіяльного розвитку українського кінематографу та вільного вибору його історико-мистецької тематики.

Історична епоха 1920–50-х рр., яку суспільствознавці переважно ототожнюють з тоталітарним більшовицьким режимом, вимагала від громадян відповідної соціальної поведінки, а від митців — її уславлення. Довженко не був винятком. Його кінокартини, якщо проаналізувати сюжетні лінії та історико-фактологічний контекст, віддзеркалювали події революції та громадянської війни, національно-побутовий колорит українського села, трудовий героїзм робітників перших п'ятирічок, соціалістичне освоєння Сибіру і Далекого Сходу. Він виконував політичне і соціальне замовлення, не приховуючи цього факту. Відомо, що його «Земля» була «соціальним замовленням» художнього відділу ВУФКУ, щоб відгукнутися у такий спосіб на сталінську революцію в українському селі — масову колективізацію селянських господарств.

Художній фільм — не історична монографія, а його герої та образи — не документальні факти. Проте мистецький задум та сама екранізація драматичних соціально-економічних відносин засвідчували світоглядні і суто гуманістичні погляди кіно-митця. Довженко, судячи з брутальної критики Д. Бедного та подібних йому придворних літераторів, не виконав політичного замовлення. Його «куркульська кінокартина» не висвітила загострення класової боротьби, не обґрунтувала господарсько-економічної доцільності колективізації, не підтримала політики розкуркулювання, не показала «опецькуватого» українського «куркуля-мироїда». Фейльетон кремлівського поета, котрий виконував профілактичне замовлення Кремля, за подібним змістом і «подоплекою», мав виразне антиукраїнське спрямування, а з іншого боку виявився реакцією на довженківське бачення проблеми. Вирази «контрреволюційна похабщина» лунали свого часу з уст М.Бухаріна, котрий у його «Злих заметках» «посмертно засудив» талановитого поета С. Єсеніна. А якого приниження зазнав М.Булгаков, тому в арсеналі літературної ізуїстики сталінської доби вони виглядали архаїзмом. Необхідно зауважити, що літературна творчість Бедного не дуже пасувала Сталіну, про що він не раз інформував Л.Кагановича, але вождь з амбітними номенклатурно-письменницькими претензіями обрав М.Шолохова. Донський козак, хоч і з характером, але вірно піднімав

соціальну цілину, висвітлюючи класовий антагонізм і керівну роль партії в соціалістичному перетворенні сільського укладу життя. У Шолохова сама природа постає в чорних фарбах, а Довженко демонструє соняшники, широкополі українські села і «куркульсько рум'яну» Україну, яка на зорі соціалістичного раю вже була добре вгодованою, п'янькою, соковитою, дебелою. За таких соціально-економічних умов, безперечно, ідея колективізації викликала б у глядача та особливо прискіпливого цензора нерозуміння і гнів.

Режисер, будучи геніальним художником і селянським сином, відтворив соціальний облік діда і батька, показав «куркуля розумного», котрий, схилившись над «керосинкою», вичитував у газетах «Правда», «Известия», «Коммунист» про політичне ставлення до «кулака как класса». Довженко використовує ідеологічно адаптовану тоді політфразеологію — «наш класовий ворог», а на екрані постає зовсім інший соціально-психологічний образ селянина-трудівника. Сцена «розпачу куркуля», коли він живим заривається в землю, за режисерським задумом виявилася моментом класовим і психологічним, яка символізувала не бухарінську теорію «вростання куркуля в соціалізм», не сталінську політику «ліквідації куркуля як класу», а еволюційно-історичне самосування шляхом індустріалізації сільськогосподарського виробництва. Таким виявився художній та соціальний задум довженківської «Землі», яка насправді була «не плодом професії певної людини», а плодом її «політичного світогляду». А він проявив себе в образах, діях, акцентах з усією вичерпністю, тому так гостро відгукнулася російськомовна критика. Український митець, коли працював над сценарієм, очевидно, не читав газет з войовничими закликами про фізичне знищення селян, бо прагнув досягти максимальної соціальної ідентичності хлібороба, показати людину «зі всіма її характерними властивостями». Доморошена критика підтримувала режисера-новатора, але з небувалою інтенсивністю наклеювала йому ярлики художника-інквізитора «куркульства». Довженківський куркуль не був «вічним визискувачем» й «експлуататором» та «носієм консервативних і дикунських тенденцій», про які беззастережно писав М.Бажан. Загальний висновок, якого дійшла мистецька та літературна критика весною 1930 р. стосовно оцінки кінокартини «Земля», виявився позитивним для режисера та оптимістичним для цензури: за формою — «національна українська творчість», а за змістом — «ідеологія соціалістична». Остання була своєрідним авансом і дороговказом для художника, бо витворений ним образ куркуля «с человеческим лицом» дещо суперечив основним принципам соцреалізму.

Історична наука та особливо художня література, не кажучи вже про радянську публіцистику 30-х рр., звеличувала образ Сталіна та його «героїчну епоху». Інтелектуальні сили суспільства змагалися в образності і «літмайстерності» задля самозбереження самих себе, друкуючи книжкову продукцію «на гора», тиражуючи «геніальні думки» великого кормчого. До середини 30-х рр. Довженко професійно виконував соціально-політичні замовлення влади, але в його художніх і публіцистичних творах ми не знаходимо фанатичного поклоніння вождям двох революцій — жовтневого перевороту 1917 р. на чолі з Ленінінм та «великого перелому» сталінської епохи. Довженко-ілюстратор змалював образ Леніна на обкладинці журналу «Всесвіт», а в «Арсеналі» заперечував його екранізацію. Не згадує його в кінокартинах — «Земля», «Іван», «Аероград», маючи на лацкані орден Леніна. Фільм «Іван», крім індустріалізації та спорудження «Дніпрогесу», по-довженківському гостро і відверто демонструє соціальний конфлікт, подавши його словами сільського дядька: «Нема такого закону, щоб насильно висилати з села». Ці слова є в примірнику сценарію, надісланого Т. Дерев'янку дружині режисера в 1960 р. Закон був, навіть не один, а його творцем та ідеологом виявився саме Сталін. У 30-х рр. виселяли не лише селян, підтоплених дніпровською греблею, а також «замочених» сумнозвісною політикою розкуркулення. Зазначу, що фільм вийшов на екрани країни в 1932 р. На зауваження колеги Р. Ролана про відсутність у фільмі людей, Довженко занотував тоді таке висловлювання: «Подивився б він на наші черги, дурень — «человека нет»». Насправді фільм «Іван» був сприйнятий тоді критично. Композиційно і текстуально він нагадував засідання партійного бюро, на якому виголошувалися заклики, гасла, умови соцзмагання, але такою була дійсність.

Відображення політичної фігури Сталіна, яка набула тоді скляного, фарфоро-фаянсового, полотняно-дерев'яного, металево-гіпсового «втілення», не знайшло належного місця у творчості Довженка. Він публічно заявляв про те, що до «ордена Леніна» мав щастя розмовляти зі Сталінінм, але жодного метра плівки не присвятив загадковому герою громадянської війни. Вождь запропонував йому ідею створення фільму про українського Чапаєва, сподіваючись, очевидно, побачити себе поряд з легендарнінм С.Будьоннінм. Відомо, що сценарій «Щорса» Сталін читав особисто, навіть залишив редакторські зауваження на полях. Він, якщо звернутися до розповіді Довженка про зустріч з вождем, а також до стенограми перегляду фільмів у «кремлівському театрі», тобто за участі самого вождя, навіть порадив режисерові показати український фольклор, пісні та побут народу, що, власне, митець і зробив. В одному з варіантів сценарію чернігівські

селяни збиралися йти за порадою до Леніна, хоча режисер застерігає словами героя, мовляв, радьтєся, «та не забувайте про свою бідну Україну». Майже вичерпно передає Довженко обставини громадянської війни: відтворює з неабиякою віртуозністю художника — полководця реальні військові баталії, показує представників різних політичних сил та соціальних прошарків суспільства, навіть німців, які «вважаються культурною нацією, але на Україні не всі німці виявили себе культурно». І лише образ Сталіна відсутній, хоча до подій української революції та громадянської війни мав безпосереднє відношення!

Ставлення Довженка до особи Сталіна не завжди відповідало взаєминам Орфея і Диктатора, які чимось ущемлювали б творчість митця в країні Гулагу періоду її політичного всесилля та абсолютного придушення будь-якого художньо-мистецького сепаратизму. Їх мирне співіснування тривало доти, допоки митець не розчулився високою політичною тональністю з колективного хоралу, не заявив про власну позицію. Режисера Довженка знала країна, його бачили в оточенні політиків, навіть сам Сталін приймав його в Кремлі. Довженко дякував публічно вождю за фізичний порятунок і «творчу наснагу», але так і не матеріалізував своєї вдячності вождю його звеличенням на екрані. Упродовж другої половини 30-х рр. режисер займався «Аероградом» та «Щорсом», був до певної міри творцем історії, частково літописцем, фіксуючи об'єктивом кінокамери історичні обставини приєднання Західної України до складу УРСР.

Політичний портрет Сталіна набуває оціночних характеристик в записних книжках військового кореспондента і кінорежисера Довженка, які припадають на роки війни та повоєнної відбудови народного господарства. Незважаючи на неповний друк «Щоденника» кінорежисера, у ньому порушено десятки глобальних проблем з історії українського народу в роки війни, а також — принципових питань суто концептуального характеру. Загибель цілих армій він висвітлює не з позиції воєнного історика, а звертає увагу на соціально-гуманітарний аспект життя і смерті. Історики війни очевидно не звернули уваги на відсутність в записниках військового кореспондента Довженка характерних командирських закликів «За Родину! За Сталина!», а найголовніше — того, що він не показує його в ролі справжнього головнокомандуючого. Саме прізвище Сталіна згадується упродовж 1942–1945 рр. не частіше 12–13 раз щорічних нотаток. Приблизно стільки раз фігурує історична постать Гітлера. Невдачі на фронті Довженко перекладає на фронтів полководців, співчуваючи «бідному Сталіну», якого оточували «партачі», вистужники, кар'єристи. До причин поразок відносив також результати масових репресій і голоду в 30-х рр. Водночас

монолог дядька з портретом Сталіна, записаний 31 травня 1942 р., та відтворення обставин смерті батька у Києві, передають особисте тлумачення ролі вождя народів у війні. Невідомо, про що говорив батько, але його син, обурений заборонаю повісті «Україна в огні» самим Сталіним, вкладає в уста нескореного чернігівського селянина слова: «Він проклинав Сталіна за невміння правити і воювати, за те, що мало готував народ до війни і віддав Україну на розорення Гітлеру, нагодувавши перед тим Німеччину і помігши їй підкорити собі Європу»¹³. Прокляття окупованого населення «на голову Сталіна» і звинувачення його у загибелі «свого народу», особливо «після великих понесених жертв і трудів», — виголошував не Петро Семенович, а Олександр Петрович. Тема соціальних втрат, яких зазнав український народ у роки сталінського терору, пов'язується з першопричинами поразок радянських військ на фронтах початкового етапу війни, відтак митець виказує не лише його громадянську позицію, а також засвідчує неабияку здатність до історичного аналізу.

Статистика жертв українського народу, понесених за 1917–1942 р., у Довженка виявилася достовірною, але вражають не цифри, а саме їх трактування. Він називає загальну кількість втрат — «чверть ста мільйонів люду», виокремлюючи соціально-політичні фактори, що спричинили їх: розкуркулення, Соловки, заслання і голод. Довженко першим звертає увагу на чисельність померлих від голоду українських селян — «6 мільйонів од голоду в урожайний 1932 рік», а втрати України за роки війни становили від 13 до 15 млн. Він згадав про півтора мільйона депортованих українців західних областей, а загалом війна, як би її не називали історики, коштувала Україні мільйонів жертв, тому перемога дісталася дорогою ціною, а намагання применшити її є наругою над пам'яттю про полеглих.

Довженко починає відлік політичного терору від «Великої соціалістичної революції», але раптом визнає її подією, яка врятувала Європу від диктатури Гітлера і Мусоліні. Загальні втрати за роки війни, на глибоке переконання Довженка, котрий враховував і ненароджених, сягали 40 мільйонів. Згодом історики називатимуть всі ці цифри, які Довженко сприймав не статично, а показував соціальні та політичні причини, переконуючи генералів у тому, що мільйони полеглих на фронтах не просто статистика, яка зумовлена війною, а наслідок некомпетентності, безвідповідальності й абсолютної байдужості. Загинули мільйони, тому що не дбали про людину, не били на сполох і не покаюлись, коли безславно помирали десятки тисяч у соловецьких таборах, та вмирала цілими селами хліборобська нація. Репресії та голод, заміна гуманістичних цінностей класово-політичними, крах сталінського «бліцкригу» на території агресора, по-перше, знекровили

народ й унеможливили фізичне та військово-технічне протистояння окупації; по-друге, суспільство виявилось морально ущемленим внаслідок репресій; по-третє, військові підрозділи Червоної армії були не укомплектованими командним та рядовим складом. Демографи ще мають з'ясувати, спираючись на статистику жертв голодомору, ймовірну кількість померлих від голоду потенційних призовників, які могли б напередодні війни поповнити армії і фронти. Саме цю проблему Довженко називає одним з перших серед причин апокаліпсису початкового етапу війни. Навіть тоді, коли бракувало командирів і солдат, Верховний, озлоблений самим фактом наявності військовополонених червоноармійців та наявності активного населення на окупованій території, фактично визнав їх державними злочинцями. «Понад два мільйони нещасних синів України блукають у прифронтовій смузі», — занотував Олександр Петрович до записника 29 травня 1942 р., — «Щоб перейти до нас. А ми замість того, аби зробити усе, щоб вони хутчій перейшли і кинути їх у бій, ми, холодні законники і містечкові патріоти, уже об'явили їх усіх державними злочинцями і гонимо їх у табори. Уже дехто тікає назад, проклинаючи долю. Боже, які ж бо ми нерозумні, погані вчителі і керівники. Як мало у нас очолених найвищою ідеєю братства, гуманізму, комунізму, чулості, навіть простої практичності державної, як мало у нас, по суті кажучи, любові до нашої людини, вона у нас замінена холодною формулою вірності ідеї Радянського Союзу і патетичним вигуком — «Народ безсмертний, брати і сестри!»¹⁴. Тут Довженко постає великим гуманістом, тому що не зраджує своєму моральному кредо: сприймати світ глибиною власного внутрішнього потрясіння. Війна розвіяла страх і святість смерті, коли на полях битв лежали десятки тисяч трупів, яких ховали поспіх до братських могил. Вона породила байдуже ставлення до життя і смерті конкретної людини, яке списували на війну.

Внутрішній цензор, вихований роками творчої «кінокаторги» та політичного пристосування, не дозволяв Довженкові назвати імена тих державних мужів, які пролили невинну кров мільйонів людей та виморили голодом найпродуктивнішу частину хліборобського населення України. У записниках, які опубліковано з різними умовностями, особливо стосовно прізвищ посадових осіб, немає безпосереднього звинувачення Сталіна в масових репресіях, але опосередковано йдеться саме про нього. 19 листопада 1945 р., тобто майже через два роки після заборони повісті «Україна в огні», Довженко вказує на гадину «Ч.М. », яка «науково» довела Берії «антирадянські акції» кінорежисера. Але привертає увагу не усвідомлення факту політичного доносу, а виявлення зловісного тандему і вершителів людських душ: Берія — значить і Сталін. Якщо до осені 1943 р. Довженко навіть

співчував Сталіну, котрого оточували, на думку режисера, нікчемні кар'єристи, то після сталінського гніву, висловленого офіційно 30 січня 1944 р. в Кремлівському кабінеті, спостерігаються критичні нотатки винувально-глузливого характеру. Так, аналізуючи історичне звернення Сталіна до народу після завершення Другої світової війни, Довженко з іронією вживав слова «великий маршал-генералісимус», «вождь і вчитель», який не вибачив військовополоненим «державного злочину», відтак масово кинув з фашистської неволі до радянських таборів. Розгром 6-ої армії на харківському напрямку в червні 1942 р. військовий кореспондент Довженко пов'язував не лише з «елементарними помилками» головного командування, а також масовими репресіями в 1937 році, називаючи їх «кривавою історією».

Будучи геніальним художником і соціопсихологом, котрий з усією вичерпністю розкривав найпотаємніші сторони людської душі, «опальний» автор «України в огні» залишив у своїх записниках факт людського хамелеонства. Політичні діячі і брати по перу, щоб врятувати самих себе, швидко «здавали» уславленого кінорежисера і земляка. Показовими є взаємини Хрущова з Довженком. Вони познайомилися ще до війни: відносини були за принципом «митець і влада». Війна, яка виявилася для багатьох випробуванням на мужність і порядність, розкрила моральну силу одних і неміч інших, які так наполегливо говорили про любов до батьківщини. Страх, котрий поселився в душі кіно-митця після заборони його повісті, був реальним. Він усвідомлював наслідки сталінського гніву, особливо в роки війни. Тому сподівався на моральну підтримку Хрущова. Вони зустрічалися на Воронезькому фронті, звільняли Харків, входили разом до палаючого Києва. Майбутній громовержець і розвінчувач культу особи Сталіна, судячи зі слів Довженка, уважно вислуховував його пропозиції про запровадження ордена Богдана Хмельницького, про створення українських з'єднань, про реформування системи загсів, про наркомат цивільного будівництва, про землекористування в колгоспах. За декілька тижнів до сталінської заборони повісті «Україна в огні», її прочитав Хрущов і пообіцяв опублікувати, хоча знав про її критичні реверанси. Але після 26 листопада, очевидно довідавшись про реакцію Сталіна, Хрущов раптово охолов до земляка Довженка. Спрацювали класове почуття і політична принциповість, як театральний грим, яким маскувалися актори, виходячи на авансцену. Немає конкретних доказів того факту, що сталінська анафема «України в огні» сталася за сприяння Хрущова, але обмеження «свободи творчості» Довженка та поширення різних чуток відбувалося саме під керівництвом «нашого Микити Сергійовича». Цю істину, яка глибоко поранила душу і

хворе серце кінорежисера, він збагнув наприкінці листопада 1943 р., залишаючись з нею до своєї кончини. Він не вибачив «криводухість хитренького Хрущова», котрий виявився людиною підступною, улесливою, кинувши в жертву неблагонадійного письменника. Довженко вказує на характерні риси політичного характеру Хрущова і Сталіна — ніколи не прощати людям, які «посягли» на святу ідею — міф про вічність комуністичної нірвани. Їхні дії, пов'язані з повістю «Україна в огні», Довженко визнав нечесними.

Він не був професійним істориком, але дуже вичерпно і професійно оцінював драматичні періоди української історіографії. Довженко називає конкретні події давнини, хоча зосереджується переважно на історичних подіях першої половини ХХ ст., очевидцем яких він був. Для досягнення певного історичного процесу та періоду використовував визначення «епоха». Він згадує «епоху Богдана», «епоху Леніна», «епоху Сталіна», але з різних точок зору та функціональних ознак. До козацької слави і героїчного минулого періоду Хмельниччини Довженко-митець звертався за колоритними образами українських патріотів, а також за історичним поясненням бездержавності українського народу, за пошуком причин його соціального каліцтва та покріпачення. Генетично належний до козацького роду, Довженко згадує українських козацьких полководців періоду Хмельниччини. Він знемагав від душевного болю, коли Хрущов звинуватив його в образі славного Богдана, але митець визнає, що першим образився саме гетьман, бо заборонили говорити правду про криваве винищення українського народу. Судячи з його записників, Довженко час від часу звертався до історії України, переглядаючи її «сумну і безрадісну» ходу.

Переосмислюючи історичне минуле і повсякденне життя українського народу, Довженко виокремлює особливу роль виховання історією, якою гіркою вона б не була. Він не раз підкреслював, що «незнання історії» ставало почасти основним фактором «зрадництва і запродавства». Відсутність справжньої історії, її химерне і потворне викладання в університетах, на переконання митця, і плодили «слабодухих» і дезертирів. Довженко, беручи на себе сміливість і відповідальність, констатує факт відсутності історії українського народу. «Двадцять п'ять років немає історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбатченків! Безбатченків без роду, без племені»¹⁵, — записав він 13 квітня 1942 р. Упродовж десятиліть у школах та вузах дітей навчали класової, а не соціальної історії, тобто реальної і правдивої. В записнику від 12 червня 1942 р. знаходимо характерний для мислителя

запис: «Історична неповноцінність державна». Політологічний зміст довженківського висловлювання стосувався саме належного історичного виховання, чулого і дбайливого ставлення держави до своїх громадян. Він писав історію війни правдиво, сприймаючи її трагічні наслідки розумом і серцем. Принцип історизму для Довженка — це правдива історія та історія правди.

Довженко був і залишається істориком війни, хоч і не дипломованим, але дуже прискіпливим і досвідченим. Він не переймався фактологічним аналізом, бо сам належав до фактажу і жив разом з ним, а передусім виокремлював малоприємні проблеми. Військовий кореспондент та хроніко-документаліст, художник і режисер сприймав війну комплексно, що вирізняло його з поміж інших, відтак бачив і розпізнавав її руйнівні фактори. Професійні історики лише тепер почали вивчати проблематику Другої світової війни, а Довженко першим звернув увагу на колосальні втрати українського народу за роки війни, а головне — офіційно заявив про місце і роль українців у перемозі над ворогом. Його «Україна в огні», а перед тим серія публіцистичних статей фактично започаткували правдиве висвітлення саме цієї тематики, виокремили її серед глобальних проблем Другої світової війни. Якщо історична наука упродовж десятиліть тиражувала міф про перевагу радянського ладу, як фактору перемоги, то у Довженка ми знаходимо інше трактування: система політичної влади тоталітарного типу спричинила поразку та жах початкового етапу війни. Він, як справжній аналітик, показав правду руїни на окупованій території, зосереджуючи увагу на соціальних та морально-психологічних мутаціях сталінського феномену — радянського народу. Довженко, беручи на себе функції історика і соціопсихолога, показує причини масового дезертирства крізь призму системи влади. Саме так він розкриває мотиви сталінського гніву, викликаного усвідомленням диктатором фактів масової капітуляції та співробітництва значної частини населення з окупантами, в яких «Великий Сталін» як у дзеркалі побачив наслідки власного репресивного панування. Вождь народу і генералісимус не вибачив підлеглим їхньої «зради», він сприйняв її за особисту образу, тому з'явилися табори для полонених і мирного населення. Не виховавши населення до війни масовими репресіями та голодоморами, озлоблений тиран «перевиховував» їх заново.

До теоретико-методологічних питань, які порушив Довженко в 40 х рр., аналізуючи події, факти і явища сталінської епохи, слід віднести проблему співвіднесення національного та класового в історичному розвитку. Переважна більшість висловлювань Довженка з «національного питання»

віддзеркалювала його політичну свідомість, почуття патріотизму, генетичну приналежність до всього українського. Вони не мали войовничого спрямування, а суто оціночні характеристики не відповідали політичному тлумаченню українського націоналізму, яке можна відшукати у різних теоретиків. Гуманістичне начало зумовлювало весь спектр довженківського світобачення, у тому числі й національного розвитку українського етносу. «Націоналіст, що розлюбив народ свій такою любов'ю», — з болем в серці писав він 21 листопада 1943 р., — «Що вона заслонила собою братній народ, який, по суті, і є справжнім визволителем України од німців, що мали нахабство вважати себе «визволителями»»¹⁶. Він жодним словом не скривдив будь-якого народу, у тому числі і російського, не мав «ненависті принципової», «зневаги» і «недоброзичливості ні до одного народу в світі». А як бракує подібних якостей нинішнім політикам сусідніх держав! Митець і справжній громадянин, українець і великий гуманіст, душа якого, подібно струнам, відреагувала болем за руйну його рідного народу, не міг мовчати. Толстовське «не могу молчать» завершилося конформістською теорією «непротилежності злу насиллям», а Довженко виокремлює соціальний облік зла, засуджує і засвідчує його рукотворність. Якщо «письменницька громадськість» висвітлювала долю народу у війні через героїчне і переможну ходу, то у Довженка героїчне і трагічне межують, наповнюють новим змістом соціальний аспект життя окупованої України.

Не вдаючись до конкретного аналізу патріотичних почуттів кіно-митця, про що вже йшлося, зазначу його концептуальну позицію стосовно національного розвитку українського народу. Її можна звести до такої історико-політологічної формули: мирне співіснування серед рівних. Довженко не заперечував «ідеалів інтернаціоналізму», але дивувався з їх класової природи та надто політизованої сутності. Йому, як колишньому карикатуристові, видався надуманим і дещо штучним принцип культури соціалістичної змістом і національної формою. Він застосував його до оцінки одного кіно-чиновника — «міжнаціонального формою і падлюки змістом».

Національне і класове в Довженка йдуть порізно, бо «класове» для нього було передусім соціальним, тобто народним. Він не був націонал-комуністом, яким за визначенням науковців, скажімо, виявилися О.Я.Шумський, М.О.Скрипник, бо і комуністом не став. За ідейними поглядами його можна віднести до людини європейської соціал-демократичної традиції, за політичним світоглядом Довженко ніколи не був марксистом, хоча прихильно ставився до ленінської теоретичної спадщини. Він був людиною радянської

епохи, але за рівнем духовної культури далеко випереджав суспільство недорозвиненого соціалізму. Його інтернаціоналізм — це насамперед декларація політичного права українського народу розвивати власну національну культуру, не заперечуючи іншої та не претендуючи на зверхність. Зокрема, в листі до голови Раднаркому УРСР Л.Р. Корнійця від 1943 р., у якого Довженко просив повернення в Україну, митець наголошував на тому, що «наш український народ бореться на всіх фронтах, за Радянський Союз, за слов'янство», зазнаючи найбільших втрат. Не приспана офіціозом совість художника заявила про себе, тому в листі з'явилася фраза — «покоління мучителів воїнів і переможців»¹⁷. А вже 20 січня 1944 р., за десять день до сталінської розправи над кінорежисером, невгамовний Довженко радив Президії Верховної Ради запросити М. Рильського для перекладу гімну СРСР українською мовою, принагідно зауваживши: якого покоління вирішували долю в битвах. Доля багатьох поколінь, яким судилося жити протягом 1917–1944 рр. в Україні, тобто упродовж чверті століття, постає у творчості Довженка трагічною. Національне та інтернаціональне співіснують у світоглядних підвалинах Довженківського пізнання, як особливе і загальне. Так, в оповіданні «Не хазяйнувати німцям на Україні» (1943) поряд і з «світлим образом радянського багатонаціонального народу» знайшлося місце для «гордих українців», але, заглядаючи у недавнє минуле, Довженко зазначає, що німці не привезли «ні гетьмана, ні Петлюри [...] для створення видимості української державності». Амплітуда політичного та історичного в промовах Довженка почасти співпадала, а інколи виявлялася діаметрально протилежною. Така різка полярність його світоглядних позицій засвідчувала внутрішнє протистояння художника та історика, національного як етно побутового з класово-політичним. Довженко боровся з власним сумлінням, з інерцією роздвоєння духовності, яка опанувала мистецтвом, із спокусливою силою соціального хамелеонства. Зокрема, в березні 1943 р., виступаючи на творчій нараді Спілки радянських письменників з питань літератури про війну, він порушує тему історичної гордості. «Ми недостатньо виховуємо у воїнів почуття національної гордості дійсно національного народу, — наголошував Довженко, — і ціла низка небажаних інцидентів відбулася на цьому ґрунті. Захоплені ідеєю служіння інтернаціоналізму, ми, як на мене, забули про те, що служіння інтернаціоналізму повинно рости і процвітати, але також і те, що глибока повага до його національного розвитку, розумної національної гідності, до його національної культури і науки, а не ігнорування їх допоможе нам будувати соціалістичну землю».¹⁸ Довженківське тлумачення інтернаціоналізму як

«усвідомлення своєї національної гідності» українським народом є безсумнівним внеском до політичної думки ХХ ст., а його послідовне відстоювання, хоч і справляло враження донкіхотства, заслуговує захоплення громадянською мужністю письменника і публіциста.

Кінорежисер своїми художніми творами вчив глядача думати, а не подавав всім зрозумілу фактологію. Народ, на його переконання, що не знає своєї історії, є народом сліпців. Відтак митець намагався показати йому шлях до світла, до правди. Можливо йому цього не дозволили зробити, але він прагнув істини. Довженко, побачивши зруйнований Хрещатик та палаючий Київ, хотів писати його давню історію. «Не зостанеться його споруд архітектурних, — занотував від до записника 25 травня 1942 р., коли в столиці ще панували окупанти, — їх майже знищено уже давно, а зараз і до краю. Ні малярства, ні письма. Бо й музеї розбито чи розкрадено мерзотниками і з'їдено шашелем, що точив душу народну століття»¹⁹. За алегоричністю, яка є характерною для творчого доробку митця, постають довоєнні і воєнні вершители української культури.

Соціальна історія українського села не полишала Довженка ніколи. В його довоєнних картинах тема українського селянина була ключовою. Він переймався нею в роки війни, звертаючись до образу жінки селянки, до діда, що уособлював героїчну минувшину українства, а восени 1941 р. переправляв Десною полохливих «райчиновників», до землероба. Він знав життя селян не лише з книг, а з гіркого історичного та власного досвіду. Митець тягнувся до сільської проблематики, до побуту. «Народ лише тоді досягає свого щастя, — писав Довженко наприкінці 1943 р. — коли свято зберігає звичаї свої старовинні, свої прості характерні риси і свою незалежність»²⁰. Відтворюючи на екрані чи на папері українське село, кіномитець і письменник не дотримувався принципу соцреалізму. Війна лише посилила його «відступництво», тому в березні 1943 р. він закликав писати правду, не виокремлювати лише позитив, бо для декого «звичка бути не завжди відвертим на протязі ряду років перетворилася на другу натуру». Того ж самого року, перебуваючи у звільнених від окупантів селах, Довженко не побачив суттєвих змін в управлінських структурах аграрного сектору, а лише реанімацію старої напівкріпосної системи. Його дивував «апарат не хліборобів в колгоспах», обурювало до нестями жахливе голодування сільського населення, затоплені водосховищами українські села. Голодного 1947 р. Довженко написав сценарій про голову колгоспу — «порушника Статуту сільськогосподарської артілі», якому не судилося бути екранізованим, бо, очевидно, «кидав тінь» на колгоспне керівництво. Жанр фільму мав бути комедійним, але його фактура віддзеркалювала драму українського

селянина, котрий пережив окупацію і потрапив у вічний полон бюрократизму радянської системи. В образі голови колгоспу проглядався силует «вождя народів», але в межах «окремо взятого села», бо дуже «копіював великих» і називав себе «вождем села». Він нікому не довіряв, завів кабінет, крісло, телефон, секретаря, тішився, коли була черга, без неї нікого не приймав: «Ну як! Бачив, яка черга». Довженко підкреслює специфіку самого факту черги — «як знак, атрибут влади»²¹. Портрети вождів та скульптури прикрашали кабінет голови, а на стіні карта світу, хоча карти земель колгоспу не було, проте чатувала охорона, «щоб не вбила міжнародня контрреволюція». За окупації цей керівник «седів у погребі», але дуже любляв говорити на людях: «А ми колись в окопах знали як...»²². Вважав, що народ треба «тримати в руках, щоб боявся», тому дотримувався принципу, названого Довженком «пафосом дистанції» керівник «не повинен підпускати близько нікого».

В «Україні в огні» митець висміює теорію класової боротьби, до якої чиновники призвичаїлись, «як п'яниця до самогону». Сутичка Лавріна Запорожця, якого ув'язнили до концтабору в рідному селі, з колишнім односельцем Максимом Забродою, розкуркуленим у 30-х рр., передає конфлікт соціально розтерзаного селянства: «Довго говорили вони на колючому дроті. Говорили про владу, про землю, про соціалізм. Говорили про куркулів, про заслання, про страждання на чужині, про голод, про смерть, про зради»²³. Історія українського села, яку Довженко висвітлював концентровано та художньо, претендувала на соціально-психологічну повість історичного жанру, бо для нього фактами були образи, адекватність і достовірність яких майже абсолютна.

Він пережив сталінську епоху, дожив до початку «хрущовської відлиги». Життєвий досвід і прозорливість художника передбачили на десятки років вперед екологічні наслідки спорудження «водяних тромбів» на Дніпрі, небезпеку від випробувань атомної зброї. Епоха Сталіна покалічила душу кіно-митця, але не зламала його волі. Вагання — писати «пісню про Сталіна» чи «Зачаровану Десну», які терзали його у час «відступництва», в 1943 р., схилили до улюбленого твору, до теми Десни — душі і чистоти українського народу.

* * *

Торкаючись життєдіяльності і спадщини великих майстрів, ми, зазвичай, виголошуємо банальну істину — мистецтво вічне. А що означає вічність? Переважно обмежуємося кількісними параметрами — століттями, тисячоліттями. Вічне — це насамперед неповторне, яке перебуває

поза часом і вже невідвладне йому. За розмаїттям фарб і образів картин великих художників XV–XVI ст. мистецтвознавці розпізнають гармонію прекрасного, вишукують «композиційні і стильові особливості», але їм ніколи не збагнути душі самого митця, не маляра з пензлем, а людини з божим даром. Вічне — це безперечно прекрасне в природі і в мистецтві, яке належить людству і не втрачає духовної цінності, бо йому немає земної ціни, воно безцінне.

Історичні погляди О.Довженка не мали академічних ознак, але виявилися справді історичними, позаяк висловлені у буремні роки війни, не втратили актуальності до нашого часу, пройшли його випробування. Довженківський екран і тепер змушує глядача думати, зачаровує і приваблює, емоційно збуджує красою природи і приголомшує глибиною соціального зла в суспільстві. Залишається загадковим довшенківський статистичний вимір більшовицьких експериментів в Україні 30-х рр., катастрофічних наслідків війни. Звідки така вичерпна інформація: можливо від М.С.Хрущова, з яким певний час спілкувався у найтрагічнішу годину для України, але це — лише мої здогадки. З О.Довженком пов'язана історія становлення українського кінематографа. Кожна його картина — це естетичний та, певною мірою, політичний продукт епохи. Художник по-своєму читав історію України, виокремлював її народну сутність, черпав з неї творчу наснагу. Він прожив коротке і сповнене трагізму життя. Дослідники його біографії підкреслюють усамітненість митця, духовне і майже фізичне ув'язнення в Москві протягом двадцяти з лишком років. Так, він перебував у «придворному полоні», болісно переживав заборону «писати і малювати» по-довженківському.

Він став «художником-невільником», але жага свободи творчості не полишала його ніколи. Чекістський формуляр «Запорожець», тобто — матеріали наглядку за ним спецслужб, є свідченням дуалістичного життя митця: одне — для екрану в умовах цензури, інше — для збереження власної ідентичності. Для митця, а не ремісника, «свобода» було не просто словом, а поняттям екзистенціалістським. У «Щоденнику» ми відчуваємо душевний смуток і невимовний біль українського режисера, але і неабияку силу волі та нескореність. Його свобода — це щира вірність українському народові, біль за його понівечену долю і культуру, любов до рідної землі, зачарованість Десною, її кришталюю чистотою і глибиною, яку ототожнював з душею нації.

Думаю, що не зухвала сталінська заборона «України в огні» спонукала українського кіно-митця до «свободи критичного мислення», а усвідомлення трагічних наслідків панування в Україні тоталітарного режиму. Від

«Звенигори» до «України в огні» Довженко жив у полоні власних почуттів і сумнівів, нестерпного болю і терпіння, в оточені бездушних чиновників і запрограмованих на позитив митців, перефарбованих хамелеонів і лицемірів. Він розірвав кайдани особистої несвободи і написав правду війни — трагічний підсумок попередніх соціально-економічних експериментів в Україні. Ніхто не насмівся сказати правди, а він спромігся. «Україна в огні» — була виразником його свободи, тому що художник Довженко не зрадив власному «Я», переступив внутрішнього цензора в самому собі, виявив особисту відвагу. На подібний вчинок здатна лише та людина, для якої ідеали свободи в їх широкому розумінні — понад усе.

¹ Дзюба Іван. Стимул до дискусії // Довженко і кіно ХХ століття. — К., 2004. — С. 119.

² Попович Л. Антиутопічна модель України Олександра Довженка // Там само. — С. 41–42.

³ Шудря М. До питання про думне кіномислення О.Довженка // Там само. — С. 127–132; Його ж. Геній найширшої проби. — К.: 2005. — 382 с.

⁴ Безручко О.В. Невідомий Довженко. — К.: 2008. — 310 с.; Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб / О.В.Безручко. — К.: 2008. — 230 с.; Педагогічний метод О.П.Довженка. Навчальний посібник / О.В.Безручко. — Вінниця.: 2008. — 208 с.

⁵ Тримбач С.В. Олександр Довженко: загибель богів. Ідентифікація автора в національному часо — просторі. — К.: 2007. — С. 13–14.

⁶ Там само. — С. 13.

⁷ Марочко В.І. Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка. — К.: 2006. — 285 с.: іл.

⁸ Демченко Т. Портрет митця на тлі «червоного» століття // Сіверянський літопис. — 2007. — № 4. — С. 153–156.

⁹ George O.Liber Alexander Dovzhenko. A life in Soviet Film / G.O.Liber. — London: 2002. — 309 p.

¹⁰ Магуза Г.О. Суспільно-політичні погляди і громадянська позиція О.Довженка: автореф. дис. канд. іст. наук. по спец.: 07.00.01 — історія України. — К., 2010. — 20 с.

¹¹ Скуратівський В. Із нотаток про «народництво» Олександра Довженка // Довженко і кіно ХХ століття... — С.88.

¹² Російський державний архів літератури і мистецтв. — Ф. 2081. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 49.

¹³ Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник (1941–1956) / Передмова М.Жулинського; Післямова і примітки Р.Корогодського. — К.,1995. — С. 412.

¹⁴ Там само. — С. 429.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С. 325.

¹⁷ РДАЛМ. — Ф.2081. — Оп. 1. — Спр. 727. — Арк. 16.

¹⁸ Довженко О. Твори. Т. 5.: Записні книжки. Щоденник. Листи / Упоряд. Ю.І.Солнцева. — К.,1985. — С.530.

¹⁹ Довженко О.П. Зачарована Десна, Україна в огні, Щоденник (1941–1956)... — С. 414.

²⁰ Там само. — С. 318.

²¹ РДАЛМ. — Ф. 2081. — Оп. 1. — Спр. 178. — Арк. 4.

²² Там само. — Арк. 5.

²³ Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник (1941–1956). — С. 354.

ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕГРАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ

Повсякденне життя українців 2-ї Речіпосполитої у 30-ті рр. ХХ ст. визначалося потужною соціальною рефлексією українського суспільства на події у радянській Україні. Передумови цієї ситуації були закладені попереднім десятиліттям польського панування у Західній Україні. Політика ІІ Речіпосполитої щодо «східних кресів» у 20-х рр. була досить неоднозначною, що зумовлювалося як неоднорідністю суспільно-політичного та економічного розвитку набутих територій, так і протиборством в польській еліті двох геополітичних концепцій щодо місця і ролі Польщі у Центральній та Східній Європі.

Більшість істориків, аналізуючи історико-культурний, етнографічний та економічний розвиток західноукраїнських земель, виокремлюють в їх складі дві групи: східну частину колишньої австрійської провінції Галичина та «північні регіони» (Західна Волинь, Полісся, Південне Підляшшя та Холмщина), які до 1914 р. входили до Російської імперії¹.

Львівський історик Я. Грицак взагалі вважає, що Західну Україну не можна розглядати як стале історико-географічне поняття. Це скоріш антитеза для визначення територій, які до 1939 р. не були у складі Росії та СРСР. Адже в результаті повоєнного врегулювання територія так званої Західної України була значно розширена, порівняно з тією, яка входила до складу Габсбургської імперії. До Галичини приєдналася Волинь, Полісся і Холмщина, що раніше входили до Російської імперії. Саме ці західноукраїнські землі увійшли до складу Польщі. Решта колишніх габсбургських західноукраїнських володінь, як-то: Бессарабія, Буковина та Закарпаття увійшли до складу Румунії та Чехо-Словаччини².

Ці дві групи українських земель відрізнялися за рівнем політичного, економічного і культурного розвою. Так, Галичина, на території якої в 1918 р. постала ЗУНР, відповідно до міжнародного права аж до 1923 р. формально не вважалася частиною Польщі. Як слушно зауважує П. Магочій, «Східна Галичина й упродовж усього міжвоєнного періоду розвивалася у напрямку, багато в чому відмінному від напрямку розвитку «північних» українських земель Польщі»³. Останньому певною мірою сприяла й політика польського уряду, спрямована на ізоляцію Східної Галичини від решти українських земель, зокрема, збереження сокальського кордону.

Конституція Польщі 1921 р. гарантувала рівноправність для всіх нацменшин. Однак, на думку П. Магочія, для українців Східної Галичини така ситуація була неприйнятною. Зрівняні в правах з поляками ще за часів австрійської влади, галичани впродовж перших десятиліть ХХ ст. намагалися побудувати власну незалежну державу, цілком природно, що вони прагнули як мінімум автономії⁴. Нацменшиною вони себе не вважали.

Відновлення польської держави в кордонах, які значно перебільшували польські етнографічні землі, стало головним викликом для польської еліти міжвоєнної доби. На початку 20-х рр. правляча націонал-демократична партія («ендеки») взяла курс на реалізацію концепції інкорпорації Р. Дмовського, яка передбачала асиміляцію українців й створення гомогенної польської держави. Сама ж Польща розглядалася як форпост західної цивілізації, що мав протистояти більшовицькій загрозі. Успіхи політики українізації в УСРР сприяли поширенню радянофільства та комуністичних ідей серед населення західноукраїнських земель. Це дозволяло польським «ендекам» прикривати жорстоку політику репресій щодо нацменшин гаслами боротьби з більшовизмом.

Прихід до влади Ю. Пілсудського внаслідок державного перевороту у травні 1926 р. дещо змінив польський геополітичний вектор. Соціалісти на чолі з Ю. Пілсудським сповідували «федералістичну» концепцію, яка передбачала, що після падіння Російської імперії у Східній Європі мала постати велика, сильна та могутня Річпосполита, до складу якої на федералістичній основі мали увійти литовські, українські та білоруські землі. Модернізована версія цієї концепції у 20-х–30-х рр. ХХ ст. стала відома як доктрина «польського прометеїзму». Відповідно до неї зовнішня політика II Речіпосполитої будувалася навколо тези про майбутній конфлікт цивілізованого Заходу та більшовицької Росії. Вважалося, що в результаті зіткнення цивілізацій СРСР розпадеться на національні одиниці. Саме на цьому етапі на авансцену історії мала вийти Польща, аби допомогти політично та економічно незрілим народам у розбудові власної державності. Створена за сприяння Польщі Велика Україна мала б своєю чергою відмовитися від претензій на західно-українські землі та укласти федеративний союз з Річчюпосполитою⁵.

В цьому контексті встановлення Ю. Пілсудським режиму санації було спробою виправити ситуацію після провалу «ендеківської» політики асиміляції. Проте, на практиці вона не стала новим кроком на шляху українсько-польського порозуміння.

Українське населення II Речіпосполитої перевищувало 5 млн. осіб, що становило близько 14–16% від загальної кількості. Переважну більшість західноукраїнського населення (80–90%) становили селяни. Загалом

західноукраїнські землі міжвоєнної доби були одним з найбільш аграрно перенаселених регіонів Європи. Ситуація ускладнилась асиміляційною політикою польського уряду, який для зміцнення своїх позицій у краї сприяв переселенню близько 200 тис. польських осадників⁶.

Так, П. Магочій відмічає, що в 1930-х рр. число поляків, які проживали на українських етнографічних територіях, зросло приблизно на 300 тис. осіб, внаслідок чого етнічні поляки становили 40% міського та 21% сільського населення в Галичині, та 29% міського та 20% сільського населення решти українських земель у складі Польщі⁷. Не варто забувати, що міське населення західноукраїнських земель було також представлене великою єврейською громадою.

Складне становище селян відбилося й на інших верствах українського населення, передовсім на інтелігенції, за соціальним походженням безпосередньо пов'язаної з українським селом. За даними Я. Грицака, якщо до війни український селянин-середняк міг відправити до гімназії одного або навіть двох синів, то після війни інтелігента могло виростити лише кожне третє-четверте селянське господарство. Збільшилася кількість молодих людей, які не завершили навчання, і поповнювали чисельний прошарок напівінтелігенції. Впровадження з середини 20-х рр. celibату серед священників греко-католицької церкви призвело до зменшення кількості інтелігенції з сімей духовенства. Звичайно, що все це не могло не позначитися на рівні інтелектуального життя Галичини, порівняно з австрійськими часами⁸.

Щодо північнозахідних українських земель, то призначення у 1928 р. воеводою Волині колишнього заступника міністра внутрішніх справ петлюрівського уряду Г. Юзевського стало найбільш вдалим кадровим рішенням Ю. Пілсудського, яке сприяло нормалізації українсько-польських відносин у регіоні⁹. Саме завдяки національній політиці Г. Юзевського, який згідно з українсько-польською угодою 1920 р. (договір Ю. Пілсудського з С. Петлюрою), прагнув сформувати з місцевого українського населення лояльних громадян Польщі, волиняни, які напередодні першої світової війни на питання про національну приналежність відповідали «тутешні», вже в 1938 р. ідентифікували себе як українці¹⁰.

Політична та національна незрілість північно-західних українських земель та створення польською владою штучних перепон (т. зв. сокальський кордон) фактично витворили дві окремі реальності українського національного життя в кордонах II Речіпосполитої. Галичина, яка на початку XX ст. стала «українським П'ємонт», була об'єктом особливої уваги як Варшави, що позиціонувала себе як форпост західної цивілізації, так і радянської Росії, яка прагнула об'єднати в рамках УРСР всі українські землі. Відомий

своїми революційними традиціями регіон був викликом для польської державності і об'єктом радянської ідеологічної експансії.

Багатопартійна система Галичини, залишена у спадок від Австро-Угорської імперії, в умовах польської дійсності зазнала певних трансформацій. Центристи були представлені Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО), яке згуртувало більшість провідних громадських і політичних діячів довоєнної Галичини. Лівий спектр зайняла Українська Соціалістично-Радикальна Партія (УСРП), що виникла внаслідок об'єднання у 1926 р. Української Радикальної Партії (УРП) з волинськими есе-рами та старою Українською соціал-демократичною партією (УСДП). Права ніша легального сектору досить довго була вільною — до того часу, коли у 1930 р. її місце не зайняла Українська католицька народна партія (УКНП), створена на базі довоєнної Християнсько-суспільної партії¹¹.

Проте, ключову роль у політичному житті міжвоєнної Галичини відіграв нелегальний сектор, представлений зовсім новими динамічними політичними силами — націоналізмом і комунізмом. Я. Грицак пише: «Обидва рухи пропонували швидке й радикальне вирішення підставових питань буденного життя... До того ж, наростання націоналістичних та комуністичних настроїв у західноукраїнському суспільстві відбивало загальноєвропейські явища — крах демократичної системи та заміну її авторитарними режимами... Міжвоєнні націоналізм і комунізм попри свої засадничі відмінності, поділяли спільну зневагу до демократії як до нібито облудного прикриття для панування ворожих націй та ворожих класів.»¹²

Комуністична партія Західної України (КПЗУ) остаточно оформилася лише у 1923 р. Перед тим галицькі комуністи спочатку підпорядковувалися КП(б)У, потім, за рішенням Комінтерну, отримали автономний статус у складі Комуністичної партії Польщі. У 1924 р. польський уряд заборонив діяльність комуністичної партії, і комуністи пішли у підпілля. Більшість дослідників цілком слушно пов'язують популярність західноукраїнського комуністичного руху серед населення успіхами українізації в радянській Україні. Радянофільство захопило навіть частину центристських партій і громадських організацій, зробивши комуністичні гасла популярними серед галичан. Навіть голова еміграційного уряду ЗУНР Є. Петрушевич вважав співпрацю з СРСР корисною для української справи¹³. В середині 20-х рр. у Харкові було створено Західноукраїнський інститут, який мав сприяти налагодженню контактів радянської України з представниками Західної України. Приваблена успіхами політики українізації, до УРСР емігрувала низка галицьких інтелектуалів: М. Лозинський, А. Крушельницький, Ю. Бачинський та О. Бадан. Всі вони загинули під час масових репресій 30-х рр.

Перші атаки на українських націонал-комуністів у радянській Україні одразу ж позначилися на внутрішньому кліматі в КПЗУ, спричинивши розкол. Група на чолі з О. Васильковим та Р. Роздольським підтримувала політику О. Шумського. Решта дотримувалася ідеї інтернаціональної партійної лояльності і виступила з підтримкою офіційної лінії Москви. В квітні 1927 р., не дивлячись на вимоги СРСР, КПЗУ відмовилася засудити «національний ухил» О. Шумського. В якості покарання «васильківців» виключили з партії та Комінтерну, а ЦК КПЗУ розпустили. Згорання українізації, голодомор 1932–33 рр., початок репресій проти української інтелігенції остаточно знищило імідж КПЗУ в західноукраїнському суспільстві¹⁴.

Більшість дослідників виділяє 1928 р. як певний вододіл у розвитку західноукраїнського політичного життя. Так, Я. Грицак вважає, що саме цього року український націоналізм, який набирив обертів практично протягом всього міжвоєнного періоду, став ключовим політичним фактором¹⁵.

Організаційні витoki українського націоналізму сягають своїм корінням 1920 р., коли група колишніх офіцерів УСС та УГА на чолі з полковником Є. Коновальцем створила Українську військову організацію (УВО). Вдаючись до актів саботажу, підкладання бомб та експропріації майна державних установ, УВО пропагувала революційний шлях боротьби, приваблюючи молодь. В 1929 р. вона дозріла до створення політичної надбудови Організації українських націоналістів (ОУН), яка об'єднала практично всі організації правого спектру.

Вибори 1928 р. до польського сейму і сенату остаточно розкололи галицьке суспільство. Центристи, які взяли участь у виборах, виходили з прагматичних міркувань про необхідність співпраці з польським урядом. В уявленні правих, переважно націоналістично налаштованої молоді, це означало капітуляцію та мовчазну згоду з польською окупацією краю. Друге міжвоєнне десятиліття (1929–1939) пройшло у гострій боротьбі між прихильниками еволюційної й революційної, легальної і нелегальної тактики боротьби¹⁶.

Вихід на авансцену політичного життя Західної України націоналізму співпав у часі з початком згорання політики українізації і непу в радянській Україні. Розглядаючи суспільні настрої українців II Речіпосполитої крізь призму рефлексій на події УСРР, ми виходимо з того, що суспільство, будучи поняттям суто абстрактним, оскільки його не можна побачити, все ж є реально функціонуючою системою, де відбувається широкий спектр процесів психологічної діяльності, аналогічних тим, що відбуваються у свідомості людини. За визначенням російського дослідника В. Маюрова, функція соціальної рефлексії полягає перш за все у формуванні суспільної

думки, що є необхідним компонентом соціального розвитку. Саме завдяки соціальній рефлексії відбувається розуміння себе через іншого¹⁷.

Німецький історик Ф. Тер, досліджуючи потенціал транснаціональної історичної парадигми для вивчення української історії, констатує, що для територіальних суб'єктів та груп, що сприймають себе як відсталі, є характерною тенденція заглядати через кордон, запозичуючи певну культурну та політичну продукцію. «Порівняння себе», на думку Ф. Тера, було рушійною силою у Центрально-Східній Європі та українській історії, починаючи з часів Просвітництва¹⁸.

Цей факт визнають й інші дослідники. Так, терористична діяльність УВО, була зумовлена успіхами їхніх попередників — польських та російських революціонерів початку ХХ ст. Формування теоретичних основ ідеології українського націоналістичного руху пов'язують з західними впливами.

Американський історик Дж. Армстронг вважає, що модерний український націоналізм розвинувся у ХІХ ст. як «подвійна імітативно-захисна реакція на іноземні націоналізми». Він відзначає значний вплив інтегрального націоналізму, який будучи витвором французьких праворадикальних сил, не прижився на Заході, проте в модифікованих формах став домінуючою силою в «незадоволених» країнах Центральної та Південної Європи в 1920-ті рр¹⁹.

Дж. Армстронг виокремив п'ять основних ознак інтегрального націоналізму, хоча й зауважував, що останній за визначенням є «скоріше рухом окремої нації, ніж універсальною ідеологією, й оскільки його послідовники відкидали систематизовану раціональну програму, досить важко дати точне визначення його природи»²⁰.

Український націоналізм зазнав сильного впливу публіцистичної творчості Д. Донцова. Це, до речі, підтверджує тезу, висунуту В. Маюровим, про провідну роль періодики у соціальній рефлексії, де газети та журнали, друкуючи фактичні дані, виконують онтологічну функцію, а публікуючи аналітичні огляди — гносеологічну функцію²¹. Публіцистика Д. Донцова стала «університетом» для західноукраїнської молоді, більшість якої, через економічні труднощі та політичні перепони з боку польської влади, так і не змогла закінчити освіту.

Будучи уродженцем Надніпрянської України, Д. Донцов після війни оселився у Львові, де у 1922 р. почав редагувати «Літературно-науковий вісник» (з 1933 р. просто «Вісник»), який дуже швидко став найпопулярнішим журналом Галичини²². Характеризуючи публіцистичну творчість Д. Донцова, український діаспорний історик І. Лисяк-Рудницький відмічав, що вся вона була проникнута незмінною відразою до Росії: не тільки до

царської або радянської держави, а й до російського народу та його культури²³. Викорінення проросійських настроїв у західноукраїнському суспільстві, де традиційним ворогом вважалася Польща, було для Д. Донцова «справою честі». Пропагуючи націоналістичні ідеї і користуючись шаленою популярністю серед галицької молоді, Д. Донцов так і не прийняв пропозицію стати членом ОУН.

Аналізуючи творчість Д. Донцова та ідеологію ОУН, історики знаходять як багато спільного, так і багато відмінного. Так, Я. Грицак відзначає негативне ставлення Д. Донцова до робітничого класу. Вважаючи, що тільки селянство є носієм здорових елементів, він скептично ставився до процесів індустріалізації та урбанізації в Радянській Україні. На думку львівського дослідника, така позиція була спільною як для Д. Донцова, так і для ОУН, яка, виходячи з аграрного характеру українського суспільства, саме в селянстві вбачала свою головну соціальну базу²⁴.

Український історик Г. Касьянов зауважував, що «чинний націоналізм» Д. Донцова не був тотожним «організованому націоналізму» ОУН. Останній був своєрідною політичною доктриною зі сталим світоглядом та конструктивною програмою, тоді як «донцовський» націоналізм був не чим іншим, як сукупністю емоційних безсистемних закликів²⁵. Як і його зарубіжні колеги Р. Шпорлюк та Дж.-П. Хімка, український історик вважає, що український інтегральний націоналізм є не наслідком, а опосередкованою реакцією українського суспільства на модернізаційні процеси²⁶.

За визначенням Дж. Армстронга, ідеологія, яку пропагував Д. Донцов, нагадувала інтегральний націоналізм, проте була сформована під впливами німецьких націоналістів доби «класичного» просвітницького і романтичного націоналізму (Й. Фіхте, Й. Гердер). Він подає також п'ять ознак «донцовського націоналізму». Досить важко говорити про правомірність компаративного підходу за відсутності типологізації запропонованих Дж. Армстронгом ознак. Проте порівняльна таблиця «класичного» інтегрального націоналізму і його українського варіанту добре унаочнює розбіжності між первинною ідеологією та її українською модифікацією.

Загалом американський дослідник вважав, що в 20-і рр. у західноукраїнському суспільстві були дві елітарні групи, що підготували ґрунт для інтегрального націоналізму. Перша з них — це УВО, друга — СУНМ (Союз української націоналістичної молоді). Саме завдяки створенню останньої вдалося побороти радянофільські настрої серед українського студентства, що були поширені у першій половині 20-х рр. ХХ ст.²⁷

**«Класичні» та українські риси інтегрального націоналізму
(за Дж. Армстронгом)**

№	Класичний інтегральний націоналізм	Український інтегральний націоналізм Д. Донцова
1	Нація є вищою цінністю, якій підпорядковується все інше	Оскільки держави, яка б могла славитися як носій «національної ідеї» не існувало, значна увага приділялася збереженню «чистоти» національної мови та культури
2	Містична ідея солідарності всіх індивідів, що творять націю, яка зазвичай базується на переконанні, що біологічні характеристики чи незворотність ефекту загального історичного розвитку зробила їх єдиним органічним цілим	Суттєвий ірраціоналізм ідеології знайшов своє відображення у романтизмі, який для недосвідчених українців був більш природним, ніж цинічне заперечення раціоналізму німцями та італійцями
3	Підпорядкування раціональної та виваженої думки «інтуїтивно правильним» емоціям	За відсутності можливості відкритого тривалого спротиву пануючому ладу, наголос на силу, як невід'ємну частину ідеології, знайшов своє відображення у пропаганді тероризму
4	Вираження «національної волі» через харизматичного лідера та пасіонарну національну еліту, що об'єднана в єдину партію	Відсутність власної держави, яка через свої інститути та легальні структури підтримує національні прагнення, та опозиція до існуючих держав, привели до надмірного славлення «конспіративності» як такої
5	Глорифікація дії, війни і насильства як найвищого вираження життєвої потенції нації.	Провал спроб старшого покоління та тенденції до компромісу з польськими «окупантами», посилили заперечення проміркованої політики.

І. Лисяк-Рудницький вбачав джерело походження інтегрального націоналізму у поразці визвольних змагань 1917–1921 рр. Він виділяв чотири причини дискредитації демократії в очах українських націоналістів. По-перше, саме демократична форма правління була відповідальна за поразки у 1917–1921 рр.; по-друге, обурення політикою демократичних держав Заходу, що відмовлялися визнати і підтримати українську націю; по-третє, прагнення наслідувати успіх російських більшовиків і диктаторського режиму Ю. Пілсудського у Польщі; і, нарешті, останнє: розуміння, що жорстокості й цинізові гнобителів можна протистояти лише такими ж безоглядними, безжалісними засобами²⁸.

І. Лисяк-Рудницький вважав, що саме польський режим створив революційну ОУН: польські тюрми і концентраційні табори перетворили зелену молодь на незламних професійних революціонерів — категорію людей, раніше невідому в Західній Україні. Водночас, він слушно зазначав, що молодечий характер руху, окрім піднесення войовничої енергії українського народу, також знизив рівень громадянської зрілості суспільства²⁹.

В процесі створення ОУН склалася специфічна ситуація коли все керівництво організації — Провід українських націоналістів (ПУН), було репрезентоване старшим поколінням, яке перебувало в еміграції, тоді як рядовий актив складався з представників краю. Це стало причиною латентного конфлікту, що визначив політичну ситуацію в Галичині протягом другого міжвоєнного десятиліття.

Перший конфлікт стосувався питання ролі і місця УВО у структурі ОУН. Представники еміграції вважали за доцільне, щоб УВО діяла окремо, що дозволило б останній брати на себе відповідальність за всю бойову та терористичну діяльність, тоді як ОУН займалася б виключно політичними питаннями. Крайовики, навпаки, вважали що УВО має розчинитися в ОУН³⁰. У істориків досі немає однозначної відповіді на питання, яка з позицій перемогла. Адже члени ОУН (б), яка після розколу організації у 1940 р. представляла позицію крайового членства ОУН, стверджували, що перемогла саме їх точка зору, тоді як представники старшої генерації вважали, що Крайова ккзекутива (КЕ) ОУН діяла поза спинами ПУН, фактично створивши власне бойове крило, що перекреслювало цілі, для яких створювалась ОУН. Перехід ОУН на підпільні бойові позиції був, за визначенням діаспорного дослідника З. Пеленського, переворотом — «своєрідним внутрішнім самовластям в крайових лавах ОУН». Його організатором і виконавцем була група радикально налаштованої студентської молоді, що гуртувалась довкола Академічного дому у Львові. Саме ліквідація УВО та перехід ОУН у революційно-бойове підпілля були, на думку представників старшої генерації, серйозною політичною помилкою, яка дорого коштувала всьому націоналістичному руху³¹.

Аналізуючи соціальну ситуацію в Галичині 30-х рр., З. Пеленський відзначав, що для українського націоналістичного табору на початковому етапі було характерне заперечення соціально-групового принципу, т. зв. «соціальна аверсія», і вважав, що саме неврахування соціальних аспектів стало «великою шкодою для ідейного поглиблення і практичної ефективності націоналістичного руху». Внаслідок «соціальної аверсії» націоналістичний рух у міжвоєнний період не зміг залучити робітників, значну частину селянства та міщанства і так званої «опортуністичної» інтелігенції.

Ядром ОУН стало студентство, яке, на жаль, не відповідало тим політичним зобов'язанням, що взяла на себе ОУН³².

Вихід ОУН на авансцену політичного життя Галичини влітку 1930 р. ознаменувався гучною акцією саботажу, яка супроводжувалася підпалами та нищенням майна польських осадників. Намагаючись зберегти репутацію ОУН, УВО взяла всю відповідальність на себе, хоча й була проти її проведення³³. Саботажна акція літа 1930 р. була засуджена представниками легального сектору та українським суспільством, оскільки вона перекреслила всі позитивні напрацювання в сфері українсько-польської співпраці і змусила польський уряд вдатися до політики «пацифікації», внаслідок якої постраждало багато пересічних українців³⁴.

Націоналістична молодь, вважала, що чим нестерпніші будуть умови польської окупації, тим швидше підійметься загальноукраїнське повстання. В збуренні народу вони вбачали свою місію. Намагання перехопити стратегічну ініціативу у ПУН було продиктоване відвертими побоюваннями крайового членства, що закордонний Провід не застрахований від проникнення чужих агентур, внаслідок чого, ОУН у краї може стати зряддям виконання завдань, які аж ніяк не стосуються самостійницьких прагнень українців³⁵.

Американський дослідник Дж. Армстронг вважав, що недовіра до ПУН була зумовлена психологічними особливостями молодого покоління, які виникли внаслідок формування їхнього світогляду в період глобальних революційних зрушень. Багато в чому такий стан речей провокувала й косність оунівської еліти. Представники краю були вимушені жити подвійним життям, під постійною загрозою арешту. Це породжувало підозру, що керівництво на еміграції уникає труднощів і небезпек боротьби. Молодому поколінню не вистачало досвіду зростання у стабільному суспільстві довоєнного часу, яке мали представники старшої генерації. Через це галичанська націоналістична молодь «відчувала напругу, на зразок комплексу неповноцінності перед формальним керівництвом». Це відчуття посилювалось замкнутістю старшого покоління. Найкраще позицію старшої генерації відображає поширений тоді вислів: «Я не маю нічого проти гри в політику, але я заперечую проти гри в неї з моїми дітьми». У сприйнятті закордонного проводу крайовики були нерозважливими дітьми, які потребували опіки. З цим ніяк не хотіли миритися рядові члени ОУН, вважаючи, якщо на них лежить основний тягар підпільної боротьби, то вони мають право самі вирішувати, що і як їм робити. Тліючий конфлікт поколінь стримував лише авторитет лідера ОУН Є. Коновальця³⁶.

Розкол наростав протягом усього другого міжвоєнного десятиліття. В першій половині 30-х рр. у середовищі ОУН почала розгорятися кампанія проти «внутрішнього ворога», спрямована на дискредитацію легальних

українських політичних партій. Відбувся процес радикалізації ОУН, логічним завершенням якого стало висунення гасла «перманентної революції». З його появою ОУН стала все більше набувати рис тоталітарної організації. Серед зовнішніх чинників посилення авторитарних тенденцій в націоналістичному середовищі краю стала фашизація польського громадського життя³⁷. Адже, чим більше згоралося поле для легальної діяльності українських політичних партій, тим радикальнішою ставала ОУН. Не останню роль у цьому процесі відіграла й внутрішньо-організаційна неосмисленість власного політичного та соціального становища³⁸.

Концепція «перманентної революції», яка передбачала доведення українського населення до стану постійного кипіння, створювала велику загрозу для західноукраїнського громадського миру. Якби війна проти «внутрішнього ворога» тривала трохи довше, то це неодмінно призвело б до охлократизації українського громадського життя³⁹.

У червні 1933 р. пост крайового провідника ОУН зайняв енергійний і безкомпромисний Степан Бандера. Під його керівництвом було підготовлено два резонансні політичні вбивства. На знак протесту проти політики колективізації та голоду в Радянській Україні, 22 жовтня 1933 р. був застрелений аташе радянського консульства у Львові Олексій Майлов. 15 червня 1934 р. оунівці вбили міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького, відповідального за проведення паціфікацій.

У відповідь декретом польського президента було створено концентраційний табір для політв'язнів Береза Картузька, який відразу наповнився українцями, підозрюваними у революційній діяльності, комуністами та членами польської опозиції. 14 вересня 1934 р. Польща денонсувала закон про захист національних меншин⁴⁰.

У 1934–1935 рр. відбувся політичний злам ОУН, що знайшло своє відображення у послабленні революційної активності. Причина полягала перш за все у фізичному вичерпанні людських ресурсів та важкій перевтомі членів руху. Концепція «перманентної революції» переживала кризу, у суспільстві накопичилась «націоналістична втома», що було продиктовано побоюваннями громадянства втратити державотворчі субстанції. Внаслідок цього крайова ОУН опинилась перед дилемою: або втратити суспільні симпатії, або змінити формат діяльності⁴¹. Навіть ПУН виступив з критикою С. Бандери, звинувативши останнього у некомпетентності, адже саме його нерозважлива політика призвела до деконспірації підпільної мережі ОУН і масових арештів її членів.

У цій ситуації суд над організаторами вбивства Б. Перацького, що увійшов в історію як Варшавський процес, став виходом з глухого кута, в який загнали себе представники молодшої генерації своєю бездумною політичною

діяльністю. На лаві підсудних опинилося все керівництво краю. Зала суду стала для них трибуною, з якої вони могли виголосити свою позицію. Варшавський процес перевернув уявлення про ОУН, перетворивши їх з купки терористів, якими вони були в очах польської та міжнародної громадськості, на борців за права свого народу. Їх достойна поведінка протягом процесу та мужність при оголошенні вироку викликали захоплення та повагу навіть серед поляків. Для тисяч молодих українців С. Бандера став не просто прикладом для наслідування, але й символом безкомпромісної боротьби.

В той же час, процес став точкою неповернення у стосунках ПУН і краю. Головною доказовою базою Варшавського процесу, на якій був побудований обвинувачувальний акт, став так званий «архів Сеніка». Серед крайового членства ОУН з'явилися підозри, що «архів Сеніка» був виданий польській поліції одним із членів ПУНу, а саме Я. Барановським, брат якого був викритий як польський шпигун декількома роками раніше⁴². Наскільки це відповідало дійсності, сказати складно. Представники старшого покоління стверджували, що це фальсифікат, сфабрикований польською поліцією⁴³. «Архів Сеніка» був втрачений під час другої світової війни. Отже встановити істину неможливо⁴⁴.

На середину 30-х рр. антагонізми, закладені в процесі створення ОУН, сягнули свого апогею. Лише масові арешти крайовиків відтягли процес розколу організації. У 1938 р. у Роттердамі (Нідерланди) від рук радянських спецслужб загинув полковник Є. Коновалець — останній, хто міг запобігти розколу ОУН. Звільнення з тюрми багатьох лідерів молодшої генерації, яке стало можливим внаслідок німецької окупації Польщі у 1939 р., спричинило остаточний розкол ОУН.

Міжвоєнний період для західноукраїнського суспільства був спробою віднайти себе після провалу визвольних змагань 1917–1921 рр. Спрямування погляду на Схід, де в рамках СРСР існувала українська держава, було продиктоване природною цікавістю до «формули успіху» братів-українців. Успіхи українізації спровокували потужну хвилю радянофільства та прагнення наслідувати досвід Наддніпрянської України.

Поворот вправо, який пережило західноукраїнське суспільство в 1928–1930 рр., також був викликаний подіями в УСРР. Втрата ілюзій щодо української радянської державності в поєднанні з жорсткою колонізаційною політикою польських соціалістів, змусили українців повернути свої погляди на Захід. Зростання рейтингу правих ідей не в останню чергу було зумовлено й тим, що у Німеччині та Італії саме праві сили змогли протистояти комунізму.

Відсутність авторитарних традицій у західноукраїнському суспільстві та внутрішні суперечності в середовищі ОУН стали причиною поступового

відчуження суспільства від націоналістичного руху. Крайовий актив ОУН, не дослухаючись порад старшого покоління, розглядав українське суспільство виключно як інструмент для втілення в життя своїх політичних цілей. Це було його головною помилкою. В результаті, соціальна база націоналістів звужилася до радикалізованої молоді. Політичні вбивства та безвідповідальні акції крайової ОУН, спрямовані на дискредитацію легального сектору, сприяли охлократизації українського політичного життя та розв'язували руки польському уряду для проведення масштабних репресивних заходів. Вже на середину 30-х рр. курс на «перманентну революцію» повністю себе вичерпав. ОУН не мало нічого, що можна б було запропонувати натомість.

Невиправдані сподівання на реалізацію проекту української радянської державності та неможливість реалізації політичної автономії в межах II Речіпосполитої стали причиною глибокого розчарування та відчуття безпорадності серед населення Галичини. Тактика ОУН на дискредитацію шанованих та авторитетних політичних і громадських діячів остаточно деморалізувала західноукраїнське суспільство.

¹ Магочій П. Р. Історія України. — К., 2007. — С. 499.

² Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. — К., 2000. — С. 186.

³ Магочій П. Р. Історія України... — С. 499.

⁴ Там само. — С. 502.

⁵ Репринцев В. Украина в польських внешнеполитических доктринах // Украинская государственность в XX веке (историко-политический анализ). — К., 1996. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrxxxr/a08htm>

⁶ Грицак Я. Нарис історії України... — С. 187–188.

⁷ Магочій П. Р. Історія України... — С. 501.

⁸ Грицак Я. Нарис історії України... — С. 188.

⁹ Там само. — С. 191.

¹⁰ Snyder T. The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943 // Past and Present: a journal of historical studies. — 2003. — № 179. — P. 202.

¹¹ Грицак Я. Нарис історії України... — С. 193.

¹² Там само. — С. 194.

¹³ Там само. — С. 195.

¹⁴ Магочій П. Р. Історія України... — С. 507.

¹⁵ Грицак Я. Нарис історії України... — С. 198.

¹⁶ Там само. — С. 197–198.

¹⁷ Маюров В. Г. Социальная рефлексия. // Социальная теория и практика на рубеже столетий. — М., 2000. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://maourov.3d.ru/load/fajly/2000_socialnaja_refleksija/1-1-0-11

¹⁸ P. Ther. The Transnational Paradigm of Historiography and its Potential for Ukrainian History // A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian Historiography / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. — Budapest — New York, 2009. — P. 92–93.

¹⁹ Armstrong J. A. Ukrainian nationalism 1939-45. — New-York, 1955. — P. 8.

²⁰ Там само. — P. 20.

²¹ Маюров В. Г. Социальная рефлексия...

²² Магочій П. Р. Історія України... — С. 510.

²³ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе. У 2 т. — Т. 2. — К., 1994. — С. 77.

²⁴ Грицак Я. Нарис історії України... — С. 197-198.

²⁵ Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. — К., 1999. — С. 319.

²⁶ Там само. — С. 308-309.

²⁷ Armstrong J. A. Ukrainian nationalism 1939-45... — P. 21–22.

²⁸ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки... — С. 78.

²⁹ Там само. — С. 79–80.

³⁰ Книш З. Становлення ОУН. — [Репринт. вид.]. — К., 1994. — С. 80–84.

³¹ Пеленський З. Між двома конечностями: причинок до соціології українського національно-визвольного революційного руху в Західній Україні між обома світовими війнами. // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 507–508.

³² Там само. — С. 502–503.

³³ Книш З. Становлення ОУН... — С. 85–87.

³⁴ Грицак Я. Нарис історії України... — С. 198–199.

³⁵ Пеленський З. Між двома конечностями... — С. 507–508.

³⁶ Armstrong J. A. Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 40–41.

³⁷ Пеленський З. Між двома конечностями... — С. 509.

³⁸ Там само. — С. 517.

³⁹ Там само. — С. 518.

⁴⁰ Грицак Я. Нарис історії України... — С. 199.

⁴¹ Пеленський З. Між двома конечностями... — С. 519.

⁴³ Мірчук П. Нариси історії ОУН. У 2 т. — Т.1: 1920 — 1939. / під ред. С. Ленкавського. — Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. — С. 76–77.

⁴³ Книш З. Архів Сеніка: історико-критична студія. — Торонто, 1992. — С. 155–161.

⁴⁴ Там само. — С. 166.

ВИЗНАЧЕННЯ КОРДОНУ МІЖ УСРР ТА РСФРР (1917–1920)

Радянська Українська Народна Республіка була проголошена у Харкові 25 (12) грудня 1917 р. як частина федеративної Росії. До 28 грудня 1920 р., коли було укладено союзний договір між УСРР та РСФРР з визнанням незалежності обох сторін, радянська Україна (в період, коли існувала радянська влада на території республіки) начебто зберігала свою державність. Мало того, 19 березня 1918 р. II Всеукраїнським з'їздом рад була проголошена її незалежність. Але до 28 грудня 1920 р. не існувало формального правового акту, в якому б РСФРР визнала незалежність УСРР. Про реальне відокремлення України теж говорити не доводиться. Тому в цей час на визначення територіального розмежування між УСРР та РСФРР впливали як економічні потреби єдиної радянської держави, так і відносини між двома державними утвореннями, які виникли на території колишньої імперії Романових.

Статус радянської України у цей час не був сталим. Змінювалося й бачення його найближчих перспектив. Обидва фактори найбільш безпосереднім чином впливали на територіальне розмежування між РСФРР та УСРР. Незважаючи на те, що після утворення СРСР і формального перетворення України на рівноправну з РСФРР республіку північний і східний кордон був дещо скорегований, основна його лінія, яка і сьогодні розмежовує Україну та Росію, була визначена у 1917–1920 рр.

На перший погляд, вказана проблематика є добре дослідженою в історичній науці. Існуючі в пострадянській історіографії дослідження можна розділити на три групи.

До *першої* можна віднести узагальнюючі праці про кордони¹. Як правило, вони охоплюють великий хронологічний проміжок часу, тому питанню формування території УСРР в 1917–1920 рр. уваги приділяється недовістатньо. До того ж у деяких з таких досліджень є суттєві неточності. Так, приміром, працю М.Дністрянського ми називаємо лише тому, що вона була першою з цієї проблематики. Як довідкове видання її використовувати не варто. Окрім неповноти викладеного матеріалу, у праці наявні суттєві фактологічні недоліки. Зокрема, у книзі вказується, що в 1919 р. до складу Росії перейшли 4 повіті «чернігівсько-російського пограниччя»: Суразький, Новозибківський, Білгородський і Грайворонський². Історичною помилкою тут є включення Білгородського та Грайворонського повітів до названого

переліку замість Стародубського і Мглинського, питання про які розв'язувалося завжди в комплексі з Суразьким та Новозибківським — це були чотири північних повіти Чернігівської губернії за дореволюційним адміністративним поділом. Географічною помилкою є віднесення Грайворонського та Білгородського повітів до «чернігівсько-російського» пограниччя, — обидві адміністративні одиниці нетривалий проміжок часу у 1918–1919 рр. належали до Харківської губернії і з нею ж надалі межували.

Більш детально заявлену проблему розглянуто у колективній монографії В.Боєчка, О.Ганжі та Б.Захарчука³. Зокрема, чимало уваги приділено встановленню лінії кордону між УСРР та РСФРР в 1919 р. Але в цій книзі, які і в попередній, не аналізувалася проблема територіального розмежування між радянськими Росією та Україною наприкінці 1917 — початку 1918 рр., залишилися поза увагою і зміни 1920 р. Окрім того, як у самому тексті, так і в документі, наведеному наприкінці книги, є фактичні помилки, про суть яких ми скажемо нижче. У праці Г.Єфіменка та С.Кульчицького⁴ увага зверталася на принципи визначення кордонів наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Однак у цьому дослідженні залишено поза увагою зміни кордонів між УСРР та РСФРР в 1919 і в 1920 рр.

До *другої групи* праць слід віднести ті дослідження, де предметом аналізу стали зміни в адміністративно-територіальному устрої радянської України в перші роки її існування. З огляду на більш тісну хронологічну прив'язку, проблема кордонів з РСФРР там розглянута більш детально. Зокрема, залучивши цікаві матеріали, територіальні зміни в 1919–1920 рр. прослідкувала М.Дмитрієнко⁵. Разом із цим у її статті бракує деталей, недостатньо чітко простежено механізм та логіка ухвалення рішень, трапляються деякі неточності у датуванні. Це майже не впливає на наукову цінність статті, основою темою дослідження якої є адміністративно-територіальний устрій УСРР в 1919–1920 рр., однак проблема кордонів з РСФРР потребує більш прискіпливого вивчення.

Зміна кордонів з РСФРР є невід'ємною частиною дослідження донецького історика В.Шабельнікова у двох ідентичних за змістом статтях, де він аналізує зміни АТП України в 1917–1921 рр.⁶ Враховуючи насиченість тих років різного роду змінами в адмінподілі, очікувати детального опису механізму встановлення кордонів від автора було не варто. Але, навіть як для такої узагальненої праці, у ній є занадто багато недоліків: помилки фактологічного характеру, вказівки на вагомні зміни кордонів між УСРР і РСФРР в 1919 р. без посилання на джерело, суть яких (названих змін) суперечить ратифікованому УСРР 10 березня 1919 р. договору з РСФРР про кордони, «додумування» (чи, точніше, «придумування») змісту документу, описки

(чи помилки) у назві спірного між РСФРР та УСРР повіту тощо. Натомість у праці О.Сагач таких помилок немає, окрім хіба що вживання аббревіатури «РРФСР»⁷. Оскільки ж основною темою її дослідження був АТП радянської України початку 1920 рр., то зміна лінії кордону між УСРР та РСФРР авторкою простежена поверхово.

Заслуговує на увагу монографія одеського історика В.Кузьменка, в одному з підрозділів якої досить детально аналізується питання про кордон між УСРР та РСФРР⁸. На відміну від більшості дослідників, цей автор чимало уваги приділяє баченню територіального питання більшовицьким центром наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Щоправда, про події 1919–1920 рр. він говорить стисло і в основному посилається не на першоджерела, а на праці інших дослідників, у яких, як вже відзначалося, бувають неточності. Але загалом це одна з найбільш точних і виважених праць із даної тематики.

З огляду на те, що найбільш вагомими зміни в територіальному наповненні «українських» губерній сталися на східному напрямку, актуальними є праці, у яких досліджується формування і організаційне зміцнення Донецької губернії у 1920 р. Їх доречно віднести до *третьої групи праць*, в яких розглядається зміна кордону між УСРР та РСФРР. Зокрема, йдеться про праці В.Шабельнікова⁹. В останній із своїх статей автор нарешті не повторив характерне для своїх попередніх праць твердження про приєднання ще в 1919 р. низки регіонів Облaсті Війська Донського до УСРР, обмежившись посиланням на рішення місцевих органів влади про бажаність такого приєднання¹⁰. Втім, деякі характерні недоліки залишилися, та й процес утворення Донецької губернії аналізується передусім з точки зору місцевих органів. На механізм ухвалення рішення центральними органами влади — як українськими, так і російськими — уваги звертається недостатньо.

Питання про історію створення Донецької губернії розглядає в публікації на сайті Донецького обласного архіву Т.Максимчук¹¹. Однак історія територіального розмежування з РСФРР простежена лише за місцевими матеріалами. Аналіз використаних у публікації документів дозволяє припустити, що вона була написана на основі виданої Донецьким архівом у 2001 р. збірки документів і матеріалів з історії Донецької області¹².

Важливі деталі, які характеризують перипетії передачі частини колишньої Облaсті Війська Донського до Донецької губернії можна віднайти у підготовленій Ю.Галкіним збірці документів¹³. Матеріали підібрані з Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) та Таганрозького філіалу Державного архіву Ростовської області (ТФДАРО). Акцент в них зроблено на точці зору керівництва Донської області РСФРР. Така спрямованість

цілком логічна для книги, приуроченої до 70-річчя утворення Ростовської області¹⁴. Однак наведені у ній документи майже не відображають точку зору керівництва УСРР, яка на той час відіграла вагомую роль. Позиція Кремля теж представлена недостатньо.

Названими вище дослідженнями історіографія проблеми кордонів між УСРР та РСФРР в 1917–1920 рр. не обмежується. Чимало матеріалів можна знайти на безмежних просторах Інтернету. Але чогось принципово нового там немає: наявні у вже вказаних дослідженнях недоліки переважно повторюються і в електронних виданнях, а на принципи визначення кордонів увага майже не звертається.

У більшості згаданих публікацій проблема територіального розмежування між УСРР та РСФРР розглядається з позиції місцевих органів влади або, в кращому випадку, більшовицького центру. Погляди українського керівництва частіше за все залишаються осторонь дослідницької уваги. На наш погляд, дослідника історії України має в першу чергу цікавити позиція керівництва УСРР, яка відіграла значну роль у вирішенні територіальних питань і далеко не завжди була тотожною кремлівській. На неї, окрім волі Кремля, впливала ще й українська дійсність, навіть у тому випадку, коли компартійно-радянські керівники України намагалися її (дійсність) кардинально змінити. Таким чином, поле для дослідження ще досить широке.

У цій публікації автор поставив за мету детально простежити механізм зміни кордону та виявити основні чинники, що впливали на перебіг територіального розмежування. В першу чергу нас цікавив погляд на цю проблему української сторони. Однак при цьому враховувалося, що, попри важливість позиції керівництва України, остаточні рішення з усіх питань, в тому числі і територіального, приймалися в Кремлі. Вказані чинники зумовили дослідницькі пріоритети.

В першу чергу розглядаються постанови компартійно-радянського керівництва. Не менш важливими є офіційні рішення, ухвалені керівниками УСРР, але вони обов'язково перевіряються на тотожність або узгодження з кремлівськими. Поза пильною увагою дослідника залишилися рішення місцевих органів влади, які аналізуються лише в найбільш загальних рисах. Такі методичні підходи визначили і характер використання джерел. Стрижнем джерельної бази стали опубліковані в офіційних виданнях постанови. Другим за важливістю джерелом є ухвали центральних (російських і українських) владних органів, тексти яких вдалося знайти лише в архівах. Різного роду листування, доповідні записки та деякі постанови місцевих органів влади доповнили картину і допомогли зрозуміти атмосферу, в якій ухвалювалися рішення.

Принципи визначення та бачення території радянської України в 1917–1918 рр.

Перший період існування радянської влади в Україні був вкрай коротким. Навіть декларативне існування радянської УНР продовжувалося менше чотирьох місяців — від її проголошення 25 (12) грудня 1917 р. до 18 квітня 1918 р., коли ЦВК рад України провів свою останню сесію, на якій було ухвалено рішення про саморозпуск, а Народний секретаріат реорганізовано в Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів. Про фактичний контроль над Україною годі й говорити: керівництво радянської УНР навіть в період найбільшого поширення радянської влади (друга половина лютого за новим стилем) часом не мало жодного впливу на, здавалося б, підпорядковані йому ради. Україна, як, утім, і Росія, перебувала в стані управлінського хаосу. Підконтрольна радянській владі територія України постійно змінювалася. Тому можливостей розмежувати Україну та Росію не існувало. Якщо до цього додати, що лише 19 березня 1918 р. радянська Україна проголосила свою незалежність, то стає зрозуміло, що проблема кордонів мала суто теоретичне та світоглядне значення, оскільки на практиці, приміром у формі договору, вона в той час реалізуватися не могла.

Незважаючи на відсутність конкретних рішень щодо територіального розмежування, цей період став відправною точкою для вирішення проблеми кордонів. Саме тоді були осмислені та прийняті на озброєння ті принципи, за якими територіальний розподіл відбувався в недалекому майбутньому; бачення, яке сформувалося у цей період, так чи інакше реалізовувалося на практиці в наступні роки. Для того, щоб зрозуміти, як формувалися основні засади територіального розмежування, чому саме такою, а не іншою стала територія УСРР, варто звернути увагу на деякі аспекти більшовицької політики в національному питанні до жовтневого перевороту.

Після повалення самодержавства в Росії перед більшовиками постало завдання поширити свій вплив на теренах колишньої Російської імперії. Цій меті слугувала пропаганда гасла про право націй на самовизначення. На відміну від партій, що входили до складу Тимчасового уряду, більшовики мали більш широке поле для маневру. Їх керівники демонстрували толерантне ставлення до українського національно-визвольного руху і часом навіть випереджали його представників у виголошенні національних гасел. Це призводило до того, що, приміром, у червні 1917 р. в есерівській газеті «Дело народа» та меншовицькій «Рабочей газете», Центральна Рада, у відповідь на проголошення автономії України, була звинувачена у «ленінстві в національному питанні»¹⁵.

Ситуація докорінно змінилася із захопленням влади більшовиками. Центральна Рада вмить перетворилася із союзника у боротьбі з Тимчасовим урядом на ворога. Щоб її перемогти, ленінському Раднаркому потрібно було демонструвати відсутність незгод в національному питанні, де однією з найбільш актуальних проблем було формування меж України. До Жовтневого перевороту більшовицька верхівка не означила чітко свого бачення територіального наповнення України. По суті, однак, її позиція була близькою до Тимчасового уряду. Тому Україну вона бачила в межах п'яти губерній — Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської (без чотирьох північних повітів). Приблизно цю територію й охоплювала утворена в липні 1917 р. обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю. В серпні частка більшовиків цього краю становила 22,1% від загальноукраїнської¹⁶. Об'єднання більшовиків Донецько-Криворізького басейну включало в себе Харківщину, Катеринославщину та Донбас. Члени більшовицьких організацій цього краю у серпні 1917 р. становили 67% від загальної кількості більшовиків в Україні¹⁷. Ще майже 11% членів РСДРП(б), переважно з Одеси, Миколаєва та прилеглих до цих міст територій, не входили до названих крайових об'єднань.

Утворення на території України двох крайових об'єднань свідчило про те, що до листопада 1917 р. більшовицьке керівництво не розглядало Україну як єдине ціле. Необхідність боротьби з Центральною Радою змусила ленінський Раднарком визначити своє ставлення до територіальної проблеми і, по суті, визнати кордони України у проголошених III Універсалом межах. Свідченням цьому є рекомендації щодо подальших дій, надані 30 (17) листопада 1917 р. наркомом у справах національностей Й. Сталіним у телеграфних переговорах з представником ЦК УСДРП Миколою Поршем та членом Київського обласного комітету РСДРП(б) Сергієм Бакинським. Сталін наголосив на необхідності скликання Всеукраїнського з'їзду рад робітничих і селянських депутатів з утворенням на ньому Центрального виконавчого комітету рад України. При цьому, за його порадою, «взятися до скликання з'їзду повинні ви — *кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін.*, звичайно з Центральною Українською радою»¹⁸ (*курсив авт.*). Хоча у словах Сталіна й пролунали нотки сумніву щодо законності такого визначення кордонів України («Центральна Рада цілком довільно і зверху анексує нові губернії»¹⁹, — говорив він), однак надалі «Україна» для більшовицького центру, як правило, складалася із дев'яти губерній колишньої Російської імперії. З опорою на збільшовизовані регіони України було легше захопити всю її територію.

Після того, як більшовикам не вдалося опанувати скликаний у Києві I Всеукраїнський з'їзд рад, його пробільшовицькі делегати переїхали до Харкова і приєдналися до з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну. Об'єднаний з'їзд відбувся 24–25 (11–12) грудня 1917 р. і був проголошений «справжнім» I Всеукраїнським з'їздом рад. Те, що у його роботі взяли участь представники лише 82 рад з існуючих близько 240, причому більшість із них (46) — із Донецько-Криворізького басейну²⁰, не бентежило нову владу — вона вважала себе законною. На з'їзді було проголошено про створення радянської УНР. У резолюції з'їзду зазначалося: «Влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; на місцях — повітовим, міським, губернським та обласним Радам, а в центрі — Всеукраїнському з'їздові Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітетові і тим органам, які він створить» (ЦВК)²¹. Стосовно взаємин України з Росією підкреслювалося: «I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер»²². Для безпосереднього керівництва радянською УНР було створено уряд — Народний секретаріат.

Саме поняття «територія України» стало невід'ємним від словосполучення «кордони України за III універсалом». У ньому ж говорилося наступне: «До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшості Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів»²³. Таким чином, Центральна Рада підтвердила задекларовану ще раніше прихильність етнічному принципу визначення кордонів. Такий підхід не дозволив УЦР включити до складу УНР частину Таврійської губернії — півострів Крим, де українці становили меншість населення. В III Універсалі не згадувалася також і Кубанська область, де на той час утворився окремий крайовий уряд.

Згоді на таке визначення кордонів України з боку більшовицького центру насправді не суперечить його доброзичливе ставлення до створення радянських республік в різних регіонах України, насамперед Донецько-Криворізької та Одеської. Петроградський Раднарком не міг відштовхувати від себе будь-які лояльні сили, тим більше в умовах, коли власна легітимність

була під великим питанням. До того ж значна кількість обласних та губернських рад була на той час реально невідконтрольна нікому: давалося взяти гасло «Вся влада Радам!», яке на місцях трансформувалося у формулу «Вся влада — місцевим Радам!».

Одеський історик В.Кузьменко, відзначаючи лояльне ставлення Петроградського (чи загальноросійського) Раднаркому до різних радянських утворень на території України, не бере до уваги управлінський хаос та тогочасну самостійність місцевих рад. Він робить такий висновок: «Після перемоги над Центральною Радою більшовицьке керівництво не мало плану створення національного державного утворення на українських землях, а саму Україну воно знову стало розглядати у межах, визначених Інструкцією Тимчасового уряду. Ставлення більшовиків до визначення кордонів України змінилося лише після укладення Українською Народною Республікою мирного договору з державами Четверного союзу».²⁴

На наш погляд, у даному висновку дещо переплутано: в плани більшовицького керівництва взагалі не входило створення національного державного утворення на українських землях. Завданням радянської УНР, як далі й УСРР, саме й було побороення національної державності, щоб згодом знешкодити їй навіть на рівні ідеї. Що ж до зміни підходів щодо територіального наповнення України, то автор сам собі суперечить. Між перемогою над Центральною Радою, символом якої стало захоплення більшовицькими військами Києва, і укладенням УНР мирного договору з країнами Четверного союзу часового проміжку не існувало, то ж для подвійної зміни поглядів на територіальне наповнення України (спочатку з дев'яти губерній до п'яти, а потім — знову до дев'яти) часу не було. При цьому історик не наводить жодного аргументу у вигляді документу чи усної вказівки, де б більшовицьке керівництво прямо висловило ідею про обмеження території України п'ятьма губерніями, що могло б знівелювати вказані нами заперечення.

Натомість відомо інше. Підтримуваний Раднаркомом Народний секретаріат від самого початку існування претендував на ті ж території, що й Центральна Рада. Власне кажучи, опанування всієї України було основною метою створення радянської УНР. На цих позиціях стояли навіть ті київські більшовики, які вважали національну проблему «контрреволюційною»: для них саме Центральна Рада була головним супротивником. Харківські більшовики на чолі з Артемом (Федором Сергєєвим) скептично ставилися до ідеї створення Всеукраїнського радянського центру та виступали за існування відокремленої від України Донецько-Криворізької області. Причому сам Артем намагався обґрунтувати це виробничими причинами

(економічна незалежність Донбасу від України), а для представника Катеринославщини Якова Епштейна (Яковлева) висновок про необхідність виокремлення промислового Донкривбасу впливав із визначення українського селянства як куркульського за своєю природою²⁵. Плутанина, за спогадами тодішнього народного секретаря фінансів радянської УНР Володимира Аусема, посилювалася відсутністю визначених директив з боку більшовицького центру, який одночасно дав санкції і на створення радянської України в межах III Універсалу, і на організацію Донецько-Криворізької республіки²⁶. Критикуючи наміри харківських більшовиків «виокремитися негайно в свою самостійну область», Євгенія Бош та В.Аусем називали їх політику «політикою страуса», оскільки марно було сподіватися на те, що «присвоєння вугільно-промислового району якої б то не було назви врятує його від зазіхань Центральної Ради»²⁷.

Позиція киян врешті перемогла. Невизначеність більшовицького центру у питанні Донбасу було знято в березні 1918 р., тобто після укладення Брестського мирного договору. Важливу роль у підтримці територіальної єдності радянської України відіграли перемовини Росії з Німеччиною та зафіксована в мирному договорі з Німеччиною позиція Української Центральної Ради. На засіданні ЦК РКП(б) від 15 березня 1918 р. в присутності В.Затонського та В.Шахрая було вирішено, що на II Всеукраїнський з'їзд рад мають «поїхати товариші з усієї України, в тому числі й з Донецького басейну. На з'їзді необхідно утворити один уряд для всієї України. Всі партійні працівники зобов'язуються працювати спільно над створенням єдиного фронту оборони. Донецький басейн розглядається як частина України»²⁸.

Це дало результати. Донбас надіслав своїх представників на II Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся 17–19 березня 1918 р. в Катеринославі, що, зрештою, і зумовило перевагу більшовиків на ньому. В резолюції з'їзду відзначалося: «Прагнучи об'єднати для боротьби з контрреволюційною Центральною радою всіх трудящих на території України, заволодіти якою намагається Центральна Рада, тобто Україною в межах 3 і 4 універсалів, трудящі маси України розглядають Українську Радянську* Республіку як республіку федеративну, що об'єднує всі радянські об'єднання — вільні міста і республіки як автономні частини Української Федеративної Радянської Республіки»²⁹. Про такий же підхід до територіального питання писав у листі до Раднаркому 6 квітня 1918 р. і М.Скрипник: «Народний

* У той час в україномовних варіантах постанов вживався термін «совітську» (республіку). В даному випадку цитата подається за перекладом, який зроблений пізніше, тому у ній вжито термін «радянську».

секретаріат завжди намагався об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящих усіх місцевостей, на які претендує ця Центральна Рада»³⁰. Таким чином, Україна була оголошена федеративною республікою. Це була федеративність вже незалежної держави, яку проголосив цей же з'їзд.

Наприкінці 1917 — на початку 1918 р. поняття «всіх територій, на які претендує Центральна Рада» не було сталим. Окрім названих восьми основних губерній та материкової частини Таврійської губернії, Народний секретаріат претендував і на інші території. Про бачення українськими радянськими урядовцями названої проблеми свідчить ряд фактів. Так, у телеграмі Народного секретаріату за підписом народного секретаря у продовольчих справах Емануїла Лугановського, надісланій у повітові центри 6 лютого (24 січня) 1918 р., наголошувалося: «Отримав від Голови РНК Леніна, що очолює Російську Федерацію, повідомлення, що в арміях Південно-Західного фронту голодують. Ленін просить застосувати іменем революції все, що необхідно зробити для порятунку армії»³¹. Якщо звернути увагу на форму звернення, то виглядає так, що народний секретар радянської УНР звертається до підпорядкованих йому повітових центрів із вимогою прискорити відправлення продовольства. У телеграмі, окрім міст, що входили у міжвоєнний період (у тому числі і до 1925 р.) до складу радянської України, вказані також Сімферополь, Євпаторія, Керч, Перекоп, Феодосія, Ялта (тобто весь Крим) і Курськ³². Лише на засіданні ЦК РКП(б) від 15 березня Кримську республіку було вирішено проголосити незалежною³³.

Іншим документом, з якого можна зробити висновок про бачення українськими радянськими урядовцями територіального наповнення радянської УНР, є «Інструкція в справі виборів на II з'їзд рад», що була опублікована в газеті «Звезда» 12 березня 1918 р. і надіслана усім губернським радам, території яких Народний секретаріат вважав належними Україні. Окрім тих губернських центрів, що згодом увійшли до складу радянської України, інструкція передана також Кишинівській, Курській, Ростовській та Воронежській «губерським радам робітничих, солдатських і селянських депутатів, в усі міста цих губернь, редакціям усіх газет»³⁴. Знаючи, що у цих губерніях на територіях, прилеглих до України, значну частку становили українці, можна зробити висновок, що Народний секретаріат орієнтувався у своєму баченні кордонів України саме на етнічний склад населення. Цьому можна знайти підтвердження і в інших документах. Однак радянська УНР проіснувала недовго, то ж до втілення таких намірів в життя справа не дійшла.

Більшовицький центр теж визнав етнічний критерій основним при визначенні території України. Це визнання було певною мірою вимушеним, однак не військова загроза з боку Німеччини була його першоосновою.

Принципова відмова від етнічного критерію могла б знищити всі переваги доктрини більшовиків в національному питанні, завдяки яким в неросійських районах колишньої Російської імперії, і насамперед — в Україні, вони виглядали найбільш привабливо з поміж інших загальноросійських партій. Але визначення кордонів за цим критерієм вимагало змін в губернському та повітовому поділі, причому територія РСФРР в такому випадку зменшилася б. Тому Кремль, знову-таки з подачі Центральної Ради, ще навесні 1918 р. намагався обмежити етнічний критерій губернським поділом (тобто територію України — «українськими губерніями»). Приміром, у постанові РНК РСФРР від 17 квітня, в якій йшлося про роззброєння військ, які переходять на територію Росії з України, зазначалося: «Губернії: Курська, Орловська, Тульська, Воронежська, Область війська Донського та Крим навіть за односторонньою заявою Київської ради, яка була відтворена та засвідчена в радіо германського уряду від 29 березня, входять до складу Російської Федеративної Радянської Республіки. З огляду на це, на їх територію не повинні розповсюджуватися військові дії, які ведуться на Україні»³⁵. В наступні декілька місяців у суперечці з підтримуваною Німеччиною Українською Державою Кремль не був занадто категоричним. Однак, коли постало питання про кордони з радянською Україною, поширення етнічного критерію на окремі повіти чи волості не було допущено.

Розмежування з РСФРР в 1919 р.

13 листопада 1918 р., після того, як в Німеччині відбулася революція і вона визнала поразку у Першій світовій війні, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК) видав постанову про анулювання Брест-Литовського договору. У ній, зокрема, наголошувалося, що «зобов'язання, які стосуються сплати контрибуції або територіальних поступок, оголошуються недійсними»³⁶. Разом з цим зазначалося: «За основу справжнього миру між народами можуть слугувати лише ті принципи, котрі відповідають братерським відносинам між трудящими усіх країн та націй і які були проголошені Жовтневою революцією і відстоювалися російською делегацією в Бресті. Всі окуповані області Росії будуть очищені. Право на самовизначення повною мірою буде визнано за трудящими націй усіх народів»³⁷. Зазначимо, що у цій постанові знову акцентувалася увага на гаслі про право націй на самовизначення, ідея застосування якого щодо України на той час не була популярною серед більшовиків.

Початок повстання під проводом Директорії засвідчив, що Українська Держава, незважаючи на її пропоміщицький характер, не вичерпала національної складової революції, як це здавалося спочатку. Більшовицьке

керівництво знову вирішило використати національний чинник із користю для себе. Кремль погодився на те, щоб боротьбу за панування над Україною формально очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ), який було створено у Суджі 28 листопада 1918 р. Головою уряду став Г.Пятаков. 30 листопада на засіданні уряду було створено військовий відділ на чолі з Артемом і того ж дня видано декрет про створення Революційної військової Ради Української Радянської армії, до складу якої увійшли Артем, В.Затонський та В.Антонов-Овсієнко. Цьому органу, який замінив Реввійськграду військ Курського напрямку, мали підпорядковуватися «усі збройні сили, які діють на території України»³⁸. Таким чином, Кремль повертався до апробованого досвіду створення радянських урядів в національній оболонці. Про причини такого «прихильного» ставлення до національної форми свідчить телеграма В.Леніна головному Червоної армії І.Вацетісу, надіслана 29 листопада 1918 р.:

«З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»³⁹.

На підтвердження прихильності до права націй на самовизначення РНК РСФРР визнав незалежність радянських Естонії⁴⁰ (7 грудня 1918 р.), Латвії та Литви (22 грудня)⁴¹. Ці декрети були затверджені постановою ВЦВК РСФРР від 24 грудня 1918⁴². Таке ж рішення стосовно радянської Білорусі було ухвалене Президією ВЦВК РСФРР 5 лютого 1919 р.⁴³ Бачимо, що в цьому переліку немає України. Незважаючи на те, що до УСРР в усіх інших формальностях ставлення було таке ж, як і до названих республік, урочистого акту з визнанням її незалежності в 1918 та в 1919 рр. так і не було ухвалено.

Декларативна підтримка діяльності Народного секретаріату, яку Кремль демонстрував на початку квітня 1918 р., не може вважатися легітимним визнанням незалежності радянської України. Слід відзначити, що керівники радянської України після створення Тимчасового Робітничо-Селянського уряду дотримувалися схожих поглядів. Так, 11 грудня на порядок денний засідання уряду було винесено питання про кордони. Їх справді доречніше було б визначити до встановлення радянської влади в Україні. Однак уряд у складі Г.Пятакова, Е.Квірінга, В.Затонського, Артема, В.Аверіна та В.Антонова-Овсієнка ухвалив зняти питання з порядку денного «до визнання

Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України Радою Народних Комісарів РСФРР»⁴⁴. Про те, що такої формальності український уряд справді потребував, але не отримав, свідчить мотиваційна частина телеграми до В.Леніна від 21 січня 1919 р. з приводу невизнання розпоряджень наркомун шляхів сполучення РСФРР О.Невського. Починалася вона такими словами: «З огляду на те, що Українська Соціалістична Радянська Республіка ще не визнана Росією...»⁴⁵.

З приїздом Х.Раковського, незважаючи на те, що визнання з боку РСФРР українська сторона так і не дочекалася, це питання на засіданнях уряду вже не ставилося. Це було логічним наслідком тогочасної позиції Х.Раковського, який у власноруч написаному ним проекті одного з рішень уряду відзначав: «*Временное рабоче-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно*»⁴⁶ (мова і орфографія збережена — авт.). Але така позиція не знімала проблеми кордонів.

Після зайняття більшовиками Харкова на початку 1919 р. питання про територіальне розмежування радянської України з РСФРР постало і перед Кремлем. 12 січня в московських «Известиях» було опубліковано досить обтічну постанову ВЦВК про адміністративне управління областей прифронтової смуги України. У ній відзначалося:

«Надалі до встановлення точних кордонів України з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою з метою безперервності адміністративного апарату та усунення двовладдя у повітах прифронтової смуги України, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет постановив стосовно адміністративного управління вказаних областей керуватися такими міркуваннями:

1) *Якщо губернське місто знаходиться на території Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки та має, відповідно, своє губернське адміністративне управління, то повіти, що звільняються, переходять останньому.*

2) *Якщо ж губернське місто лежить на українській території: а) до його звільнення адміністративне управління залишається у тому вигляді, в якому воно знаходилося до опублікування цієї постанови; б) після звільнення його усі усталення в ньому губернського адміністративного апарату усі повіти негайно підпорядковуються цьому знову утвореному губернському центру»*⁴⁷.

Ця постанова недарма наведена без купюр. На її основі В.Кузьменко зробив такий висновок: «Зважаючи на те, що демаркаційна лінія проходила дещо північніше колишніх кордонів українських губерній, то у постанові

йдеться про «повернення» Радянській Росії значних територій»⁴⁸. «Колишніх» в даному разі є ключовим словом для В.Кузьменка, але воно відсутнє у постанові ВЦВК. Немає у цитованому документі й слова «дореволюційних» (губерень). Відповідно, за логікою тексту, чинним можна було визнати існуючий на той час адмінподіл. А він дещо змінився за часів Української Держави. Про його зміни у 1918 р. О.Бойко у зазначає: «Найбільш складною в цей час була проблема східних кордонів. Порівняно з добою Центральної Ради на сході українська влада за гетьманату розповсюдилася на ряд нових територій: Путивльський, Суджанський, Грайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронежської губернії. На цих землях була створена українська адміністрація. Згідно постанови Ради Міністрів від 14 серпня 1918 р. Путивльський та Рильський повіти увійшли до Чернігівської, решта — до Харківської губерній»⁴⁹.

Власне кажучи, саме формальна належність вказаних повітів до України дала підставу створеному 18 листопада 1918 р. у Суджі Тимчасовому Робітничо-Селянському уряду вважатися українським. Факт розгляду на засіданні уряду від 27 грудня 1918 р. становища в Білгороді та Глухові, як і ухвалене того ж дня рішення про його (уряду) переїзд із Суджі в Білгород,⁵⁰ підтверджує тезу про те, що керівництво радянської України вважало ці регіони українськими. Належність вказаних повітів до України формально не заперечувалася вже згаданою постановою ВЦВК від 12 січня.

На користь нашої тези говорить і рішення особливої комісії при комісаріаті фінансів від 3 березня 1919 р. Слухалося клопотання виконкому Валуйського повітового з'їзду рад, у якому йшлося про потребу надати фінансування за листопад 1918 р. тим освітянам повіту, які перебували на державному утриманні. Мотиваційна частина згоди на таке фінансування з боку УСРР виглядала так: «З огляду на те, що Валуйський повіт постановою гетьманського уряду був віднесений до території України і нова постанова з цього приводу Радянського Українського уряду, за якою Валуйський повіт визнаний таким, що відійшов Російській Радянській Республіці /Воронезька губ/ була ухвалена лише 10 лютого...»⁵¹.

Наведена цитата підтверджує, що в очах українського уряду до початку лютого 1919 р. чинним був гетьманський адмінподіл. Однак цього не можна було сказати про погляди керівництва РСФРР, яке після опанування більшовиками Харкова не поспішало віддати Україні вказані повіти. Саме це, на нашу думку, і спричинило ухвалення 13 січня (опублікована 16 січня) спеціальної постанови Тимчасового Робітничо-Селянського уряду, в якій наголошувалося: «З огляду на природне тяжіння Білгородського повіту до

Харківської губернії, Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України постановив: за клопотанням Білгородського ревкому включити Білгородський повіт до складу Харківської губернії»⁵².

Це рішення українського уряду викликало негативну реакцію керівництва Курської губернії, до складу якої Білгородський повіт входив до революції. Тому вже 27 січня питання про кордони з Росією знову розглядалося на засіданні українського уряду. Приводом для нього, окрім питання Білгородського повіту, стали спроби Орловського військового комісара підпорядкувати собі у військовому відношенні Чернігівську губернію та питання про Грайворонський повіт. Було ухвалено рішення: «Внаслідок заплутаності питання подати запит через т. Чичеріна до Раднаркому РСФРР про включення Білгородського та Грайворонського повітів до складу Харківської губернії і передачу всіх повітів Чернігівської губернії (до складу України— авт.) як тимчасовий кордон»⁵³.

До отримання чіткої директиви з Кремля керівництво УСРР вважало названі повіти частиною УСРР, а представники Курщини — своїми. Щоправда, М. Дмитрієнко наголошує на іншому: «За хронологією документів, що походять з Курських губорганів, та відповідного листування їх з Харковом, можна твердити, що в січні 1919 р. владні структури обох губерній дійшли згоди про належність до України Путивльського та Гайворонського (так в тексті, насправді Грайворонського — авт.) повітів»⁵⁴. На жаль, наприкінці речення, яке є останнім в абзаці, дослідниця не надає посилань, за якими можна було б перевірити істинність цього твердження. На цю тезу М. Дмитрієнко як доконаний факт посилаються інші дослідники⁵⁵, або навіть в дещо скороченому вигляді переписують її без посилання⁵⁶, причому у другому випадку — із залишеною помилкою у назві повіту.

Натомість офіційне листування, яке вдалося проаналізувати автору цього дослідження, свідчить про інше. Про згоду між сторонами говорити не доводилося, тривало жорстке протистояння з територіального питання, яке й спричинило перенесення питання на міждержавний рівень. Так, 22 січня 1919 р. курський губернський чрезвычайком (термін похідний від російського ЧК — «Чрезвычайная Комиссия» — авт) спрямував до українського уряду телеграму такого змісту: «Згідно постанови ЦВК Рад повіти, що звільняються, підпорядковуються своєму губернському центру. Відповідно повіти Курської губернії, які звільнюються, підпорядковуються Курську, а не Харкову. Прошу Вас негайно зробити розпорядження Білгородській, Путивльській, Грайворонській та іншим повітовим ЧК Курської губернії, які до цього часу підпорядковувалися українському уряду, про те, що вони підпорядковуються Курську, а не Харкову. Про здійснені Вами заходи прошу повідомити Курський Чрезвычайком»⁵⁷.

Це звернення, судячи із вхідних даних, було отримано в Харкові 29 січня і результату не мало. 29 січня та 2 лютого 1919 р. у надісланих на місця телеграмах за підписом керуючих справами українського уряду Кудріна та Грановського (заміна на посаді відбулася 30 січня) вказувалося на те, що Грайворонський повіт перебуває у складі України⁵⁸. 28 січня завідуючий відділом внутрішніх справ Василь Аверін у відповідь на запит поштового відомства зазначав: «Грайворон, Білгород и Ворожба належать Харківській губернії»⁵⁹. 31 січня телеграма подібного змісту була направлена Білгородським повітовим ревкомом до Курська. У ній відзначалося: «Внаслідок телеграми сповіщаю, що Білгородський повіт, відповідно до постанови Робітничо-Селянського уряду України, входить до Харківської губернії. Дивуюся вашій непоінформованості»⁶⁰.

Український уряд бажав залишити (а не забрати в РСФРР) ці два повіти у своєму складі. В Харкові вважали, що питання кордонів між радянськими республіками має бути вирішеним на конференції усіх існуючих на той час радянських республік (Росії, Естонії, Литви, Латвії, Білорусії, України), принципова згода на проведення, ймовірно, була досягнута. Такий висновок впливає із рішень українського уряду. На його засіданні від 31 січня інтереси України на такій конференції було доручено захищати Г.Пятакову та Я.Дробнісу⁶¹, які в той час перебували у Москві. У Москву в готель «Метрополь» через Г.Чичеріна їм було передано телеграму наступного змісту: «Постановою Тимчасового уряду від 31 січня ви делеговані на конференцію радянських республік, котра повинна зібратися в найближчі дні у Москві для визначення кордонів між радянськими республіками»⁶². До ухвалення відповідних рішень на конференції українська сторона збиралася залишити спірні повіти за собою. Про це, зокрема, свідчить телеграма керуючого справами Грановського до Грайворона: «До вирішення питання про Грайворонський повіт на з'їзді окраїнних республік у найближчий час Ваш повіт підпорядковується Харківському губвиконкому»⁶³.

Невдовзі керівництво України отримало пряму вказівку Кремля про необхідність відмовитися від названих повітів. Про це свідчить рішення президії ЦК КП(б)У від 8 лютого, в якому у відповідь на запит Білгородського ревкому зазначалося: «З огляду на отримане розпорядження уряду про перехід Білгородського повіту до РСФРР, а також необхідності безпосереднього підпорядкування Білгородського комітету ЦК РКП... не входить в обговорення доповіді по суті»⁶⁴. 7 лютого 1919 р. була ухвалена, а 11 лютого — опублікована постанова РНК УСРР «Про адміністративне управління на території прифронтової смуги України». Хоча вона лише дублювала вже цитоване нами рішення ВЦВК від 12 січня, але відтепер і для

українського керівництва термін «губернський поділ» став ідентичним поняттю «дореволюційний губернський поділ»⁶⁵. Про це, зокрема, свідчить телеграфне повідомлення Грановського до Москви, Курська, Білгорода та Грайворона: «На засіданні 7-го лютого Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд постановив: вважати Білгородський і Грайворонський повіти такими, що входять до складу Курської губернії»⁶⁶. Після цього керівництво радянської України вже не називало українськими ті повіти, які до революції не належали до дев'яти «українських» губерній.

Формально, однак, питання ще не було вирішено остаточно. 14 лютого український уряд делегував Мальцева та Іванова до Москви для офіційного розгляду питання в українсько-російській комісії. Саме до такого рівня була знижена запланована спочатку чи то конференція чи то з'їзд представників усіх радянських республік. Перед Івановим та Мальцевим було поставлене завдання відстоювати передачу Грайворонського та Білгородського повітів до складу України⁶⁷. Але майже одночасно із цим голова уряду УСРР у телеграмі Г.Чичеріну від 16 лютого зазначав: «Український робітничо-селянський уряд відмовляється від якої б то не було юрисдикції над цими повітами»⁶⁸. І хоча наступного дня уряд УСРР підтвердив делегування представників України до Москви, реально після цього не було жодного шансу для вирішення територіального питання на користь України.

Засідання комісії під офіційною назвою «Міжвідомча нарада з питання про виділення Гомельської губернії та встановлення кордонів з Україною» відбулося 25 лютого 1919 р. при економічно-правовому відділі Народного комісаріату з іноземних справ. Його протокол в 1994 р. опублікували В.Боєчко, О.Ганжа та Б.Захарчук⁶⁹. З цієї публікації можна зробити висновок, що головною дійовою особою наради, яка і зумовила ігнорування українських пропозицій, був («була»), як це вказано на початку документу при переліку її учасників, «Уполномоченный Совнаркома по делам Белоруссии и Литвы С.Гопнер»⁷⁰. В тексті наведеного в монографії документу неодноразово вживається займенник «вона», коли йдеться про Уповноваженого Раднаркому у справах Білорусії та Литви⁷¹. Тобто, за логікою публікації, недвозначно вказується на те, що цим Уповноваженим була Серафіма Гопнер.

Звернення до вказаної авторами монографії архівної справи виявило, що у протоколі наради ініціалів біля прізвища «Гопнер» немає, а займенник «вона» в тексті документу взагалі відсутній. Отож, їх вживання стало наслідком довільного скорочення тексту та дописування ініціалу відповідно до уявлень авторів. Натомість, у 6 томі видання «В. И. Ленин. Биографическая хроника» вказується, що 2 січня 1919 р. В.Ленін підписав мандат

Давиду Гопнеру про відрядження його у Білорусію «для зв'язку і взаємної інформації між урядом РСФРР та Радянським урядом Білорусі», а вже 4 січня о 12 годині дня читав «телеграму уповноваженого РСФРР в Білорусії Д.Ю.Гопнера з Двінська»⁷². У лютому 1919 р. відбувався процес об'єднання радянських Білорусії та Литви, після завершення якого Д.Гопнер став Уповноваженим Раднаркомом зі справ Білорусії та Литви. Що ж до С.Гопнер, то вона працювала в Україні. Зокрема, у протоколі засідання РНК УСРР від 27 січня 1919 р. є запис про призначення «С.И.Гопнер» на посаду члена колегії Наркомату освіти.⁷³ Надалі вона час від часу була присутньою на засіданнях уряду в якості члена колегії. 6 березня 1919 р., вже після того як Д.Гопнер посів посаду представника Наркомату закордонних справ РСФРР при уряді УСРР, на засіданні були присутні обоє Гопнери⁷⁴, причому прізвище представника РСФРР було запроTOCOLьовано з ініціалами.

Співставлення опублікованого документу із архівним виявило й інші помилки. У назві документа переплутано підпорядкованість економічно-правового відділу, під головуванням керівників якого відбулася нарада (у книзі — Наркомату внутрішніх справ, насправді — закордонних). Кількість учасників наради замість 10 вказана 4, причому серед «скорочених» виявилися голова та секретар наради. Згідно монографії представники України склали половину учасників цієї наради (два з чотирьох), тоді як в архівній копії протоколу наради, на яку і посилаються автори книги, вказані інші дані — п'ята частина (два з десятих). Не відображено одногосне голосування за всіма питаннями порядку денного, здогадатися про існування якого (голосування) взагалі неможливо внаслідок не позначеного в публікації скорочення тексту протоколу наради. Таким чином, у якості джерела оприлюднений текст втрачає значення, оскільки він не ідентичний оригіналу чи копії, хоча суть основних рішень стосовно України в ньому вказана правильно.

Стосовно повітів, які нас цікавлять, у протоколі зафіксовано такий перебіг обміну думками та ухвалення рішень. Представник України Іванов наголосив на тому, що Білгородський та Грайворонський повіти тяжіють до України економічно та культурно. Не заперечуючи цю аргументацію, представник Росії Давид Гопнер підкреслив, що доцільніше підходити «з економічної і тактичної точки зору: в економічному відношенні Білгородський повіт, як багатий хлібний центр, має велике значення лише для Великої Росії, залишаючись незначним для України. В тактичному відношенні, у випадку військових невдач України, Велика Росія, раз відмовившись від претензій на Білгородський повіт, тим самим втрачить можливість висунування претензій у майбутньому»⁷⁵. Остаточні аргументи на користь

українського підпорядкування цих повітів були знешкоджені головою наради посиланням на названу нами телеграму Х. Раковського від 16 лютого⁷⁶.

Одноголосним рішенням учасників наради кордони між Україною та Росією, за винятком північної частини Чернігівської губернії, були затверджені довоєнні, міжгубернські, а Перекопський перешийок мав стати кордоном між Україною та Кримом⁷⁷. Щоправда в протоколі було оговорено, що з українського боку договір буде вважатися дійсним лише після підписання Х.Раковським. Втім, враховуючи тогочасне бачення завдань українського уряду самим Х.Раковським, не доводилося сумніватися в тому, що такий підпис буде поставлений. Вже 10 березня 1919 р. рішення наради під назвою «Договір про кордони з Російською СФРР» було затверджено українським урядом. При цьому був присутнім Д.Гопнер⁷⁸.

Раніше, а саме 5 лютого 1919 р., було опубліковано ухвалене 31 січня рішення РНК УСРР «Про Донецьку губернію», за яким вона створювалася у складі двох повітів Катеринославської губернії — Бахмутського та Слов'яносербського⁷⁹. Цікаво, що проти такого рішення виступив уродженець Донбасу М.Скрипник, і це зафіксовано у протоколі засідання уряду⁸⁰, що, зазвичай, робилося лише у випадку наполягання того, хто мав відмінну від інших думку. У проекті рішення було зазначено: «Влада Тимчасового Робітничо-Селянського уряду не розповсюджується на Донську область»⁸¹. Однак у кінцевому варіанті це зауваження не фігурувало, бо це й так здавалося зрозумілим.

В наступному році саме зміни в складі Донецької губернії спричинять зміну кордону між УСРР та РСФРР. Однак в 1919 р. ні в резолюції згаданого засідання міжвідомчої наради при економічно-правовому відділі Наркомату закордонних справ РСФРР, ні в інших рішеннях нам не вдалося знайти підтвердження голослівного (без посилання на джерело) твердження В.Шабельнікова про те, що вже в 1919 р. «до складу Донецької губернії ввійшли також деякі частини Шахтинського Таганрозького округів, які входили до складу Війська Донського РСФРР. Це 18 повітів (! — це свідчить про нерозуміння того, яким був розмір повіту — авт.) з містом Таганрог і селищем Шахти і т. ін.»⁸². Знаючи тогочасну ситуацію на Дону, про таке рішення важко говорити навіть гіпотетично. До того ж воно цілковито суперечило основному принципу, закладеному в уже згаданому нами «Договорі про кордони з Російською СФРР», а саме про те, що кордони між УСРР та РСФРР мають бути старі, міжгубернські.

Винятком із цього принципу були лише північні повіти Чернігівської губернії, що й було зафіксовано у вже згаданому договорі про кордони.

В лютому — на початку березня 1919 р. це питання ще не було чітко визначено. Хоча в рішенні наради і відповідно в договорі про кордон і йшлося про передачу Мглинського, Суразького, Стародубського та Новозибківського повітів до складу РСФРР, виконання цього рішення дещо уповільнилося. Справа в тому, що створення Гомельської губернії, до якої мали перейти північні повіти Чернігівщини, було розтягнуте у часі. Лише 24 квітня 1919 р. відбулося ще одне засідання міжвідомчої наради при економічно-правовому відділі Наркомату закордонних справ РСФРР, за рішенням якої до складу Гомельської губернії РСФРР із складу Мінської було передано Річицький повіт і таким чином було нарешті визначено межі новостворюваної губернії. Копія протоколу засідання цієї комісії збереглася в ЦДАВО України⁸³.

Зазначимо, що приблизно в той же час українською стороною було ухвалене кінцеве політичне рішення з цього питання. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 28 квітня пункт 9 порядку денного мав назву «Про північні повіти Чернігівської губернії». Ухвала була однозначною: «Остаточно залишити їх в складі Росії».⁸⁴ І хоча навіть у травні — на початку червня 1919 р. у переписці часом ще виникало питання про північні повіти Чернігівщини як щось не до кінця з'ясоване, відповідь була завжди однозначна: вони належать РСФРР.

Таким чином, кінцевим наслідком зміни лінії кордону між УСРР та РСФРР у 1919 р. стало зменшення території радянської України на чотири повіти. За аналогічних передумов адміністративно-економічної близькості російських повітів Курщини до Харкова та українських повітів Чернігівщини до Гомеля вирішальним аргументом стало саме можливе відокремлення України від Росії, що відповідно спричинило б втрату хлібних Білгородського та Грайворонського повітів для центральної Росії.

Підсумовуючи аналіз питання про кордони 1919 р., можна зробити висновок, що за великим рахунком Кремль не відмовився від визначення лінії кордону за етнічним принципом. Однак населені українцями повіти та волості РСФРР він не збирався передавати Україні, обмеживши застосування цього критерію губерніальним рівнем. Таким чином, другим за важливістю фактором, що впливав на розмежування між УСРР та РСФРР, став дореволюційний адмінподіл. З огляду на те, що заселені переважно неукраїнцями північні повіти Чернігівської губернії відійшли до складу РСФРР, варто виокремити ще один критерій — політичної доцільності. На ній відверто наголошував Д.Гопнер і коли наполягав на передачі цих повітів до Гомельської губернії, і коли заперечував можливість приєднання Грайворонського та Білгородського повітів до України.

1920 р.: збільшення території України на сході.

Втративши влітку 1919 р. Україну, Кремль вирішив скорегувати українсько-російські відносини. Наприкінці 1919 — на поч. 1920 р. стан і статус радянської України суттєво змінилися у порівнянні з тим, що було роком раніше. Це мало безпосередній вплив на територіальне розмежування з РСФРР. Для розуміння атмосфери, в якій вирішувалося питання про кордони між УСРР та РСФРР в 1920 р., слід у загальних рисах охарактеризувати ці відмінності.

При третій спробі опанувати Україну Кремль не лише дозволив, а й наголосив на застосуванні в агітаційно-пропагандистській роботі незалежницької риторики. У грудневій 1919 р. резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» відзначалося: «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР»⁸⁵. А сам В.Ленін у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» підкреслював: «Незалежність України визнана і ВсеЦВІКом (Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом) РСФРР (Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (*розшифровка абрєвіатури наявна в тексті постанови — авт*)) і Російською Комуністичною партією більшовиків»⁸⁶. У цих та низці подібних настанов акцент робився на визнанні права українців на власну мову та культуру, наголошувалося на потребі сприяти їх розвитку. Такі підходи були викликані негативною реакцією українського суспільства на нігілістичне ставлення більшовиків до національно-культурних прав українців у 1919 р. Приміром, Микола Скрипник нарахував список «щось із 200 розпоряджень цього року (*тобто 1919 — авт.*) з боку різних спеців, радбурів і псевдокомуністів про заборону вживання української мови»⁸⁷. Нові підходи Кремля цілком узгоджувалося із закликком боротьбистів (з якими був укладений тимчасовий союз) «раз і назавжди відмовитись від ідеї «диктатури російської культури», яку проголосив т. Раковський»⁸⁸.

Навіть неукраїнська за своїм складом Червона армія перед фактичною окупацією України отримала публічний наказ Голови Реввійськради РСФРР Л.Троцького, в якому проголошувалося гасло «Вільної Незалежної Радянської України». У наказі також підкреслювалося: «Україна — це земля українських робітників і трудових селян, лише вони мають право хазяйнувати на Україні, правити нею та будувати в ній нове життя... Горе тому, хто озброєною рукою заподіє насилля трудівникам українського міста або села... Пам'ятайте твердо: ваше завдання — не підкорення України, а звільнення її»⁸⁹.

Незалежницька риторика була лише однією стороною медалі. Реально статус України як державного утворення був суттєво знижений у порівнянні з попереднім роком. Незважаючи на згадані вище запевнення В.Леніна у визнанні з боку ВЦВК незалежності України, наприкінці 1919 — на початку

1920 р. офіційного акту так і не було ухвалено. Сам вождь у вже цитованому «Листі до українських робітників і селян з приводу перемог над Денікіним» відзначав: «Тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді Рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією»⁹⁰. Бачимо, що у тлумаченні Кремля «незалежність» України та її федерація з Росією були однопорядковими явищами, реальне відокремлення не розглядалася навіть гіпотетично.

Єдиною альтернативою федеративному устрою вбачалася повна ліквідація української державності, якої й прагнули компартійні керманічі. Приміром, В.Ленін на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 21 листопада 1919 р. у проекті тез ЦК компартії про політику на Україні відзначив: «Тимчасовий блок з боротьбистами для утворення центра і до з'їзду рад з одночасною активізацією пропаганди (рос. — «при одновременном приступе к пропаганде — авт.) повного злиття з Р[російською] С[соціалістичною] Ф[федеративною] Р[адянською] Р[еспублікою]. Поки що — самост[ійна] Укр[аїнська] Р[адянська] Р[еспубліка], в тісній федерації з РСФРР, на осн[ові] 1.VI.1919»⁹¹. А в матеріалах до II конгресу Комінтерну, підготовлених на початку червня 1920 р., В.Ленін власне бачення майбутніх взаємин РСФРР з радянськими республіками визначив так: «Федеративне об'єднання — як форма переходу до повної єдності»⁹².

Отже, стратегічні наміри Кремля заперечували як дані боротьбистам обіцянки, так і незалежницьку риторику загалом. Але в умовах управлінського хаосу першої половини 1920 р. розбіжності між гаслами і реальним курсом не надто кидалися в очі. Маскуванню сприяло поновлення 19 лютого 1920 р. діяльності РНК УСРР та Президії ВУЦВК. У листі до М.Крестинського та В.Леніна Х.Раковський так визначив мотиви цього рішення: «Окрім міркувань підняття авторитету укрюряду, малося на увазі ще нейтралізувати агітацію, яка відіграла деяку роль у виступах в Київській губернії, що начебто УСРР ліквідується»⁹³.

Про винятково демонстраційну роль таких перетворень свідчила також директива ЦК РКП(б) від 17 лютого: «Поновити Президію Всеукраїнського ЦВК у складі трьох осіб на чолі з тов. Петровським з тим, щоб Президія не створювала ніякого ділового апарату, а несла лише функції зовнішнього представництва, і щоб до складу Президії, як і до складу Раднаркому, входили лише нинішні члени Всеукраїнського ревкому»⁹⁴.

Таким чином, незважаючи на загравання з боротьбистами, більшовицькому центру вдалося на інституційному рівні не допустити відновлення управлінської автономії України в економічній сфері, яка так драгувала

Кремль в попередній період, 27 січня 1920 р., після відповідних настанов більшовицького центру, була ухвалена постанова Всеукрревкому «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР». У ній відзначалося: «Всі декрети і постанови УСРР, що стосуються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищевказаною угодою (як-то: Військових, ВРНГ, Продовольства, Праці, Шляхів сполучення, Пошти та Телеграфу) анулюються й замінюються декретами РСФРР, що вступають у дію на усій території України з моменту публікації цього і підлягають негайному виконанню»⁹⁵. Названі галузі мали напряму керуватися з центру і жодних українських відповідників не мали.

В першій половині 1920 р. Кремль відводив Україні роль рядової автономії в складі РСФРР. Приміром, після розгляду 14 квітня 1920 р. на політбюро ЦК РКП(б) питання «Про башкирські справи» було вирішено унормувати відносини цієї автономної республіки з центром «на основі практики, що склалася на Україні»⁹⁶. В Україні не існувало навіть обласного економічного органу. Утворене наприкінці 1919 р. Промбюро України не отримало управлінських функцій. Воно мало суто інструкторський (від ВРНГ РСФРР) характер, що не давало йому змоги виступати йому від імені УСРР навіть формально. Тому, наприклад, при здійсненні націоналізації одержавлені підприємства переходили у власність РСФРР. Так як це було з Кадіївськими коксобензольним, ректифікаційним та нафталіновим заводами, в акті про націоналізацію яких зазначалося: «Все цим заводам приналежне, як — будівлі, селища для робочих, засоби, живий та мертвий реманент, де б воно не знаходилося, вважається власністю РСФРР»⁹⁷. Лише 15 квітня 1920 р. ВРНГ РСФРР ухвалив рішення про перетворення Промбюро України на «обласний економічний орган»⁹⁸. Але незабаром розпочалася війна з Польщею, куди й були кинуті всі зусилля. Тому до липня 1920 р. у справі перетворення Промбюро на обласний економічний орган реально нічого зроблено не було.

Формальним апогеєм централізації стали рішення IV Всеукраїнського з'їзду рад, який відбувся 16–20 травня 1920 р. У резолюції стосовно відносин між УСРР та РСФРР зазначалося: «4-й Всеукраїнський З'їзд Рад заявляє, що УСРР, зберігаючи свою державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки»⁹⁹. З'їзд доручив «будучому (цитовано за україномовним варіантом — авт.) Центральному Виконавчому Комітетові вести і далі ту саму політику тіснішого єднання», для чого було запропоновано ввести до складу ВЦВК 30 представників УСРР¹⁰⁰. 16 червня постановою ВЦВК 30 членів ВУЦВК було кооптовано до складу ВЦВК¹⁰¹, що розглядалося російською стороною як формальне підтвердження входження УСРР до складу РСФРР.

Поглиблення централізації засвідчувало суттєве зниження статусу України як державного утворення. Та саме це гальмувало виконання основного на той час завдання — відновлення економіки та транспорту. Чи не найбільш пекучими економічними проблемами були саме в Україні, і, насамперед, — на Донбасі. Керувати усіма економічними процесами з Москви не було жодної змоги. Постає на часі потреба утворення бодай якогось економічного центру, з якого можна було б здійснювати більш ефективну відбудову економіки України. У ньому мали зосереджуватися усі повноваження, які були відібрані в уряді УСРР постановою від 27 січня. Таким центром стала Українська рада трудової армії (Укррадтрудоарм). З діяльністю цього органу найбільш безпосереднім чином пов'язані й територіальні зміни.

Принципове рішення про створення такого органу було ухвалене на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 17 і 18 січня 1920 р. (так у протоколі — *авт*). Того ж дня Сталіну було доручено розробити проект організації Української армії труда¹⁰², та вирішено «ЦК КПУ, Всеукраїнський ревком та Штаб Південно-Західного фронту перевести до Харкова»¹⁰³. 20 січня, після внесення В.Леніним деяких поправок у підготовлений Й.Сталіним проект¹⁰⁴, положення про Укррадтрудоарм було затверджено ЦК РКП(б)¹⁰⁵. По суті змінено нічого не було, але ті питання, які цікавлять нас — територія діяльності Укррадтрудоарму та його повноваження — більш чітко були означені саме в сталінському проекті. Зокрема, там відзначалося: «1) З метою об'єднання роботи органів Наркомпроду, Вищої ради народного господарства, Наркомзема, Наркомшляху, Наркомпраці в районі Південно-Західного фронту (Україна) створюється <Військово-трудова рада України> **Укррадтрудоарм**. ... 6) Район діяльності Військово-трудової ради України співпадає з районом Південно-Західного фронту плюс Олександрівсько-Грушевський вугільний район колишньої Донської області»¹⁰⁶.

Бачимо, що потреба зосередження під одним началом усієї промислової території Донбасу була визнана центром. На місцях таке об'єднання відбувалося явочним порядком. Так, приміром, щойно утворений Донецький губревком своїм рішенням від 17 січня 1920 р. «надалі до з'ясування економічної території Донецької губернії» затвердив тимчасові межі 11 районів, які мали увійти до її складу¹⁰⁷. Центри чотирьох з них — Чистяківського, Біло-Калитвенського, Боково-Хрустальського та Олександрівсько-Грушевського — до революції не входили до складу «української» Катеринославської губернії. Однак робити з цього рішення висновок про усталення нових меж Донецької губернії не доводиться. Навіть у цій постанові оговорювалася «тимчасовість» названих адміністративних кордонів, які могли стати чинними не за ухвалою губревкому, а лише за рішенням

Кремля. Слід також додати, що в той час губревком далеко не завжди був вищою місцевою владою. На території Донецької губернії такі повноваження часом на себе перебирали військові організації Південно-Західного фронту або інші альтернативні губревкому органи, такі як Проддонбас, ЦПКП (Центральне правління кам'яновугільної промисловості).

Після утворення Уккратрударму саме цей орган визнавався Кремлем за головний як в Україні взагалі, так і на території Донбасу зокрема. В його розпорядження передавалися ряд військових частин, які, як зазначалося у положенні «Про Уккратрударм», «використовуються як робітнича сила або як знаряддя примусу зглядно на обставини»¹⁰⁸. Рішення про створення Уккратрударму було розглянуте і затверджене на засіданні Всеуккрревкому від 7 лютого і опубліковане в українській пресі 10 лютого як спільне рішення РНК РСФРР та Всеуккрревкому¹⁰⁹. Перше засідання Уккратрударму відбулося 16 лютого. У телеграмі Й.Сталіну від 18 лютого В.Ленін так визначив критерії його роботи: «Вимірювати роботу Уккратрударму щоденно кількістю підвезеного хліба, вугілля, ремонтом паровозів»¹¹⁰.

Детально на обставинах створення Уккратрударму ми зупиняємося для того, щоб краще зрозуміти деякі особливості його функціонування, що мали безпосередній вплив на зміну лінії кордону. Спочатку Уккратрударм планувався як обласний, а (але) не український республіканський орган влади. Його створення було покликане, з одного боку, налагодити економічне життя, а з іншого — не допустити «місництва», яке, на погляд Кремля, було характерною рисою керівництва УСРР в 1919 р. Це підтверджує і той факт, що через тиждень після ухвалення в Москві положення «Про Уккратрударм» була прийнята вже згадана постанова «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР».

Та обставина, що Уккратрударм очолив член політбюро ЦК РКП(б) та нарком у справах національностей РСФРР, говорила про непересічну роль цього органу. В перший місяць фактичної роботи керований Й.Сталіним Уккратрударм розгорнув бурхливу діяльність. Від 16 лютого до 10 березня відбулося 13 засідань. Щоб оптимізувати роботу, Уккратрударм ініціював формальне затвердження меж Донецької губернії, а з нею — і нової лінії кордону між УСРР та РСФРР, про що, правда, не згадувалося. 15 березня Й.Сталін підписав постанову Уккратрударму, за якою до Донецької губернії від РСФРР мали відійти такі території (назви подаємо за тогочасним україномовним варіантом з ідентичної постанови Президії ВУЦВК від 16 квітня 1920 р.): «Від краю Донецького війська: а) Донецької округи: станиці: Гундорівська, Камінська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карпово-Обривська; б) Черкаської округи: станиці Володимирська, Олександрівська,

дали на захід умовна: станція Козачі Лагери, Мало-Несвітайська, Нижне-Крепінська (у постанові ВУЦВК від 16 квітня «Нижне-Кременська» — авт.) і далі до межі з Таганрозькою округою; Таганрозький повіт увесь у цілості»¹¹¹.

Однак рішення Укррадтрудоарму, нехай навіть підписане Й.Сталіним, не могло бути керівництвом до дії. Адже цією постановою корегувалися як внутрішній адмінподіл України, за що відповідав ВУЦВК, так і кордони з РСФРР, які без дозволу Всеросійського ЦВК змінити було неможливо. До того ж реальна ситуація в Україні була далека від контрольованості не лише з боку Укррадтрудоарму, а й Раднаркому та ВУЦВК. Щоб зрозуміти тогочасну управлінську ситуацію звернемося до телеграму Х.Раковського В.Леніну від 8 квітня 1920 р.: «В Донецькому басейні продовжується організаційний хаос. Адміністративні кордони губернії змінюються постановами Губревкомів, окремих повітів та волостей. В навантаженні та відвантаженні вугілля поряд з управлінням вугільної промисловості діє Уповноважений Кавказького фронту, який вводить свої власні порядки, дає робітникам премії хлібом, нафтою, іншим. Обліком та розподілом продовольчих вантажів займається одночасно і губернський Продком, що знаходиться в Луганську, і Проддонбас, який перебуває в Дебальцево, в результаті чого в деяких місцях отримують більше, а в інших менше, ніж потрібно. Луганський Раднаргосп в антагонізмі з головним управлінням вугільної промисловості, погрозами змушує рудникові управління неподалік від Луганська підпорядковуватися його управлінню. Продкомівські райони не співпадають з вугільними»¹¹².

Процитовану телеграму Х.Раковський підписав як заступник голови Укррадтрудоарму. На цю посаду він був призначений 17 березня 1920 р. постановою Ради Оборони РСФРР¹¹³. При дослідженні діяльності Укррадтрудоарму після цього призначення автору не вдалося віднайти жодного підпису Й.Сталіна під його рішенням. Постанови цього органу підписував Х.Раковський — спочатку у якості заступника голови, а з останньої декади квітня 1920 р. — як його керівник¹¹⁴. Саме за наполяганням Х.Раковського, одним із прикладів якого і є процитована вище телеграма, було чітко розв'язане питання про територію Донецької губернії, а разом з ним і зміну російсько-українського кордону.

Нагадаємо, що діяльність Укррадтрудоарму від початку його існування поширювалася на «Олександровсько-Грушівський район бувшої Донської округи»¹¹⁵, що явочним порядком був включений в підпорядкування Донгубревкому. Це дозволило об'єднати промислові ресурси Донбасу в рамках однієї адміністративної одиниці, але загострило питання про продовольство.

Згадане у телеграмі Х.Раковського від 8 квітня неспівпадіння продкомівських районів Донецької губернії з вугільними було викликане постановою Уккраттрударму від 25 лютого, якою було вирішено «повіти: Старобільський, Ізюмський, Олександрівський, Куп'янський і Павлоградський — виділити з Катеринославської та Харківської губернії в продовольчому відношенні та передати у відання Проддонбасу»¹¹⁶. 16 березня 1920 р. Президія ВУЦВК визнала «нераціональним підпорядкування продовольчих відділів однієї губернії — іншій губернії»¹¹⁷. Деякі із вказаних повітів знаходилися досить далеко від Донбасу або не мали з ним зручного сполучення. Вигідніше було використовувати сільськогосподарські можливості Таганрозького округу. Тому вже згаданим рішенням від 15 березня 1920 р. Уккраттрударм включив його до складу Донецької губернії і разом з цим — до свого підпорядкування.

На початку березня 1920 р. до Кремля з проханням чітко визначити межі Донецької губернії звернувся Донецький губревком. Його голова В.Антонів-Саратовський надіслав В.Леніну доповідь про становище Донецького басейну, в якому першою ставилася проблема визначення кордонів Донецької губернії. Ленін виніс це питання на засідання РНК РСФРР 16 березня. Було вирішено передати його до Адміністративної комісії при ВЦВК з пропозицією скласти план створення Донецької губернії таким чином, щоб вона включала «всю гірничу промисловість і достатню для повного забезпечення місцевого населення кількість продовольчих повітів і волостей із сусідніх губернь»¹¹⁸.

Разом з Уккраттрудармом та Донецьким губревкомом до вищих органів РСФРР з подібним проханням звернувся й ВУЦВК. За підписом його голови Г.Петровського та секретаря В.Єрмощенка 18 березня до СНК РСФРР та особисто голови Адміністративної комісії ВЦВК і одночасно заступника голови НКВС РСФРР Владимирського була відіслана телеграма з цього приводу. У ній йшлося про те, що 17 березня 1920 р. Президія ВУЦВК після обговорення питання про Донецьку губернію з 17 делегатами від Донбасу, визнала необхідним утворити її «в межах, запроектованих Уккраттрудармом, тобто Бахмутський, Слов'яносербський, Маріупольський, Старобільський повіти, Таганрозький округ та антрацитові райони Донецької області Грушевський та Біло-Калитвенський, також Слов'янський район Ізюмського повіту»¹¹⁹.

23 березня питання про Донецьку губернію ще раз було розглянуто на засіданні РНК РСФРР. Було ухвалено таке рішення: «Доручити Адміністративній комісії при Всеросійському Центральному Виконавчому Комітеті, не вносячи на обговорення Ради Народних Комісарів, визначити кордони

Донської (так в опублікованому збірнику документів треба читати, — «Донецької» — авт.) губернії таким чином, щоб до її складу входила з козачих областей південна частина Донецького та північна частина Черкаського округів, не дроблячи повітів. Якщо виявиться, що при такому складі губернії продовольче положення не буде забезпечене, то приєднати Куп'янський або Ізюмський повіти»¹²⁰.

Бачимо, що у цьому документі, ухваленому вже після відповідної постанови Уккратрударму, не йдеться про Таганрозький округ. Ймовірно, саме після його отримання Х.Раковський відправив секретарю президії ВЦВК Авелю Єнукідзе телеграму такого змісту: «Прошу терміново розглянути питання про приєднання Таганрозького округу до Донецької губернії. Постанова ухвалена Радтрудармом України і відправлена в Радоборони, звідки направлена Вам»¹²¹. Адміністративна комісія врахувала пропозицію і на засіданні Всеросійського ЦВК від 28 березня 1920 р., проект постанови про територіальне наповнення Донецької губернії включав у себе й Таганрозький округ.

Наприкінці березня у цій справі з'явився новий гравець. Після перемоги більшовиків над денікінцями на Дону до вирішення цього питання підключилося керівництво щойно утвореної Донської області РСФРР. Її облвиконком заперечував можливість будь-якої зміни дореволюційних кордонів. З Ростова наприкінці березня було відправлено на місця телеграми, головним лейтмотивом яких було таке: «Донська область зберігається в старих адміністративних кордонах із збереженням адміністративного поділу по округам, станіям та волостям... Окрвиконкомам та відділам Донвиконкому прийняти термінові заходи до зворотного включення до складу Донської області всіх місцевостей, які неправомірно відійшли від Донської області до інших губерній»¹²².

У 1920 р. позиція Донвиконкому не вплинула на рішення Кремля. Під час розгляду цього питання на засіданні Президії Всеросійського ЦВК 28 березня було заслухано «клопотання тов. Полуяна про призупинення рішення Раднаркому про створення нової Донецької губернії»¹²³. Ухвала у протоколі виписана так: «Клопотання відхилити. Рішення про створення Донецької губернії — затвердити»¹²⁴. Потреба ефективного використання промислово-економічного потенціалу Донбасу для Кремля були важливішою.

Українські органи влади про це рішення сповіщені не були. Тому 29 березня Президія ВУЦВК вдруге, що й відзначалося в її надзаголовку, надіслала телеграму із проханням затвердити встановлені Уккратрудармом межі Донецької губернії.¹²⁵ Ймовірно, і після цього Харків про постанову ВЦВК з цього приводу не повідомили. Інакше важко пояснити рядки з

підписаної 8 квітня 1920 р. Х.Раковським телеграми В.Леніну, у яких йшлося про потребу «в терміновому порядку остаточно вирішити питання про адміністративну організацію Донецької губернії»¹²⁶. І лише після цього, а саме 10 квітня 1920 р., Раднарком УСРР отримав підписану секретарем РНК РСФРР Лідією Фотієвою телеграму, якою вона детально інформувала про рішення Президії ВЦВК від 28 березня 1920 р.

У цій телеграмі українській стороні повідомлявся повний зміст рішення щодо Донецької губернії. Цей документ автор звірив з остаточним проектом адміністративної комісії при ВЦВК, внесеним на засідання Президії 28 березня 1920 р. Текст постанови в обох джерелах співпав. Ми наводимо ухвалу ВЦВК за телеграмою Л.Фотієвої, де, окрім самої постанови, є вступна частина: «Даю постанову Адміністративної комісії при ВЦВК: «Рада Народних комісарів на засіданні від 23 березня 1920 року визнала необхідним виділити Донецький кам'яновугільний промисловий район в особливу Донецьку губернію, надавши остаточно визначення кордонів нової губернії комісії при ВЦВК, яка визначила їх в такому складі: «З Харківської губернії входять — Ізюмський та Старобільський повіти, з Катеринославської — Бахмутський і Луганський (колишній Слов'яносербський), Маріупольський, з Облaсті війська Донського — Таганрозький округ, від Донецького округу стaнiцi Гундорівська, Камінська, Калитвинська, Усть-Білокалітвинська, волость Карпово-Обривська, від Черкаського — волость Федорівська, стaнiцiя Володимирівська, волость Сулінівська, стaнiцiя Олександровсько-Грушевська і північна половина стaнiцiй Грушевської і Аксайської, причому кордон йде від південно-західної межі Олександровсько-Грушевської стaнiцiї прямою умовною лінією на хутір Волошин /Ольгинський/. Точне встановлення остаточного кордону надається визначити місцевим органам. (курсив наш — авт.) Адміністративним центром є Луганськ. Супроводжуючи постанову, Наркомвнусправ просить Президію ВЦВК затвердити цю постанову по згоді з Українським ЦВК». Негайно повідомте по телефону вашу згоду»¹²⁷. Курсивом виділено ту частину телеграми, яка свідчить про можливість деякої корекції ухваленого рішення місцевими органами влади, і про це ще піде мова далі.

Лише 13 квітня 1920 р., тобто вже після телеграми від РНК РСФРР, Х.Раковський отримав повідомлення про рішення Президії ВЦВК безпосередньо від керівників цього органу: «Постановою Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету постанову Раднаркому про утворення Донецької губернії в указаних ним кордонах затвердити. Секретар ВЦВК Єнукідзе»¹²⁸. Настав час для українських владних органів. 16 квітня 1920 р. Президія ВУЦВК ухвалила постанову «Про усталення меж і складу Донецької

губернії». У її мотиваційній частині відзначалося: «Згідно з пропозиціями (так в україномовному тексті оригіналу — авт.) Раднаркому України і Укррадтрудоармії та порозумінням з Всеросійським ЦВК, а також з метою скасування раніш виданих постанов, Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад постановила усталити ось такі межі і склад Донецької губернії із частин Харківської, Катеринославської губерній і краю Донського війська»¹²⁹. Далі фактично дублювалася наведена нами вище ухвала Укррадтрудоарму від 15 березня 1920 р. Відмінність від затвердженої Всеросійського ЦВК постанови була незначною і стосувалася лише території, яка передавалася Україні від Черкаського округу. Втім, така відмінність не суперечила рішенню Кремля, оскільки у ньому обумовлювалася потреба встановлення точного кордону на цьому напрямку місцевими органами влади. Щодо внутрішньоукраїнського розмежування, то різниця була більш суттєвою. Замість указаної в рішенні Кремля передачі усього Ізюмського повіту Харківщини до Донецької губернії, ВУЦВК обмежився чотирма волостями цього повіту та двома — Куп'янського¹³⁰.

В архівних матеріалах Адміністративної комісії ВЦВК автором було виявлено один документ, який ставить під сумнів рішення ВЦВК від 28 березня як остаточне. У телеграмі відділу управління НКВС РСФРР від 23 квітня, адресованій, як вказувалося у ній, до «відділу управління Луганського виконкому, м. Луганськ Катеринославської губернії» та посланому у вигляді копій Харківському, Катеринославському губвиконкомом та Таганрозькому ревкому, відзначалося: «Відділ управління НКВС на ваше відношення до ВЦВК за №3225 повідомляє, що очікувана (рос — «предполагаемая» — авт.) Донецька губернія, яка може бути сформована з частин Катеринославської, Харківської губерній і частини Області Війська Донського, буде братися до уваги лише після обговорення та остаточного вирішення питання — в розумінні встановлення кордонів та приналежності, — між Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою та Українською Радянською Республікою. До постанови, місцевості очікуваної губернії вважаються у своєму попередньому складі»¹³¹.

Цей документ може мати два пояснення. Можлива елементарна помилка у числі місяця — якщо її точна дата не «23.04», а «23.03», або «24.03», то тоді посилення на незавершеність розгляду цього питання зрозуміла — рішення ВЦВК від 28 березня ще не було. На користь цієї гіпотези можна навести і той аргумент, що телеграма була адресована до Луганську як до повітового міста Катеринославської губернії. Попри сумніви у територіальному наповненні, сам факт існування Донецької губернії у квітні 1920 р.

заперечувати не було підстав, адже постанова ВУЦВК про її створення була вже затверджена і опублікована, і якщо вже НКВС РСФРР визнавав УСРР як окрему республіку, то втручатися у її внутрішній адмінподіл він не міг. Додамо також, що говорити про незнання рішень вищих владних органів з боку керівництва НКВС не доводиться, бо вони ухвалювалися за його найбільш безпосередньої участі.

Однак можливий і інший варіант. З огляду на те, що з усього проаналізованого нами масиву документів лише у цій телеграмі згадувалося не лише про зміни адміністративних меж губерній, а й про корекцію кордонів між республіками, можна припустити, що акцент на факті зменшення території РСФРР був останнім аргументом супротивників передачі земель Облaсті війська Донського до Донецької губернії. Адже одна справа змінити внутрішній адмінподіл, і зовсім інша — передати територію сусідньому, нехай і дружньому державному утворенню. Якщо це так, то повідомлений цей аргумент був вже після рішення ВУЦВК від 16 квітня. Можливо, після цього в НКВС РСФРР врешті зрозуміли, що радянська Україна — таки не зовсім ще Росія. Тобто, якщо помилки в датуванні цієї телеграми немає, то її поява свідчить про певні сумніви щодо правильності рішення про Донецьку губернію, які з'явилися в керівництва НКВС РСФРР після усвідомлення того, що передані до Донецької губернії території вже не будуть у його підпорядкуванні. Формальні недоречності цього звернення в такому випадку можна пояснити відсутністю усталених і прийнятних форм звернення.

На користь точки зору про те, що телеграма справді була відіслана 23 квітня 1920 р., свідчить та обставина, що керівництво Донської області приблизно в цей же час (21 квітня) в черговий раз відіслало на місця телеграми про те, що межі області залишаються такими як і раніше¹³². Однак у Кремлі своє рішення змінювати вже не збиралися і тому дали рішучу відсіч таким діям. В ухвалі ВЦВК від 26 квітня 1920 р відзначалося: «Президія ВЦВК ще раз підтверджує свою постанову від 28 березня про створення Донецької області в межах, схвалених Радою Народних Комісарів і просить Президію ВУЦВК прискорити введення цієї постанови вжиття»¹³³. Протягом наступних декількох днів в Донську область було відправлено низку телеграм, в тому числі і від НКВС РСФРР, в яких відзначалася неприпустимість зволікання з виконанням цього рішення¹³⁴.

Щоправда, 6 травня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) ще раз розглянуло питання «Про кордони Донецької губернії». Було вирішено «доручити Сталіну ознайомитися з запереченнями Раковського. У випадку, якщо знайде ці заперечення безпідставними, залишити в силі старе рішення»¹³⁵.

В чому полягали заперечення Раковського автору з'ясувати не вдалося. Але на політбюро ЦК РКП(б) надалі це питання більше не порушувалося. То ж є всі підстави вважати, що назване заперечення Х.Раковського не вплинуло на територіальне розмежування між УСРР та РСФРР.

Незважаючи на принципове вирішення проблеми меж Донецької губернії, крапку у цьому питанні ще не було поставлено. Як зазначалося у постанові ВЦВК від 28 березня, остаточну лінію кордону мали намітити місцеві органи. Влітку 1920 р. працювала «Узгоджувальна комісія по розмежуванню Донської області та Донецької губернії», зокрема, вона збиралася 27 червня та 31 серпня 1920 р.¹³⁶. Однак вона вирішувала передусім питання землерозподілу між селами. Найбільш вагома зміна лінії кордону у цей час, як свідчить звернення голови Станично-Луганського виконкому Козюбердіна до Донського Облвиконкому та ВЦВК, відбулася з ініціативи Донської обласної адміністративної комісії, яка вирішила станицю Луганську передати Донецькій губернії. Щоправда, як зазначав Козюбердін, керівників Донецької губернії, що перебували буквально поряд зі станицею Луганською, повідомити про це забули, в результаті чого «станція висить у повітрі. Становище в станиці наполегливо диктує потребу термінового вирішення про приналежність станиці області чи губернії»¹³⁷.

Про те, що такі вагомі зміни завчасно не проектувалися в Кремлі і водночас, що вони восени 1920 р. стали вже dokonаним фактом, свідчить телеграма заступника Наркому внутрішніх справ РСФРР Владимирського до виконкому Донської області від 25 жовтня: «Наркомвнуправ пропонує вказати, коли і за якими мотивами відбулася постанова Доноблвиконкому про приєднання станиці Луганської до Донецької губернії»¹³⁸. Окремої постанови українських органів влади з цього приводу нам відшукати не вдалося, але з цього часу станиця Луганська стала частиною України. Єдиним аргументом на користь її приєднання міг стати адміністративно-географічний — вона була зовсім поряд з тогочасним губернським центром — Луганськом. Тоді як чинники *економічний* (в 1920 р. від Донецького округу приєднували винятково промислові регіони, а це був сільськогосподарський) та *етнічний* (ця територія була заселена російськими донськими козаками і в 1927 р. тут було утворено російський національний район) не могли сприяти такому приєднанню.

Про те, що ініціатива приєднання станиці Луганської виходила від Ростова, побічно свідчать і подальші його дії. В наступні роки з Ростова-Дону час від часу подавалися прохання про повернення йому втрачених у 1920 р. територій, однак про станицю Луганську в них не йшлося. У січні 1921 р. представником Радтрудоарму Кавказу теж була зроблена спроба

повернути Таганрог до Донської області. Ця зміна мала відбутися під час запланованої реформи районування.¹³⁹ Поповзли чутки по те, що адмінкомісія при ВЦВК погодилася з такою пропозицією. У відповідь 25 березня 1921 р. Уккратрударм, який ще з квітня 1920 р. очолював Раковський, ухвалив таке рішення: «Радтрударм вважає вилучення Таганрозького округу недоцільним і наполягає перед Радтрудоборони на неприпустимості проведення в життя подібного рішення. Радтрударм звертається до Раднаркому, ВУЦВК та ЦК партії України з пропозицією підтримати постанову Радтрудармії також і по своїй лінії, оскільки такий поділ може викликати політичні незручності»¹⁴⁰.

Усі лінії звернень нам відстежити не вдалося, але РНК УСРР та ЦК КП(б)У виконали це прохання. У поданому 28 квітня 1921 р. Раднаркомом протесті, який підписав В.Чубар, відзначалося, що подібні територіальні зміни «ставлять в катастрофічне становище продовольче постачання Донбасу, так як з усіх повітів Донецької губернії Таганрозький є головною базою продовольства»¹⁴¹. 12 травня аналогічне звернення до ЦК РКП(б) за підписом Д.Лебеда надійшло і від ЦК КП(б)У: «Просимо з'єднатись с НКВС і наполягаємо на залишенні Таганрозького повіту за Донбасом, оскільки повіт нерозривно поєднаний економічно з Донбасом»¹⁴². У відповідь було надіслано повідомлення, що то був лише проект, і адміністративна комісія вже отримала припис, що приєднання Таганрозького повіту до Ростова не буде затверджено¹⁴³.

Завершуючи тему територіальних змін у 1920 р., варто згадати рішення Президії ВУЦВК, яке свідчило про певну спадковість прагнень української сторони. 16 березня 1920 р. Президія ВУВЦК в особі Г.Петровського та В.Єрмошенка розглянула питання про приєднання Білгородського повіту до України. Український орган влади не міг самостійно вирішити цього питання, тому пропозиція про таку зміну кордону була передана до ВЦВК з тим, щоб, згідно існуючих правил, її було розглянуто адміністративно-економічною комісією¹⁴⁴. Однак це звернення не мало бажаного для України результату.

Звертаючись до причин зміни кордону між РСФРР та УСРР у 1920 р. зауважимо, що основні чинники, які діяли в 1919 р., не відіграли важливої ролі. Головний критерій попередніх років (етнічний) апріорі не міг спричинити приєднання промислових районів Донської області до України. Адже в той час навіть на території українського Донбасу серед робітників переважали росіяни, а відсоток українців у приєднаних регіонах був ще меншим. Мало того, приєднання Таганрозького округу, де більшість становили українці, теж обумовлювалося передусім економічними (продовольчими) потребами. Зрозуміло, що в новому розмежуванні відпадав і критерій дореволюційного губернського поділу, оскільки саме цей поділ і змінювався.

Здавалося б, єдиним критерієм був економічний. Його постійно згадували при мотивації ухвалених рішень. Справді, ресурси Донбасу були життєво важливі для Кремля. Але Донецької губернії в кордонах 1920 р. не могло б існувати, якби у Кремля зберігалися хоча б невеликі побоювання стосовно втрати України чи перетворення її на рівноправну з РСФРР республіку. Як вже зауважувалося вище, в жодній із проаналізованих постанов не йшлося про перехід територій Донської області до УСРР, постійно відзначалася лише потреба їх включення до Донецької губернії. Хоча належність Донецької губернії до УСРР ніким не заперечувалася, але сама Україна на той час розглядалася більшістю керманічів Кремля як автономна частина РСФРР, тобто вказані зміни мали *характер внутрішніх змін в АТП єдиної держави*.

Ставлення до України як складової частини РСФРР, однієї з її областей, простежується в багатьох датованих 1920 р. рішеннях. Одним з його проявів стала спроба створити представництво України при Наркомнаці на однакових з автономними республіками РСФРР підставах. Таке зведення статусу України до автономії в складі РСФРР могло ще раз зумовити збільшення її території. Так, відразу по захопленню Червоною армією Криму на засіданні ВРНГ РСФРР від 29 листопада 1920 р. було вирішено створити Кримський раднаргосп та підпорядкувати його Промбюро України. Голова Промбюро В.Чубар отримав завдання виділити в розпорядження Кримраднаргоспу в авансовому порядку певні кошти. Останній пункт рішення звучав так: «Зобов'язати усі главки і центри, що відряджають своїх уповноважених до Крима, спрямовувати їх через Укрпромбюро»¹⁴⁵. Нагадаємо, що на початку 1920 р. підпорядкування Укррадтударму «Олександрівсько-Грушевського вугільного району» стало першим кроком до включення його до складу УСРР.

Підпорядкованість кримських господарчих органів українським зберігалася лише місяць. Під тиском міжнародних і частково внутрішніх обставин Кремль наважився на формальне визнання незалежності України. 28 грудня 1920 р. підписами В.Леніна та Г.Чичеріна з російського боку та Х.Раковського з українського було завізовано «Союзний Робітничо-Селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою»¹⁴⁶. У преамбулі цієї угоди наголошувалося на взаємному визнанні незалежності і суверенності обох договірних сторін¹⁴⁷.

Реакція президії ВРНГ РСФРР на договір була миттєвою. Вже на її наступному засіданні, яке відбулося 31 грудня 1920 р., було вирішено підпорядкувати Кримський раднаргосп безпосередньо президії ВРНГ РСФРР.

Ймовірно, якби Крим вдалося опанувати у ситуації, схожій з початком 1920 р., коли УСРР бачилася як невід’ємна складова РСФРР, то півострів було б приєднано до УСРР. У будь-якому разі економічних підстав для цього вистачало. Однак політичні обставини змінилися. Україна дещо підвищила власний статус державного утворення і приєднувати до неї Крим стало політично недоцільним.

Узагальнюючи результати територіального розмежування між УСРР та РСФРР періоду 1917–1920 рр., відзначимо насамперед принципи, за якими воно здійснювалося. Зasadничим для визначення кордону радянської України з РСФРР став етнічний критерій. Однак він був застосований більшовиками не добровільно, а з огляду на практичну необхідність. Прийняття етнічного принципу визначення кордонів наочно демонструвало відсутність незгод ленінського Раднаркому з українськими політичними силами в національному питанні. Лише таким чином більшовицький центр міг розраховувати на успіх у боротьбі з Центральною Радою в Україні в період піднесення національно-визвольного руху. Тому радянська УНР від першого дня свого існування претендувала на територію України за III Універсалом, тобто на заселені українцями губернії, з майбутнім приєднанням окремих повітів та волостей з інших губерній.

Досвід 1917–1918 рр. продемонстрував, що беззастережне застосування етнічного критерію загрожує подальшим зменшенням підпорядкованої більшовикам території (йдеться про заселені українцями повіти та волості «російських» губерній). Аби знизити відповідні ризики, у 1919 р. Кремль обмежив етнічний критерій дореволюційним губернським поділом, який, в свою чергу, був скоригований на користь РСФРР іншими мотивами (випадок з чотирма північними повітами Чернігівської губернії). Щоправда, у цьому випадку формально існував і етнічний чинник (ті повіти були переважно заселені неукраїнцями), але реально причиною від’єднання цієї території від УСРР стала політична доцільність та економічно-географічний чинник.

Сприятлива для Кремля соціально-політична ситуація в Україні початку 1920 р. створила підстави для переведення територіального розмежування із площини, близької до міждержавної (особливо якщо брати до увагу існуючу раніше небезпеку втратити Україну), до реформування внутрішнього адмінподілу. В такому ракурсі першочергове значення відігравали економічні потреби. Тому, в зв’язку зі створенням Донецької губернії, територію УСРР було розширено, а за умови залишення України автономією у складі Росії, до неї, з великою мірою вірогідності, приєднали б і Крим. Однак загострення міжнародної ситуації, вкупі з усвідомленням українським

керівництвом потреби отримати реальні повноваження в сфері управління господарським життям, змусили Кремль підвищити статус УСРР як державного утворення. Це спричинило відмову від економічного критерію як основного у територіальному розмежуванні між радянським Україною та Росією.

¹ Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. — Львів, 1992; Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994; Єфіменко Г., Кульчицький С. Кордони державні України, принципи і історична практика їх визначень // Енциклопедія історії України: У 10 т. — К., 2008. — Т.5. — С. 137–148.

² Дністрянський М.С. Кордони України... — С. 87.

³ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива. — С. 50–51, 123–125.

⁴ Єфіменко Г., Кульчицький С. Кордони державні України, принципи і історична практика їх визначень // Енциклопедія історії України: У 10 т. — К., 2008. — Т. 5. — С. 141–143.

⁵ Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 6. — С. 68–77; 2004. — № 1. — С. 43–52.

⁶ Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1917–1921 рр. // Вісник Донецького університету, сер. Б: Гум. науки. — 2008. — Вип. 1. — С. 118–123; Ідентичний текст під назвою «Адміністративно-територіальні перетворення в Україні у 1917–1921 рр.» див: Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2009. — Вип. 1. — С. 41–46.

⁷ Сагач О. Зміни в адміністративно-територіальному поділі УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. — К., 2010. — Вип. 4. — С. 168–169.

⁸ Кузьменко В.Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні. (1917–1939 рр.): правові аспекти: монографія. — Одеса. — 2009. — С. 175–321

⁹ Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному поділі Донбасу у 1917–1930 рр. // Історичні і політологічні дослідження — Зб. наук. праць. — Донецьк. — 2009. — Вип. № 2. — С. 69–75; Шабельніков В.І. Про виділення Донбасу в єдиний адміністративно-територіальний регіон України (1919–1921) // Нові сторінки історії Донбасу. — Зб. наук. ст. — Кн.19. — Донецьк, 2010. — С. 164–170.

¹⁰ Шабельніков В.І. Про виділення Донбасу... — С.165.

¹¹ Максимчук Т.А. Донецкая губерния. История создания (1919–1923гг.) // <http://dn.archives.gov.ua/articles/stat28.htm> Останній перегляд 11.05.2011.

¹² История административно-территориального деления Донецкой области 1919–2000 гг. Сборник документов и материалов. — Донецк. — 2001. — 272 с.

¹³ Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре между Россией и Украиной в 1920-1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области. — Москва, 2007.

¹⁴ Там само — С. 2.

¹⁵ Ленін В.І. Україна і поразка правлячих партій Росії // В.І.Ленін про Україну. Ч. 2. — 1917–1922. — К., 1969. — С. 22.

¹⁶ Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. — Харків, 1931. — С. 71.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 458.

¹⁹ Там само.

²⁰ Здоров А. Український Жовтень: Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 — лютий 1918 р.). Одеса, 2007. — С. 168.

²¹ Резолюція І з'їзду Рад про самовизначення України. 12 грудня 1917 р. // Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 — січень 1918 р). Зб. документів. — К., 1947. — С. 87.

²² Там само. — С. 88.

²³ Третій Універсал Української Центральної Ради. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 398–399.

²⁴ Кузьменко В.Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні. (1917–1939 рр.)... — С. 195.

²⁵ Из истории Соввласти на Украине. О Первом Всеукраинском Съезде Советов и Первом Советском Правительстве Украины. // Летопись революции. — 1924. — № 4(9). — С. 171–172.

²⁶ Там само. — С. 172.

²⁷ Там само.

²⁸ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918). Сб док. и мат. — К., 1962. — С. 66.

²⁹ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — Т. 1. — 1917–1941. — С. 76–77.

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 170. — Арк. 8.

³¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сб. док. и мат. в трех томах. — Киев, 1957. — Т. 3. — С. 543.

³² Там само.

³³ Из протокола заседания ЦК РКП (б) о положении партийной работы и состоянии советских организаций на Украине // Большевистские организации Украины в период

установлення і укріплення Советської влади (ноябрь 1917 — апрель 1918). Сб. док. и мат. — К., 1962. — С. 66.

³⁴ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад... — Харків, — 1932. — С. 22.

³⁵ Декрети Советської влади (далі — ДСВ) — Т.П. 17 марта — 10 июля 1918 г. — М., 1959. — С. 123.

³⁶ Постановление ВЦИК об аннулировании Брест-Литовского договора. 13 ноября 1918 г. // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 565.

³⁷ Там само. — С. 566.

³⁸ Декрет Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України про створення Військової ради Української Радянської Армії // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 47.

³⁹ Ленін В.І. Повн. збір. тв. — Т. 37. — С. 224.

⁴⁰ Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Эстляндской Советской республики // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 603.

⁴¹ Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Советской Республики Латвии; Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Литовской Советской Республики // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 621–622.

⁴² Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о признании Советских Республик Эстляндии, Литвы и Латвии // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 627.

⁴³ Постановление Президиума ВЦИК о признании независимости Белорусской Социалистической Советской Республики // Документы внешней политики СССР. — М., 1958. — Т. 2. — С. 61.

⁴⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 5.

⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 54.

⁴⁶ Цитовано за: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 76.

⁴⁷ ДСВ. — М., 1968. — Т. 4. (10 ноября 1918 — 31 марта 1919). — С. 294.

⁴⁸ Кузьменко В.Б. Міжнародні відносини в Радянській Україні. (1917–1939 рр.): правові аспекти: монографія. — Одеса, 2009. — С. 230

⁴⁹ Бойко Олена. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П.Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. — 2009. — Вип. 3. — С. 223–224.

⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 7, 9.

⁵¹ Там само. — Спр. 18. — Арк. 12.

⁵² Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 1; О включении Белгородского уезда в состав Харьковской губернии. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского Правительства Украины (далі — СУ УССР). — 1919. — № 3. — Ст. 27.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 26.

⁵⁴ Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Укр. іст. журн. — 2004. — № 1. — С. 44.

⁵⁵ Кузьменко В.Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні. (1917–1939 рр.)... — С. 231.

⁵⁶ Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1917–1921 рр. ... — С. 120; Шабельніков В.І. Адміністративно-територіальні перетворення в Україні у 1917–1921 рр. ... — С. 43.

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 12

⁵⁸ Там само. — Арк. 9, 13.

⁵⁹ Там само. — Арк. 5.

⁶⁰ Там само. — Арк. 12.

⁶¹ Там само. — Спр. 14. — Арк. 108.

⁶² Там само. — Спр. 47. — Арк. 16.

⁶³ Там само. — Арк. 21.

⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 8.

⁶⁵ Об административном управлении на территории прифронтовой полосы Украины // СУ УСРР. — 1919. — № 8. — Ст. 102.

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 27.

⁶⁷ Там само. — Спр. 15. — Арк. 100.

⁶⁸ Там само. — Спр. 47. — Арк. 38.

⁶⁹ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива. — С. 123–125.

⁷⁰ Там само. — С. 123.

⁷¹ Там само. — Арк. 123–124.

⁷² В. И. Ленин. Биографическая хроника. — Т. 6. — М., 1975. — С. 147.

⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 29.

⁷⁴ Там само. — Спр. 18. — Арк. 22.

⁷⁵ Там само. — Спр. 15. — Арк. 110.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 70.

⁷⁹ О Донецкой губернии // СУ УССР. — 1919. — Ст. 73.

- ⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 108.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 115.
- ⁸² Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1917–1921 рр.... — С. 121; Шабельніков В.І. Адміністративно-територіальні перетворення в Україні у 1917–1921 рр... — С. 43
- ⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 71.
- ⁸⁴ ЦДАГО України — Ф. 1 — Оп. 6 — Спр. 1 — Арк. 96.
- ⁸⁵ Резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні // В.І.Ленін про Україну. Ч. 2. — 1917–1922. — К., 1969. — С. 359.
- ⁸⁶ Ленін В.І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім // В.І.Ленін про Україну. Ч. 2. — 1917–1922. — К., 1969. — С. 404.
- ⁸⁷ Скрипник М.О. Донбас і Україна // Скрипник Микола. Статті і промови з національного питання. Упор. І.Кошелівець. — Б.м., 1974. — С. 17.
- ⁸⁸ Пролетарська боротьба (Житомир) . — 1919. — 16 листопада.
- ⁸⁹ Там само. — 6 грудня.
- ⁹⁰ Ленін В.І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім // В.І.Ленін про Україну. Ч. 2. — 1917–1922. — К., 1969. — С. 404.
- ⁹¹ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 306.
- ⁹² В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 461.
- ⁹³ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). — Ф.р-130. — Оп. 4. — Спр. 505. — Арк. 26.
- ⁹⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 62. — Арк. 1.
- ⁹⁵ Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета. — № 1. — Ст. 7.
- ⁹⁶ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 163. — Спр. 56. — Арк. 1.
- ⁹⁷ Про націоналізацію Кадіївських кокусо-бензольного, ректифікаційного та нафталінового заводів, бувш. артил. відомства й Кадіївського заводу додаткових продуктів бувш. «Гайнріх Копперс». // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. — 1920. — Ст. 37.
- ⁹⁸ Протоколы Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства. 1920 год. Сб. док. — М., 2000. — С.89.
- ⁹⁹ Про державні взаємовідношення між УСРР та РСФРР // ЗЗ УСРР. — 1920. — Ст. 245.
- ¹⁰⁰ Там само.
- ¹⁰¹ Постановление о включении членов Украинского Центрального Исполнительного Комитета в состав Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета // ДСВ. — Т. IX. — Июнь–июль 1920. — М., 1978. — С. 106.

- ¹⁰² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 55. — Арк. 1.
- ¹⁰³ Там само. — Арк. 3.
- ¹⁰⁴ ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 123.
- ¹⁰⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 57. — Арк. 1.
- ¹⁰⁶ ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 121.
- ¹⁰⁷ История административно-территориального деления Донецкой губернии, Сталинской и Донецкой области. — Донецк, 2001. — С. 7.
- ¹⁰⁸ Про Уккратрударм. // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. — Ст. 18.
- ¹⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 864. — Арк. 1.
- ¹¹⁰ В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922.- К., 1969. — С. 427.
- ¹¹¹ Постановление Совета Украинской Трудовой Армии № 15 15 марта 1920 года // Сталин И.В. Сочинения. — Т. 17. — Тверь, 2004. — С. 106; Трудовая Армия. — 1920. — № 3. — 27 марта; ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 555. — Арк.1; Про усталення меж і складу Донецької губернії // Вісті ВУЦВК — 1920. — 18 квітня.
- ¹¹² ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 562. — Арк. 10.
- ¹¹³ Там само. — Спр. 558. — Арк. 19.
- ¹¹⁴ Там само. — Спр. 554. — Арк. 11.
- ¹¹⁵ Про Уккратрударм // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. — Ст. 18.
- ¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 554. — Арк. 3.; Постановление Совета Украинской Трудовой армии № 8. 25 февраля 1920 года // Сталин. Сочинения. — Т. 17. — Тверь, 2004. — С. 94.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 573. — Арк. 27.
- ¹¹⁸ ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 586.
- ¹¹⁹ ДАРФ. — Ф. 5677. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 4.
- ¹²⁰ ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 586.
- ¹²¹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 784. — Арк. 11.
- ¹²² Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре между Россией и Украиной в 1920–1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области. — Москва, 2007. — С. 9–10.
- ¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 563. — Арк. 6.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ ДАРФ. — Ф. 5677. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 13.
- ¹²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 562. — Арк. 10.
- ¹²⁷ ДАРФ. — Ф. 5677. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 12; Те ж саме: ЦДАВО України. — Ф.2. — Оп.1. — Спр.562. — Арк.11.

- ¹²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 562. — Арк. 18.
- ¹²⁹ Про усталення меж і складу Донецької губернії // 33 УСРР. — 1920. — Ст. 121.
- ¹³⁰ Там само.
- ¹³¹ ДАРФ. — Ф. 5677. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 26.
- ¹³² Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре... — С. 11.
- ¹³³ ДАРФ. — Ф. 5677. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 29.
- ¹³⁴ Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре... — С. 12–13.
- ¹³⁵ Там само. — С. 14.
- ¹³⁶ ДАРФ. — Ф. 5667. — Оп. 3. — Спр. 84, — Арк. 1–3, 8.
- ¹³⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 51.
- ¹³⁸ Там само — Арк. 35.
- ¹³⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 293. — Арк. 3.
- ¹⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 175. — Арк. 8.
- ¹⁴¹ Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре... — С. 16.
- ¹⁴² ДАРФ. — Ф. 5677. — Оп. 2. — Спр. 293. — Арк. 4.
- ¹⁴³ Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре... — С. 16.
- ¹⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 573. — Арк. 27.
- ¹⁴⁵ Протоколы Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства. 1920 год. Сб. док. — М., 2000. — С. 318.
- ¹⁴⁶ Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР// 33 УСРР. — 1921. — Ст. 93.
- ¹⁴⁷ Там само.

СТАТТЯ 127 КК УСРР ЯК ВАЖІЛЬ БОРОТЬБИ З ПРИВАТНИКОМ В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ НАДЗВИЧАЙНИХ ЗАХОДІВ НА ПОЧАТКУ 1928 р.

Проблема судових переслідувань по статті 127 КК УСРР приватних торговців, зокрема і селян, в умовах розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері наприкінці 1920-х рр. у радянській історіографії не вивчалася. В роботах сучасних дослідників, присвячених висвітленню тих чи інших аспектів економічної та соціальної політики цього періоду, здебільшого зустрічаємо лише побіжні згадки про цю судову практику¹. Останнім часом побачили світ кілька публікацій з проблематики. Серед них особливо слід відзначити статтю С. П. Ляковської, присвячену дослідженню кримінальної політики щодо спекуляції як кримінального злочину і соціального явища за період 1918–1928 рр.² Поряд із цим, заявлена тема усе ще залишається недостатньо вивченою в історіографії. Мета даної публікації — на конкретно-історичному матеріалі проаналізувати передумови, особливості й наслідки застосування статті 127 КК УСРР проти міських приватних торговців і селян — виробників хліба під час розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері.

Купівля промислових і сільськогосподарських товарів із подальшим їх перепродажем з націнкою від початку розглядалась більшовицькою владою як дезорганізація ринку і злочин — так звана спекуляція. Виданий 22 липня 1918 р. декрет РНК РСФРР «Про спекуляцію» за збут, скуповування та зберігання для збуту товарів або продуктів харчування передбачав ув'язнення на строк від 3 до 10 років із конфіскацією майна та спрямування на примусові роботи³.

Під страхітливе визначення «спекулянт» у роки громадянської війни підпадали як спритні ділки злочинних угруповань, котрі, користуючись безладом і перманентним дефіцитом у країні, прагнули швидкого збагачення, так і знедолені дрібні торговці, для яких перепродаж, здобутих нерідко із ризиком для життя харчів або інших товарів першої необхідності, був єдиним засобом виживання. Важко сказати, яку саме кількість хліба та інших продуктів спромоглася вилучити ВЧК, і скільки «спекулянтів» унаслідок цього врешті опинилися у концтаборах або й просто були

«поставлені до стінки». Достеменно відомо, однак, що «червоним терором» побороти «чорний ринок» більшовикам не вдалося. Протягом 1918–1919 рр. лише 40% хліба (54,4 млн. пуд. із 136,6 млн. пудів) були видані населенню завдяки зусиллям Наркомпроду. Натомість 60% хліба споживач отримав саме від приватних торговців. У 1919–1920 рр. приватник забезпечував дві третини потреб міського населення у всіх продуктах харчування⁴.

Із запровадженням на початку 1920-х рр. нової економічної політики, стрижнем якої було допущення приватного капіталу на ринок, приватна торгівля хлібом, як і іншими продуктами сільського господарства, стала нормою повсякденного життя. В другій половині 1920-х років підприємці закупували у сільськогосподарських районах близько чверті хліба, забезпечували п'яту частину (а по пшениці навіть і третину) його поставок населенню споживчих районів⁵. Серед приватних торговців хлібом були великі та дрібні підприємці, одинаки і цілі групи, ті, які мали відповідні патенти та намагалися діяти в межах радянського законодавства, і ті, які працювали на «чорному ринку». Нарешті вагому роль у товарообігу відігравали мільйони селян-одноосібників, які вирощували хліб, городину, фрукти й самі везли їх на ринок, сподіваючись отримати натомість потрібні їм чоботи, одяг, господарський реманент, сільськогосподарські машини тощо.

Успіх діяльності приватних підприємців був заздалегідь визначеним — з одного боку, зважаючи на зростаючий в умовах індустріалізації попит населення на сільськогосподарську продукцію — насамперед на хліб, який у цей період усе ще був основою щоденного раціону харчування як на селі, так і у місті; а з іншого боку — через стійку пропозицію самих поставальників, зумовлену одним могутнім стимулом — матеріальною зацікавленістю. Й справді, на відміну від державних заготівельників, які часто густо «з прохолодою» виконували свої службові обов'язки, постійно стикаючись до того ж із зумовленими державними правилами усілякими обмеженнями, у приватних заготівельників справа, як то кажуть, кипіла під руками. В пошуках хліба їх не зупиняли ані спека, ані морози, ані дощі та бездоріжжя, у їх розпорядженні завжди був набір переконливих аргументів для селянина на користь продажу хліба саме їм, а не державним заготівельникам, нарешті, вони завжди були готові сплатити хліборобу дещо більше, ніж у той момент пропонувала держава. Неабияку мобільність виявляв приватник і у справі перевезення хлібопродуктів: він завжди точно знав, до якого району України чи сусідніх республік і в якій кількості слід

завезти товар, аби отримати найбільшу вигоду. Те саме стосувалося й решти сільськогосподарської продукції — м'яса, яєць, овочів, фруктів, а також дефіцитної сировини.

Базарні прилавки, приватні установи торгівлі, попри дорожнечу, завжди виглядали більш привабливими для покупців. Кадри одного з випусків «Кінотижня» за 1928 рік донесли до нас дещо іронічну, проте досить точну картинку повсякдення радянської торгівлі. До об'єктиву кінооператора потрапили дві київські м'ясні лавки — «Сало та ковбаси Сорабкоопа» і приватна крамниця «М. Сидоренка». Різниця на користь останньої була очевидною: її прилавок, охайно застелений білою скатертиною, буквально ломився від м'ясних виробів, вражаючим був і асортимент продукції. Сорабкоопівська крамничка виглядала зовсім інакше. Кидалися в око і бідність представленого асортименту, і обмежена кількість товару. До того ж товар від покупця відгороджувала височенна металева сітка, відтак обирати бажаний шматок сала покупець мусив або дивлячись через неї, або ставши навшпиньки⁶. Ясна річ, високі ціни на продукти харчування драгували городян, статки яких протягом усіх 1920-х рр. залишалися невисокими. З іншого боку, саме приватна, а не державна торгівля з успіхом забезпечувала споживчі потреби населення. Взагалі кажучи, на фоні малорозвинутої мережі державної торгівлі приватний сектор виглядав могутнім: у 1927 році приватнику належали близько 75% (410,7 із 551,6 тис.) усіх діючих у СРСР підприємств (роздрібної) торгівлі⁷.

В умовах НЕПу більшовицька влада була змушена «заплющувати очі» на те, що формально геть усі торговельні операції приватника могли розглядатися як спекулятивні. До пори — до часу влада більше дбала про те, аби приватники діяли легально (мали патенти, належно сплачували податки) й не припускалися різного роду зловживань. На запобігання останніх та покарання недобросовісних торговців і були спрямовані відповідні статті Карного кодексу РСФРР і УСРР, введених у дію відповідно у 1922 і 1923 рр. Зауважимо, що порівняно з роками громадянської війни, у першому радянському Кримінальному кодексі система покарань приватних торговців була суттєво пом'якшена. Вона передбачала ув'язнення на шість місяців з конфіскацією майна і заборону ведення торгівлі для тих порушників, які штучно підвищували ціни на товари шляхом змови, страйків чи злісного не випуску товарів на ринок. У новому Кримінальному кодексі, введеному в дію в РСФРР наприкінці 1926 р., а в УСРР на початку 1927 р., покарання за вищезначений склад злочину було дещо посилене: згідно зі статтями 107 КК РСФРР і 127 КК УСРР злісне підвищення цін на товари шляхом

скупки, приховування чи не випуску їх на ринок тягнуло за собою позбавлення волі на строк до 1 року з конфіскацією усього або частини майна, у разі ж встановлення змови торговців — загрожувало трьома роками ув'язнення і конфіскацією усього майна.

Як бачимо, статті 107 і 127 Кримінальних кодексів РСФРР і УСРР визнавали злочином не приватну торгівлю, як таку, а лише зловживання нею («злісне підвищення цін»). Крім того, стосувалися вони виключно приватних підприємців, чия професійна діяльність була пов'язана з торгівлею. Протягом 1927 року ці статті КК у судовій практиці взагалі активно не застосовувались, однак ситуація докорінно змінилася на початку 1928 р. В умовах розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері ці статті перетворились на грізну зброю більшовицької влади у боротьбі з приватним підприємництвом у місті, а також і з селянством, яке не бажало задарма віддавати свій хліб державі.

Вимоги розпочати репресії проти «куркулів і спекулянтів, котрі зривають сільськогосподарські ціни», містились у підписаних Сталіним директивах ЦК ВКП(б) місцевим парторганізаціям від 5 і 14 січня 1928 р.⁸ Звернемо увагу на те, що в останній з цих директив спеціально наголошувалося: арешти «спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін» мають не лише покарати винуватців «прориву фронту на хлібному ринку», але також і допомогти селянам-середнякам «зрозуміти» потребу виконання ними «свого боргу союзника» робітничого класу⁹. Отже, йшлося не лише про тиск на заможних селян, але і про свідомі наміри більшовицької влади залякати основну масу селянства, примусити його державним терором до здачі хліба державі на не вигідних умовах.

Головним виконавцем репресивних директив ЦК ВКП(б) стало ОДПУ. 4 січня 1928 р. з Москви до місцевих підрозділів, у тому числі ДПУ УСРР, була спрямована директива з наказом негайно розпочати арешти «найбільших приватних хлібозаготівельників і найзловмисніших хліботорговців», які зривають конвенційні ціни заготівель та збуту, а також інших порушників правил торгівлі. Керівництво вимагало проводити слідство у справах заарештованих торговців «швидко, доказово», й негайно повідомляти центр, як саме арешти впливають на ринок¹⁰.

Протягом січня, як можна судити за газетними публікаціями, репресії захопили переважно міських підприємців-заготівельників і торговців, а також орендарів і власників млинів, чия діяльність на хлібному і мануфактурному ринках була особливо помітною. Чекісти полювали на «спекулянтів», які

перепродували мануфактуру, дефіцитну сировину, а особливо на тих, які заготовляли хліб, пропонуючи селянам ціну, вищу від конвенційної, перемелювали зерно на борошно, а потім продавали його за більш високими цінами, зокрема переправляли борошно до різних міст РСФРР, де у цей час попит на хлібопродукти був особливо відчутним. Приміром, у першу декаду січня в Павлограді на Дніпропетровщині ДПУ заарештувало «групу спекулянтів» на чолі з Тинкельшварцем, які скуповували зерно у селян, перемелювали його на державних млинах, а потім відправляли борошно для продажу до Курська, Тули і Орла. Заарештовані підприємці, до речі, мали патенти торгівців борошном¹¹. Також у Слов'яносербському районі на Луганщині ДПУ заарештувало приватних заготівельників і власників млина Адаменка і Товчака, які роз'їжджали на тачанках по району й скуповували у селян зерно, яке потім перемелювали на борошно і пізніше продавали з націнкою¹².

Проте головним «трофеєм» ДПУ стали виявлені під час масової операції проти «спекулянтів» і, зрозуміло, негайно спустошені, склади, на яких приватники зберігали закуплене ними зерно та борошно. За повідомленням ЕКУ ОДПУ до Москви від 13 січня 1928 р. на складах «дезорганізаторів хлібного ринку» у Черкасах було вилучено 20 050 пудів ячменю, у Маріуполі — 10 тис. пудів соняшника, у Первомайську — 10 700 пудів пшениці і 3 тис. пудів соняшника, у Харкові — 1,5 тис. пудів пшениці, у Прилуках — 3,5 тис. пудів, в Одесі — 4 тис. пудів пшеничного борошна і т. ін.¹³. Водночас у 26 округах УСРР було проведено 445 обшуків, заарештовано 192 «спекулятивних елементи» на шкіряному ринку¹⁴.

Порушені проти «спекулянтів і дезорганізаторів хлібного ринку» справи розглядалися судами у позачерговому порядку: на Артемівщині, наприклад, до середини січня ДПУ заарештувало 241 скупника хліба, при цьому на момент звітування у 27 кримінальних справах слідство вже було завершено, і 41 торговець був покараний у судовому порядку (частина «спекулянтів» була ув'язнена на строки від тижня до року, частина — зобов'язана сплатити податки). Протягом 5—26 січня 1928 р. ДПУ заарештувало по всій Україні 704 приватні торговці (по всіх регіонах СРСР — близько 3 тис.). До 25 січня по 275 справах українських «спекулянтів і дезорганізаторів хлібного ринку» були винесені судові вироки — засудження до ув'язнення на строк від одного місяця до п'яти років, з конфіскацією всього майна та висланням за межі України¹⁵.

Чекістська операція справила «належне враження» на міських приватних підприємців. За повідомленнями ЕКУ ОДПУ, в округах, де були розгорнуті

репресії, приватник став «пасивним і здебільшого з ринку пішов»¹⁶. У низці випадків нажахані терором підприємці поспішили добровільно віддати свій хліб державі за «твердими цінами». Про один такий характерний випадок оповіли 26 січня «Вісті ВУЦВК». За інформацією газети, після того, як у м. Тросуловому Одеської округи ДПУ вилучило хліб у підприємців Вакси, Білоуса, Когана, і ці «спекулянти» були притягнуті до судової відповідальності за статтею 127 КК УСРР, «спекулянт» Бердичевський сам звернувся до споживчої кооперації з проханням прийняти від нього 800 пудів пшениці за державними цінами¹⁷.

Утім, за задумом ЦК ВКП(б), не на міського «спекулянта» насамперед мало бути спрямоване вістря репресій. Головним об'єктом терору мав стати головний утримувач хліба — селянин. Між тим, селянин-виробник хліба, який продавав вирощене для того, аби забезпечити своє існування й продовжити хліборобську працю, такий селянин за формальними юридичними ознаками аж ніяк не підходив під визначення «торговець» чи тим більше «спекулянт» і, отже, на законних підставах не міг бути притягнутий до відповідальності за статтею 127 КК. Певні ускладнення виникали із самою процедурою виявлення запасів хліба у селян, адже ці запаси переховувалися господарями у належних ним амбарах, формальних підстав для обшуку яких так само не було. Вочевидь саме цими обставинами пояснювалось те, що протягом січня масових арештів «куркулів — дезорганізаторів хлібного ринку» в Україні не відбулося. Однак більшовицький уряд і цілком підпорядкована йому законодавча система досить швидко впоралися із вищезначеним «недоладдям», запропонувавши невдовзі обґрунтоване «революційною доцільністю» розширене тлумачення змісту вищезначеної кримінальної статті, відповідно до якого «спекулянтами і дезорганізаторами хлібного ринку» слід було вважати не лише міських приватних підприємців, але і тих селян, які, маючи запаси хліба, відмовляються продавати його державі.

2 лютого у Харкові на засіданні українського уряду при розгляді плану роботи НКЮ УСРР на 1927/28 р. комісії на чолі з представником НКЮ і Прокуратури УСРР Михайликом було запропоновано підготувати проект спеціальної директиви, яка б вимагала від працівників судових органів «підсилити покарання за обхід і перекручення радянських законів із боку куркулів, непманів тощо» та «правильно застосовувати радянські закони у напрямі зміцнення пролетарської держави»¹⁸. Своєю чергою, Політбюро ЦК КП(б)У 11 лютого доручило Комісії ЦК по хлібозаготівлях запропонувати «практичні форми застосування» статті 127 КК до «спекулянтів

та куркулів — скупників, які мають великі запаси хліба і злісно їх затримують»¹⁹.

14 лютого в газетах «Вісті ВУЦВК» і «Комуніст» з'явилося офіційне повідомлення НКЮ УСРР із прямою вказівкою місцевим судовим органам застосовувати статтю 127 КК по відношенню до «куркулів-спекулянтів, які затримують великі запаси хліба з метою підвищення цін і дезорганізації ринку». Поряд із цим було опубліковано текст розмови з наркомом юстиції УСРР В. Порайком, котрий «обґрунтував» правомірність застосування статті КК по відношенню до «куркулів-спекулянтів» і навіть точно визначив перелік їх «злочинних дій»: перепродаж хліба на місцевих ринках за підвищеними цінами, незаконне використання залізниць для його перевезення, злісна затримка хліба з метою підвищення цін. «Кожен повинен знати, — категорично заявив В. Порайко, — що наші радянські закони цілком забезпечують нас від спроб ворожих елементів дезорганізувати соціалістичне будівництво країни»²⁰.

Опубліковане у пресі роз'яснення наркома юстиції УСРР доповнювалось негласним рішенням, що його 17 лютого затвердило на своєму засіданні політбюро ЦК КП(б)У: обмежити застосування статті 127 КК УСРР «куркульсько-селянськими елементами», які мають дві або більше тисячі пудів товарного хліба. 25% конфіскованого у таких «куркулів» зерна належало передавати сільській бідноті на умовах довготермінового кредитування для задоволення насінневих і споживчих потреб²¹. Останній пункт рішення мав суто прагматичне спрямування: у такий спосіб влада намагалася заохотити бідноту доносити на заможних селян та допомагати представникам влади вилучати у них хліб.

Розширене тлумачення статті 127 КК УСРР стало сигналом для розгортання репресій проти «куркулів». У намаганнях зазирнути до приватних комор влада пішла і на відвертий обман, розгорнувши на місцях масові обшуки приватних господарських приміщень під виглядом боротьби з «довгоносіком» — комахою-шкідником. Одного дня на подвір'ї господаря з'явилися представники комісії «санітарів», котрі рішуче прямували до комор «переконатися», що наявні там запаси хліба не уражені комахою. Відмовити таким псевдо-перевірляльникам господарі не могли, оскільки постанови про перевірку видавалися на рівні окружних виконавчих комітетів і були обов'язковими для виконання²². Робили свою чорну справу й доноси бідноти. Подекуди через особисті заздрощі й роздратування власною неспроможністю до успіху, подекуди й з суто «ідейних переконань» бідняки чи батраки, як ті кримінальні злочинці, виступали

своєрідними «наводчиками» на власність заможних сусідів та роботодавців, активно сприяючи їй вилученню. Щоправда, декому з бідноти донос коштував життя. У с. Волхов Яр Балаклейського району Ізюмської округи батрак І. Волохонь, який мешкав і працював у «куркуля» Ф. Гурія, підказав одному з членів комісії з виявлення лишків хліба, що у його господаря приховано 1 тис. пуд. зерна. Комісія цей хліб вилучила. Розлючений «куркуль» спочатку звільнив батрака з роботи і вигнав його з помешкання, а потім за 300 руб. винайняв місцевого селянина Хруща, котрий убив донощика²³.

Наступ на «куркуля-спекулянта» супроводжувався відповідною інформаційною кампанією. 17 лютого у газеті «Правда», а 21 лютого й у «Крестьянской газете» з'явилася політична карикатура Д. Моора на злободенну тему, яка зображувала одягнутого з лоском, гладкого непмана, за спиною якого височіла гора мішків з борошном, а також іншого «спекулянта», можливо «куркуль», який серед цих мішків причаївся. Обидва «дезорганізатори хлібного ринку» з неприхованим жахом дивилися у бік націленої проти них статті КК РСФРР. «107 стаття: маленька, та гостренька», — йшлося в підписі до карикатури²⁴. В цей самий час у пресі почали активно публікуватися матеріали про виявлені за допомогою бідноти й вилучені у «куркулів» запаси хліба. Повідомлялося про показові процеси над «куркулями-спекулянтами». Одне з таких повідомлень було розміщено 26 лютого 1928 р. на шпальтах газети «Комуніст». У с. Олександрівка на Дніпропетровщині, писала газета, виїзна сесія Народного суду завершила розгляд першої в окрузі судової справи про приховування «куркулями» хліба «зі спекулятивною метою». На лаві підсудних опинився «куркуль» Кулик, який відмовився продати належні йому 1,5 тис. пуд. зерна державі. Напередодні представники кооперації неодноразово звертались до нього з призовом добровільно продати хліб, проте господар запевняв, що лишків хліба він не має. Викриттю Кулика посприяли бідняки-сусіди, донісши про те, що «куркуль-спекулянт» позичає їм хліб під великі відсотки. Під час обшуку в коморах Кулика хліб знайшли, тож суд виніс йому строгий вирок: 8 місяців ув'язнення з конфіскацією усіх запасів хліба. 25% конфіскованого збіжжя належало передати бідноті для проведення засіву. Газета також повідомила, що суд одночасно заслухав і справу брата Кулика, у якого також під час обшуку були знайдені зайвини хліба. Утім, брата суд виправдав, оскільки той — по-перше, представив квиток, який засвідчував продаж кооперації 600 пуд. Хліба; по-друге, — пообіцяв суду негайно продати кооперації й решту з 600 пуд. хліба, які у

нього ще залишалися²⁵. Отже, мораль розповіді була цілком очевидною: той селянин, що не продає хліб державі — може позбавитись не лишень хліба, але й свободи, той же, хто добровільно хліб віддасть — може уникнути цього.

Регулярно друкувалися в пресі й повідомлення про показові судові процеси у справах «міських спекулянтів». Цікаво, що значна частина засуджених з них не лише мала патенти, але й не один рік успішно діяла на ринку. 24 лютого під рубрикою «Шкідників хлібозаготівель покарано по заслугах» газета «Вісті ВУЦВК» поінформувала читачів про затвердження Вищим судом УСРР вироку Вінницького окружного суду, винесеного у справі «Файнгольда і К⁰». Четверо вінницьких підприємців — брати Ш. і Я. Файнгольди, а також їх приятелі Маламуд і Безрозум свого часу скинулися грошима і придбали патент 6 розряду для заготівлі хліба. Діяли приватники уповні стандартно: їхали самі або надсилали своїх уповноважених на село; пропонували селянам за хліб ціни, вищі за конвенційні; закуповували у декого з селян хліб «на корінні», даючи господарям наперед аванси, а пізніше забираючи хліб по ціні на 5–10 коп. за пуд нижче від ринкової (забігаючи наперед, відзначимо, що цей метод — метод контрактації держава невдовзі сама взяла на озброєння); заготовлене зерно підприємці через знайомих млинарів перемелювали на борошно вищого ґатунку, яке потім і реалізовували з націнкою. Вінницький суд знайшов таку діяльність членів товариства злочинною, і засудив приватників та їхніх партнерів по бізнесу, як змовників, до ув'язнення від двох до п'яти років, із конфіскацією майна, а після відбуття покарання — до позбавлення громадянських прав на п'ять років із заборонаю мешкати надалі у межах колишньої Подільської губернії²⁶.

Ще про одну подібну справу «Вісті ВУЦВК» повідомили 3 квітня 1928 р. Цього разу йшлося про затвердження Найвищим судом вироку Конотопського окружного суду, винесеного у справі приватних торговців Кренделя і Сорина, з діяльністю яких, як це не виглядає дивним, газета пов'язала перебої з постачанням борошном населення Конотопу в січні 1928 р. Приватні торговці, діючи на уповні легальній основі, скуповували хліб у селян і переховували його з тим, аби у сприятливий момент продати з націнкою. Опасаючись наскоків ДПУ і обшуків, вони не ризикували переховувати свої запаси у крамниці на базарі, а облаштували склад зернопродуктів у коморі на подвір'ї хати Кренделя. Та це їх не врятувало: крамарів ДПУ було викрито в ході операції по «зняттю» крупного торговця

Малкова, який купив у Кренделя і Сорина борошно для вивезення його складним маршрутом на Північ. Цінний вантаж — три вагони борошна — підприємець Малков готувався відправити залізницею зі станції Стародуб, та йому це не вдалося. Невдовзі обидва конотопські підприємці, Малков, а також працівник конотопського ЦРК Шапіро, котрий був замішаний у «хлібних оборудках» опинилися на лаві підсудних. За вироком суду звинувачені були засуджені до ув'язнення строком від шести місяців до одного року, а також до штрафів від 800 до 2000 руб.²⁷ Хлібні запаси конотопських підприємців, як і належні Малкову три вагони борошна, треба думати, були конфісковані ДПУ іще до розгляду судової справи. Звернення підприємців з касаційною скаргою до Верховного суду УСРР не дало результатів: вирок був залишений без зміни. Доля групи підприємців була вирішена, їх очікували тюремні нари, а їхні родини — позбавлення годувальників і розорення.

У перших числах квітня Економічне управління ОДПУ і ГПУ УСРР підбивали підсумки розгорнутих з січня 1928 р. масових операцій проти «спекулятивних елементів». До цього часу в різних регіонах СРСР чекістами було заарештовано 6 542 приватні торговці, 252 службовці. Дещо більше половини з них — на хлібному ринку (відповідно 3 971 і 147), менше на шкіряному (1780 і 53), мануфактурному (631 і 36 осіб) та ін.²⁸ Приблизно третину усіх заарештованих приватників (1 726 осіб) склали мешканці УСРР, при цьому «куркулі», як впливало з донесення ДПУ УСРР, у цій масі заарештованих становили лише третину: 90 з них «за спекуляцію хлібом» заарештували самі чекісти, іще 150 — слідчі органи, 180 «куркулів» поплавилися за антирадянську агітацію, а 29 — за терор. Однак ті запаси хліба, що їх вдалося чекістам вилучити у «спекулянтів і дезорганізаторів хлібного ринку», по суті виглядали мізерними. 250 тис. пуд. хліба, конфіскованого ДПУ протягом трьох місяців, були краплею в морі на фоні визначених НКТ СРСР для України у ці місяці хлібозаготівельних планів у десятки мільйонів пудів²⁹.

Таким чином, широко закроена партійними діячами у публічних виступах і на шпальтах преси кампанія знешкодження за допомогою статті 127 КК головного «винуватця» хлібних ускладнень — «куркуля-спекулянта» фактично провалилась. І справа тут полягала аж ніяк не у недостатньо енергійній «роботі» ДПУ, і не у дещо припізнілому «розширеному трактуванні» положень статті КК представниками судової влади, а у елементарній відсутності відповідних запасів хліба на селі, якими марило сталінське керівництво.

Цю обставину був змушений визнати на квітневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Г. І. Петровський. «... Коли наші товариші почали шукати, чи не можна поуспішніше заготовити і застосувати 107 статтю, — розповів він делегатам, — то хлібних запасів знайшли не так багато, як передбачали [...]. До чого я підвожу лінію? До того, що у нас наркомторгівський апарат і статистика знаходяться іще в надзвичайно слабкій організації і не можуть до цього часу точніше з'ясувати, які ж у решті-решт хлібні запаси у населення»³⁰. Судячи по всьому, подібною до України ситуація із застосуванням статті 107 КК була і в інших регіонах СРСР. У всякому разі, ще один з учасників партійного пленуму, нарком земельних справ РСФРР Н. Кубяк, своєю чергою скаржився присутнім на вилучення в судовому порядку у селян «старих запасів хліба» й вимітання усього хліба «під гребінку». Водночас російський високий чиновник дозволив собі жартівливе зауваження, яке спричинило веселий сміх делегатів у залі, хоча насправді йшлося про доволі серйозні речі — відверте визнання готовності влади вдаватися до будь-яких маніпуляцій з судочинством задля «витиснення» хліба з селян. «[...] Звичайно, запаси хліба на селі є. — Заявив Кубяк. — Усього ми не забрали, але залишилось аж ніяк не більше того, що було, адже якби залишилось більше, то по статті 107 ми б забрали усе це, бо хлібозаготівлі чи план хлібозаготівель іще не виконаний [...]»³¹.

Схвалена учасниками пленуму резолюція «Про хлібозаготівлі поточного року і про організацію хлібозаготівельної кампанії на 1928/29 рік» містила цілковиту підтримку проведених за вказівкою ЦК ВКП(б) протягом січня — березня заходів екстраординарного порядку, зокрема й щодо застосування статті 107 КК. Важливою деталлю частини резолюції, в якій виправдовувалися судові покарання, було те, що в переліку осіб, які «злісно спекулювали хлібом» і «погрожували голодом робітникам, бідноті та Червоній Армії» називалися насамперед «куркулі» (селяни), а вже потім «скупники-спекулянти» (міські приватні торговці), хоча, як ми бачили вище, перша хвиля судових репресій по статті 107 КК РСФРР і 127 КК УСРР вдарила не так по селянах, як по міських приватних торговцях³².

Й. Сталін у своєму виступі 13 квітня перед московським партійним активом, торкаючись практики судового покарання в умовах надзвичайних заходів, пішов іще далі. Він навіть не згадав про існування міських приватних торговців, натомість розрядився палкою тирадою про «спекулянтські махінації глитайства», які, мовляв, «погрожували голодом»³³. І хоча у все

ще контрольованій М. Бухаріним «Правді» тижнем пізніше з'явилась уїдлива критика В. Астровим не названих на ім'я товаришів, котрі «стали збиватися на карикатурне гасло «На 107 статті до соціалізму»»³⁴, було очевидним: сталінське угруповання, попри очевидний провал кампанії із засудженням «куркулів» по статті за спекуляцію, було сповнене рішучих намірів використовувати її і надалі, маючи вочевидь на увазі подальше удосконалення й «розширене трактування» цієї статті у напрямі зарахування до числа «спекулянтів» усіх одноосібників, які не бажали віддавати по низьких цінах хліб державі.

Наступні кілька місяців, коли «на фронті хлібозаготівель» знову виникли ускладнення, спроби влади «притиснути» у судовому порядку селян стали уповні очевидними. Зауважимо, що вже з кінця квітня на застосуванні статті 127 КК проти «куркулів» активно наполягали представники місцевої влади, оскільки виявлялися неспроможними виконати нереальні, явно завищені плани хлібозаготівель. Листи до ЦК КП(б)У з клопотанням «дати санкцію» на застосування статті про «спекуляцію» по відношенню до селян, які зберігали вже не тисячі, а сотні пудів зерна, надходили від керівників окружних партійних комітетів. Зокрема, у датованому 28 квітня листі секретаря Мелітопольського ОПК С. Чурина містилась пропозиція притягати до судової відповідальності по статті 127 КК «куркулів», які зберігали 300 і більше пудів хліба³⁵. 29 квітня секретар таємного відділу ЦК КП(б)У поінформував секретаря ЦК КП(б)У П. Любченка про клопотання Білоцерківського ОПК дати директиву органам суду та прокуратури притягати до відповідальності «куркулів» у разі виявлення понад 500 пудів хліба. Вельми характерним було і те, що причиною перегляду загального порядку застосування статті білоцерківський чиновник прямо називав «ускладнення», що їх спричинила «незначна наявність більших лишків»³⁶.

30 квітня відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У, учасники якого доручили наркому юстиції В. Порайку повернутися до питання «реального виявлення куркульських та спекулянтських елементів, що спекулюють хлібом» й подати протягом двох днів нове роз'яснення порядку застосування ст. 127 КК у боротьбі зі «спекулянтами та злісними приховувачами хліба»³⁷. Розпорядження було виконане, і 4 травня в республіканській пресі з'явилося нове повідомлення «Від Наркомюсту та Прокуратури Республіки», в якому, на відміну від попередньо оголошеної інформації, діяльність «спекулянтських та глитайських елементів, що намагаються зірвати роботу по хлібозаготівлях», вже проголошувалася не стільки

господарським (кримінальним), скільки політичним (антирадянським) злочином. Відповідно до цього, окрпрокуратурам, органам слідства та дізнання пропонувалося у співпраці з КНС, кооперативами й широкими бідняцько-середняцькими масами за короткий строк виявити у місті й на селі «спекулянтські та куркульські елементи», які «злісно приховують хліб, спекулюючи ним, або зі спекулятивною метою перемелюють зерно на борошно», а також і тих осіб, «що ведуть злочинну агітацію проти продажу хліба державним та кооперативним заготівельникам». Виявлених злочинців належало притягати до відповідальності за статтю 127 КК, а у разі ведення антирадянської агітації — ще і за статтю 54(10)КК. Дізнання й слідство у подібних справах пропонувалося завершувати у триденний термін, так само «у найкоротший час» належало виносити й вирoki у таких судових справах³⁸.

Чергове «розширене тлумачення» злочинних дій, пов'язаних із діяльністю «куркулів-спекулянтів» — з одного боку, а з іншого — встановлені НКЗВТ СРСР навесні 1929 р. нереальні для виконання хлібозаготівельні плани цілком очевидно тягли за собою не лише ужорсточення, але й поширення практики судових розправ за ст. 127 КК на усі верстви селянства. Цю обставину влітку 1928 р. не публічно був змушений визнати сам нарком юстиції В. Порайко. «[...] 127 артикул, — заявив він, — не так ударив по кулаку, як по середняку. Виходило так, що ми конфіскували не лишень хліб, а конфіскували частину, або все майно і плюс до цього засаджували в БУПР, а потім на три роки висилали за межі України [...]». Це визнання наркома підтвердили й представлені до ВУЦВК на початку 1929 р. звіти окружних виконавчих комітетів. Зокрема, за інформацією Дніпропетровського ОВК протягом 1928 р. в окрузі по статтях 127 і 135 КК були засуджені 1184 особи, при цьому у ході застосування статті 127 «мали місце випадки неправильного підходу не лише до середняків, але і до бідняків»³⁹. На Ізюмщині серед 68 покараних за статтю 127 КК власне «куркулів» було 29, середняків — 25, бідняків — 5⁴⁰, на Лубенщині у числі 116 засуджених «за спекуляцію» заможних було 50, середняків — 31, бідняків — 3, крамарів — 32⁴¹. У Запорізькій окрузі, як вказувалось у звіті, спочатку велася боротьба з тими «куркулями-спекулянтами», які мали запаси більше 1 тис. пуд. хліба, а протягом квітня — червня під судові репресії потрапили й середняки, у яких виявляли 20-30-50-100 пуд. хліба, а іноді навіть із недостатнім доказом про приховування запасів...»⁴².

Таким чином, розгортання взимку — навесні 1928 р. «надзвичайних заходів» в аграрній сфері супроводжувалося заходами радянської влади,

спрямованими на встановлення жорсткого контролю за ринком, підпорядкування його державним інститутам. У процесі цього відбувалося становлення практики «революційної законності» — умовного правопорядку, характерною ознакою якого стало не юридичне, а політичне тлумачення злочинів кримінального характеру. За цих обставин статті 107 КК РСФРР та 127 КК УСРР, спрямовані проти спекулянтів, були використані радянською владою як засіб покарання й залякування селян за відмову продавати державі хліб за низькими цінами. Жертвами судових переслідувань стали також і міські приватні підприємці, діяльність яких на хлібному ринку здебільшого була цілком законною. Ліквідація приватної торгівлі хлібом фактично означала початок зламу НЕПу і відродження практики воєнного комунізму.

¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історико-економічне дослідження. — Х.: 1997. — 400 с.; Марочко В. І. Зернова проблема та «криза хлібозаготівель» // Голод 1932–1933 років в Україні. — К.: 2003. — С. 265–278; Осокіна Елена. За фасадом «сталінського изобилія». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. — М.: 1999. — 271 с. та ін.

² Ляковська С. П. «Спекуляція» в контексті кримінальної політики Радянської держави в 1918–1928 рр. // Історичні і політологічні дослідження: зб. наук. праць. — 2008. — № 1–2. — С. 258–265.

³ Юридична енциклопедія: в 6 т. — Т. 5. — С. 572.

⁴ Пионковський А. А. Советское уголовное право. — Т. 2. Особенная часть. — М. Л.: 1928. — С. 91. Цит. за ст. С. П. Ляковської.

⁵ Дихтяр Г. А. Советская торговля в период построения социализма. — М., 1961. — С. 271; Рубинштейн Г. Л. Развитие внутренней торговли в СССР. — Л., 1964; Осокіна Е. За фасадом «сталінського изобилія». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. — М., 1999. — С. 38.

⁶ Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного (Далі — ЦДКФФА України). Кінотиждень, арх. № 1378-2.

⁷ Рубинштейн Г. Л. Вказ. праця. — С. 245; Дихтяр Г. А. Вказ. праця. — С. 330. Цит. за працею Є. Осокіної.

⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії (Далі — РДАСПІ). — Ф. 17. — Оп.3. — Спр. 667. — Арк.10–12; Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 5. — С. 195–196; Публ.: Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы (Далі — Трагедия советской деревни). Том 1. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 137, 147.

⁹ Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 5. — С. 195–196; Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 147.

¹⁰ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (Далі — ЦА ФСБ РФ). — Ф. 2. — Оп.6. — Спр. 982. — Арк. 99. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 136.

¹¹ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 12 січня.

¹² Там само. — 26 січня.

¹³ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп.6. — Спр. 567. — Арк. 109–113. Публ.: Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. Документы и материалы. Том 2. 1923–1929 (Далі — Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД). — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 653–655.

¹⁴ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп.6. — Спр. 567. — Арк. 109–113. Публ.: Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. — Т. 2. — С. 653–655.

¹⁵ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп.6. — Спр. 567. — Арк. 206. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 201; ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2 — Оп. 6. — Спр. 567. — Арк. 278–281. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 206–208; Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. — Т. 2. — С. 682–684.

¹⁶ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 567. — Арк. 278–281. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 206–208; Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. — Т. 2. — С. 682–684.

¹⁷ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 26 січня.

¹⁸ ЦДАВО. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 364–365; Ф. 539. — Оп. 6. — Спр. 1174. — Арк. 26.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп.6. — Спр. 142. — Арк. 32.

²⁰ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 14 лютого; Комуніст. — 1928. — 14 лютого.

²¹ ЦДАГО. — Ф.1. — Оп.6. — Спр. 142. — Арк. 36–39.

²² Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів (Далі — Колективізація і голод на Україні. 1929–1933). — К., 1992. — С. 26.

²³ Там само. — С. 32.

²⁴ Правда. — 1928. — 17 февраля; Крестьянская газета. — 1928. — 21 февраля.

²⁵ Комуніст. — 1928. — 26 лютого.

²⁶ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 24 лютого.

²⁷ Там само. — 3 квітня.

²⁸ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 597. — Арк. 409. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 231.

²⁹ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 567. — Арк. 410. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т.1. — С. 234—235.

³⁰ Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Том 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6–11 апреля 1928 г. — М., 2000. — С. 78–79.

³¹ Там само. — С. 78–79.

³² Там само. — С. 318.

³³ Комунист. — 1928. — 18 квітня.

³⁴ Правда. — 1928. — 19 апреля.

³⁵ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2772. — Арк. 80.

³⁶ Там само. — Спр. 2751. — Арк. 63.

³⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 90–92.

³⁸ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 4 травня.

³⁹ Коллективизация і голод на Україні. 1929–1933. — С. 40.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 385. — Арк. 6.

⁴¹ Коллективизация і голод на Україні. 1929–1933. — С. 44.

⁴² Коллективизация і голод на Україні. 1929–1933. — С. 73.

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО НАСЕЛЕННЯ КРИМУ НАПРИКІНЦІ 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.

Початок широкомасштабних репресій в Криму розпочався у 1928 р., коли був заарештований та репресований Велі Ібраїмов.

Постійні виступи голови Кримського ЦВК В. Ібраїмова проти переселення на півострів єврейського населення й цілеспрямований захист інтересів кримськотатарського населення не могли не викликати роздратування у вищого партійного керівництва. «Справою» Ібраїмова зайнялась Центральна контрольна комісія ЦК ВКП(б). За її пропозицією 6 січня 1928 р. була створена комісія під головуванням наркома юстиції М. Янсона. До її складу увійшли голова Верховного трибуналу Я. Петерс та прокурор РСФРР М. Криленко. 20 січня 1928 р. в партколегії ЦКК був складений протокол: «Велі Ібраїмов, 1889 р. народження, з родини службовця. Освіта початкова. З 1924 р. голова ЦВК Кримської АСРР, кандидат у члени ЦВК СРСР. У березні 1927 р. отримав догану від партійної колегії ЦКК за невірне проведення директив обкому партії, безвідповідальні виступи у пресі з питань єврейської колонізації. В квітні — від партколегії ЦКК — догану за самовільне позбавлення від покарання завідомого шахрая Муслюмова. В липні партколегія розглядала обвинувачення Ібраїмова у заступництві щодо куркульського елемента [...] Обвинувачується в низці неприпустимих для членів ВКП(б) й представників влади дій». Комісія ухвалила: «Ібраїмова Велі негайно виключити з ВКП(б). Просити фракцію ВКП(б) в ЦВК СРСР, виходячи з матеріалів, котрі є у розпорядженні у ЦКК, Ібраїмова Велі негайно виключити зі складу кандидатів у члени ЦВК»¹.

Після цього В. Ібраїмов був заарештований. ОДПУ інформувало Сталіна про те, що арешт Ібраїмова «викликав пошарпані тлумачення всіх прошарків населення Криму. Серед татар переважають розмови про початок «наступу росіян на татар». Є випадки антисемітських виступів: «У цьому провина лише євреїв». Велике невдоволення спостерігається серед татар, які навчаються (Кримський робфак, Татарський педагогічний технікум), татарської інтелігенції, торгівців»².

23–28 квітня 1928 р. в Сімферополі проходив процес, якій став знаковим в історії Криму. Під суд були віддані 16 осіб, які були звинувачені в антирадянській контрреволюційній діяльності. Вирок, який виніс суд, був суворим:

15 підсудних отримали різні строки позбавлення волі, а колишнього голову КримЦВКу Велі Ібраїмова засудили до розстрілу.

Довгі роки при оцінці діяльності Велі Ібраїмова керувалися підходами, запровадженими в 30-ті роки. Версія про те, що він та його прибічники, «використовуючи політичну сліпоту деяких робітників обкому партії, проникли в Раднарком та ЦВК Кримської республіки, протягом років проводили контрреволюційну підривну роботу й були розкриті тільки в 1927 році»³ на довгі роки стала лейтмотивом історичних публікацій.

У червні 1990 р. рішенням президії Верховного суду РРФСР Велі Ібраїмов був реабілітований. Це відкрило можливості переглянути події 1928 р.

Під час процесу Велі Ібраїмова звинувачували в убивстві червоного партизана Чолака, замаху на вбивство бідняка Сейдаметова, фінансових зловживаннях. Довершували звинувачення закиди про татарський буржуазний націоналізм. Можна цілком погодитися з висновком історика В. Брошевана, який зазначив, що ці звинувачення не можуть розглядатися як реальні мотиви, за якими тогочасному керівнику Криму винесений смертний вирок⁴. Через деякий час, у 30-х роках, до звинувачень була додана участь Велі Ібраїмова у розстрілі членів уряду радянської Республіки Тавриди в квітні 1918 р., до якої він не був причетний жодним чином.

На сьогодні існують декілька версій причин політичного й фізичного знищення голови КримЦВКу. Дослідник Р. Куртієв стверджує, що Велі Ібраїмов став жертвою комуністів-шовіністів тому, що всіма силами боровся проти переселення на Кримській півострів єврейських колоністів⁵. Цієї ж версії дотримується П. Гарчев⁶.

Іншу версію висунув В. Возгрін, якій, не заперечуючи єврейський фактор, стверджує, що причиною репресій була діяльність голови КримЦВКу по заглибленню НЕПу в умовах, коли в Центрі вже розпочався наступ на приватний сектор⁷.

Ще більш конкретно сформулювала проблему кримська дослідниця Ж. Мона, яка зазначала: «Особливістю соціальних змін у кримському селі було більш різке виділення двох крайніх полюсів, ніж у середньому по країні. ...Різкій диференціалізації кримського села значною мірою допомагала політика когорти діячів ЦВК й РНК Кримської АСРР у сферах землекористування, кредитування, кооперування, найму робочої сили й оренди землі»⁸.

Голова КримЦВК Велі Ібраїмов і голова КримРНК О. Дерен-Айерли наголошували на принципових розбіжностях у політичних питаннях з бюро кримського обкому партії. Їх заява була розглянута на спільному засіданні

ОК та ОКК від 3 лютого 1926 р., яке винесло рішення: «1. Відрядити з Криму І. Фірдевса⁹ [...] 2. Звільнити з посади Дерен-Айерли, як фактичного та свідомого керівника татарського угруповання, котре протиставило себе партійній організації. 3. Вжити заходи щодо партійного перевиховання Вели Ібраїмова»¹⁰. За підписом секретаря обкому С. Петропавлівського постанова Кримського обкому РКП(б) була надіслана до ЦК РКП(б). Але цим справа не закінчилася. Протистояння щодо «обкомівській лінії» в Криму продовжувалося й у подальшому. В недалекому майбутньому воно призвело до відкликання наприкінці 1927 р. секретаря обласного комітету С. Петропавлівського у розпорядження ЦК, а потім — до трагічної загибелі Вели Ібраїмова.

Загалом вище керівництво країни мало всі підстави поставити у провину Вели Ібраїмову та його оточенню відхід від «генеральної лінії партії». Процес мав явно політичний характер, хоча в основу звинувачень були покладені досить сумнівні епізоди до того ж цілком карної спрямованості. Страта Вели Ібраїмова стала відправною точкою репресій у Криму.

В липні 1928 р. було проведене обстеження партійної організації Кримської АСРР. Комісія ЦК ВКП(б) мала встановити причини, які викликали «можливість перебування на чолі кримського уряду В. Ібраїмова». Їй належало з'ясувати, чому «партійна організація, робітники й селяни не реагували на негативні події, що виявилися у зв'язку з процесом В. Абраїмова». Відповідальний інструктор ЦК ВКП(б) М. Філатов, якій очолював комісію, надав до оргбюро ЦК доповідь про підсумки обстеження. Він зазначав, що Комісія дійшла висновку, що відповідні політичні настрої генерував складний національний й соціальний склад населення республіки. Зокрема, зростання невдоволення в республіці Філатов пояснював історичними передумовами: тим, що в нещодавньому минулому революційний рух у Криму очолювали націоналісти, в тому числі такі відомі діячі, як Хаттатов, Озенбашли, Чапчакчі, Ібраїмов та Муслімов, які склали «ядро Міллі-Фірка», і виступали за культурно-національну автономію Криму. Під час громадянської війни вони орієнтувалися на Німеччину та Туреччину. І-й Установчий з'їзд рад у 1921 р. обрав до складу уряду Вели Ібраїмова, Умера Ібраїмова (нарком землеробства), Чапчакчі (нарком охорони здоров'я), Озенбашли (заступник наркому фінансів) та ін. Таким чином, за підсумком Філатова, радянська влада в Криму будувалася при безпосередній участі націоналістичних діячів, які активно боролися з нею у період її становлення в 1918 р.

У доповіді також зазначалося, що попередній уряд Кримської АСРР майже нічого не зробив у сфері національної політики. Зокрема, були створені лише поодинокі ради національних меншин, діловодство в районах

їхнього розселення здійснювалося російською мовою. Стосовно німецького селянства припущена величезна помилка — переобкладання сільськогосподарським податком. Уряд і місцеві радянські органи не намагалися зжити національну ворожнечу, нерідко розпалювали її, особливо у питанні про переселення до Криму євреїв. Як сам Ібраїмов, так і низка керівників проводили антиєврейську агітацію. Залучаючи до своїх груп нових прибічників з молодих татарських робітників, Ібраїмов та його прибічники твердили, що відбувається «євреїзація» Криму.

Комісія також встановила факти «викривлення класової лінії» при виборах до рад. По-перше, коли Кримський ЦВК відновлював у правах «позбавленців», а, по-друге, коли «націоналісти Чапчакчі, Озенбашли на автомобілях Кримського ЦВК їздили по селах й агітували за обрання Ібраїмова, Баліча та інших». Підтримувало у перевибірній кампанії В. Ібраїмова й духовенство, ратуючи за його обрання почесним членом сільрад, тому, що він, власне, не комуніст, а мусульманин. Такі факти, зазначалося в доповіді, мали місце в Бахчисараї й Судаку.

За наслідками перевірки Комісія зробила невтішні висновки: «Ця практика закріпила економічні та політичні позиції куркульства, допомогла проникненню білогвардійських елементів до радянського й партійного апарату; а консолідація куркульсько-націоналістичних та білогвардійських елементів створювала найсприятливіші обставини для влади Ібраїмова й у цілому призвела до того, що об'єктивно кримські радянські органи опинилися в блоці з куркульсько-поміщицьким елементом і не тільки ігнорували інтереси республіканської бідноти, але й безпосереднім чином нехтували ними, дозволяючи терор й залякування».

Комісія поклала відповідальність за викривлення національної політики в Криму на партійні органи, зайняті фракційною боротьбою між «правими» та «лівими». У доповіді наголошувалося: «ця боротьба заслоняла собою все, супротивники дискредитували друг друга, вербували союзників. За свідченням комсомольця Халут-Февзі, Ібраїмов казав йому: «Якщо ти бажаєш євреїзації, то будь лівим, а якщо хочеш мати татарський Крим, то будь правим». Фракційні чвари впливали на добір партійно-радянських кадрів, загострюючись під час перевиборів до сільрад. Боротьба обкому з Ібраїмовим прийняла потворні форми. Дійшло до того, що секретар обкому Петропавлівській підготував телеграму до ЦК про необхідність зняти Ібраїмова, оголосивши її на засіданні бюро обкому. Більшістю голосів телеграма була ухвалена та надіслана до ЦК. У відповідь Ібраїмов склав іншу телеграму — на ім'я Сталіна, на засіданні бюро її ухвалила меншість, але її також надіслали до Москви».

Як встановила комісія, в партійній організації автономії стався розкол за національною ознакою. Так званий «російській партійний актив» не вважав себе відповідальним за те, що відбувалося в республіці. Увійшла до житку назва «татарській сектор у партії». В цьому «секторі» багато хто був пов'язаний з націоналістичним рухом. У комісії склалося враження, що російським комуністам, які розглядалися місцевим населенням як «прибулі», немає жодної справи до «татарського сектору». Після процесу Ібраїмова «ліві», які вважали себе інтернаціоналістами, торжествували — адже вони перемогли. На цьому ґрунті поширювалися голоси: добити «правих», вигнати «правих» з партії, «віддати під суд» й т.ін. «Праві» ж були зовсім дезорганізовані процесом над Ібраїмовим¹¹.

1 серпня 1928 р. оргбюро ЦК під головуванням В. Молотова розглянуло питання про роботу і стан Кримської партійної організації. Відповідальний інструктор ЦК Філатов вкотре вказував, що в Кримській АСРР політику направляли діячі «Міллі-Фірка», а переселенню євреїв заважав особисто Ібраїмов та його прибічники. Він підкреслював, що коли «націоналісти, зрозуміли, що керівництво ЦК РКП(б) у питанні єврейської колонізації не піде на компроміс, вони звернулися до закордонного центру «Міллі-Фірка», котрий знаходився в Туреччині, й отримали директиву — «Переселенню євреїв не перешкоджати»¹².

При обговоренні доповіді Філатова секретар ЦК РКП(б) В. Молотов визнав головною помилкою кримської партійної організації нерозв'язаність аграрного питання. Він звинуватив кримських комуністів в тому, що за всі роки існування радянської влади в Криму місцевим урядом так нічого й не було зроблено для «знищення економічного коріння старого поміщицького, куркульського господарства».

Постанова ЦК ВКП(б) від 8 серпня 1928 р. «Про роботу Кримської партійної організації» звинуватила кримський обком у викривленні класової лінії й сприяла розгортанню нової хвилі політичних репресій у Криму, організації політичних «показових» процесів проти видатних представників національного руху та колишніх членів партії «Міллі-Фірка».

Якщо на початку 1920-х рр. репресій зазнали представники так званої традиціоналістської інтелігенції, пов'язаної з ісламом та вихованої на просвітницьких ідеях І. Гаспринського, то в 1928–1930 рр. хвиля репресій прокотилася по всій старій інтелігенції, учасниках революції та громадянської війни. Майже всі вони були заарештовані та репресовані.

Незважаючи на те, що формальним приводом для арешту Вели Ібраїмова слугувала сфабрикована кримінальна справа, центральний уряд оголосив його націоналістом й ініціював кампанію по осудженню «буржуазного

націоналізму» як прояву контрреволюції. Латентний супротив коренізації з боку зараженої великодержавним шовінізмом російської частини кримського партапарату, тепер вийшов назовні й під гаслом «боротьби з буржуазним націоналізмом» став послідовно згортати «некеровану» політику коренізації.

Після 1930 р. коренізація в Криму відбувалася вже без старої кримсько-татарської інтелігенції. Навіть її молода «поросль», котра була вихована за більшовицькими стандартами й вела своє походження з місцевих комсомольців та висуванців, не була позбавлена остраху підпасти під чергову хвилю репресій. Так, голову КримЦВКу М. Кубаєва у квітні 1931 р. було знято з посади лише за те, що він відкрито звинуватив Москву у великодержавному шовінізмі та розоренні татарського селянства, а в грудні 1931 р. — виключено з партії й оголошено «ворогом народу» за те, що він закликав ввести в татарських школах російську мову як обов'язковий предмет¹³.

За таких обставин про жодну послідовність у національній політиці в Кримській АСРР говорити не доводилося. Хоча згори й лунали заклики підсилювати татаризацію (так, у 1929 р. при КримЦВКу було створено комісію з коренізації радянського, профспілкового та кооперативного апаратів), але тих, хто наслідювався виконувати ці заклики, чекали звинувачення в буржуазному націоналізмі й репресії. Водночас, під приводом «захисту інтересів інших національностей» відкрито знищувалися майже всі здобутки попередньої доби.

На початку 1930 р. боротьба з татаризацією набула форми кадрових чисток, спрямованих на збільшення в управлінській ланці «соціалістичного прошарку», тобто зростання питомої ваги робітників та колгоспного селянства. Головна увага приділялася питанню «перевиховання» в контексті індустріалізації та колективізації колишніх «дрібнобуржуазних націоналістів». У березні 1930 р. КримЦВК ухвалив постанову про планове залучення кримських татар до праці в промисловості. Голова КримЦВК І.Тархан висловився недвозначно: «Нам необхідне створення національного татарського робітничого класу. Велиібраїмовщина — наслідок його відсутності. Тому потрібно шукати коріння зла тодішнього становища у відсутності пролетарських елементів у керівних органах диктатури пролетаріату»¹⁴. За роки першої п'ятирічки частка татар серед робітників великої промисловості зросла з 5,3% до 8,9%, у промисловій кооперації — з 9,2% до 16,6%. Але у будівництві татар було на кінець 1932 р. лише 2,2%, на транспорті — 4,8%, у хімічній промисловості — 5,4%, у гірничо-видобувній — 6,4%. Найбільше татар працювало у поліграфічній (19%) та консервній (25,6%) галузях¹⁵.

Проте такі темпи пролетаризації татарської громади не відповідали показникам зростання кримської промисловості. Ще до того як було цілком подолано наслідки розрухи, які спричинила громадянська війна та голод, кримська промисловість вступила до фази форсованої індустріалізації. Натомість самобутні національні кримськотатарські промисли з кустарним виробництвом швидко занепадали. Це призводило до того, що кримськотатарська громада економічно деградувала, підпадаючи під залежність від підприємств, котрі знаходилися під підпорядкуванням й пильним контролем Центру.

Розгром «веліібраїмовщини», «мілліфірковщини» та «буржуазно-націоналістичних відхилень» та «оздоровлення кримської партійної організації» відбулися, по-перше, за рахунок широкомасштабної чистки партійного й кооперативного апаратів від «чужих та випадкових елементів», котра прокотилася по всіх органах влади півострова, по-друге, — широкого набору нових членів до лав кримської парторганізації; по-третє, здійсненням земельної реформи.

Доповідь Комісії ЦК ВКП(б) проголошувала, що кримські органи влади та апарат були вщент «засмічені» найрізноманітним «ворожим елементом». Згідно її підрахунків, у Наркомпросі Криму з 22 відповідальних співробітників 10 виявилися «злісними мілліфірковцями», в Наркомземі з 36 працівників — 20, у Головсуді — з 29 осіб 13 були «чужими елементами»¹⁶.

Аналогічна ситуація моделювалася по решті управлінської вертикалі. Наприклад, у земвідділі Джанкойського РВКу, між іншими, «перевіреними» працівниками, були знайдені «дочка попа», «дружина колишнього поліцейського», «колишній граф». Крім того, активно вичищалися з органів влади «неперевірені» кримські татари, яких звинувачували у «буржуазному націоналізмі». Під час проведення чистки постраждало щонайменше 3 500 татар¹⁷.

За два місяці (листопад–грудень) 1928 р. з радянського апарату Кримської республіки було вичищено 188 осіб, з них: за зв'язок з куркульством — 42 особи, за викривлення класової лінії — 22, за зв'язок з чужим елементом — 15, за бюрократизм — 14, за розтрату — 13, за безгосподарність — 4, за дискредитацію радянської влади — 1, колишніх білогвардійських офіцерів — 12, куркулів і поміщиків — 6, колишніх жандармів — 4, торговців, фабрикантів та колишніх чиновників — 53 та одного колишнього контрреволюціонера¹⁸.

В 1929 р. були проведені чергові вибори до рад. У результаті цих виборів склад КримЦВКу оновився на 89,5%, президії ЦВКу — на 46,7%. Склад сільрад оновився на 68,3%, голів сільрад — на 47,8%¹⁹. Майже повністю

було оновлено керівництво районних і обласного комітетів ВКП(б). З жовтня 1928 р. по квітень 1929 р. партійна організація Криму поповнилася на 1 388 осіб. Завдяки цьому склад обласного й районних комітетів партії оновився відповідно на 75 й 62 відсотки²⁰.

Згідно підсумкової інформації, поданої до ВЦВК, було «вичищено з центрального апарату — 365 осіб, кооперативного — 362 особи, низового радянського апарату — 239 осіб. Узагалі було вичищено 960 осіб, з яких 784 — без права вступу на радянську роботу»²¹.

Натомість активно проводилася робота по висуненню нових, «переві- рених» кадрів. З липня 1928 р. по липень 1929 р. в Криму на адміні- стративно-господарчу роботу було висунуто 457 осіб²².

Наступну хвилю масових репресій спричинила колективізація. Як і попе- редні, ця кампанія розпочалася після усунення Велі Ібраїмова, розгорталася за вказівками вищих органів влади країни й супроводжувалася масовими «розкуркуленнями», здійснюваним під егідою ДПУ. Влада утворила на селі комнезами, які розпочали тероризувати заможне селянство. Вже на початок 1930 р. кількість новостворених комнезамів дорівнювала 495²³.

Нормативною базою репресій стала постанова ЦВК й РНК СРСР від 1 лютого 1930 р., згідно з якою крайовим (обласним) виконавчим комітетам й урядам автономних республік було надано право застосовувати «всі необ- хідні засоби боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів й виселення їх з-за межі районів й країв (областей)»²⁴. Лейтмотивом постанови, була та думка, що колгосп, звичайно, справа добровільна, але ті, хто не йде до лав колгоспів, є якими ворогами радянської влади.

Відповідно міркувань більшовицької влади Крим був «заполонений» куркулями: серед селянських господарств було виділено 15% таких, які відносилися до «куркульських»²⁵. Всі так звані куркулі були поділені на три категорії. Селяни, яких відносили до першої категорії, заарештовувалися, їх справи проходили по лінії ДПУ (по цій графі в 1930 р. в Криму проходили 1 012 особи²⁶). Ті, кого залічували до другої категорії, примусово висилалися у малонаселені райони СРСР (зі різними підрахунками за межі півострову були виселені від 35 до 40 тис. селян²⁷). Решта селян, котрі підпадали під розкуркулення, переселялися в межах свого району на гірші землі.

Селяни, як могли, намагалися боротися з насильницькою колективі- зацією. В деяких випадках супротив приймав вигляд вбивств колгоспних активістів та вищих посадовців. Так, в Зуї Сімферопольського району був забитий комсомолец П. Вербовський, а в селі Булганак Керченського району колгоспник-активіст І.Щелкунов. Загалом за перші десять місяців 1930 р. було зафіксовано 60 випадків «терору проти колгоспного активу»²⁸.

На початок лютого стан справ на селі настільки загострився, що з'явилася потреба у допомозі ОДПУ. Але навіть масові арешти не змогли погасити хвилі селянського опору. На 16 лютого в Сімферопольському районі було побудовано 4 табори на 6 тис. осіб. У Керчі на 14 лютого в таборі було 236 осіб. Всього ж на території Кримського півострову на 1 березня 1930 р. було розкуркулено 2 682 господарства²⁹. Якщо взяти за середню розмір родини в межах 3–4 осіб, це складає близько 10 тис. осіб.

Проте заарештовували не тільки тих селян, які опирались колективізації. Досить велика частка заарештованих підпадала під пильне око ОДПУ чи то через своє «вороже» походження, чи то за «контрреволюційну пропаганду». Так, у липні 1930 р. була заарештована вдова білого офіцера М. Боровська, оскільки вона розпускала «ворожі чутки щодо арешту Сталіна»³⁰.

Темпи колективізації унаочнюють говорять цифри: за два місяці 1929 р. — листопад і грудень — відсоток колективізації зріс більш, ніж у два рази, дорівнюючи на січень 1930 р. 41,1%. Відсоток колективізації по районах сягав: в Ялтинському районі 84% дворів, у Судакському — 64%, Севастопольському — 54%, Карасубазарському — 51%, Феодосійському та Євпаторійському — 40%, Сімферопольському та Джанкойському — 33%, Бахчисарайському — 29%, Керченському — 22%³¹. У результаті форсованої колективізації на березень 1930 р. в Криму було колективізовано більше 73% селянських господарств³². Колгоспи Криму отримали від розкуркулених господарств майна на 2 452 тис. рублів³³.

У лютому 1930 р. раднарком Кримської АСРР ухвалив постанову про організацію на півострові 16 колгоспів-гігантів. У відповідності з цим рішенням в Ак-Мечетському районі протягом трьох днів був створений колгосп, який об'єднав 2 333 господарства. Під час його створення не були взяті до уваги ані думка самих селян, ані реальні можливості організації й керування таким «монстром». В Сарабузі був створений колгосп-гігант, який об'єднав 44 населених пункти 12 сільрад. Ічкінській колгосп-гігант ім. В. Блюхера об'єднав 7 сільрад з 40 населеними пунктами, в яких налічувалося 2 056 господарств³⁴.

Найбільш запеклий опір створенню колгоспів чинили селяни Південного берегу Криму. В гористій місцевості під сади, виноградники, тютюнові плантації використовувались дрібні ділянки, на яких працювало не одне покоління місцевих мешканців. Люди, які століттями вели індивідуальне господарство не були жодним чином — ані психологічно, ані економічно — підготовані до усупільнення господарств. Центром супротиву стало село Ускут Карасубазарського району, мешканці якого не погоджувалися на будь-які «нововведення». В Ускуті було зібрано до 300 заяв на ім'я кримського

уряду та ВЦВК з вимогою негайно скасувати земельну реформу й колективізацію, як такі, що суперечать шариату. Група активістів готувалась відправити уповноважених до посла Туреччини в Москві зі скаргою на утиск мусульманської віри та просьбу ускутських селян про перехід у турецьке підданство. З цією метою селяни розпочали збирати гроші. Ідея знайшла досить широку підтримку серед селян селищ Айсерез, Ворон та ін. Паралельно велися переговори з турками-яличниками щодо можливості втечі до Туреччини морем.

26 січня 1930 р. органами ДПУ в селах Південного берегу в момент проведення нелегальних зборів було заарештовано активістів руху. Під час перестрілки двоє ускутців були поранені, один з них незабаром помер від втрати крові. Деяким вдалося втекти в гори, але через місяць всі «заколотники» були схоплені. Протягом місяця чекісти заарештували 254 особи, яких підозрювали в участі в контрреволюційній організації, яка готувала збройне повстання проти радянської влади. Під арешт підпали селяни більш ніж десяти сіл, розташованих від Судака майже до самої Ялти.

Збройний опір під час арешту надав чекістам підставу висунути й цілком серйозно розглядати версію про підготовку збройного повстання. 23 березня ОДПУ Криму оголосило вирок: 61 особа була засуджена до вищої міри покарання, троє обвинувачених були випущені на волю. Всі інші були засуджені до різних строків позбавлення волі або заслання. Родини тих, кого присудили до вислання, також мали покинути межі Криму. Майно заарештованих було конфісковано³⁵.

Специфічною формою захисту від колективізації стала еміграція. Проте саме цього радянська влада не могла дозволити жодним чином. По-перше, масова еміграція слугувала б підтвердженням помилковості політики партії. По-друге, вона призвела б до негативних економічних наслідків. Але найважливішим, мабуть, був би міжнародний резонанс: з самої вільної країни світу масово втікають люди...

Через це уряд та ОДПУ повели рішучу боротьбу з еміграцією, кваліфікуючи її як «злочин перед державою». І тут величезною проблемою влади стала значна кількість іноземних підданих, які мешкали на півострові (передовсім громадяни Туреччини та Греції).

Переслідуванню піддавалися як ті, хто здійснював реальні спроби покинути СРСР, так і ті, хто лише розмірковував над можливістю покинути півострів (говорячи мовою документів того часу, «висловлював намагання виїхати за кордон»). Саме з таким формулюванням, за вироком Трійки ОДПУ, був засланий до Східного Сибіру терміном на три роки мешканець Керчі Валеріан Гінтовт³⁶.

Групові «злочини» каралися більш жорстоко. Так, група з шести осіб, які проходили по справі «про агітацію за втечу до Туреччини» в Бахчисарайському районі, четверо були вислані, а двоє — засуджені до трьох років позбавлення волі³⁷.

Всі ці заходи призвели до того, що уряд, застосовуючи ОДПУ, каральний потенціал зломив опір селян колективізації. Якщо на 1 жовтня 1930 р. колгоспи в Криму об'єднували майже половину господарств, то наприкінці 1932 р. поза колгоспами залишилося всього 15% дворів³⁸. Кримські села втратили тисячі працьовитих хазяїв, яких було заарештовано, розстріляно або заслано до віддалених районів країни. Проте конфісковане у них майно не прислужилося розквіту новостворених артільей: воно було або зіпсовано, або використовувалось не так раціонально, як у попередніх хазяїв. Новостворені колгоспи були слабкі, організація праці в них залишала бажати набагато кращого. Підсумком усього стало падіння обсягів виробництва.

Розорення сільського господарства позначилося стрімким падінням усіх його показників. У 1932 р. рівень виробництва фруктів та винограду не перевищував третини показників попереднього року.

На тлі кризи 1932–1933 рр. на півострові розпочався голод. На відміну від України тут він не досяг того жахливого розмаху, але удар його був нищівним. Голова Кримського ЦВК М. Кубаєв намагався протестувати проти здириництва та штучного голоду, прямо звинувачуючи Москву у грабунку. Але цей протест призвів лише до того, що він був репресований.

Першими жертвами кризи стали мешканці міст, передовсім Керчі. З одного боку, місто стрімко зростало — на будівництво металургійного заводу (новобудови першої п'ятирічки) приїхало багато нових робітників, передовсім з сіл. З іншого, рівень матеріального, побутового й продовольчого постачання відставав від нагальних потреб. Карткова система постачання для мешканців міст, введена 1928 р., повинна була компенсувати зруйнований владою рільний ринок продовольства й забезпечити передовсім робітників та членів їх родин гарантованим мінімумом продуктів харчування. Водночас карткова система міцно прив'язувала робітника до підприємства, робила його більше залежним від влади й держави. Будь-який збій у постачанні викликав серйозні проблеми в робітничих родинах, адже купувати продукти на ринку внаслідок високих цін вони не могли.

В листі до Кримського обкому ВКП(б) у червні 1930 р. керівництво керченського партійного комітету з тривогою повідомляло: «Стан продовольчого постачання міста Керчі й робітничого населення зараз надзвичайно погіршився».

Далі автори листа скаржилися на те, що М'ясоспілка, Полеводеспілка, Кримспілка, Центроспілка різко зменшили кількість товарів, які вони завозили. Через це не було жодної можливості постачати населення продовольством по жорстких нормах, встановлених наркоматом.

Керченські керівники були занепокоєні ще й тим, що досить малим був вільний ринок і на ньому знаходилося дуже мало товарів, ціни на які були неймовірно високими. Проте, попри дорожнечу, товари миттєво розкуповувалися. Все це, на думку керченського райкому партії, «створювало добре підґрунтя для всякого роду антирадянської агітації й, без сумніву, значною мірою впливало на інтенсивність праці робітників держметзаводу та інших підприємств міста»³⁹.

За декілька днів до того, як було написано цього листа, в місті відбулися заворушення. Згідно з архівними документами, 7 червня 1930 р. у будівлі Керченської міськради зібрався натовп, чисельністю близько 70 осіб. Люди були обурені тим, що вони ще з ночі зайняли чергу за рибою, а її — повз магазину — відразу відвезли до консервної фабрики. Ті, хто зібрався (передовсім це були жінки) поводили себе досить галасливо. Мешканець Керчі Давід Бернштам «почав вести серед жінок антирадянську агітацію, стверджуючи, що в старий час жилося набагато краще, через радянську владу буде голод, і влада складається з бандитів». Свідки передали його слова про те, що «незабаром передохнемо з голоду, адже все вивозять за кордон».

Влада відреагувала негайно: Д. Бернштам був заарештований, місяць провів у камері під слідством, а потім був засуджений до заслання на Урал строком на три роки⁴⁰.

Аби упередити подібні ексцеси, ДПУ посилило «роботу» по виявленню «контрреволюційних елементів», які вели «антирадянську агітацію». В липні 1930 р. в Керчі за такими обвинуваченнями були заарештовані 11 осіб. Після короткого слідства всі вони на три роки були вислані до «Східного Сибіру». У звинуваченнях було зазначено: «Підбурював робітників до влаштування страйків з вимогою підвищення зарплатні, бо радянська влада нічого робітникам не дає, а лише «вичавлює» їх (В. Шушак, рахівник металургійного заводу)⁴¹. Або: «Закликав до опору владі» (А. Харіто, безробітний)⁴². Я. Балабана звинуватили в розповсюдженні «злісних чуток про розорення радянською владою людей, про дефіцит товарів»⁴³.

Арешти тих, хто міг порушити спокій, продовжувалися й у подальші місяці. В жовтні того ж року оглядач будинків В. Гинтовт у присутності свідків сказав, що «п'ятирічка нічого не дає, побудуємо за три роки, а шлунок буде порожнім дев'ять років»⁴⁴.

Подібні ж події відбувалися в Феодосії. 10 червня 1930 р. більше сотні жінок зібралися в центрі міста, вимагаючи видати м'ясо, мило, цукор у такій кількості, щоб вистачило на всю родину. З натовпу вигукували: «Наші діти з голоду помирають, вимагаємо збільшення пайку», «Навіщо нам індустріалізація через п'ять років, коли ми зараз голодуємо».

Наступного дня зібралося вже 900 осіб. Вимоги були все ті ж: збільшення пайку. Проте на цей раз влада зорієнтувалася скоріше — натовп зазвали до Клубу будівельників, де виступу надали форми зборів. По закінченні жоден з учасників не був заарештований. Але, щоб не допустити подібних виступів у подальшому, міськком партії застосував швидкі та рішучі дії. Зранку 11 червня були проведені партійні й виробничі збори з роз'ясненням причин продовольчих ускладнень, якими, на їх думку, були «швидке зростання промисловості й слабкість соціалістичних структур на селі» (тобто колгоспів). Відповідальність вони поклали на «забюрократизованість постачальних організацій», що було підтримано більшістю робітників⁴⁵. Реальне ж підґрунтя продовольчих проблем міста — скорочення сільськогосподарських поставок, внаслідок насильницької колективізації — назване не було. Винними були названі «погані» чиновники.

Ті, хто розумів і називав справжні причини кризи постачання міст, одразу ж попадали в поле зору ДПУ як «неблагонадійні». Так, робітник Кальник на зборах констатував, що під час «відбудовного періоду жилося краще, а зараз нам загрожує голод». Інший член партії, Чулков, на тих самих зборах попередив, що за умови продовження такої політики «радянська влада незабаром достукається до того, що сталося з Миколою П»⁴⁶. Наступного дня Феодосійській міськком партії підняв питання про виключення їх із лав ВКП(б).

Феодосійський кустар Арон Віолкін висловився, що не можна підтримувати владу, яка морить людей голодом. Як позбавленець, він не мав продовольчих карток, а того, що міг заробити, не вистачало для купівлі продуктів на базарі. Це висловлювання було кваліфіковано як «невдоволення станом трудящих в СРСР» з вироком у три роки позбавлення волі⁴⁷.

У Феодосії група молоді розповсюджувала листівки з закликом до повстання проти існуючої влади. Проте ОДПУ в короткий строк змогла «викрити» всіх «контрреволюціонерів». Першим був заарештований сімнадцятирічний Ігор Райєвіч, потім його ровесник Володимир Медведєв та дев'ятнадцятирічний Марк Карпов. Медведєв та Карпов були покарані трьома роками позбавлення волі, а Райєвіч був випущений з-під варті⁴⁸.

Голодуючи, деякі мешканці півострову намагалися знайти будь-якій вихід з того становища, яке склалося, навіть й протизаконний. Так, група студентів Кримського фармакологічного технікуму й Кримського медичного

робфаку в Сімферополі в 1932 р., складаючи списки студентів для отримання хлібних карток, цукру та інших продуктів, заносила в них так звані «мертві душі». За фіктивними списками молодь протягом декількох місяців отримувала додаткові продукти, використовуючи їх як для власного споживання, так і на продаж. Саме на цьому вони й «погоріли»: продаж продуктів у голодуючому суспільстві не могла не зацікавити «компетентні органи». В листопаді 1932 р. всі, хто брав участь у афері, були заарештовані й визнали провину. В лютому 1933 р. Головним судом Кримської АСРР всі вони були покарані за статтею 58-7⁴⁹: двох студентів засудили до вищої міри покарання — розстрілу, одного — до 10 років ув'язнення. Оскільки на початку 30-х років вирок ще не приводився у дію негайно після винесення, студенти мали час на те, щоб подати апеляцію. Верховний Суд РРФСР у травні 1933 р. змінив міру покарання, приговоривши всіх до десяти років таборів⁵⁰.

ДПУ суворо карало за поширення інформації про голод у межах України. Адже, незважаючи на повне мовчання преси та офіційної пропаганди, інформація про трагедію, котра прокотилася по сусідній з півостровом республіці, все ж доходила до мешканців Криму. Про неї розповідали люди, які приїжджали з України. Так, моторист морської бази катерів ДПУ Антон Назаренко, після повернення з відпустки, розповідав співробітникам про те, що в Україні люди помирають від голоду. За розповсюдження «ворожої пропаганди» від був заарештований Севастопольським ДПУ⁵¹. За «чутки про голод» у Джанкої заарештували й слюсара «Агроджойнту» Феодосія Мордовця⁵².

Не менш загрозливими для «суспільного спокою» були, на думку чекістів, й розмови про продовольчі проблеми в самому Криму. Так, у найбільш проблемному з точки зору постачання продовольством міст півострову, — Керчі була заарештована безробітна Варвара Лола, яка, стоячи в черзі, говорила про «тих, хто має владу», зазначаючи, що «вони, сволота, самі нажралися, а на людей, котрі пухнуть від голоду, уваги не звертають»⁵³.

В 1933 р. був заарештований робітник керченських каменоломень Арсентій Кузьменко, якого звинуватили в «антирадянських виступах щодо продовольчих проблем». З матеріалів слідчої справи видно, що він відкрито говорив, що при нормах споживання, що вказані в «заборних книжках» (так називалися продовольчі картки), не то що каміння тягати не можливо, а самому б ноги не протягнути. За вирокком судової Тройки ДПУ Криму він був засуджений до трьох років позбавлення волі⁵⁴.

На такій же термін був ув'язнений і селянин-одноосібник Абу Бекір Аєдінов, якій мешкав у селі Молбай Карасубазарського району, за те, що говорив односільчанам, що «колгоспники дурні та віслюки, працюють, хліба їм не дають, народ пухне з голоду, а влада вимагає працю»⁵⁵. За думкою

чекістів подібні думки викликали у колгоспників «нездорові настрої». Сестри Єлизавета та Ганна Пріб були вислані до Актюбінську за те, що писали власним родичам до Німеччини листи з проханням допомогти їм продуктами⁵⁶.

В 1934 р. становище на півострові трохи покращилося. Розпочалося зростання виробництва споживчих товарів, поступово оговтувалося від недоїдання та репресій село. Покращилося постачання населення продовольством, що дало змогу скасувати продуктові картки. Частина тих, хто раніше був висланий за межі Криму, отримала можливість повернутися. Важливим доказом того, що в суспільстві півострову деякою мірою послабло напруження стало те, що різко впала кількість арештів за політичними звинуваченнями. З числа тих, хто був заарештований у 1934 р., були реабілітовані 170 осіб⁵⁷. Все це породжувало у населення надії на краще майбутнє.

Особливістю досліджуваного періоду було й те, що судові органи проголошували відносно м'які вироки, багато справ були скасовані через «відсутність складу злочину» (42% відкритих справ). Під суд потрапляли лише ті, кого звинувачували в антирадянській агітації та шпіонажі. Проте й у цьому випадку у деяких заарештованих зберігався шанс «вивернутися» з цупких обіймів репресивної машини й потрапити на волю. Так, наприклад, друкар Сімферопольської типографії Віктор Щепінський був заарештований за підозрою в збиранні розвідданих для румунської розвідки. На допиті робітник відкинув всі звинувачення, а слідчий Файнберг, який бачив, що звинувачення є повною вигадкою, надіслав керівництву документ, в якому зазначав, що «звинувачення є вигаданим». Завдяки цьому через два тижні після арешту, 23 березня 1934 р., Постановою ОДПУ справу було закрито, а друкар повернувся до родини⁵⁸.

У шпіонажі був звинувачений робітник відділу постачання радгоспу «Червоний» Михайло Шаповалов із Сімферополя. Проте й у цьому випадку через два тижні справу було закрито «за недоведеністю»⁵⁹.

Таким чином, наприкінці 20-х — на початку 30-х років становище на півострові характеризувалося високим рівнем соціального напруження. Репресії проти численних «буржуазних націоналістів», «контрреволюціонерів», «мілліфірковців», «реакціонерів», «куркулів», «троцькісътів», «антирадянських елементів» та всіх тих, хто був незадоволений суцільною колективізацією прокотилися по півострову хвилею величезної руйнівної сили. Масове невдоволення й опір селянства насильницькій колективізації були зломлені енергійними репресивними діями держави. В підсумку декілька сотень осіб було розстріляно, тисячі — вислані за межі Криму або позбавлені волі. Радикальні зміни на селі призвели до занепаду сільськогос-

подарського виробництва й перебоїв з постачанням міст. Це в свою чергу жило невдоволення населення, котре підчас виливалося у стихійні акції протесту. Останні розглядалися владою як антирадянські й рішуче присікалися, в тому числі й за допомогою репресивних заходів, хоча й у досить м'яких формах — вислання за межі півострову чи позбавлення волі на строк у три роки.

На початку 1934 р. соціально-економічне становище в Криму стабілізувалося, й це позначилося на життєвому рівні населення. Як наслідок, скоротилася й кількість осіб, яких піддавали суду за «антирадянські прояви». Вочевидь загальний рівень репресій та чисельність заарештованих на початку 30-х років значно поступалися показникам епохи Великого терору. Цей час можна вважати чи не найспокійнішим у історії довоєнного Криму.

Але таке становище зберігалось недовго, й у другій половині 30-х років по півострову прокотилися нові хвилі репресії...

¹ Чеботарёва В.Г. Социальные противоречия национальной политики в Крымской АССР в 1920-е годы. // Вопросы истории. — 2006. — № 12. — С. 35.

² «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положении в стране (1922 — 1934 гг.). — Т. 6. — М., 2002. — С. 69.

³ Очерки истории Крыма. — Ч. III. — Симферополь, 1964. — С. 67.

⁴ Брошеван В. Дело Вели Ибраимова. // Амет Озенбашлы. Годы, люди, судьбы. / Материалы международной научной конференции. 25 апреля 1998 г. — Симферополь, 1998. — С. 96–97.

⁵ Куртиев Р. Вели Ибраимов и этнодемографическая политика Москвы в Крыму в 20-е годы XX в. // Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры: Материалы международной научной конференции 28–29 мая 1999 года. — Симферополь, 2001. — С. 120.

⁶ Гарчев П. Вели Ибраимов — жертва сталинских репрессий. // Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры: Материалы международной научной конференции 28–29 мая 1999 года. — Симферополь, 2001. — С. 136–138.

⁷ Возгрин В. Крымские татары у власти. 20-е годы. // Амет Озенбашлы. Годы, люди, судьбы. / Материалы международной научной конференции. 25 апреля 1998 г. — Симферополь, 1998. — С. 95.

⁸ Мона Ж.Н. Развитие сельского хозяйства в Крымской АССР (1920–1940): особенности, трудности, просчёты. // Автореф. дис. ... канд. ист. н. — Днепропетровск, 1992. — С. 18–19.

⁹ Ісмаїл Фірдевс з початку 20-х років очолював «Мусульманське бюро», а потім Татарське бюро при Кримському обкомі партії.

- ¹⁰ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 143–147.
- ¹¹ Чеботарёва В.Г. Вказ. праця. — С. 36–37.
- ¹² Там само. — С. 38
- ¹³ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 1121. — Арк. 29.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 1074. — Арк. 32–33.
- ¹⁵ Крим в етнополітичному вимірі. — К., 2005. — С. 198.
- ¹⁶ Очерки истории Крыма. — Ч. III. — С. 72.
- ¹⁷ Крим в етнополітичному вимірі. — С. 197.
- ¹⁸ Кулипанов В.Н., Твердохлебова А.В. Партийная организация Крыма в борьбе за индустриализацию (1925–1932 гг.). // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 174
- ¹⁹ Очерки истории Крыма. — Ч. III. — С. 72.
- ²⁰ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — Симферополь, 1981. — С. 125.
- ²¹ ДААРК. — Ф.-Р. 663 — Оп.1. — Спр. 1646. — Арк. 128.
- ²² Очерки истории Крымской областной партийной организации.. — С. 125.
- ²³ Очерки истории Крыма. — Ч. III. — С. 89.
- ²⁴ Цит. за кн.: Тепцов В. В дни великого перелома. История коллективизации, раскулачивания и крестьянской ссылки в России (СССР) в письмах и воспоминаниях: 1929–1933 гг. — М., 2002. — С. 139.
- ²⁵ Хазанов Г.И. Партийная организация Крыма в борьбе за победу колхозного строя. // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — С. 202.
- ²⁶ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 годы). — Симферополь, 2003. — С. 38.
- ²⁷ Крим в етнополітичному вимірі. — С. 199.
- ²⁸ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — С. 135.
- ²⁹ Змерзлий Б. Деятельность советских административных органов по подрыву экономической базы Русской православной церкви в Крыму в конце 1920-х годов. // Крымский архив. — 2000. — № 6. — С. 280.
- ³⁰ ДААРК. — Ф.-Р.4808. — Оп. 1. — Спр. 05998 [Аркуші у справах цього фонду не мають нумерації. — Т.Б.].
- ³¹ Очерки истории Крыма. — Ч. III. — С. 86.
- ³² ДААРК. — Ф.-Р.663. — Оп. 2 — Спр. 405. — Арк. 5.
- ³³ Очерки истории Крыма. — Ч. III. — С. 90.

³⁴ Там само. — С. 93–94.

³⁵ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 годы). — С. 41.

³⁶ ДААРК. — Ф.-Р.4808. — Оп. 1. — Спр. 05960.

³⁷ Там само. — Спр. 0964.

³⁸ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — С. 134, 139.

³⁹ ДААРК. — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 998. — Арк.1–2.

⁴⁰ Там само. — Ф.-Р.4808. — Оп. 1. — Спр. 06050.

⁴¹ Там само. — Спр. 06079.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — Спр. 05980.

⁴⁴ Там само. — Спр. 05960.

⁴⁵ Там само. — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 998. — Арк. 17–18.

⁴⁶ Там само. — Арк. 18.

⁴⁷ Там само. — Ф.-Р.4808. — Оп. 1. — Спр. 06071.

⁴⁸ Там само. — Спр. 07483.

⁴⁹ Стаття 58-7: «Підriv державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу або кредитної системи, а також кооперації, зроблений з контрреволюційною метою шляхом відповідного використання державних установ і підприємств або протидія їх нормальній діяльності, а також використання державних установ і підприємств або протидія їх діяльності, зроблені в інтересах колишніх власників або зацікавлених капіталістичних організацій».

⁵⁰ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 годы). — С. 46.

⁵¹ ДААРК. — Ф.-Р.4808. — Оп. 1. — Спр. 0961.

⁵² Там само. — Спр. 0969.

⁵³ Там само. — Спр. 0971.

⁵⁴ Там само. — Спр. 0992.

⁵⁵ Там само. — Спр. 0647.

⁵⁶ Там само. — Спр. 0955.

⁵⁷ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 годы). — С. 50.

⁵⁸ ДААРК. — Ф.-Р.4808. — Оп. 1. — Спр. 0915.

⁵⁹ Там само. — Спр. 0909.

ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ РОБІТНИКІВ УРСР У 1930-ті рр.

Масове залучення жінок до промислового виробництва вимагало їх вивільнення від хатньої роботи з приготування їжі, пошиття і ремонту одягу, прання та прибирання, виховання дітей.

Звільнити жінок від кухонного рабства мало громадське харчування й промислове виробництво харчових напівфабрикатів і консервів. У 1927 р. в країні була оголошена війна кухням.¹ На зміну сімейному харчуванню мало прийти громадське. Головну ставку у його розвитку влада робила на самодіяльність трудящих. Основними формами громадських їдалень мали стати кооперативні — «шахтні», «фабричні» та «заводські», а також «домові» або так звані «самодіяльні». Завдяки їх організації влада намагалася вирішити проблему наближення закладів громадського харчування до місця проживання й роботи людей.

Самодіяльні їдальні, які також називалися підприємствами товариського харчування, звичайно організовувалися в житлових кооперативах групою пожильців, котра домовлялася про спільне приготування їжі. На установчому засіданні обирали столову комісію, на яку покладали налагодження роботи створеного підприємства: збір паїв і щомісячних внесків із членів кооперативу, укладання угоди з житловими органами про відведення однієї з комунальних кухонь будинку, у котрому вони мешкали, для спільного приготування їжі, а з місцевим споживчим товариством — про постачання продуктів, закупівлю кухонного інвентарю й обладнання, а також про наймання куховарки й розподіл чергувань на громадській кухні між пожильцями.² Пайові внески в таких кооперативах звичайно встановлювалися у розмірі 3,5 чи 10 руб. залежно від платоспроможності їх членів.³

Заклади громадського харчування на виробництві та в робітничих гуртожитках створювалися органами робітничої кооперації, які підпорядковувалися професійним спілкам. Популяризацією цих закладів серед населення займалися ради сприяння громадському харчуванню й відповідні секції міських і районних рад, а також столові комісії, які організовували кутки громадського харчування на підприємствах та в робітничих клубах.

Використовуючи ці заклади, влада намагалася відлучити робітників від сімейного харчування на дому й призвичаїти їх до нового побуту. Їдальні, чайні та буфети мали перетворитися у робітничі клуби, котрі проводили б

культурно-освітню і пропагандистську роботу. Вони мали налагоджувати співробітництво з іншими громадськими організаціями, але в першу чергу — зі споживчою кооперацією та діяти під керівництвом Всеукраїнського об'єднання народного харчування «Укрнархарч», організованого 30 березня 1930 р. при Народному комісаріаті торгівлі УСРР.⁴

За даними І.Кравченка, у 1928/29 р. в Україні майже 4/5 закладів громадського харчування належало до суспільного сектора. Це були переважно кооперативні їдальні, буфети та чайні, які задовольняли повсякденний попит в їжі пересічних людей. У руках приватника в основному залишалися ті з них, котрі готували вишукану їжу для заможних верств населення, — ресторани і кафе-кондитерські (Див. додатки, *табл. 1*).⁵ Приватні заклади, які працювали із залученням найманої робочої сили, поступово ліквідовувалися. Залишалися лише засновані на родинній праці.

Серед закладів громадського харчування переважали малопотужні, кустарні, засновані на ручній праці. Вони становили 93% їх кількості, а решту — переважно напівмеханізовані (5,6%). У міру розвитку механізованого кухонного виробництва невеликі заклади мали реорганізовуватися в розподільники фабрик-кухонь.

Немає даних про те, яка частка робітників систематично користувалася закладами громадського харчування. Проте відомо, що серед членів профспілок питома вага їх постійних відвідувачів становила на 1 жовтня 1927 р. 6,9%, на 1 жовтня 1929 р. — 10,5%.⁶

Через нерозвиненість мережі громадських їдалень у робітничому середовищі переважало домашнє сімейне харчування. Робітники-одинаки, що мешкали разом у гуртожитках, звичайно об'єднувалися у так звані «артільні комуни» для спільного ведення господарства — закупівлі продуктів, приготування їжі та ін. На виробництві вони, як і сімейні, найчастіше харчувалися всухом'ятку сніданками, котрі приносили з дому, або купували гарячу їжу у приватників біля заводських прохідних.⁷ Робітники-мусульмани традиційно віддавали перевагу «артільному харчуванню» вдома й наймали кухарок для приготування їжі, навіть якщо на виробництві організовувалися відповідні заклади.⁸

«Товариське харчування» жильців багатоквартирних будинків не набуло значного поширення через житлову кризу, нестачу обігових коштів у споживчій кооперації та об'єднання «Укрнархарч», а також небажання місцевої влади підтримувати самодіяльні їдальні. Більшість будинкових закладів артільного харчування організовувалася у формі кооперативних, або, як тоді казали, громадських кухонь, а не їдалень, котрі влада намагалася перетворити в культурно-побутові заклади. Страви на таких кухнях в основному готувалися з продуктів, отриманих пайовиками по картках,

частково закупуваних на приватному ринку й іноді вироблених у підсобних сільських господарствах (свинарниках, пташниках та ін.). Житлокооперативи, які мали дешеві продукти власного виробництва, могли встановлювати пільгові ціни на обіди для низькооплачуваних робітників.⁹ Однак таких майже не було: тому користуватися послугами будинкових їдалень могли переважно високооплачувані службовці та робітники, які не забезпечувалися громадським харчуванням на виробництві.¹⁰

На грудень 1931 р. в Україні було створено 191 самодіяльну їдальню з пропускною спроможністю 78.737 осіб, із них 91 (на 29 тис. осіб) — у двох найбільших містах республіки — Одесі й Києві, 24 (25 тис. осіб) — у Харкові, 12 (6 тис. осіб) — у Дніпропетровську, 54 (17.412 осіб) — у непромислових містах і 10 (1.325 осіб) — у Донбасі.¹¹ Ці заклади обслуговували 8% членів житлових кооперативів.¹²

Ігноруючи несприятливі умови для розвитку товариського харчування, влада засудила їх організацію в формі громадських кухонь, коли «будь-яка група добре оплачуваних службовців спільно наймала кухарку та поклала на неї всю роботу, обмежуючись лише розкладкою витрат і замикаючись у тісному гуртку», й вимагала перетворення їх у громадські заклади.¹³ Всупереч тенденції розвитку «самодіяльного громадського харчування» в житлових кооперативах великих міст його намагалися штучно «прищепити» «у робітничих селищах і в районах провідних галузей промисловості, де немає фабрик-кухонь, або вони недостатньо охоплюють сім'ї робітників».¹⁴ Самодіяльні їдальні мали забезпечити харчування родини робітників¹⁵ й таким чином розвантажити переповнені заводські й шахтні заклади громадського харчування.¹⁶ «Роком дійсного перелому» у розвитку їх мережі мав стати 1932 р.

До червня того року, наприклад, у Донбасі було організовано 106 таких їдалень. Проте досить скоро вони згорнули свою діяльність через припинення фінансування «Доннархарчем» і небажання робітничих кооперативів переводити у їх розпорядження пайки тих, хто харчувався в них.¹⁷ Дещо раніше постачання самодільних їдалень припинилося в міських центрах непромислових округ, зокрема, у Сумах — наприкінці 1931 р.¹⁸

Порівняно з будинковою, більш успішно розвивалася мережа заводського харчування. Згідно з індустріальними пріоритетами, більшість виробничих їдалень відкривалася в Донбасі. У 1928/29 р. з 474 закладів громадського харчування, що існували в УСРР, 256 діяли у Донецькому регіоні (див. додатки, *табл. 2*). Перед кооперативними організаціями ще не було поставлено завдання переважного обслуговування основних підприємств промисловості, а також школярів, учнів ФЗУ та військово-службовців. Однак відомчих їдалень усе ж була більшість — 59%.¹⁹

Послугами підприємств громадського харчування користувалися 7% робітників Донбасу, в той час як пересічно по Україні — не більше 3%. Основними відвідувачами цих закладів були молоді неодружені, або сімейні робітники, котрі мешкали в навколишніх селах.²⁰ Досить часто відвідували їдальні високооплачувані сімейні трудівники. В 1930 р. керівництво «Укрнархарч» запропонувало робітничим кооперативам налагодити відпуск обідів, сніданків і вечерь родинам робітників по пільгових цінах, щоб їх загальна кількість становила не менше 15% продукції закладів громадського харчування. Знижки на них встановлювалися у розмірі 12–25% залежно від кількості відпущених страв.

З другої половини 1929/30 р. всі громадські їдальні розподілялися на робітничі, військові, студентській й районні.²¹ Забезпечення їх та буфетів здійснювалося, згідно з картковою системою, яка існувала для певних груп населення. На державне продовольче постачання були поставлені працівники підприємств за особливим і першим списками, а другим, за винятком хліба, цукру й чаю, мали забезпечуватися за рахунок місцевих заготівель.

Разом з тим робилися спроби налагодити громадське харчування сезонних та сільськогосподарських робітників. Зокрема, за планом 1930 р. для відхідників планувалося побудувати 105 їдалень, розрахованих на 104 тис. 120 осіб.²²

Через брак коштів робкоопи організували переважно невеликі заклади громадського харчування. Виняток становили кооперативи Єнакієвого й Горлівки, де було побудовано перші в Україні фабрики-кухні, що обслуговували до 1,5 тис. відвідувачів на добу. Завдяки їх введенню у дію за три роки з 1927 р. виробництво продукції підприємств громадського харчування в Україні збільшилося в десять разів.²³ Й це при тому, що виробнича потужність цих підприємств використовувалася не на повну міць через технічну неписьменність їх працівників.²⁴

Однак на початку 1930 р. багато заводів і фабрик з кількістю робітників більше 1000 ще не мали їдалень. Зокрема в Сталінській окрузі таких було 92%, а у Харківській — 65%.²⁵ До їх відкриття на підприємствах організувалися буфети,²⁶ а при гуртожитках — чайні, де робітники могли випити чай по 5 коп. за склянку, молоко чи каву і перекусити холодними закусками, а також невеличкі рундуки, де продавався хліб та інші бакалійні вироби.²⁷ Робітничі чайні й кафе, де з лютого 1930 р. почали продавати виключно безалкогольні напої та пропонувати відвідувачам свіжі газети і журнали, мали перетворитися на осередки культурного дозвілля й відучити трудівників від «відпочинку» в шинках.²⁸ Із цією ж метою наприкінці 1929 р. було

заборонено продаж слабоалкогольних напоїв у районних та фабрично-заводських їдальнях.²⁹

Будівництво закладів громадського харчування активізувалося в 1930 р. З 1 жовтня 1929 р. до 15 серпня наступного року у Сталінській окрузі було відкрито 96 робітничих їдалень, завдяки чому їх чисельність зростає з 48 до 130, а пропускна спроможність збільшилася з 32.600 страв до 224 тис.³⁰ Одночасно в донецьких селищах уперше в радянській Україні запроваджувалася доставка гарячих обідів із шахтних їдалень додому гірникам.³¹

Започатковувалося також громадське харчування для сільськогосподарських робітників і колгоспників на час польових робіт. На селі було створено 51 стаціонарну й 191 пересувну їдальню в колгоспах.³² «Вузкими ділянками» залишалися дієтичне (відповідних закладів, зокрема вегетаріанських, не було навіть у великих містах) і дитяче харчування в школах (тільки планувалося охопити гарячими сніданками 20% учнів).³³

З пуском нових їдалень збільшувалася частка витрат на громадське харчування у бюджетах робітничих родин УСРР. За розрахунками Т. Козацької, вони становили в 1930 р. — 4,1%, 1932 р. — 8,8%, а у 1933 р. — 13,1%.³⁴

Поступово зростала й частка робітників, котрі систематично користувалися послугами їдалень. У 1930 р. вона досягла 25% пересічно по республіці й 28% — по Донбасу.³⁵ Даних за 1931–1932 рр. не знайдено; проте відомо, що у 1933 р. їх питома вага досягла 45,4%: найбільшою (58%) вона була в Харкові, а найменшою (27,2%) — в Одесі та Києві (див. додаток, *Табл. 4*).³⁶ Однак, річний план охоплення населення громадським харчуванням виконати не вдалося, зокрема щодо робітників — майже на третину (він становив 71,8%) (див. додаток, *Табл. 5*).³⁷

Найліпше постачалися споживачі за першим і особливим списками. Вони найбільш повно охоплювалися громадським харчуванням. Зокрема, у Київській окрузі на жовтень 1932 р. частка таких робітників становила 94,8%, а в Луганській — 73,9%. За другим списком частка їх була майже на третину меншою, відповідно 66,3% й 44,2%.³⁸

У 1933 р. в їдальнях харчувалося 70% індустріальних робітників (пересічно по СРСР), а у наступному — трохи менше — 60%.³⁹ Є.Осокіна стверджує, що громадське харчування забезпечувало в їхньому раціоні до третини споживання крупи, картоплі та овочів, 30–40% — м'яса і риби, половину — жирів.⁴⁰

На її думку, трудящі, котрі знаходилися на державному постачанні за особливим та першим списками, ходили у громадські їдальні цілими родинами.⁴¹ Однак в УСРР цього не було. За даними обстежень закладів

громадського харчування, проведеними у 1932–1933 рр. республіканською РСІ, члени сімей робітників практично не відвідували їх. Виняток становили окремі підприємства, розташовані переважно в Донбасі, наприклад, фабрика-кухня «Вітка», яка з 1800 обідів 300 виокремлювала для членів робітничих родин.⁴²

Масовому поширенню громадського харчування перешкоджало недофінансування будівництва його закладів. У 1930 р. з 37 фабрик-кухонь, що планувалося відкрити, було споруджено лише 9, а підготовлено до пуску тільки одну. Решта залишилися недообладнаними.⁴³ В 1933 р. ситуація дещо поліпшилася, але плани введення в дію закладів громадського харчування все одно не виконувалися. Наприклад, у Донбасі замість запланованих до пуску 25 їдалень було здано в експлуатацію лише 13.⁴⁴ Робітники звичайно звинувачували у їх відсутності заводську адміністрацію чи фабзавком.⁴⁵

Характерною прикметою громадського харчування на початку 1930-х рр. був різнобій у нормах порцій у різних їдальнях. Зокрема, в 1930 р. їх діапазон становив від 700 до 1160 ккал⁴⁶.

За твердженням Т.Козацької, держава, не маючи змоги охопити повною мірою трудящих усіх галузей промисловості, дбала про харчування передовсім робітників великих підприємств «основних» галузей виробництва — вугільної, металургійної, хімічної, машинобудівельної. Зайняті у харчовій, легкій, а також місцевій промисловості обідами у той час взагалі не забезпечувалися.⁴⁷

Однак, це було не зовсім так. По-перше, тому що працівники великих підприємств текстильної промисловості разом із металістами, гірниками й хіміками постачалися за першим списком.⁴⁸ По-друге, громадським харчуванням забезпечувалися працівники ще й за другим та третім списками,⁴⁹ а саме: мешканці малих і неіндустріальних міст, працівники скло-фарфорової, сірникової, паперової, шкіряної, харчової, дрібних підприємств текстильної промисловості, комунального господарства, артилей, друкарень та ін. На відміну від споживачів з особливого та першого списків вони мали отримувати з централізованих фондів, як уже згадувалося, лише хліб, цукор, крупу й чай, до того ж, по нижчих нормах.⁵⁰ Іншими продуктами вони мали постачатися за рахунок децентралізованих заготівель і підсобних сільських господарств.

За твердженням російської дослідниці Є.Осокіної, ієрархія громадського харчування на початку 1930-х рр. унаочнювала нерівність радянських громадян: на одному підприємстві різні їдальні обслуговували робітників, службовців та інженерів. Особливі заклади громадського харчування зі столами, засланими білими скатерттинами, з квітами та музикою або хоча б

окремі столи мали виокремлюватися для ударників. У таких їдальнях страви продавалися по пільгових цінах. Групи населення, котрі не отримали картки, позбавлялися права відвідувати заклади громадського харчування.⁵¹ На думку Т.Козацької, всі обіди в системі заводського громадського харчування у той час (точні роки не вказано) розподілялися на пісні та м'ясні, причому останні призначалися виключно для ударників.⁵²

Однак, так було не всюди і не завжди. Зокрема, в 1931 р. на шахтах Кадіївського району, рішення партійних органів щодо спецобслуговування ударників «виконувалося надто повільно, а по деяких їдальнях зовсім не виконувалося».⁵³ В горлівській їдальні № 1 всі гірники, незалежно від продуктивності та складності праці, а також умов виробництва, отримували однакову їжу. Разом із ними за тими ж самими нормами харчувалися працівники заводського робкоопу й прикріплених до нього закладів сфери обслуговування.⁵⁴

Незалежно від виробничих успіхів та професійного статусу працівникам призначалися м'ясні страви й у їдальнях Ровеньківського ЦРК (Центрального робітничого кооперативу). В серпні 1930 р. їх видавали тільки тим шахтарям, які прикріпилися до останнього, а решті — пісні.⁵⁵

Боротьба зі знеосібкою в обслуговуванні робітників розгорнулася згідно з розпорядженням «Союзнархарчу» в 1932 р. Робітничі їдальні зобов'язали харчувати трудівників провідних підприємств, гарячих цехів і підземних виробництв, особливо в індустріальному Донбасі. Впродовж декількох місяців донецьким закритим робітничим кооперативам (ЗРК) вдалося підвищити до 900 ккал. пересічну калорійність обідів робітників, налагодити постачання гарячою їжею тих, які працювали у нічні зміни, а сніданками-пакунками — залучених до підземних робіт. Крім того було відкрито спеціальні заклади громадського харчування для інженерно-технічних працівників (ІТП), хворих робітників та шахтарів-татар у Кадіївці.⁵⁶

В окремих зразкових їдальнях, як наприклад, у горлівській № 1, було налагоджено обслуговування по підвищених нормах робітників провідних професій та ІТП, багатодітних та хворих робітників, котрі потребували дієтичного харчування. Це було досягнуто шляхом відкріплення від їдальні «нахлібників» (тобто, осіб, які не працювали в шахті), а також переведення до іншого закладу громадського харчування, що постачалася за нижчими нормами, наземних робітників.⁵⁷ Завдяки скороченню числа осіб, прикріплених до їдальні № 1, покращилося харчування тих, котрі залишилися: було запроваджено «систему страв», коли на перше та друге пропонували різноманітне меню з рибних та м'ясних продуктів. У таких «оазах» ситого життя добова калорійність харчування без хліба пересічно становила 3,3 тис. ккал.,

причому ударники додатково отримували по 150 г м'яса і 15 г жирів (за нормою ІТП). Обід для них складався не з двох страв, як для звичайних робітників, а з чотирьох: крім «першого» й «другого» додавалися дві солодкі страви на десерт — звичайно пончики та кисіль. Крім того, ударники могли купувати в буфеті холодні закуски: пащтет — за ціною 42 коп. порція, холодець свинячий — 66 коп., салат «Олів'є» — 22 коп., салат овочевий — 16 коп., булочки по 18 коп. за штуку і тістечка — за 28 коп. Ударників обслуговували за 10–12 хвилин. Щоправда, у меню їдальні й буфету цього закладу періодично зникав чай.⁵⁸

Досвід роботи зразкових закладів громадського харчування Донбасу, що забезпечувалися в пільговому порядку, виявився неприйнятними для звичайних їдалень, що мали постачатися за другим та третім списками, а фактично виживали самотужки. У непромислових округах їдальні не справлялися з організацією підвищеного харчування ударників та робітників гарячих цехів, а також забезпеченням гарячою їжею тих, хто працював уночі. Це засвідчують звіти робітничих кооперативів з Києва, Житомира, Коростеня, Черкас, Фастова та інших міст.⁵⁹

У звичайних закладах громадського харчування якість їжі та обслуговування викликали багато нарікань. Робітників не задовільняло те, що вони працювали у незручній для багатьох із них час — з восьмої години ранку до десятої вечора. Тому працівники першої зміни, котрі розпочинали роботу о шостій годині ранку, залишалися без сніданків, а другої, що поверталися пізно, — без вечері.

Відвідувачів їдалень обурювали високі ціни на страви. В 1930 р. навіть у великих закладах громадського харчування обіди собівартістю 27,5 коп. нерідко продавалися за ціною 35–50 коп.⁶⁰ Щоб їх знизити для робітників, було ухвалено підвищити останні для «нетрудового елементу», але цей захід не допоміг.⁶¹

У 1931 р. вартість обідів продовжувала зростати. Так, в їдальні Кам'янського заводу ім. Дзержинського вона становила від 35 коп. (на стандартні обіди) до 75 коп. (підвищеної калорійності).⁶²

В зв'язку зі стрімким зростанням цін в закладах громадського харчування в 1932–1933 рр., котрі, за підрахунками Т.Козацької, тільки у лютому 1932 р. підвищилися по різних регіонах і галузях виробництва в 1,25–2 рази, харчування в них ставало недоступним для багатодітних та низькооплачуваних робітників.⁶³ Вони вимагали від адміністрації їдалень «ввести до меню більш прості й дешеві страви», бо для того, «щоб добре харчуватися, потрібно проїсти 40 руб., що б'є по гаманцю низькооплачуваних робітників».⁶⁴

Страви в закритих їдальнях та особливо буфетах відпускали по комерційних цінах. Так, Донецький трест громадського харчування («Доннархарч») встановив націнку на голландський сир в буфетах у розмірі 132%, а у відкритих закладах — 177%. Осетрина, яка надходила за плановим постановням робітників, собівартістю 45 коп. за 100 г продавалася по 1 руб. 50 коп. На харківському заводі «Серп і молот» націнки на вінегрет та бабку становили від 50 до 70%, на паровозобудівельному (на так званий плановий крам — продукти, що надходили за фіксованими цінами за централізованим постачанням) — у розмірі від 25 до 40%, на неплановий — до 50%. Щоб зупинити вакханалію цін, уряд заборонив робітничим закладам громадського харчування встановлювати націнку на буфетні продукти вище за 15% від вартості сировини.⁶⁵

Вартість страв не відповідала їх якості. Їжа була несмачною й одноманітною. До меню, незважаючи на вимогу приготування не менше двох страв на перше й друге, зазвичай входило лише по одній страві. Продукти, з котрих вони готувалися, були неякісними та несвіжими.⁶⁶ «Майже ніколи не було чаю, а коли й був, то холодний, і на нього чекали по дві години, а цукру на прикріплених [часто-густо] не отримували».⁶⁷

Якщо у 1930 р. до меню заводських закладів громадського харчування традиційно входили: «борщ або печеня з солониною, солоня риба й т. ін.»,⁶⁸ то з 1931 р. м'ясні та рибні страви з їх асортименту поступово «вимивалися», насамперед у їдальнях, що забезпечувалися за другим та третім списками постачання (див. додатки, *Таблиця 3*)⁶⁹. Фактична калорійність харчування у заводських закладах громадського харчування не відповідала нормі — 1200–1400 ккал. — уже в 1930 р. Так, у Дніпропетровську, за даними Всеукраїнської ради професійних спілок (ВУРПС), вона пересічно становила 400 ккал, а в Кривому Розі — 725.⁷⁰

В 1932 р. асортимент страв у робітничих їдальнях майже повсюдно складався з пісних одноманітних страв з картоплі, сої чи круп. Навіть учні ФЗУ та робітники шкідливих виробництв не отримували за спецхарчуванням молока та масла, а їли на сніданки «макарони чи каші»,⁷¹ а шахтарі Донбасу замість м'ясних страв нерідко отримували на друге «чай, але такий брудний, що й апетит на нього не з'являвся». Повсюдно порушувалися норми харчування ударників. Так, на Луганському заводі ім. Артема на сніданок і обід щоденно видавали картопляники, причому порцій на всіх не вистачало⁷². Аналогічна ситуація склалася й на головній новобудові загальносоюзного значення — Дніпробуді. Тут робітників на вечерю й на сніданок годували пісним борщем зі щавлю не тільки без жирів, а й без картоплі, й лише іноді — засоленими бичками з невеликою кількістю каші. На обід до

того самого борщу додавали тюльку без гарніру, на третє — склянку чорної кави з молоком. Хліб робітникам видався нерегулярно. Калорійність обіду в деяких закладах громадського харчування впала до 400–500 ккал.⁷³

У 1933 р. на багатьох підприємств України обіди в заводських їдальнях почали видаватися без хліба, жирів, круп та м'яса для всіх категорій робітників.⁷⁴ Так, на шахтах Криворізького залізорудного басейну (ім. Лібкнехта, ім. Леніна, «Правда» й ін.) у серпні 1933 р. навіть підземних робітників годували тричі на день пісним борщем.⁷⁵ Траплялися випадки, коли з фабрик-кухонь привозили на підприємства неповну кількість порцій, і деякі працівники залишалися голодними.⁷⁶

В Одеському тресті громадського харчування, котрий восени 1932 р. не отримав жодного карбованця на децентралізовані заготівлі продовольства та розвиток власної продовольчої бази, пересічна калорійність обідів знизилася до початку 1933 р. з 920 до 400 ккал.⁷⁷

Незважаючи на мізерні порції, робітників в їдальнях часто обраховували: не видавали решту, коли на талони вартістю 25 коп. відпускали страви ціною у 15 коп., недоважували порції, насамперед хліб і м'ясні страви.⁷⁸

Зменшення порцій та заміна дорогих калорійних страв дешевшими пісними насамперед зумовлювалися зривом централізованого постачання. 4 березня 1930 р. Уцербсекція звернулася до Наркомату постачання в Москві з клопотанням збільшити на чверть витрати на громадське харчування з загального фонду постачання (вона становила 10% — О.М.).⁷⁹ У червні 1932 р. броньовані фонди останнього ще не були створені. Заклади громадського харчування, навіть дитячі, недоодержували м'ясо, масло, молоко й продукти з нього, картоплю та інші овочі. Зокрема, фабрики-кухні скоротили споживання м'яса на 36%.⁸⁰

У наступному році постачання їдалень погіршилося навіть у Донбасі. Зокрема заклади громадського харчування Кадіївського ЦРК, отримали лише 60% круп, 20% цукру, 30% жирів, 40% борошна від належних за планом.⁸¹

Незважаючи на стрімке збільшення чисельності робітників, майже по всіх видах продуктів зменшилося централізоване постачання Дніпробуду.⁸² Виключно за рахунок заготівель на колгоспному ринку животіли 25 робітничих їдалень Київської області.⁸³

Скорочення обсягів державного постачання відбувалося насамперед за рахунок споживачів з третього та другого списками. Так, у 1932 р. план по відпуску страв у буфетах Донецького регіону для споживачів за першим списком був виконаний на 75%, другим — на 40%, третім — на 30%. Причиною цього, як і в Одеській області, крилася в недостатньому кредитуванні

децентралізованих заготівель та підсобних господарств, а, крім того, в неправильному розрахунку потреб у крупах по останніх: за планом — 94 тис. т, а фактично — 211 тис. т.⁸⁴

Замість дефіцитних продуктів в їжу, за рекомендаціями Українського інституту харчування, пропонувалося вживати сурогати з диких салатних, олійних та ягідних рослин: борщівник — для зеленого борщу, лободу — замість шпинату, цикорій і корені кульбаби — як замітник кави, листя кульбаби, ріпки, степової моркви, дикого пастернаку — для салатів, ягоди кизилу, барбарису та горобини — для десертів. Для вироблення олії рекомендувалися сухоребрик шерстяний, вередник, дика редька, катран.⁸⁵

Паралельно проводилося пошуки нових видів сировини для їдалень і харчової промисловості. Розроблялася технологія виготовлення соєвих продуктів, овочевих та бобових супових таблеток, бульйонних кубиків із кісток. Також досліджувалися можливості використання водоростей та крові тварин для приготування їжі.⁸⁶

Криза громадського харчування України набула критичного загострення у 1933 р. В III кварталі план централізованого постачання його закладів було виконано по борошну лише на 35,5%, крупах — 35,9%, м'ясу — 59,9%, жирах — 28,8%. Причому 50–70% продуктів, що надходили з відповідних централізованих фондів, призначалися для Донбасу, а споживачам решти регіонів залишалися лише їх крихти.⁸⁷

Не виконувалися плани децентралізованих заготівель та виробництва продукції у підсобних сільськогосподарських підприємствах, котрі мали забезпечувати надходження до робітничих їдалень значної частки круп, м'яса, риби, жирів і цілковито — овочів і фруктів.⁸⁸

Плани централізованого постачання виконувалися лише напередодні й у дні революційних свят. Червоні дні календаря, насамперед головне радянське свято — День Великої Жовтневої революції, ставали справжніми святами для шлунку радянських робітників, які мешкали у великих містах і промислових центрах. Наприклад, у 1933 р. на дні жовтневих свят (6 та 7 листопада) всі продовольчі магазини Харкова, Одеси, Києва, Дніпропетровська й Донбасу безперебійно забезпечувалися продуктами. Надходили у продаж і гостродефіцитні — сіль, гірчиця, оцет, гас, цигарки, а також горілка. Щоб усі встигли отоваритися, магазини працювали на дві години довше, ніж звичайно, а у передсвятковий день — до 12-ої ночі.

Заздалегідь готувалися до свят також підприємства громадського харчування. Всі вони були побілені, прибрані, котли на кухнях полуджені, посуд помитий та вичищений, а спецодяг обслуговуючого персоналу — випраний і випрасуваний. Особлива увага приділялася якості їжі, насамперед у

торговельних точках, розташованих уздовж шляху демонстрацій. На вулицях, по котрих пересувалася колони, організовувався продаж безалкогольних напоїв, бутербродів із ковбасою, шинкою, сиром та французьких булок, яких у звичайні дні в продажу не було. Робітники, котрі харчувалися на виробництві, отримували сухий святковий пайок. Такий же видавався дітям, ударникам, учителям, студентам і науковим працівникам.⁸⁹

У будні в їдальнях на противагу святкам було голодно, тісно, брудно, холодно. В тих, що знаходились на околицях, зазвичай стояли голі столи та лавки, вікна були без квітів і портьер, а стіни, замість картин, прикрашали плакати й портрети вождів.⁹¹ Типовий стан із недодержанням санітарних норм у закладах громадського харчування описував робкор із селища Соколівка Кадіївського району Донбасу: «У їдальні № 66 неймовірний бруд, столів ніколи не миють, у кухні та в залі мокро, на стінах ростуть гриби».⁹¹ Особливо небезпечним було відвідування закладів громадського харчування, де «кухарі працювали в брудному одязі»⁹², «чайники не милися по 5–10 днів»⁹³, а «їжу готували у чорних залізних каструлях без кришок».⁹⁴ Через неохайність поварів до їжі нерідко потрапляли «мотузки, шматки мішковини, медичних бинтів» та інший мотлох.⁹⁵

Виняток становили нечисленні зразкові заклади громадського харчування. Наприклад, у робітничих кафе на харківських заводах «Серп і молот», ХПЗ, тракторному, електромеханічному, турбінбуді та на деяких шахтах Донбасу, завжди було чисто, затишно і світло. «Переступивши поріг такого закладу», — описували їх інтер'єр члени комісії з перевірки їдальень, — «відвідувачі потрапляли у приємну, культурну і навіть дещо святкову обстановку. Прямі лінії покритих клейонкою столів, квіти, красиво, зі смаком задрапіровані стіни, увішані картинами і портретами вождів, бездоганна білизна халатів офіціантів, відсутність недопалків та тютюнового диму».⁹⁶

Недоліком більшості закладів громадського харчування була перевантаженість укупі з поганим оснащенням меблями, столовими приборами й посудом. Так, у їдальні Артемівської школи ФЗУ «не було столів для вживання їжі, а стояли «козли», покриті дошками, але не застелені клейонками».⁹⁷ У заводських їдальнях Кривого Рогу не вистачало стільців, навіть біля «столів ударників».⁹⁸ Серед столового приладдя найчастіше бракувало ложок, які «позичали» відвідувачі. В їдальнях, що обслуговували по 200 робітників за зміну, їх звичайно було не більше 20–30.⁹⁹ Не вистачало і столового посуду. Наприклад, в одному із закладів громадського харчування Кривого Рогу, розрахованому на «1000 з лишком робітників, було лише 30 глибоких тарілок».¹⁰⁰

Щоб захопити вільні ложки, робітники передчасно, за 10–15 хвилин до обідньої перерви, починали збиратися біля дверей їдальні. До моменту її відкриття їх було вже 40–50 осіб. Після гудка найбільш спритні вривалися до обідньої зали та хапали ложки, решта ж чекала, коли вони пообідають, стоячи за стільцями, щоб ніхто інший не захопив ложку та місце, які мали звільнитися. Через дефіцит меблів, посуду й столових приборів обід звичайно відіймав до 40 хвилин.¹⁰¹

Щоб попередити розкрадання реманенту відвідувачами, адміністрація закладів громадського харчування намагалась запровадити жетонну систему обліку останніх. Згідно з нею користувачі на вході отримували жетони, на котрі їм видавали відповідне приладдя. Без здачі останніх на виході робітників не випускали з їдальні. Але, щоб їм повернули жетон, вони в обов'язковому порядку мали здати використаний прибор. У 1932 р. було застосовано більш жорсткі заходи щодо розкрадачів майна закладів громадського харчування — встановлено штрафи в 20-кратному розмірі від вартості за псування та розкрадання посуду й столового приладдя.¹⁰² У 1933 р. ложки й виделки у багатьох їдальнях, зокрема Криворізького залізорудного басейну, взагалі перестали видавати, і відвідувачам доводилося приносити їх, або їсти руками.¹⁰³

Через недосконалу систему обслуговування відвідувачів виникали запізнення на роботу. Самообслуговування, на яке заклади громадського харчування планували перейти у першій п'ятирічці, не було запроваджене. Цьому перешкоджало введення диференційованого підходу до різних груп відвідувачів, що вимагало суворого контролю за відпуском страв. Тому в 1930/31 р. «Укрнархарч» відмовився від самообслуговування відвідувачів їдальень: їх, як у ресторанах, мали обслуговувати офіціантки, котрі називалися подавальницями. Через перевантаженість персоналу, на штаті якого адміністрація постійно економила, відвідувачів, навіть ударників невчасно обслуговували.¹⁰⁴

Щоб ліквідувати черги, «Укрнархарч» намагався раціоналізувати цей процес. Зокрема у відкритих закладах громадського харчування Харкова на початку 1930 р. було запроваджено абонементу систему. За умови передоплати обідів та сніданків, звичайно на два тижні, за останніми на певний час, як правило, на півгодини, закріплювалися певні столики, завдяки чому вони не мали стояти в чергах ані до кас, щоб сплатити за їжу, ані до обідньої зали, щоб зайняти вільні місця. Абонементна або талонна система, запроваджена у великих їдальнях, прискорила обслуговування робітників, однак, у звичайних — малих вони, як і раніше, товпилися в чергах.¹⁰⁵

Описана система сприяла не тільки першочерговому обслуговуванню у відкритих закладах громадського харчування осіб, котрі постачалися по картках, а й перекинула доступ до закритих їдалень стороннім, оскільки, згідно з розпорядженням Наркомторгу УСРР від 7 травня 1930 р., в них мали обслуговуватися виключно працівники певних підприємств.¹⁰⁶ Однак абонементна система не забезпечила суворий контроль за нормованим відпуском їжі робітникам, прикріпленим до ЗРК, завдяки неодноразовому використанню талонів на обіди.¹⁰⁷

Обслуговування сторонніх осіб у закритих закладах громадського харчування допускалося у виняткових випадках і лише з дозволу профспілок, наприклад, у разі коли організовані (групові) екскурсії відвідували великі промислові підприємства й індустріальні новобудови як центри соціалістичного туризму.¹⁰⁸

В 1931 р. абонементну систему вдосконалила жетонна, автором якої був директор фабрики-кухні Харківського електромеханічного заводу ім. Сталіна (ХЕМЗ) Б.Моргенштерн. Його система не тільки забезпечила контроль за використанням столового приладдя, а й сприяла посиленню нагляду за нормованим відпуском їжі та полегшила диференційоване обслуговування різних груп робітників. Впродовж двох місяців її було поширено на 35 столичних підприємств, де працювало 120 тис. робітників, та у першу чергу — на завод «Серп і молот». Запровадження в інших містах загальмувалося через брак необхідних коштів.¹⁰⁹

Незадоволення відвідувачів поганим сервісом, мізерними порціями та несмачною їжею призводило до постійних конфліктів їх з працівниками їдалень. З'ясування стосунків між ними звичайно переростало у взаємні образи, а іноді — в бійки.¹¹⁰ Нерідко конфлікти виникали внаслідок відмови адміністрації закладів «Укрнархарч» видавати робітникам книги скарг,¹¹¹ або через її байдуже ставлення до зауважень і пропозицій відвідувачів щодо поліпшення роботи закладів громадського харчування. Плакати з закликами до толерантності та ввічливості викликали іронію відвідувачів не тільки через суржик, на якому вони часто-густо були написані, а й через неможливість відповідної поведінки в їдальнях, де панував тотальний дефіцит, — на їжу, посуд, культуру обслуговування та увагу до запитів споживачів.

Влада намагалася спрямувати зростаюче незадоволення робітників у русло контрольованої активності. З 1930 р. на підприємствах почали організовуватися тимчасові дво- або трьохмісячні комісії з перевірки закладів громадського харчування за участю санлікаря, представників їдалень і споживачів. До складу комісій, які отримали назву столкомів, в обов'язковому

порядку вводилися представники місцевого осередку ЛКСМУ й профспілки, а також робітниць–ударниць.¹¹²

На членів столкомів покладался контроль «за використанням підприємств громадського харчування за їх прямим призначенням», тобто за якістю обслуговування працівників прикріплених підприємств, а також «за харчем, гігієною та взагалі порядком у їдальнях». Під гаслом «підвищення культури харчування» вони мали розгорнути нищівну боротьбу з артільним харчуванням у гуртожитках, котра отримала назву «боротьби з чанами».¹¹³ Скасовуючи артільні господарства, влада намагалася залучити їх членів до культурно-масової роботи в заводських їдальнях. З цією ж метою столкоми мали підтримувати організацію «самодіяльних їдалень» у багатоквартирних будинках, які, за задумом влади, повинні були стати осередками нового колективістського побуту й центрами громадсько-політичної роботи за місцем проживання робітників.¹¹⁴

З ініціативи влади кампанія «боротьби за покращення громадського харчування» розгорталася під політичним гаслом викриття «кухарів-шкідників», які нібито «нещадно труїли робітничий клас».¹¹⁵ Роздмухуючи ненависть до поварів, влада намагалася перекласти на них провину за «прорив» на «фронті громадського харчування». Не випадково пошук «кухарів-шкідників» тривав і після завершення кампанії з «боротьби за якість харчування», котра, за іронічною оцінкою сатирично-гумористичного журналу «Червоний перець», що пропагував її організацію, обмежилася виявленням таких шкідників, як «таргани та пацюки», а тому, хоча й «давала позитивні результати, але значного ефекту [після її проведення — О.М.] не було».¹¹⁶

Періодика того часу активно закликала до боротьби з іншим видом «шкідників» — ворогами соціалістичного будівництва. Так, на одній із карикатур, надрукованій у «Червоному перці», було зображено кухаря, котрий з нахабною посмішкою виливав помий до каструлі з їжею, заявляючи, що кампанія за якість харчування вже скінчилася. Приводом для карикатури стала інформація харківського ЦРК про те, що в його їдальнях готували їжу з відходів.¹¹⁷

Під час кампанії «знешкодження кухарів-шкідників» від репресій постраждало чимало працівників громадського харчування, котрі крали продукти на виробництві задля рятування від голоду непрацюючих членів своїх родин — так званих «утриманців». Серед «несунів» були й такі, які крали для продажу продуктів на чорному ринку, аби придбати на виручені гроші дефіцитні промтовари, чи підгодовували працівників закладів побутового обслуговування та кооперативних розподільників, котрі розраховалися за

безкоштовне харчування промтоварами та послугами. Так, у їдальні Криворізького робкоопу таємно підхарчувувалися «неприкріплені» до неї завідувачі кооперативним магазинами, взуттєвою й швейною майстернями, які «брали все, що їм забажається, просто з кухні».¹¹⁸

У 1932 р. в зв'язку з катастрофічним загостренням продовольчої кризи влада намагалася встановити повсякденний контроль над закладами громадського харчування. На заводах та фабриках створювалися постійні комісії сприяння цим закладам з терміном повноважень на 1 рік. Їх члени мали брати участь у розв'язанні всіх питань діяльності їдалень — від затвердження промфінпланів і кошторисів до контролю за виробничим процесом й обслуговуванням відвідувачів (спостерігали за доставкою та прийманням продовольства, його правильним зберіганням, складанням розкладок і меню, закладанням продуктів у котел та методами їх обробки, якістю продукції й кількістю відходів, цінами, швидкістю відпускання страв, доцільністю використання залишків їжі). Крім того, члени комісій повинні були вивчати смаки споживачів, пильнувати за взаєминами між обслуговуючим персоналом та відвідувачами, дотриманням санітарно-гігієнічних норм, вчасним ремонтом приміщень, забезпеченням кухонним інвентарем, покращенням внутрішнього вигляду їдалень, а також за проведенням у них культурно-масових заходів та висвітленням роботи останніх у місцевій та центральній пресі.¹¹⁹

Ці завдання виявилися для робітничих контролерів невідомими. За свідченням учасників Всеукраїнської наради «Вукоопхарчу» (березень 1933 р.), діяльність комісій сприяння громадському харчуванню «проводилася не систематично, нальотом і поверхово». Як правило, вона обмежувалася тим, що їх члени «приходили до залу [їдалень], дефілювали, їли та йшли геть». Доволі «часто завідувачі їдалень, кухарі та інший персонал підкуповували робітничий контроль шляхом надання його членам дарових обідів, сніданків, вечерь». За оцінкою учасників наради, «контроль робітників у системі закладів громадського харчування практично [був] відсутній», а його органи виконували функцію «п'ятого колеса у колісниці» державно-громадського контролю.¹²⁰

Діяльність робітничого контролю не підтримувалася заводською адміністрацією.¹²¹ Члени багатьох комісій скаржилися, що «ані наші стіннівки, ані виступи робітників належної підтримки з боку господарників не знаходять». Управлінці намагалися перекласти розв'язання проблем їдалень на профспілки й інші робітничі організації.¹²²

Суттєвих змін у роботі закладів громадського харчування в 1933 р. не сталося. За повідомлення органу ВЦРПС газети «Труд», «тільки окремі

їдальні стали справжніми ударними цехами харчування». ¹²³ Значні фонди продовольства, призначені для вугільних робітників [Донбасу] у більшості використовувалися не за призначенням. Обіди отримували службовці контор, сторожа, поверхові робітники, малосімейні. ¹²⁴

Через відсутність приміщень для організації «червоних кутків» заводські їдальні та кафе не стали також осередками громадського життя на виробництві. Культурно-масова робота в них, обмежувалася наочною агітацією у вигляді портретів вождів і застарілих плакатів. ¹²⁵

У 1934 р., коли продовольча ситуація у країні поліпшилася, змінилася на краще й робота заводських їдалень. ¹²⁶ Розширився контингент відвідувачів, організовувалося безкоштовне харчування низькооплачуваних та родин багатодітних робітників. ¹²⁷ Налагоджувалося самообслуговування і диференційоване обслуговування відвідувачів залежно від виробничих показників, запроваджувалися різноманітні меню. ¹²⁸ Відроджувалися будинкові їдальні. ¹²⁹ Почин харків'ян по їх організації популяризував плакат О.Довгаля «Геть примус-ову працю!», на котрому зображувалася жінка на звалищі примусів. ¹³⁰

Ситуація докорінно змінилася в 1935 р., коли було скасовано карткове постачання робітників ¹³¹ та пільгове продуктове забезпечення закладів громадського харчування ЗРК за нормованими цінами, за винятком м'яса, риби й жирів. ¹³²

Щоб попередити стрімке зростання цін, у робітничих і шкільних їдальнях було встановлено фіксовані ціни на обіди терміном на один рік. Для споживачів за першим списком постачання (1500 г м'яса, 425 г жирів та 1200 г риби на особу на місяць) вони визначалися в розмірі 65 коп. на овочево-круп'яні обіди й 95 — на м'ясо-рибні (хліб до їх вартості не входив, а відпускався за роздрібними поясними цінами), а за другим — розраховувалися за домовленістю між облвиконкомаами рад і Головним управлінням робітничого постачання відповідно до вказівок НКТ СРСР. ¹³³ Зазвичай ціни на продукти для споживачів за другим списком постачання, чи так звані місцеві, були більшими від тих, що встановлювалися Раднакомом СРСР. Наприклад, для робітників та студентів столиці м'ясо-рибні обіди коштували 1 руб. 15 коп., для мешканців області — 1 руб. 30 коп. ¹³⁴

У 1935 р. влада почала закривати нерентабельні їдальні, котрі не дотримувалися встановлених цін. ¹³⁵ Тільки в Донбасі було припинено діяльність 910 закладів громадського харчування, внаслідок чого «Доннархарч» зменшив випуск продукції, порівняно з попереднім роком, на 47% і згідно з планом не додав 242,6 млн. страв. ¹³⁶ У 1936 р. забезпечення робітників через буфети й їдальні продовжувало скорочуватися. ¹³⁷

Відповідно зменшувалися витрати їх на громадське харчування. За розрахунками Т. Козацької, питома вага останніх у родинному бюджеті за 1933–1937 р. скоротилася з 13,1% до 2,4%. Водночас зросли витрати на домашнє: в 1937 р. вони становили 41,3% сімейного бюджету українських робітників.¹³⁸ Завдяки можливості придбання якісних, хоч і недешевих продуктів на колгоспних ринках вони відмовлялися від дорогого, але однамнітного й не завжди смачного харчування у заводських їдальнях.¹³⁹

Рівень обслуговування у рентабельних закладах поступово підвищувався. За наслідками Всеукраїнського конкурсу, який було проведено в січні 1935 р., про Дніпропетровський трест громадського харчування повідомлялося, що, «коли раніше квіти та занавіски були у їдальнях рідкісним явищем, то зараз переважна більшість їдалень має культурне обличчя. Якщо культурне сервірування столів (сільниці, гірчичниці) було тільки в деяких міських їдальнях, то зараз, можна сказати, всі їдальні накривають, як належить. Якщо білі скатертини були набуттям виключно ресторанів, то зараз вони є в багатьох робітничих їдальнях. Упереджене ставлення господарників, що робітники на виробництві не можуть їсти за білими скатертнами, переломлено. Облаштовуються рукомийники при їдальнях».¹⁴⁰ Аналогічні повідомлення надходили з інших регіонів.

На провідних підприємствах організовувалися кафе, де працівники могли обирати не комплексні обіди, що набридли, а меню з вибором страв. Крім того, в цих закладах на них чекало індивідуальне обслуговування й сервірування стола. Ціни ж, за рахунок їх нормування, були значно нижчі, ніж у міських комерційних ресторанах та кафе, куди не кожен робітник міг собі дозволити заглянути навіть по великих святах.¹⁴¹

Згідно з постановами політбюро ЦК КП(б)У, ухваленими в лютому — березні 1935 р., відкрилися продовольчі магазини з великим асортиментом товарів — так звані гастрономи, і спеціалізовані крамниці («Бакалія», «Чай» тощо). Перші з них з'явилися у Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Могильові-Подільському, Старокостянтиніві, Коростені та Новограді-Волинському.¹⁴²

В дусі часу, прозваного «неонепом», коли під гаслом «заможного життя» держава почала підвищувати увагу до задоволення зростаючих потреб робітників, розпочалося створення нової галузі виробництва — радянської кулінарії. У 1934–1935 рр. з'явилися теоретики, котрі обґрунтували її принципову відмінність від «буржуазної». Ресторанна їжа сприймалася як породження капіталістичної культури (що в історичному сенсі, безперечно, вірно). Натомість асортимент масових радянських їдалень оголошувався еталоном «соціалістичного харчування».¹⁴³

Ідеологом нової кухні став лікар-дієтолог, професор М.Певзнер, котрий очолював Інститут харчування і розробляв наукові засади «соціалістичної кулінарії». Останній відзначав, що кулінари у капіталістичних країнах намагаються задовільнити «примхливі смаки буржуазного споживача, надаючи стравам оригінального вигляду і смаку, і з цією метою зловживають різними прянощами, смаковими приправами й т. ін.»¹⁴⁴ Сам він вважав останні шкідливими тому, що вони збуджують, і рекомендував спокійну, здорову кухню, в основу котрої належить покласти нейтральні за смаком страви: варене м'ясо, макарони, рис, сирники, молочні каші, курячі бульйони. Надто негативно ставився Певзнер і до смажених страв. Тобто він взяв за еталон харчування кошерну єврейську їжу.¹⁴⁵

Зразком для розвитку радянської харчової промисловості був американський досвід. У Радянському Союзі з'явилися запозичені з американського громадського харчування страви: за аналогією з гамбургерами — фабричні котлети, французькими булками — міські батони, а також м'ясні консерви, ковбаси, згущене й сушене молоко, морозиво. Популяризувалося використання різних продуктів переробки кукурудзи, особливо пластівців.¹⁴⁶

За оцінкою дослідників історії радянської кулінарії, поява котлет, сосисок та ковбас, зробила справжню революцію в системі харчування громадян СРСР. Зокрема, котлети й дешеві сорти ковбас дозволяли людям з низькими доходами харчуватися, нехай і не високоякісними, але все ж м'ясними продуктами. Спочатку було налагоджено виробництво простих сортів ковбаси, які не потребували великої кількості спецій та шпику, але до XVII з'їзду ВКП(б) було поновлено виробництво «чужих за походженням» ковбас, наприклад брауншвейзької, краківської, гамбурзької й т. ін.¹⁴⁷

Незважаючи на розширення асортименту та збільшення виготовлення виробництва фабричних виробів, останніх не вистачало, і вони швидко розпродувалися.¹⁴⁸

Суттєві зміни у структуру харчування робітників внесла продовольча криза кінця 1930-х рр. Через загострення дефіциту держава була змушена повернутися до централізованого розподілу продуктів, а трудівники — до користування закладами громадського харчування. Але їх катастрофічно не вистачало. Так, на луганському заводі ім. Ворошилова, де в 1938 р. працювали 13 тис. працівників, існувала лише одна маленька їдальня розміром 35 кв. м. До того ж вона готувала переважно дорогі обіди й сніданки, котрі були не по кишені більшості робітників. Частка дешевих страв у меню закладу становила трохи більше третини — 37%.¹⁴⁹

Історія розвитку громадського харчування свідчить, що робітники найчастіше відвідували їдальні в періоди продовольчих криз та голоду початку

і кінця 1930-х рр. Щоб розвантажити нечисленні заводські та шахтні заклади громадського харчування, влада ініціювала організацію самодіяльних закладів за місцем проживання трудівників. Там, де заводських їдалень не було, організовувалися буфети, а поблизу гуртожитків — кафе. Поступово розширювався контингент користувачів закладами громадського харчування. Якщо на рубежі 1920–1930-х рр. їх відвідували переважно самотні робітники та прийшли сімейні, то по мірі загострення продовольчої кризи трудівники намагалися ходити в їдальні цілими родинами. Однак, це було доступно не всім. Через скорочення продовольчих ресурсів влада поступово обмежувала коло осіб, котрі мали право користуватися громадським харчуванням, а також вводила диференційований раціон для різних категорій населення. Спочатку в 1930 р. було встановлені різні ціни на вироби підприємств громадського харчування (найнижчі — для багатодітних робітників, найвищі — для «нетрудових елементів»), а також вводився диференційований раціон для працівників певних підприємств, залежно від списку постачання. В 1932 р. було припинено кредитування самодіяльних будинкових їдалень, котрі обслуговували службовців і родини високооплачуваних робітників. Водночас заводські заклади громадського харчування переводились у режим роботи закритих підприємств, які мали обслуговувати виключно працівників тих заводів та фабрик, котрі до них прикріплювалися. Диференціацію в рівні харчування окремих груп робітників посилювало зняття з державного забезпечення підприємств, зарахованих до другого списку постачання. Відмінностей у рівні харчування залежно від виробничих показників практично не було, оскільки пільги ударників не дотримувалися. Найкраще були охоплені громадським харчуванням робітники, які належали до першого списку постачання. Практично не користувалися заводськими їдальнями робітники нічних змін і багатодітні родини. 1934 р. внаслідок переведення заводських закладів громадського харчування на госпрозрахунок багато із них було закрито.

Додатки

Таблиця 1

Чисельність підприємств громадського харчування в Україні
у 1928/29 р. за формою власності та виробничим типом

Тип підприємств	Суспільний сектор				Приватний сектор		Разом сітка	
	Кооперативні	Інші	Всього Число	% до всієї сітки	Число	% до всієї сітки	Число	% до всієї сітки
Їдальні	474	127	601	77,8	171	22,2	772	100
Буфети	166	27	193	86,2	31	13,8	224	100
Ресторани	3	—	3	20,0	12	80,0	15	100
Чайні	52	12	64	100	—	—	64	100
Кафе-кондитерські	8	1	9	26,5	25	73,5	34	100
Разом	703	167	870	79,2	229	20,8	1099	100

Таблиця 2

Розподіл кооперативних їдалень
між економічними районами України у 1928/29 р.

Назва району:	Число їдалень
Донбас	256
Інші промислові райони	56
Великі міські центри	77
Інші	85
Разом	474

**Планове меню робітничої їдальні
для споживачів списків № 2 та № 3 (жовтень 1931 р.)**

Список № 2	Список № 3
<p>I день 1 сніданок: баклажани фаршировані. 2 сніданок: битки з гороху. Обід: борщ зі свіжої капусти, картопля тушкована або солянка з капусти. Вечеря: рибні котлети, кисіль вишневий.</p>	<p>I день Сніданок: зрази картопляні. Обід: щі з кислої капусти, м'ясний гуляш. Вечеря: пудинг хлібний з яблуками, компот з груш.</p>
<p>II день 1 сніданок: кабачки фаршировані. 2 сніданок: вінегрет. Обід: Суп гороховий, бабка макаронна з лівером або каша гречана з молоком. Вечеря: ікра з моркви, кисіль молочний.</p>	<p>II день Сніданок: кабачки фаршировані. Обід: суп розсольник, битки з квасолі. Вечеря: бабка сирна з різних круп, компот з сухофруктів.</p>
<p>III день 1 сніданок: ікра з буряків. 2 сніданок: салат сезонний. Обід: суп селянський, язик у томаті або каша пшоньяна з молоком. Вечеря: пудинг хлібний з яблуками, фруктовий кисіль.</p>	<p>III день Сніданок: рагу з овочів. Обід: борщ зелений, голубці з різних круп. Вечеря: битки капустяні, кисіль із фруктів.</p>
<p>IV день 1 сніданок: ікра з кабачків. 2 сніданок: котлети рублені. Обід: суп пюре з моркви, бабка круп'яна з сиру або котлети з фліку. Вечеря: рулет картопляний з капустою, компот із сухофруктів.</p>	<p>IV день Сніданок: тушковані овочі. Обід: борщ зі свіжої капусти, риба варена. Вечеря: голубці овочеві, кисіль з журавлини.</p>
<p>V день 1 сніданок: каша гречана з молоком. 2 сніданок: картопля тушкована. Обід: суп картопляний, солянка з капусти або рулет картопляний з овочами. Вечеря: солянка рідка з рибою, кисіль вишневий.</p>	<p>V день Сніданок: битки з моркви. Обід: суп з макаронів, бабка картопляна з лівером. Вечеря: бабка круп'яна з лівером, кисіль вишневий.</p>

Закінчення таблиці 3

Список № 2	Список № 3
VI день 1 сніданок: баклажані фаршировані. 2 сніданок: картопля тушкована. Обід: суп картопляний, рулет картопляний або гуляш з овочів. Вечеря: Биточки з гороху, кисіль яблучний.	VI день Сніданок: вінегрет. Обід: суп з квасолі, каша пшоняна з молоком. Вечеря: ікра з кабачків, компот збірний.
VII день 1 сніданок: бабка макаронна з лівером. 2 сніданок: вінегрет. Обід: борщ з капусти, котлети картопляні або каша гречана з молоком. Вечеря: котлети картопляні, кисіль з фруктів.	VII день Сніданок: ікра з моркви. Обід: суп з різних круп, локшина з молоком. Вечеря: ікра з баклажанів, кисіль полуничний.

Таблиця 4

Охоплення населення громадським харчуванням у III кв. 1933 р.

Назва району	Все населення	Робітники
Донбас	23%	45,8%
Інші промрайони	27,5%	49,4%
Харків	33,6%	58,0%
Київ та Одеса	14,6%	27,2%
Інші	21,4%	46,0%
В середньому по УСРР	23,8%	45,4%

Таблиця 5

План охоплення населення УСРР громадським харчуванням у 1933 р.

	По Україні	По Донбасу
Всього населення	45,6%	—
Зокрема робітників	71,8%	81%

- ¹ Глущенко И. Общепит, Микоян и советская кухня. — М., 2010. — С. 66.
- ² Павчинский Э.И. Общественное питание на службе индустриализации. — Москва, 1931. — С. 65.
- ³ ЦДАВО України. — Ф.298. — Оп. 1. — Спр. 436. — Арк. 25.
- ⁴ Там само. — Арк. 66.
- ⁵ Кравченко І. Стан громадського харчування на Україні. — Х., б.р. — С. 4.
- ⁶ Кравченко І. Вказ. праця. — С. 7.
- ⁷ Правдист. — Луганск, 1930. — 17 января.
- ⁸ Обушок. — Кадиевка, 1930. — 20 апреля.
- ⁹ Общественное питание. — 1932. — № 1 (12). — 15 июня. — Бюллетень ТАСС № 1. — С. 3.
- ¹⁰ Павчинский Э.И. Указ. соч. — С. 65.
- ¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1221. — Арк. 27.
- ¹² Там само. — Арк. 62.
- ¹³ Там само. — Арк. 27.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Общественное питание. — 1932. — № 8 (59). — 29 февраля. — Бюллетень ТАСС № 3. — С. 6; ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 94.
- ¹⁶ Там же. — № 1(12). — 15 июня. — Бюллетень ТАСС. — № 1. — С. 3.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1221. — Арк. 51.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 58.
- ¹⁹ Кравченко І. Вказ. праця. — С. 5.
- ²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3180. — Арк. 6–7; Павчинский Э.И. Указ. соч. — С. 87.
- ²¹ Там само. — Спр. 398. — Арк. 13.
- ²² Там само. — Ф. 298. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 81.
- ²³ Моргенштерн Б.І. За кращу систему громадського харчування на підприємстві. — Х., 1931. — С. 5.
- ²⁴ Пролетарий. — Х., 1933. — 16 января.
- ²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3166. — Арк. 25.
- ²⁶ Правдист. — Луганск, 1930. — 17 января.
- ²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3180. — Арк. 6–7; Обушок. — Кадиевка, 1930. — 24 февраля.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 298. — Оп. 1. — Спр. 359. — Арк. 96.
- ²⁹ Там само. — Арк. 71.

- ³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3123. — Арк. 28.
- ³¹ Козацька Т. Громадське харчування робітників промисловості у 1929–1938 рр. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. — Вип. 11. — К., 2004. — С. 197.
- ³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3123. — Арк. 18.
- ³³ Там само. — Арк. 14.
- ³⁴ Козацька Т. Вказ. праця. — С. 296.
- ³⁵ Там само. — Спр. 4226. — Арк. 6.
- ³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 59.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 4.
- ³⁹ Рубинштейн Г.Л. Развитие внутренней торговли в СССР. — Ленинград, 1964. — С. 304–305.
- ⁴⁰ Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в годы индустриализации, 1927–1941. — Москва, 1999. — С. 148.
- ⁴¹ Там же. — С. 148.
- ⁴² ЦДАВО України. — Ф. 513. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 4.
- ⁴³ Козацька Т. Вказ. праця. — С. 296.
- ⁴⁴ Пролетарий. — Харьков, 1933. — 14 октября.
- ⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3123. — Арк. 25.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 3093. — Арк. 14.
- ⁴⁷ Козацька Т. Вказ. праця. — С. 296.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 298. — Спр. 774. — Арк. 189.
- ⁴⁹ Там само. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 24–28.
- ⁵⁰ Осокина Е. Указ. соч. — С. 112.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Козацька Т. Вказ. праця. — С. 296.
- ⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4676. — Арк. 111.
- ⁵⁴ Кучер Р.С. Изотовцы в общественном питании. — К.–Х., 1935. — С. 10.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3123. — Арк. 33.
- ⁵⁶ Общественное питание. — Москва, 1929. №8 (59). — 29 февраля. — Бюллетень ТАСС. — № 3. — С. 4–5.
- ⁵⁷ Кучер Р.С. Указ. соч. — С. 11.
- ⁵⁸ Там же. — С. 12–17.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 5, 104.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3180. — Арк. 6–7.

- ⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 4148. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 44.
- ⁶² Там само. — Спр. 38. — Арк. 37.
- ⁶³ Козацька Т. Вказ. праця — С. 297.
- ⁶⁴ Обушок. — Кадиевка, 1930. — 12 мая.
- ⁶⁵ Прапор індустріалізації. — 1932. — 18 червня; ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1239. — Арк. 2.
- ⁶⁶ Правдист. — Луганск, 1930. — 17 мая.
- ⁶⁷ Бурка. — Кривой Рог, 1930. — 1 январа.
- ⁶⁸ Обушок. — Кадиевка, 1930. — 20 апреля.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 24–28.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3166. — Арк. 25.
- ⁷¹ Бурка. — Кривой Рог, 1932. — 1 октября.
- ⁷² Правдист. — Луганск, 1932. — 9 февраля.
- ⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 319. — Арк. 65.
- ⁷⁴ Козацька Т. Вказ. праця. — С. 298.
- ⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6232. — Арк. 61.
- ⁷⁶ Правдист. — Луганск, 1930. — 30 августа.
- ⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 47–48.
- ⁷⁸ Правдист. — Луганск, 1930. — 22 мая; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3180. — Арк. 6–7.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 298. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 62.
- ⁸⁰ Там само. — Ф. 4148. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 44, 47, 61.
- ⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4676. — Арк. 100.
- ⁸² ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 14.
- ⁸³ Там само. — Спр. 4. — Арк. 46.
- ⁸⁴ Там само. — Арк. 47–48.
- ⁸⁵ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1174. — Арк. 58–62.
- ⁸⁶ Резолюции I Всесоюзной производственной конференции работников общественного питания (31 мая — 5 июня 1933 г.). — М., 1933. — С. 18–21.
- ⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 57.
- ⁸⁸ Там само. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 14.
- ⁸⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 814. — Арк. 38 а.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4676. — Арк. 108, 110.
- ⁹¹ Червоний перець. — 1932. — № 10. — С. 9.
- ⁹² Там само. — Х., 1934. — № 9. — С. 6.

- ⁹³ Правдист. — Луганск, 1932. — 9 февраля.
- ⁹⁴ Бурка. — Кривой Рог, 1930. — 1 октября.
- ⁹⁵ Правдист. — Луганск, 1932. — 9 февраля.
- ⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 150.
- ⁹⁷ Бурка. — Кривой Рог, 1930. — 1 октября.
- ⁹⁸ Там же. — 1 января.
- ⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3573. — Арк. 76 зв.
- ¹⁰⁰ Бурка. — Кривой Рог, 1930. — 1 января.
- ¹⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3573. — Арк. 76 зв.
- ¹⁰² Общественное питание. — М., 1932. — № 8 (59). — 29 февраля. — Бюллетень № 3. — С. 5–6.
- ¹⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6232. — Арк. 61.
- ¹⁰⁴ Бурка. — Кривой Рог, 1930. — 6 января; ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 2.
- ¹⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 289. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 51
- ¹⁰⁶ Там само. — Ф. 4841. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 26.
- ¹⁰⁷ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1166. — Арк. 41.
- ¹⁰⁸ Там само. — Ф. 4841. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 26.
- ¹⁰⁹ Там само. — Ф. 4131. — Оп. 1. — Спр. 319. — Арк. 34.
- ¹¹⁰ Червоний перець. — 1931. — № 16. — С. 2.
- ¹¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 289. — Оп. 1. — Спр. 359. — Арк. 67.
- ¹¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4676. — Арк. 100.
- ¹¹³ Правдист. — 1930. — № 55. — 19 сентября.
- ¹¹⁴ Павчинский Э.И. Указ. соч. — С. 66; Всесоюзный обзор городского харчування. — Х, 1930. — С. 2–6.
- ¹¹⁵ Правдист. — Луганск, 1930. — № 25. — 17 мая.
- ¹¹⁶ Червоний перець. — 1932. — № 1–2. — С.
- ¹¹⁷ Там само. — 1930. — № 1. — С. 5.
- ¹¹⁸ Бурка. — Кривой Рог, 1933. — 11 мая.
- ¹¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4131. — Оп. 1. — Спр. 313. — Арк. 5.
- ¹²⁰ Там само. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 142, 144.
- ¹²¹ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 140.
- ¹²² Там само — Арк. 149.
- ¹²³ Труд. — М., 1933. — 3 августа.
- ¹²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 5.

- ¹²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4776. — Арк. 111.
- ¹²⁶ Ніколаюк Т.А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Острог, 1999. — С. 164.
- ¹²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 372. — Арк. 18–19.
- ¹²⁸ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 100.
- ¹²⁹ Павчинский Э.И. Указ. соч. — С. 65
- ¹³⁰ Червоний перець. — 1934. — № 2. — С. 3.
- ¹³¹ Козацька Т. Вказ. праця. — С. 298.
- ¹³² ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 1140. — Арк. 19.
- ¹³³ Там само. — Спр. 1076. — Арк. 7.
- ¹³⁴ Там само. — Спр. 1140. — Арк. 35.
- ¹³⁵ Там само. — Спр. 444. — Арк. 22.
- ¹³⁶ Народное хозяйство Донецкой области в 1935 году. Конъюнктурный обзор. — Сталино, 1936. — С. 221–223.
- ¹³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 409. — Арк. 109.
- ¹³⁸ Козацька Т. Вказ. праця. — С. 299.
- ¹³⁹ Ніколаюк Т.А. Вказ. праця. — С. 164.
- ¹⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 10
- ¹⁴¹ Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — Москва. 2004. — С. 159.
- ¹⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 373. — Арк. 102, 116.
- ¹⁴³ Глущенко И. Указ соч. — С. 64.
- ¹⁴⁴ Там же.
- ¹⁴⁵ Там же. — С. 64–66.
- ¹⁴⁶ Общественное питание во второй пятилетке (материалы I Всесоюзной конференции по технической реконструкции пищевой промышленности. — М.–Л., 1932. — С. 33–35.
- ¹⁴⁷ Глущенко И. Указ соч. — С. 89.
- ¹⁴⁸ Пищевая индустрия СССР к 20-летию Советской власти. — Москва, Ленинград, 1937. — С. 13.
- ¹⁴⁹ Ніколаюк Т.А. Вказ. праця. — С. 170.

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 1933–1936 рр.

Серед розмаїття трагічних сюжетів історії України радянської доби особливе місце займає тема репресій і їх ролі у здійсненні політики суцільної колективізації. Активне дослідження даної проблематики почалося на пострадянському просторі лише наприкінці 80-х рр. ХХ ст., завдяки відкриттю секретних фондів архівів. Проте поза увагою істориків фактично залишився так званий «постголодоморний період», до дослідження якого науковці долучилися порівняно недавно, що засвідчують роботи В. Марочка¹, Ю. Мошкова², І. Зеленіна³. Тому у пропонованій статті, автор ставить за мету визначити і проаналізувати основні напрями репресивної політики радянської влади в українському селі у період 1933–1936 рр.

Період з середини 1933 р. по 1936 р. українські історики називають постголодоморним⁴, а західні й російські використовують термін «неонеп», звертаючись до іронічного визначення Л. Троцьким оновленого сталінського курсу⁵. Катастрофічна ситуація в сільському господарстві, спричинена суцільною колективізацією і голодомором 1933 р. примусила Кремль скорегувати аграрний курс, не відходячи при цьому від вирішення стратегічних завдань. Курс на організаційно-господарське зміцнення колгоспів мав на меті вдосконалити систему колективного господарювання в умовах подальшої викачки із села сировини, хліба, людських ресурсів. До того ж, як зазначає російський дослідник Ю. Мошков, на той час більшість колгоспників «звиклися з тим, що їх праця спрямована на користь держави»⁶.

Нові пріоритети у репресивній політиці радянської влади щодо селянства у постголодоморний період були визначені таємною інструкцією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка адресувалася органам партійно-радянської влади, ОДПУ, суду і прокуратури. Й. Сталін і В. Молотов проголошували в зазначеному документі, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. Звідси випливав висновок: «внаслідок наших успіхів на селі наступив момент, коли ми не маємо потреби в масових репресіях, що торкаються, як відомо, не тільки куркулів, а й одноосібників і частини колгоспників»⁷. Офіційно зміст нової репресивної політики полягав у переході від масових і гострих форм репресій на селі до їх вибіркового застосування, що передбачало «посилення і раціоналізацію методів боротьби з опором

класового ворогу»⁸. Репресія мала використовуватися також як «засіб переробки дрібнобуржуазної, приватновласницької психології селян і виховання недисциплінованих елементів із середовища трудящих»⁹.

Документи свідчать, що, незважаючи на пом'якшення репресивної складової аграрної політики радянської влади в період «колгоспного неонепу», каральні заходи проти селян продовжували застосовувати, в першу чергу, як основний інструмент забезпечення виконання «господарсько-політичних кампаній» — сівби, збирання врожаю, заготівель, збереження громадського майна. Провідним напрямком діяльності репресивних органів у 1934–1936 рр. була боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі, необхідність якої Й. Сталін обгрунтував на січневому (1933 р.) пленумі ЦК ВКП(б). У своїй промові «Про роботу на селі» він зробив висновок, що закінчення суцільної колективізації не припинило класову боротьбу, а лише змінило її форми та методи. Куркульські й антирадянські елементи, проникнувши до колгоспів, перейшли до прихованого саботажу й шкідництва. Тому кремлівський очільник рекомендував шукати класових ворогів серед «комірників, завгоспів, рахівників, секретарів тощо»¹⁰. Зауважимо, що ця концепція логічно вписувалася до відомої сталінської теорії про загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму.

Важливим фактором, який генерував передумови для перманентної боротьби зі шкідництвом, було постійне збільшення планових показників у сільському господарстві, зумовлене прагненням влади встановити тотальний контроль над процесом виробництва у колективних об'єднаннях. Ймовірно, таким чином центральне керівництво намагалося подолати безгосподарність, яка панувала в колгоспах, поглиблюючи кризу аграрного виробництва, зумовлену суцільною колективізацією. Як заявив на січневому (1933 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Сталін, «партія не може тепер обмежитися окремими актами втручання у процес сільськогосподарського розвитку. Вона повинна тепер взяти у свої руки керівництво колгоспами»¹¹. В цей період у державних планах почали визначати не лише площі посівів, але й строки сівби, у тому числі так званої «надранньої», нерідко примушуючи селян засівати мерзлу землю. Регламентувалися всі роботи зимового періоду: «снігозатримування, вивіз гною на поля, а також усі підготовчі роботи до весняної сівби: збирання насіння, зерноочищення, ремонт реманенту, збруї, зберігання тягла, забезпечення фуражем»¹². Зростання планових показників у свою чергу збільшувало кількість судових вироків та адміністративних санкцій щодо «сільських працівників всіх рангів, починаючи від місцевої адміністрації, голів колгоспів, директорів МТС і закінчуючи рядовими колгоспниками»¹³. Додамо, що постанова ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. поширила на шкідників дію «закону про п'ять колосків»¹⁴.

У 1933–1936 рр. шкідництво вбачали у всіх проявах безгосподарності, яка стала нормою життя в колективних об'єднаннях: неналежному зберіганні насінневих фондів, несвоєчасному ремонті сільськогосподарської техніки, поганому утриманні худоби. Особливу увагу центральне партійне й радянське керівництво приділяло «боротьбі з хижацьким ставленням до коней». Кампанії з виявлення шкідників серед тих, хто доглядав за худобою: конюхів, ветеринарів, проводилися в період 1933–1936 рр. з завидною послідовністю. Між тим кепський стан кінського поголів'я в колгоспах зумовлювався взаємодією кількох чинників. По-перше, відсутністю належної кормової бази, на формування якої негативно впливало неправильне визначення структури посівів у колективних господарствах. Реалізуючи курс партії на розширення посівних площ під зерновими культурами, деякі колгоспи взагалі не включали до виробничих планів відведення землі під пасовища та сіножаті. В результаті площа сіножатей у колгоспно-селянському секторі країни скоротилася з 49,6 млн. гектарів у 1931 р. до 39,3 млн. гектарів у 1933 р., посіви кормових трав відповідно з 6 150 тис. гектарів до 4 737 тис. гектарів¹⁵. Додамо, що турбота про посіви кормових трав могла дорого коштувати місцевому керівництву. Так, на початку 1934 р. у «шкідництві» були звинувачені працівники апарату міського земвідділу Миколаївського району Одеської області, які збільшили посіви кормових трав для колгоспів, що нібито «зовсім не займалися тваринництвом»¹⁶.

Збільшення обсягу заготівель у 1931–1933 рр. за умов зменшення виробництва зерна також призвело до суттєвого скорочення кількості кормового зерна, що залишалося в селі. За підрахунками дослідників Р. Девіса і С. Віткрофта, в цілому по країні скорочення виробництва фуражного зерна становило від 23,3 млн. тонн в 1927/28 р. до 13,8 млн. в 1932 р.¹⁷ Тому основний раціон колгоспного поголів'я складала незапарена половина й солома, від яких у ротовій порожнині коней утворювалися рани, хоча й такого фуражу, як правило, не вистачало до весни. Хворих і виснажених коней продовжували використовувати на важкій роботі. Це підтверджує і судова статистика: найбільша кількість засуджених за «хижацьке ставлення до коней» припадала на перший та четвертий квартали року. Виснаження і масовий падіж худоби на початку року зумовлювалися відсутністю фуражу, а через використання коней на важких роботах під час осінньої посівної кампанії збільшувалася кількість абортів конематок наприкінці року¹⁸.

Не слід забувати, що значне скорочення кінського поголів'я в період колективізації і голодомору призвело до збільшення навантаження на вцілілих коней. Приміром, у колгоспах зони обслуговування Новогригорівської МТС Дніпропетровської області навесні 1933 р. на одного коня припадало 31,5 гектарів землі, у колгоспі «Іскра» Бердянського району — 54 гектари¹⁹.

Тому під час посівної і збиральної кампанії 1933 р. у республіці як тяглову силу широко використовували корів і бугаїв. Так, у комуні ім. Сталіна Генічеського району на польових роботах було задіяно 246 корів і 44 бугая²⁰.

Ще однією причиною незадовільного стану кінського поголів'я було те, що більшість усуспільненої худоби утримували в «примітивних, пристосованих з старих, які абсолютно не відповідали зоотехнічним вимогам, приміщеннях. Лише в Оріхівському районі Дніпропетровської області такі приміщення в колгоспах становили 95%»²¹. «У незадовільному стані перебували ветеринарне й зоотехнічне обслуговування тваринництва»²². Приміром, на початку 1934 р. на Дніпропетровщині працювало 844 зооспеціалістів, тоді, як «для обслуговування одних лише МТС і радгоспів області без великих колгоспів і тваринницьких колгоспних ферм потрібно було 1100 зооспеціалістів»²³.

На стан кінського поголів'я впливав і суб'єктивний чинник: велика плінність кадрів на конюшнях через постійні «чистки» колгоспів. Так, в колгоспі ім. Карла Маркса Оріхівського району конюхами працювали 2–3 дні²⁴. До того ж новоспечені колгоспники не ставилися сумлінно до своєї роботи. Обстеження колективних об'єднань Чернігівської області на початку 1934 р. засвідчило, що у половини з них коні були виснажені, хворіли на коросту, вошивість, екзему. В одному колгоспі виснажений кінь навіть не міг стояти, його тримали у підвішеному стані²⁵.

Між тим партійне керівництво республіки вбачало вихід із катастрофічної ситуації в організації нової «чистки колгоспів від ворожих, контрреволюційних елементів». Постанова ЦК КП(б)У від 16 лютого 1934 р. зобов'язала обкоми здійснити перевірку особистого складу колгоспів: конюхів, бригадирів, комірників, членів правлінь²⁶. За неповними даними прокуратури УСРР у 1934 р. в республіці «за хижацьке і недбале ставлення до коней» було засуджено 13 281 осіб, з них 3 307 осіб до позбавлення волі²⁷. Але застосування судової репресії не могло змінити ситуацію на краще. Як визнавала Дніпропетровська обласна прокуратура, «незважаючи на значну кількість справ, розглянутих судами області в 1934 р., і велику кількість засуджених, падіж і виснаження коней, аборткування конематок тривали»²⁸.

Наймасовіша кампанія по боротьбі з хижацьким ставленням до коней в південних регіонах республіки припадає на початок 1935 р. Неврожай 1934 р. негативно вплинув на формування кормової бази. Щоб вирішити проблему, партійне керівництво Дніпропетровщини запропонувало у травні 1934 р. колгоспам і радгоспам почати силосування очерету й осоки до їх здерев'яніння, щоб зняти протягом року 2–3 врожаї²⁹. Деякі колективні об'єднання області заготовляли корми виключно з різноманітного бур'яну, серед якого значну частину складали отруйні рослини. Більшість колгоспів

Дніпропетровщини взагалі не змогли сформувати фуражні фонди³⁰. Тому Дніпропетровський обком КП(б)У ще у вересні 1934 р. прогнозував, що «значна частина тяглової сили через нестачу кормів буде перебувати навесні 1935 р. у виснаженому й підірваному стані»³¹.

Але, коли в колгоспах Дніпропетровщини починається масовий падіж худоби, органи НКВС беруть всі справи під особистий контроль, вважаючи, що причиною загибелі коней було свідоме отруєння, здійснене працівниками колгоспів. Із підозрюваних починають вибивати зізнання. Так, рахівник артїлі ім. Блюхера Плосківської сільради Верхньодніпровського району К. Варакута під час допитів дев'ять разів зізнавався у тому, що «отруїв коней миш'яком за намовою куркуля Якова Денісьєва», а потім стільки ж разів відмовлявся від своїх свідчень³². Бактеріологічні дослідження, здійснені Дніпропетровською лабораторією і Харківським інститутом судово-медичної експертизи, встановили відсутність медикаментозної отрути у нутрощах коней. Причиною загибелі худоби, як правило, був неякісний силос. Приміром, у колгоспі ім. Леніна Веселовської сільради Верхньобілозерського району 20 коней захворіло й 5 загинуло після вживання отруйного бур'яну-гірчаку. Втім, висновки бактеріологічних лабораторій не могли зупинити працівників НКВС і прокуратури, які вважали, що «клінічна картина захворювання і первинний висновок ветеринарних лікарів відрізняються від даних бактеріологічного дослідження». Тому були сфабриковані справи про розкриття у Верхньодніпровському і Сталіндорфському районах двох анти-радянських груп, члени яких нібито свідомо створили умови, що «прискорювали процес загибелі коней»³³.

Та істерія, яку роздмухували навколо шкідників засоби масової інформації, постійне залякування колгоспників судом призводили до трагічних наслідків. 23 травня 1934 р. покінчив життя самогубством через побоювання бути притягнутим до кримінальної відповідальності старший конюх колгоспу ім. Косіора Ровенської сільради П'ятихатського району Мороз, оскільки один з коней, за яким він доглядав, почав шкульгати³⁴. У ніч на 13 березня 1935 р. повісився колгоспник Новоолександрівської сільради Запорізького району Яків Кремер. Як було встановлено прокуратурою, ймовірною причиною його самогубства була поява замітки у стінній газеті Калинінської МТС, в якій його звинувачували у навмисному знищенні власного теляти і вимагали притягнення до кримінальної відповідальності³⁵.

Кампанія по боротьбі за охорону кінського поголів'я супроводжувалася типовими «перекрученнями революційної законності». У наказі Наркомату юстиції УСРР від 1 квітня 1935 р. визнавалося, що органи прокуратури механічно штампували справи проти шкідників, притягуючи до кримінальної відповідальності соціально-близькі елементи й низовий колгоспний

актив. Серед засуджених рядові колгоспники та працівники радгоспів становили 82%³⁶. Подібна практика свідчила про пряме порушення органами юстиції постанови 50-го пленуму Верховного Суду СРСР від 21 березня 1935 р., у якій роз'яснювалося, «що віддавати під суд за припущену колгоспниками та робітниками радгоспів недбайливість по догляду за худобою можна лише у тих випадках, коли ця недбайливість носила систематичний характер і завдала значної шкоди колгоспам чи радгоспам»³⁷. Всі інші справи мали спрямовувати на розгляд до сільських та товариських судів або накладати стягнення у дисциплінарному порядку. До того ж суди значну частину порушених справ припиняли, а підсудних виправдовували. Приміром, нарсуди Вінницької області із 3 950 підсудних виправдали 829 осіб, а касацією Одеського облсуду у 1934 р. було затверджено лише 46% оскаржених вироків³⁸. Тому Наркомат юстиції категорично заборонив притягувати до кримінальної відповідальності колгоспних активістів і зобов'язав посилити роботу сільських і товариських судів, передаючи на їх розгляд дрібні справи.

Окремим напрямком репресивної політики радянської влади у 1933–1936 рр. стала боротьба проти селян — одноосібників. Офіційне закінчення суцільної колективізації в основних зернових районах України (Степ і Лівобережжя) у серпні 1931 р. не призвело до повної ліквідації індивідуального сектору. Особливо значним прошарок одноосібних господарств залишався в центральних і північних регіонах, які не входили до зони тотальної колективізації. Приміром, у селі Заброди Богодухівського району Харківської області із 818 господарств до складу колгоспів вступило лише 200. У Чернігівській області залишалися великі села з рівнем колективізації 15–20%³⁹. Але й у степовій частині республіки значний індивідуальний сектор зберігався у районах, розташованих поблизу міст або великих промислових центрів. Так, на Дніпропетровщині у Новомосковському районі він складав 21,8% всіх селянських господарств, Кам'янському-на-Дніпрі — 31,3%⁴⁰.

Протягом 1932–1933 рр. керівництво країни, зайняте вирішенням заготівельної проблеми, не приділяло особливої уваги одноосібнику, не втягувало його до колгоспів, хоча економічний тиск на цю категорію селян залишався. Додамо, що у цей період кількість колективізованих селянських господарств не тільки не зросла, а навпаки зменшилася через відхідництво й голодомор. Процес колективізації ускладнювало й те, що серед одноосібників окремих регіонів, зокрема Дніпропетровщини, значну частину складали колишні колгоспники. Оцінивши, що називається, на собі всі «переваги колективного способу життя», ці селяни вперто відмовлялися «повертатися до колгоспу», заявляючи: «Хоч гірше, але власне, тому спокійніше»⁴¹. Колгоспи також не поспішали приймати до свого складу нових членів, оскільки одноосібники перед вступом розпродавали майно й худобу, приходячи до колективних

об'єднань, за виразом П. Постишева, «голими». Так, 521 господарств, які вступили до колгоспів району обслуговування Диканьської МТС Харківської області у 1933/34 сільськогосподарському році, поповнили колгоспний фонд лише на 20 коней, 33 плуги, 5 сіялок, 1 жатку, 37 возів і 11 борон⁴². Через високий рівень землезабезпеченості колективні об'єднання не бажали обтяжувати себе наділами нових членів, для обробки яких не вистачало техніки й робочих рук. Тому на початок липня 1934 р. індивідуальний сектор в Україні налічував 971 тис. господарств, що становило 22,8% від загальної кількості селянських дворів⁴³.

У 1934 р. Кремль кардинально змінив політику щодо одноосібника. На той час у московських і місцевих можновладців сформувався думка, що одноосібник живе краще за колгоспника. Документи свідчать, що певною мірою це відповідало дійсності. Частина одноосібників після голодомору 1932–1933 рр. змогла пристосуватися до нових колгоспних реалій, відмовившись від польового наділу й зосередившись на присадибній ділянці та промислах. Так, у Новопраському районі Дніпропетровської області лише у 6 одноосібних господарств із 110 залишився польовий наділ⁴⁴. Основною причиною скорочення одноосібниками польових посівів були більш високі ставки оподаткування порівняно з колективним сектором. Згідно з інструкцією Комітету заготівель сільгосппродукції при РНК СРСР від 27 лютого 1933 р. норми здачі зерна з гектару для індивідуального сектора встановлювалися за ставками на 5 — 10% більше, ніж для колгоспів даного району, що не обслуговувалися МТС⁴⁵.

Іншою причиною відмови одноосібників від польового наділу була відсутність сталого землекористування. У багатьох районах України індивідуальним господарствам щороку відводили нову й, як правило, найгіршу землю, що позначалося на якості її обробки. Через це у одноосібників Дніпропетровщини взагалі не було парів, зябу⁴⁶. У деяких регіонах республіки сільради відбирали в індивідуальних господарств уже засіяну навесні або зорану восени землю, надаючи замість неї необроблені ділянки⁴⁷.

Відмова одноосібників від засіву польової землі ставала підставою для застосування щодо них репресій. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. органам місцевої влади було дозволено в таких випадках впливати на індивідуальний сектор, використовуючи суворі заходи — «від позбавлення присадибної землі» до «висилки за межі краю на менш родючі землі»⁴⁸. Органи ДПУ, в свою чергу, виявляли й ліквідовували численні «контрреволюційні куркульські угруповання», які здійснювали роботу, «спрямовану на зрив сівби в індивідуальному секторі». Учасникам цих «організацій» висували стандартні звинувачення: проведення систематичної контрреволюційної агітації серед одноосібників, підбурювання останніх до відмови від

сівби, до продажу коней, виїзду з села тощо. Можна зробити висновок, що таким чином органи ДПУ не лише прагнули забезпечити виконання одноосібниками «встановлених для них місцевими радами посівних планів», але й припинити стихійне відхідництво з села, яке тривало, незважаючи на всі перешкоди. Протягом грудня 1933 р. — січня 1934 р. «контрреволюційні організації», які перешкоджали сівбі в індивідуальному секторі, були ліквідовані в селах Лугове Великописарівського району і Березняки Хорольського району Харківської області⁴⁹.

Одночасно одноосібники, в першу чергу приміських районів, всіма правдами і неправдами збільшували присадибні ділянки, у тому числі, за рахунок нелегальної оренди землі колгоспників. Тому у Черняхівському, Черкаському, Уманському районах Київської області розміри присадибних ділянок одноосібників досягали 2–2,5 гектарів, Магдалинівському, Кам'янському, Оріхівському, Новомосковському районах Дніпропетровщини — 3–4 гектарів⁵⁰. Сільськогосподарську продукцію, вирощену на них, селяни продавали на міських базарах, отримуючи прибуток, який майже не оподатковувався.

Крім того селяни, які вели індивідуальне господарство, на відміну від колгоспників зберігали право тримати коня. Користуючись тим, що правління колгоспів не виділяло своїм членам коней для поїздок на базар, в лікарню, для обробки присадибних ділянок, одноосібники ставали сільськими перевізниками або здавали коней в оренду. Додатковим джерелом прибутків для одноосібників було й відхідництво також з сільської місцевості на заробітки. Селяни, які вели індивідуальне господарство, займалися перекупництвом: продавали на міських ринках продукцію присадибного господарства колгоспників. Такі факти були зафіксовані у Чернігівській, Донецькій, Дніпропетровській областях⁵¹.

В результаті партійне керівництво непокоїло те, що «прибутки одноосібників значно перевищують загальні прибутки колгоспника, отримані, як від колгоспу, так і від не усуспільненої частини господарства»⁵². Такий стан речей дискредитував саму ідею суцільної колективізації, яка спиралася на тезу про переваги колективного способу життя. Й. Сталін з цього приводу висловився однозначно: «Якщо в індивідуала йдуть справи, то він, зрозуміло, знущається над колгоспом»⁵³.

Сигналом до початку нового наступу на одноосібника стали рішення липневої (1934 р.) наради в Кремлі з питань колгоспного будівництва, на якій Сталін зажадав від республіканського й обласного керівництва забезпечити щорічне зростання колективного сектора на 2–4%. Іншою його настановою була вказівка посилити економічний і фінансовий тиск на одноосібників: «у сфері податків, торгівлі й в інших сферах», щоб «дати їм зрозуміти, що їм вигідніше бути у колгоспі, ніж в індивідуалах»⁵⁴. Офіційна

радянська історіографія так характеризувала новий курс влади: «Після наради робота щодо залучення одноосібників до колгоспів помітно активізувалася»⁵⁵. Зокрема, значно посилювався податковий тиск на селян, які вели індивідуальне господарство. 26 вересня 1934 р. РНК і ЦВК СРСР запровадили надзвичайний одноразовий податок для одноосібних господарств. Ставки податку значно збільшувалися залежно від наявності засобів виробництва й ринкових прибутків. Найбільша ставка розміром 200% окладу сільгосподатку 1934 р. встановлювалася для куркульських господарств, які нібито «все ще збереглися на початку другої п'ятирічки у ряді районів і вели підривну, розкладницьку роботу серед селянства»⁵⁶.

Постанова РНК СРСР від 3 серпня 1934 р. збільшила для одноосібників і розмір хлібозаготівель. Згідно з нею обов'язкові поставки зерна державі індивідуальних господарств, для яких не були затверджені плани сівби, визначалися, виходячи із фактично засіяної площі зернових культур і за нормами, які на 50% перевищували норми, встановлені для колгоспів, що не обслуговувалися МТС. На відміну від попереднього закону до обов'язкової поставки включалися й надпланові посіви одноосібників, але за нормами у 2 рази нижче за звичайні⁵⁷.

Закон «Про сільгосподаток на 1935 р.» визначив, що ставки оподаткування одноосібників повинні не менш, ніж на 25% перевищувати ставки оподаткування колгоспників. Аналогічне співвідношення було встановлене й для ставок самооподаткування одноосібників і колгоспників⁵⁸.

Збільшивши податковий тиск на одноосібника, Кремль не забув і про санкції щодо тих індивідуальних господарств, які не виконували у встановлений строк обов'язкові натурпоставки й грошові платежі. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 21 серпня 1934 р. дозволила судовим органам конфісковувати все майно неплатника за виключенням будинку, палива, одягу, взуття, білизни та інших предметів побуту, необхідних неплатникові й особам, які перебувають на його утриманні⁵⁹.

«Удосконалена» система оподаткування стала переконливим аргументом влади на користь колективного способу життя. Вже у другій половині 1934 р. починається кампанія щодо виявлення прихованих куркульських господарств в індивідуальному секторі. Так, після перевірки Наркомзему УСРР у селі Варварівка Ємельчинського району Київської області до куркульських було зараховано 35 господарств, хоча у постанові сільради було вказано, «що у них немає жодного куркульського господарства»⁶⁰. «Приховані куркульські господарства» були також виявлені у Грицівському районі Вінницької області, Чорнобаївському районі Київської області тощо.

У деяких селах місцеве керівництво почало вживати більш радикальні заходи, які згодом кваліфікували, як чергові «порушення соціалістичної

законності». Правління сільради спочатку оголошувало більшість селян, які вели індивідуальне господарство, експертниками, а потім пояснювало їм, що у разі вступу до колгоспу вони будуть звільнені від податку. Подібні методи роботи з одноосібниками практикувалися у селах Скричино Козельського району Чернігівської області, Криковці Немирівського району Вінницької області⁶¹.

В цілому, фінансові репресії щодо індивідуальних господарств застосовувалися за наступною схемою. Спочатку, всупереч закону, одноосібникам значно збільшували розмір податків або хлібозаготівель. Приміром, у селі Кирнасівка Тульчинського району Вінницької області селянам Діденко і Гнатенко замість 45 карбованців сільгосподатку нарахували кожному відповідно 113 рублів і 121 рубль. Незаконне оподаткування призводило до несплати, «а це, у свою чергу, ставало приводом до масового розпродажу господарств». При цьому за безцінь, без описування продавалося все, навіть «картопля, хустки, казани, діжки, простирадла, рядна тощо та хати». Під час конфіскацій «не обходилося і без випадків застосування фізичної сили проти селян»⁶². Про масштаби подібних розкуркулень свідчать наступні дані: у вищезгаданому селі Кирнасівка у 1935 р. було вилучено і розпродане майно 400 одноосібних господарств, наступного року — 63. На 25 липня 1937 р. Кам'янець-Подільським окрфінвідділом було «виявлено 512 фактів незаконного вилучення майна, з яких на Кам'янецький район припадало 105, Дунаєвецький — 91, Староушицький — 95...»⁶³.

Позбавлення індивідуальних господарств тяглової сили, реманенту, насіння призводило до того, що навесні та восени більшість з них «були неспроможні виконати свої посівні плани», а це дозволяло місцевим очільникам вжити чергові заходи: «відібрати землю, а потім і городи за невиконання агромінімуму». Процес скорочення землекористування індивідуальних господарств наочно ілюструють дані Тульчинського райземвідділу. Якщо 1 січня 1935 р. одноосібникам району належало 5 788 гектарів польової і 1 975,4 гектарів присадибної землі, то на 1 січня 1937 р. у них залишилося 24,35 гектарів і 282,84 гектара землі відповідно⁶⁴.

Приводом до розгортання нової хвилі репресій проти одноосібників стало невиконання ними хлібозаготівельних планів під час заготівельної кампанії 1934 р. Цей рік виявився неврожайним через складні погодні умови: жакливу посуху в південних регіонах республіки. Як зазначав перший секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич, того року опадів випало навіть менше, ніж у голодному 1921 р.⁶⁵ В результаті у 900 колгоспах Дніпропетровської області із 3 700 середня врожайність зернових становила менше 3-х центнерів з гектару. Ще 1 400 колгоспів мали врожай від 3 до 5 центнерів⁶⁶. Низький врожай 1934 р. не примусив Кремль кардинально

переглянути заготівельні плани. Тому на середину вересня у більшості колгоспів Дніпропетровської області було вилучено все зерно нового врожаю, навіть те, що мали засипати до насінневих фондів⁶⁷.

На відміну від колективних об'єднань, які не могли притримати врожай — конвеєрним методом його прямо з поля вивозили на державні заготівельні пункти, одноосібники не поспішали здавати хліб державі. Станом на 10 вересня 1934 р. індивідуальний сектор Дніпропетровської області виконав план зернопоставок лише на 21%, Донецької — на 23%, Одеської — на 29%⁶⁸. У деяких селах одноосібники не здали державі жодного кілограму зерна. Поширеною реакцією одноосібників на доведення нереальних заготівельних планів, як і в 1932 р., було стихійне відхідництво. Так, з Каменівської, Мусієвської, Корніївської сільрад Білозерського району в серпні 1934 р. виїхали майже всі власники індивідуальних господарств⁶⁹.

Партійне й радянське керівництво республіки пояснило невиконання хлібозаготівель одноосібним сектором у традиційний спосіб — «куркульським саботажем», звинувативши у втраті революційної пильності керівників райвиконкомів і сільрад. Поява 14 вересня 1934 р. постанов ЦК КП(б)У і РНК УСРР, а також директиви Наркомату юстиції республіки свідчить, що влада знову звернулася до апробованої зброї — репресій. Так, постанова Раднаркому УСРР визначила наступні методи впливу на одноосібників: накладення штрафів у розмірі п'ятикратної ринкової вартості незданого хліба і вилучення незданого зерна. Злісних нездатчиків мали притягати до кримінальної відповідальності. Постанова створювала юридичне підґрунтя для здійснення нових депортацій селян: одноосібників, які вели підривну діяльність проти хлібозаготівель, передбачалося позбавляти земельних наділів і виселяти за межі області. За навмисне псування хліба до кримінальної відповідальності мали притягувати одноосібників, які ховали хліб в ямах, а найбільш злісних — депортувати за межі області. Черговий раз встановлювалася прискорена процедура розгляду хлібозаготівельних справ: не більше 5 днів з моменту передання справи до суду⁷⁰.

Порядок притягнення до кримінальної відповідальності одноосібників деталізувала директива Наркомату юстиції УСРР. Звертає на себе увагу спрощення процедури покарання тих селян, які не виконували заготівельних планів. Якщо раніше злісними нездатчиками одноосібники визнавалися лише після застосування до них методів адміністративного впливу, то тепер потреба в цьому відпала. Одноосібників, які не виконали хлібозаготівель, мали відразу притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 58-1 КК УСРР з конфіскацією майна⁷¹. І хоча ЦК КП(б)У застерігав секретарів райкомів, голів райвиконкомів і начальників політвідділів від масового і хаотичного застосування репресій, було зрозуміло, що традиційних

перекручень не уникнути. Так, у селі Орлівка Коларівського району за злісне невиконання хлібозаготівель було притягнуто до кримінальної відповідальності 3 одноосібників: одного засудили до 5 років концтабору й оштрафували на 2 650 карбованців, інших двох — до 3 років концтабору кожного⁷². В цілому, на 21 вересня 1934 р. в Дніпропетровській області за хлібозаготівельними справами було засуджено 126 одноосібників⁷³.

Реалізуючи курс центральної влади на ліквідацію індивідуального сектору, місцеве керівництво опинилося в складній ситуації. Посилюючи фінансовий тиск на одноосібників за прямими вказівками облвиконкомів та обкомів партії, районні й сільські можновладці наражалися на звинувачення у чергових «порушеннях соціалістичної законності». Показовою у цьому плані була справа керівництва Кам'янець-Подільського округу. Голову окрвиконкому Шпільового, завідуючого окрфінвідділом Гаврилова, завідуючого окрземвідділом Чернявського, а також голову Солобковецького райвиконкому Стасюка і другого секретаря Митрофанова було притягнуто до кримінальної відповідальності за «незаконний масовий розпродаж майна одноосібників і незаконне вилучення у них польової та присадибної землі». Спочатку протягом 1935–1936 рр. очільники Кам'янець-Подільського округу звинувачувалися обласною владою Вінниччини у «слабкому тиску на одноосібні господарства під час стягнення грошових податків», що засвідчують численні постанови і телеграми облвиконкому. Але коли в окрузі нарешті почали «ліквідацію одноосібника», Кам'янець-Подільських можновладців звинуватили у «шкідницькій діяльності», спрямованій «на озлоблення мас», на «підбурення населення проти уряду та партії» і показово покарали⁷⁴.

Важливим напрямком репресивної політики у постголодоморний період була боротьба проти контрреволюційної агітації, до якої зараховувалися будь-які критичні висловлювання селян на адресу діючої влади. Зазначимо, що кількість «антирадянських розмов» на селі значно зростала у кризові роки, приміром у неврожайному 1934 році, коли погіршилася ситуація з продовольством. Органи ДПУ не лише відстежували «контрреволюційні» виступи селян, але й вживали заходи щодо покарання їх учасників. Так, під час хлібозаготівельної кампанії 1934 р. було засуджено до 3 років ув'язнення середняка О. Кануху з Мелітопольського району Дніпропетровської області за те, що «збирав у себе на квартирі колгоспників, серед яких говорив: «Потрібно кидати колгосп, оскільки весь хліб заберуть, а ви будете змушені голодувати»⁷⁵.

Поширеною була практика, коли «контрреволюційних агітаторів» додатково звинувачували ще й у безгосподарності, недбалості, крадіжках. Приміром, бригадирів артілі «Дніпробуд» Томаківського району Савело і Бузницького звинуватили в тому, що вони «підмовляли колгоспників не виходити на роботу, вказуючи, що «все одно хліб доведеться здати державі, і

колгоспники хліба не отримають». Одночасно їх провина полягала у неналежному виконанні посадових обов'язків: вони не відремонтували реманент, не організували догляд за кіньми. Нарсуд засудив Савело до 5 років позбавлення волі, а Бузницького — до 3 років⁷⁶.

Додамо, що селяни негативно оцінювали не лише «господарсько-політичні заходи» радянської влади в аграрному секторі. Показовою була реакція селянського середовища на вбивство Кірова і пов'язану з ним пропагандистську кампанію, спрямовану на засудження вбивць. У приватних розмовах селяни не демонстрували глибокого суму з приводу вбивства одного з більшовицьких лідерів, а навпаки заявляли: «Їх давно потрібно було вбити, але нікому було. Вони видушили у 1933 р. голодом людей, а тепер вони самі стріляються, а ми будемо ще їх визнавати. Вони не визнавали те, як люди помирали з голоду»⁷⁷.

Взагалі протягом 1935–1936 рр. кількість засуджених за контрреволюційну агітацію постійно зростала. Так, якщо у 1935 р. спецколегії Верховного і обласного судів засудили за ст. 54-10 КК УСРР 1 487 осіб, то у 1936 р. — вдвічі більше — 3 307 осіб. Серед загальної кількості засуджених спецколегіями у Дніпропетровській, Харківській, Донецькій, Чернігівській, Вінницькій областях контрреволюційні агітатори становили більше 80%⁷⁸.

З'являються у цей період і «контрреволюційні агітатори — рецидивісти». Так, члена колгоспу «Пам'яті Ілліча» села Нетесовки Царичанського району вперше було засуджено за ст. 54-10 КК УСРР колегією ОДПУ у 1932 р., а вдруге — 21 березня 1936 р. спецколегією Дніпропетровського облсуду «за антирадянську агітацію серед частини колгоспників проти продажу колгоспом хліба державі». При цьому кожного разу М. Киприча засуджували до однакових термінів покарання — 3 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах у віддалених місцевостях Союзу⁷⁹.

Як свідчать документи, звинувачення у контрреволюційній агітації були зручним засобом, за допомогою якого представники місцевої влади розправлялися з неугодами односельцями. Так, у 1936 р. Харківська спецколегія засудила за ст. 54-10 Ч. 1 КК УСРР до 4 років позбавлення волі селянина Запарного. Касаційна інстанція з'ясувала, що причиною звинувачення Запарного у контрреволюційній агітації була звичайна помста голови і членів правління колгоспу, зловживання яких він, як член ревізійної комісії, викрив, повідомивши прокуратуру і газету «Комуніст». Через особисті рахунки з начальником політвідділу та членами радгоспу була сфабрикована і справа помічника начальника політвідділу з комсомольської роботи Голобородськівського радгоспу Волошина, засудженого до 3-х років позбавлення волі Харківською спецколегією за «поширення провокаційних чуток про страйк, який нібито відбувся на Путилівському заводі і контрреволюційне

тлумачення труднощів, що мали місце у 1933 р. в радгоспі». Касаційна інстанція також скасувала цей вирок, а саму справу під час нового слідства припинили⁸⁰.

Таким чином, у 1933–1936 рр. влада продовжувала використовувати репресії як засіб впливу на селян з метою завершення тотальної колективізації сільського господарства. Для партійного та радянського керівництва репресії залишалися найефективнішим інструментом забезпечення виконання основних «господарсько-політичних кампаній». Аналіз кампаній по боротьбі зі шкідництвом також дозволяє зробити висновок про обумовленість репресивних дій партійних і каральних органів кризовими явищами в сільському господарстві України.

¹ Марочко В. І. Соціально-правовий статус колгоспного селянства // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. — Т. 2. — К.: 2006. — С. 199–211.

² Мошков Ю. А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934–1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: 2002. — С. 7–38.

³ Зеленин И. Е. Коллективизация и единоличник (1933-й — первая половина 1935 г.) // Отечественная история. — 1993. — №3. — С. 35–55.

⁴ Марочко В. І. Вказ. праця. — С. 199.

⁵ Мошков Ю. А. Вказ. праця. — С. 7.

⁶ Там само.

⁷ Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). — Ф. 1520. Оп.3. Спр. 134. Арк. 71.

⁸ Там само. — Ф. 1520. — Оп. 3. — Спр. 35. — Арк. 3.

⁹ Там само. — Ф. 2262. — Оп.1 дод. — Спр. 1. — Арк. 152 Зв.

¹⁰ Сталин И. В. О работе в деревне// И. В. Сталин. Сочинения. — Т. 13. — М.: 1951. — С. 229.

¹¹ Там само. — С. 223.

¹² Історія колективізації сільського господарства Української РСР/ Т. 3. Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні. 1933–1937 рр./ Упорядн. І. Х. Ганжа, В.Г.Панкратьєва, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 40.

¹³ Мошков Ю. А. Вказ. праця. — С. 25.

¹⁴ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. — М.: 1957. — С. 451.

¹⁵ Там само. — С. 525.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6581. — Арк. 13.

- ¹⁷ Уиткрофт С. Г. Кризис в сельском хозяйстве (1931–1933 гг.) // Отечественная история. — 1998. — № 6. — С. 100.
- ¹⁸ ДАДО. — Ф. 1520. — Оп. 3. — Спр. 134. — Арк. 37.
- ¹⁹ Там само. — Спр. 36. — Арк. 273.
- ²⁰ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... — С. 281–282.
- ²¹ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 1477. — Арк. 76.
- ²² Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927 — 1935... — С. 525.
- ²³ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 1486. — Арк. 44.
- ²⁴ Там само. — Спр. 1477. — Арк. 34.
- ²⁵ Там само. — Спр. 1483. — Арк. 21.
- ²⁶ Там само. — Арк. 23.
- ²⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934–1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: 2002. — С. 428.
- ²⁸ ДАДО. — Ф. 1520. — Оп.3. — Спр. 175. — Арк. 37.
- ²⁸ Там само. — Ф. 19. — Оп.1. — Спр. 1469. — Арк. 33 зв.
- ³⁰ Трагедия советской деревни... — С. 210.
- ³¹ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 1489. — Арк. 33.
- ³² Там само. — Ф. 1520. — Оп. 3. — Спр.175. — Арк. 32.
- ³³ Там само. — Арк.44.
- ³⁴ Там само. — Ф. 19. — Оп.1. — Спр. 1469. — Арк. 126.
- ³⁵ Там само. — Ф. 1520. — Оп.3. — Спр.172. — Арк. 161.
- ³⁶ Там само. — Спр. — 175. — Арк. 93.
- ³⁷ Там само. — Ф. 2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 4. — Арк. 73.
- ³⁸ Там само. — Ф. 1520.- Оп.3. — Спр. 175. — Арк. 94.
- ³⁹ Трагедия советской деревни... — С. 130, 176.
- ⁴⁰ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр.1096. — Арк. 95.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6486. — Арк. 32.
- ⁴² Трагедия советской деревни... — С. 132.
- ⁴³ Там само. — С. 176.
- ⁴⁴ ДАДО. — Ф. 19. — Оп.1. — Спр. 1489. — Арк. 25.
- ⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф1. — Оп. 20. — Спр. 6430. — Арк. 120.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 6486. — Арк. 31.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 6489. — Арк. 45.
- ⁴⁸ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927 — 1935... — С. 451.

- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. — 20. — Спр. 6581. — Арк. 15.
- ⁵⁰ ДАДО. Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 1489. — Арк. 24.
- ⁵¹ ЦДАГО України, Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6485. — Арк. 71.
- ⁵² ДАДО.Ф.19. — Оп. 1. — Спр. 1489. — Арк. 25.
- ⁵³ Трагедия советской деревни... — С. 189.
- ⁵⁴ Там само. — С. 190–191.
- ⁵⁵ История советского крестьянства в 5 т.: Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927–1937 гг. — Т. 2/ Под ред. И. Е. Зеленина, Н. А. Ивницкого, В. М. Селунской. — М.: 1986. — С. 312.
- ⁵⁶ Вылцан М. А. Завершающий этап создания колхозного строя (1935–1937 гг.)/ М.А. Вылцан. — М.: 1978. — С. 58.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само. — С. 59.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. Ф.1. — Оп.20. — Спр. 6484. — Арк. 86.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 6489. — Арк. 48.
- ⁶¹ Там само. — Спр. 6485. — Арк. 62.
- ⁶² Там само. — Спр. 7171. — Арк. 90, 113, 114.
- ⁶³ Там само. — Арк. 90, 130.
- ⁶⁴ Там само. — Арк. 134.
- ⁶⁵ ДАДО. — Ф. 19. — Оп.1, — Спр. 1467, — Арк. 128.
- ⁶⁶ Там само. Спр. 1488. — Арк. 4.
- ⁶⁷ Там само. — Спр. 1467. — Арк. 128.
- ⁶⁸ Там само. — Ф. 1520. — Оп. 3. — Спр. 76. — Арк. 132 зв.
- ⁶⁹ Там само. — Спр. 129. — Арк. 506.
- ⁷⁰ Там само. — Спр. 76. — Арк. 132 зв.
- ⁷¹ Там само. — Арк. 131.
- ⁷² Там само. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 1498. — Арк. 124.
- ⁷³ Там само. — Ф. 2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 3. — Арк. 4.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7171. — Арк. 76, 90.
- ⁷⁵ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 1478. — Арк. 16.
- ⁷⁶ Там само. — Арк. 17.
- ⁷⁷ Там само. — Спр. 1593. — Арк. 14.
- ⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6996. — Арк. 9.
- ⁷⁹ Державний архів управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. — Фонд кримінальних справ. — Спр. П — 640. — Арк. 73.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. Оп.20. — Спр. 6996. — Арк. 36, 37.

ПРАЦЯ, НАВЧАННЯ ТА ДОЗВІЛЛЯ У ЖИТТІ ДИТИНИ В УРСР (1929–1939)

Історично поняття дитинства пов'язувалося, насамперед, з певним соціальним статусом, з колом прав та обов'язків, притаманних цьому періоду життя, з набором доступних для нього форм діяльності¹. Для соціального історика зв'язок між образом дитини, що існує в соціумі, та відносинами, що виникають у політичній, культурній та інших царинах його існування, є очевидним. Особливо рельєфно такий зв'язок простежується у тоталітарному суспільстві, де діти стають не тільки об'єктами ідеологічної пропаганди, але й активними ретрансляторами засвоєних ідей. Більш того, подібні режими схильні використовувати образ дитини для легітимізації власного існування та методів керівництва. Розглядаючи дитину як об'єкт комуністичного виховання, більшовицька влада намагалась закріпити в ній саме ті якості, які випливали з державної ідеології. Створений офіційною ідеологією образ «вірного ленінця» прописував обов'язкові сценарії поведінки в тих або інших ситуаціях. Соціальний простір дитинства був компонентом всіх сфер суспільного життя. Але лишається питання, де, як і в якому статусі діти брали в ньому участь і які це мало наслідки. Сам образ дитини і, відповідно, погляд на доступні дитині види діяльності формувалися за допомогою створення і функціонування фіксованих значень у межах обговорення проблем дитинства, тобто у дискурсі дитини.

Найчастіше дискурс розуміють як широку сукупність текстів, що існують і розглядаються у нерозривній єдності, як частина і втілення певної суспільної практики, свідомо соціальна дія елітних груп, що здійснюється у певному історичному контексті, в межах конкретної інтелектуальної та ідеологічної традиції². Дослідники Е. Лакло і Ш. Муфф звертають увагу на те, що дискурс є сукупністю фіксованих значень у межах специфічної галузі, які створюються і змінюються у повсякденній дискурсивній практиці³. Дискурсивні практики формують соціальний світ, вони спонукають діяти певним чином, у той же час, обмежуючи можливості для альтернативних дій. Дискурс формується завдяки фіксації значень навколо «вузлових точок», центральних знаків, понять, у відповідності до яких впорядковуються і набувають значення інші знаки. Дослідження процесу формування значень можливе за допомогою методу, що отримав назву дискурс-аналіз. Метою дискурс-аналізу є не тільки

з'ясувати, що саме і як було сказано, але й визначити причини й соціальні наслідки різноманітних висловлювань (дискурсивних конструкцій).

Виробництво значень в повсякденному житті відіграє важливу роль у підтримуванні соціального порядку. Оскільки саме в процесі дискурсивної практики визначається, що саме вважати за істину, а що такою не є, відтворення та зміна значень є політичним актом. Дискурс формує ідентичності, соціальні відносини і розуміння світу. Тобто ідентичність формується за допомогою дискурсивних процесів, під впливом чинних у суспільстві уявлень про належні способи виявляння людської сутності⁴. Люди отримують звернення і опиняються в певних соціальних позиціях. Дискурси завжди визначають ті позиції, які люди мусять зайняти як суб'єкти⁵. Тому використання дискурс-аналітичної методики є відповідним також завданню вивчення особливостей процесу формування ідентичності дитини. Дискурсивні практики не тільки виробляли і видозмінювали ідею дитини і дитинства, а й формували і закріплювали уявлення, установки, сценарії діяльності. Саме дискурс-аналіз дає підстави для висновків про їх зміст⁶.

Дискурс дитини займав значне місце в просторі суспільно-політичної комунікації республіки у 1929–1939 рр., і мав значний вплив на формування ставлення до дитини, розуміння її місця в суспільстві. Він реалізовувався в різних жанрах (твори для дітей, матеріали дитячої преси, методичні рекомендації, промови офіційних осіб, в основному партійних та комсомольських лідерів з питань виховання та дитячого руху взагалі). Саме повсякденний процес формування та зміни значень в межах теми дитинства у 1929–1939 рр. (дискурсивна практика) є предметом дослідження. Мета — виявлення особливостей співвідношення таких складових дитячої діяльності як праця, навчання, відпочинок у дискурсивних практиках повсякденності та їх реальне втілення у житті дітей республіки.

Якщо окремі складові політичного аспекту дискурсу дитини, що розглядав її як майбутнього борця за справу комуністичної партії, існували з перших років радянської влади, то поява та утвердження «виробничого» аспекту, насамперед, була пов'язана із завданнями республіки у справі модернізації економіки. З прийняттям першого п'ятирічного плану у дискурсі дитини «виробничий» аспект починає відігравати більш важливу роль. Зрозуміло, що її не можна було безпосередньо включити у систему суспільного виробництва в якості робітника. Радянська влада офіційно не пропонувала поставити маленьких громадян до верстата задля вирішення кадрової проблеми важкої індустрії. Але дітлахів успішно залучали до інших відверто недитячих справ у зв'язку із виконанням завдань п'ятирічного плану. З розгортанням індустріалізації дитина позиціонувалась як резервна

сила, що мусила допомагати партії та уряду у вирішенні завдань соціалістичного будівництва. Змістовний рівень виробничого аспекту включав наступні ключові ідеї. Дитина має обов'язки перед державою, перед партією та урядом. Вона, як ніхто, зацікавлена в успіхах соціалістичного будівництва, оскільки, по-перше, ніде у світі немає такої турботи про зростаюче покоління, а по-друге, саме їй належить право скористатися плодами нинішніх більшовицьких перемог в майбутньому.

Важливим елементом звернень республіканського керівництва та медіатекстів, адресованих дітям у справі допомоги соціалістичному будівництву, була прелюдія у вигляді нагадування про те, як погано живеться дітям трудящих за кордоном, оскільки вони не мають можливості відвідувати школу і відпочивати, бо змушені з юних років заробляти собі на життя. Вік маленьких «рабів капіталу» варіювався у подібних сюжетах від 6 до 14 років. Це змалювання дітей без дитинства відбувалось із вживанням пасивних форм дієслова, задля підкреслювання їхньої безправності, з метою приписування їм ролі жертв капіталізму, на який покладалась відповідальність за страждання дітлахів. У той же час, переходячи до мальовничих картин щасливого дитинства в СРСР, автори зрештою закликали маленьких адресатів позбавити себе дитинства добровільно, свідомо, із почуття вдячності до влади, а також заради щасливого майбутнього і благородної мети. Тут вже починали вживатися активні форми дієслова, бо радянські діти зображались як активні, самодіяльні, творчі особистості, що дуже люблять партію і уряд, прагнуть допомогти батькам, виконують свої обов'язки, які їм добре відомі.

Дискурс дитини був наповнений закликами до участі у вирішенні завдань п'ятирічки. На першому етапі соціалістичного змагання у республіці основну дитячу діяльність вбачали у посильній допомозі заводу, фабриці, де працюють батьки. Від дітей вимагалось ознайомитися з метою змагання та вивчити стан виробництва, а потім взятися до роботи в родині та підвищити продуктивність власної праці. Робота в родині передбачала створення атмосфери нетерпимості навколо батьків-прогульників, ледарів, п'яниць. Дитяче завдання, узагальнене у 1929 р. керівним журналом Центрального бюро комуністичного дитячого руху ЦК ЛКСМУ та Упросоцвиху НКО УСРР «Червоні квіти» полягало в тому, щоби вести перед у справі викриття та виправлення тих, хто перешкоджає соціалістичному будівництву.⁷

У той же час, виховна робота з дітьми була покликана підготувати їх через роботу у шкільних майстернях і технічних гуртках «до майбутньої відповідальної ролі робітника в соціалістичній промисловості»⁸. Набуття виробничих навичок в шкільному віці вважалось невід'ємним елементом радянської системи освіти та масової культури.

З часу підготовки до першого піонерського зльоту, запланованого на серпень 1929 р., у пресі стали з'являтися фоторепортажі, що зображали піонерів працюючими на колгоспному полі (з підтекстовками «На полі»⁹, «Вихованці колонії імені Горького виходять на поле»¹⁰ та ін.). Характерним для процесу залучення дітей до вирішення виробничих питань була поява протиставлення між «маршируванням під барабан» і «реальною допомогою» в розгортанні соцзмагання¹¹. Реальна допомога вбачалась вже у фізичній праці — протруєнні насіння, заготівлі хліба через кооперацію, допомозі в полі сім'ям червоноармійців, боротьбі зі шкідливими рослинами тощо¹².

Після масштабної акції «підписання» угоди про соцзмагання між піонерами України, Москви і Ленінграду (осінь 1929 р.) серед доручень, що покладалися на дітей чільне місце посіла їх активна участь у «поході за врожаєм», у хлібозаготівлях, у ліквідації вугільного прориву, у виконанні промфінплану тощо¹³. У 1930 р. в розробленому Центральним бюро комуністичного дитячого руху плані підготовки української піонерської організації до «конференції підсумування» угоди Україна-Ленінград-Москва наголос робився на кампанії боротьби за промфінплан, за колективізацію й засівкампанію, в останню чергу — на успішному навчанні¹⁴.

З 1930 р. дитина розглядалась як потенційний робітник держави. У 1930–1931 рр. виробничий елемент дискурсу дитячої діяльності знову таки структурувався навколо поняття класової боротьби. Згадки про спроби класових ворогів перешкодити дітям брати участь у соціалістичному змаганні, про їхні заборони використовувати дитячий ентузіазм¹⁵ приводили педагогів до логічного висновку, що краще вже експлуатувати дитячу працю, ніж бути записаним до ворожого табору. Найбільш популярним образом в медіавиданнях першої половини 1930-х р. стала дитина, що працює фізично (стоїть біля верстату, допомагає в полі, доглядає за кролями, вантажить хліб)¹⁶. Поява дітей, що відпочивають або розважаються, була відносно рідкісним явищем у пресі для дорослих, і майже відсутнім — у дитячих виданнях.

Наймасовішою кампанією влади, що залучила сотні тисяч українських дітлахів, стали «соціалістичні перетворення на селі» — колективізація, знищення куркуля як класу, боротьба за врожай. Рух «юних дозорців більшовицького врожаю» охопив більшість дітей республіки. Залучення дітей відбувалось з використанням концепту «практична допомога», «практичні завдання», під яким розумілась фізична робота. У 1932 р. під час хлібозбиральної кампанії на піонерську організацію покладалось завдання «взяти якнайактивнішу участь у роботі партійних і комсомольських організацій щодо здійснення постанов конференції», від піонерів вимагалось «взяти на себе ряд практичних завдань посиленої

допомоги в зміцненні колгоспів»¹⁷. Що саме розумілось під практичною допомогою, на селі вирішували самостійно. Досить часто діти виходили на роботу разом із дорослими, фіксувались випадки їх тяжкої фізичної праці¹⁸. Обстеження піонерських організацій на селі у 1932 р. показало, що причиною прогулів дітьми шкільних занять було те, що діти були змушені працювати, збираючи врожай, по 10–12 годин. У той же час, їхня заробітна платня становила половину або подекуди і третину заробітку дорослого колгоспника¹⁹. Це й викликало появу критики «лівацьких закручень — зведення участі дітей у роботі колгоспу до використання їх як робочої сили». Такі факти були зафіксовані в Рибницькій організації, в Сумській організації юних піонерів²⁰. Окремі випадки спостерігались в Одеській, Дніпропетровській, Вінницькій областях. У пресі повідомлялось про те, що подекуди учні й піонери працюють 7–8 годин і більше. Працюють навіть у нічні зміни, ходять пішки на великі відстані. Один з листів у журналі «На зміну» супроводжувався карикатурою — піонер, запряжений у воза, надриваючись, везе хліб, повз нього проїжджає веселий парубок на тракторі²¹. Все це було названо рятівним для влади поняттям «перекручення»²².

Через велику кількість подібних випадків НКО, НКЗ та ЦБ ДКО у серпні 1932 р. оприлюднили окремих лист «про порядок і норми праці дітей під час збиральної й просапної кампаній», згідно якого для роботи «учні поділяються на молодшу групу — 8–11 [років — Г.Н], старший вік — 12–15. Молодша працює на досвідних [так в оригіналі, ймовірно, похідна від слова «досвід», тобто йшлося про набуття досвіду — Г.Н.] ділянках школи, радгоспу, колгоспу. У відміну від другої, ця група має менше навантаження, частіші відпочинки та чергування роботи. Старша — робота на досвідних ділянках, участь у виконанні виробничих робіт колгоспу, радгоспу». Тривалість робочого дня була встановлена для 8–11 річних дітлахів 1–2 години, 12–14-річних — 3 години, 15–16-річних — 4–5 годин. Керівники зобов'язувались влаштувати щогодини 15-хвилинні перерви, забезпечувати підвіз дітей до віддалених місць та харчування. НКО, НКЗ та ЦБ ДКО уточнили також зміст практичної роботи: «Основні ділянки роботи учнів у збиральній та просапній кампаніях: культослужбовування, збір колосків, денна охорона кіп та скирт від птахів, піднесення учнями старших груп снопів у купи, погоничі, влаштування й ремонт мішкотари, прибирання хліба з-під віялки в лантухи, контрольні пости при возовиці хліба, посильна участь піонерів 14-15 років у прополюванні буряків»²³.

У 1933 р. більше 500 тис. дітей працювало на збиранні колосків і охороні врожаю²⁴. П. Постишев, звертаючись влітку 1933 р. до комсомольців Харкова стосовно ходу збиральної кампанії, звинуватив їх у занедбаності

роботи з піонерами і наказав «залучити якомога швидше до справи змагання найширші маси дітей». Після цього керівний журнал для вожатих «Дитячий рух» закликав місцевих педагогів і ватажків «перетворити посильну участь піонерів і школярів у збиральній кампанії та хлібоздачі» на «масовий рух дітей по збору соціалістичного колоска і охороні врожаю від розкрадачів», «виходити цілими загонами піонерів і школярів збирати колоски», розставити піонерські дозори (варту) на ланах і біля приймальних пунктів²⁵.

Пафос будівництва, участі у виконанні дорослих завдань втілювався й у художніх формах:

«Вчора в школі, сьогодні у полі,
Нас не спинять ворожі погрози.
Нам за приклад Баликіна Оля,
Всі ми будем, як Павлік Морозов.
Ми вчимось у батьків працювати ударно —
Мільйони нас славних ребят!
І живеться нам радісно, гарно
У великій Республіці Рад»²⁶.

Безкоштовна дитяча праця була важливим елементом соціалістичних перетворень, насамперед на селі в першій половині 1930-х рр. Використовуючи дитячий, ентузіазм владі вдалось вирішити багато проблем колгоспного будівництва.

Поступово тема фізичної праці дітей починає зникати з медіа-простору. Держава вже мала можливість відмовитись від використання дитячої робочої сили. Певним сигналом до цього переходу можна вважати відоме висловлювання Сталіна про те, що «жити стало веселіше». Одним з останніх медіасюжетів, що закликали дітей республіки виходити на поля і працювати разом із дорослими, уславлюючи цей вид діяльності, була кампанія навколо нагородження за ударну роботу в полі Мамлакат Нахангової, узбецької піонерки, котру за збирання бавовни у 1936 р. преміювали золотим годинником і путівкою до Артеку. З цього приводу «Піонерія» в одному з номерів надрукувала вірш «штатного» дитячого поета Валентина Бичка «Піонерка Мамлакат». Треба відзначити, що автор, говорячи від імені дітей республіки, артикулював єдине бажання, яке вони повинні були відчувати — бути такими, як вона:

«Мамлакат! І імені славнішого немає...
Про тебе мрії наші, Мамлакат,
І наші сни про тебе, героїне»²⁷.

Після прийняття Конституції 1936 р. виробничий аспект дитячої діяльності практично зникає. З цього часу підкреслення різниці між країнами капіталу, де діти «з 6 років тяжко працюють в нелюдських умовах на сірчанних або вугільних копальнях, як кроти, не бачачи ніяких радощів» і «щасливим дитинством в нашій країні», де «дитяча праця заборонена», оскільки «діти — гордість і щастя нашої країни і предмет піклування соціалістичної батьківщини» стало транслюватися ще з більшою нав'язливістю²⁸.

Не можна сказати, що виробнича тематика зовсім зникла з адресованих дітям послань. Однак, дитяча праця входить у більш цивілізоване русло — діти працюють у гуртках юних натуралістів, на сільськогосподарських досвідних станціях²⁹. Хоча кореспонденти іноді і обмовляються, що така діяльність передбачає і певні види дорослої роботи (наприклад, догляд за конем), однак це вже не виглядає як примусова мобілізація для збирання врожаю, чи «ліквідації прориву». У 1937 р. у журналі «Піонервожатий» одна згадка про дитячу працю зустрічається в середньому на 2–3 номери. В 1938 р. такі матеріали майже зовсім відсутні. Натомість дітям про свою ударну працю розповідали знатні стахановці, п'ятисотниці тощо, закликаючи наслідувати власний приклад у майбутньому, а поки що — добре вчитися³⁰.

Поява в офіційному дискурсі сюжетів про дітей, частіше за все супроводжувалась закликами виконати найвідповідальніше завдання — добре вчитися. Але попри постійне декларування у зверненнях до дітей важливості і першочерговості навчальної діяльності, впродовж усього зазначеного періоду не можна не помітити, що під нею часто розумілась політосвіта, коли «оволодіння знаннями» означало вивчення марксистсько-ленінської теорії, рішень партії та уряду. У зверненні секретаря ЦК ЛКСМУ О. Воробіна, наркома освіти М. Скрипника, голови Центрального бюро юних піонерів ЦК ЛКСМУ К. Попова до піонерів і школярів у лютому 1933 р. заклик «озброюйтесь знанням» супроводжувався переліком завдань: «Вивчайте доповідь та промову «Про роботу на селі», вождя нашої партії тов. Сталіна на січевому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). Читайте її батькам, сусідам, колгоспникам, одноосібникам. Вимагайте від своїх батьків негайно здати краще зерно до насінневого фонду. Допмагайте партійним та комсомольським осередкам і сільрадам викривати захований і закопаний у землю хліб. ...Викривайте злодійські наміри розкрадати засівні фонди. З'ясуйте своїм батькам, колгоспникам та одноосібникам, що не можна вимагати від держави насінневої допомоги, що насіння треба зібрати для засіву їм самим».³¹

Починаючи від постановки завдання політехнізації школи і закінчуючи тезою про корисність соціалістичному будівництву і державі в майбутньому, навчальна діяльність навіть на рівні загальних установок влади співіснувала

в тісному зв'язку із виробничою. Підміняючи зміст, влада видавала за навчальну діяльність окремі види безкоштовної дитячої праці на користь держави. В згаданому вище зверненні до піонерів у лютому 1933 р. «навчальні завдання» не закінчувалися агітаційною роботою. Дітям пропонувалось «у вільний від навчання час допомагати чистити зерно, протруювати насіння», допомагати «ремонтів тракторів та сільськогосподарського реманенту, організувати догляд за конем, боротися з бур'янами». Закінчувалась відозва важко зрозумілим з огляду на масштаби покладеної на дітей роботи висновком: «Піонери й школярі! Пильно стежте, щоб план вашої боротьби за підвищення врожайності проти бур'янів і шкідників сприяв піднесенню якості вашого навчання в школі»³². Закликаючи піонерів до участі у весняній сільськогосподарській кампанії 1933 р., головний редактор газети «На роботі» А. Журавський в передовій статті пояснював: «Виконуючи своє головне завдання — опановувати основи наук, діти лише в роботі разом з робітниками й селянами можуть виховуватися комуністами. ... Комсомол та НКО закликають піонерів та школярів до найбільшої пильності до класово-ворожих проявів. ... «Ліваки» намагатимуться використовувати дітей лише як робітну силу, не пов'язуючи цієї роботи з виховним моментом, з моментом набування дітьми знань з агротехніки». Це положення особливо чітко підкреслює пріоритети керівників дитячого руху. Отже, фізична робота неповнолітніх на полі трактувалась як навчання — набування агротехнічних знань. Закінчував головний редактор своє звернення сакраментальним «Наше центральне завдання — добре вчитись ... працюючи в колгоспі вільного від навчання часу, будемо ще краще опановувати в школі хемію, фізику, мову»³³. Навчання для працюючих дітей ніхто не скасовував, просто на них покладалась подвійні обов'язки.

Певні зміни у сприйнятті навчання як основного виду діяльності дитини шкільного віку відбулися в другій половині 1930-х рр. Матеріали преси наповнюються сюжетами і фоторепортажами, присвяченими підліткам, що вивчають шкільні предмети, проводять фізичні або хімічні досліди в лабораторіях. Дітей закликають вивчати географію, культуру народів СРСР. З 1934 р. у республіці набуває розповсюдження рух «Юних дослідників Арктики», започаткований відомим українським дитячим письменником М. Трублаїні. За його ініціативою перший такий клуб було засновано у Харкові. У 1935 р. відбулась перша полярна піонерська експедиція до Кольського півострова, звіт про яку надрукував дитячий журнал «Піонерія»³⁴. Популяризація вивчення Півночі у ЗМІ серед дітей заохочувала все більшу кількість дітлахів цікавитись географією, зоологією, фізикою, вивчати корисні копалини тощо. Попри супроводження пропагування діяльності

клубу висловлюваннями відносно корисності освоєння Півночі СРСР для народного господарства, цей рух дітлахами сприймався як шлях до романтичних пригод, двоюбою з дикою природою, героїзму і випробувань. Багато хто з невстигаючих школярів «підтягся» з основних предметів, щоб мати можливість бути членом подібного гуртка.

Отже, хоча до кінця 1930-х рр. навчальний дискурс обов'язково включав політичну освіту (насамперед, вивчення біографій вождів), все ж навчальний вид діяльності утвердився в суспільній свідомості як основний для дитини підліткового віку.

Не можна не помітити, що тема дитячого дозвілля в українських медіа не була самостійною. Власне дозвілля як вільний час, що витрачається дитиною на відпочинок та на свої, суто дитячі справи, практично не мало втілення в медіа-просторі. Частково концепт дитячого відпочинку втілювався у проблематиці охорони здоров'я трудящих. Але значно активніше він експлуатувався в контексті соціалістичного будівництва — як заслужена нагорода за старанну працю на благо країни. На початку розгортання індустріалізації та колективізації він супроводжував сюжети про виробничі або навчальні досягнення — відпочиваючими у санаторіях, таборах, під час екскурсій зображувались діти, яких було таким чином премійовано за збирання й охорону врожаю, викриття класових ворогів, активну участь у різних видах соцзмагання. Він виконував важливу функцію аргументу, ілюстрації у формуванні засадничого міфу тоталітаризму — про «щасливе дитинство у квітучій Радянській Україні» — будучи ілюстрацією до часто вживаних конструкцій «тільки в нас діти мають змогу...», «тільки більшовики так турбуються про дітей» тощо.

Очевидно, що у тему дозвілля постійно включалися політичні висловлювання, які формували ланцюжки еквівалентності до таких знаків як «політичне виховання методами позашкільної роботи», «позашкільна робота з дітьми», «суспільно-корисне дозвілля» тощо. На VII Всесоюзній конференції ВЛКСМ доповідач у справах дитячого руху закликав боротися за політичну суть дитячого кіно, радіо, туризму³⁵.

Лібералізація ставлення режиму до простих людських радощів позначилось і на розумінні дитячого дозвілля. З другої половини 1930-х рр. в дитині починають бачити не тільки додаткові робочі руки, а й власне дитину. Все більше з'являється матеріалів (особливо фоторепортажів), що зображують українських дітей, які відпочивають, розважаються, граються або навчаються грі на музичних інструментах³⁶. Дитина має відпочити від класової боротьби та боротьби за врожай. Журнал «Піонерія» вміщує нормальні людські сюжети, в яких не йшлося про потребу шукати класових ворогів, хоча

треба відзначити, що такі матеріали все ж були досить рідкісними. В оповіданні Олесея Донченка «Скрипка» розповідалося про хлопчика, який грав на скрипці, та його батька, який не розумів спочатку його захоплення, забирав скрипку і посилав працювати в поле, оскільки «на пшеницю жучки налетіли, вся дітвора на полі, а ти байдикуєш». Але якось, почувши ввечері синову музику, що вразила всі струни батьківської душі, батько розплакався і розчулився, зрозумівши, що не усім же бути трактористами³⁷.

Частиною дитячого дозвілля були дитячі свята. До середини 1930-х рр. цикл дитячих свят практично співпадав з дорослим, хоча в ньому були присутні і власне дитячі урочистості — Міжнародний дитячий тиждень, Міжнародний юнацький день тощо. Але вони були суто ідеологічними, в ритуалі їхнього проведення основну роль відігравала інформативна і політико-виховна функція. Відзначали їх суворо — перевіркою виконання соціалістичної угоди про участь у змаганнях, звітами про участь у колективізації, збиранні інтернаціонального «п'ятака» тощо³⁸.

З середини 1930-х рр. в офіційній ідеології спостерігаються певні зрушення. Тиражування вислову Й. Сталіна про те, що «жити стало веселіше» викликало до життя спроби урізноманітнити відпочинок трудящих. Це відбилося й на святковій культурі. Від організаторів дитячих заходів почали вимагати створювати веселі, яскраві свята, які б викликали у дітей максимум позитивних емоцій.

Впродовж 1920-х — першої половини 1930-х рр. свято Нового року офіційно не відзначалося. Але владі було прекрасно відомо, що Новий рік продовжує збирати людей в родинному колі, існує як сімейне, приватне свято. До того ж, Новий рік традиційно був адресований дітям, мав усталену традицію готувати малечі подарунки. Більшовицьке керівництво вирішило використати свято у власних цілях. Секретар ЦК КП(б)У П. Постишев, що активно позиціонувався як кращий друг українських дітлахів, 28 грудня 1935 р. виступив з ініціативою організувати «радянську» новорічну ялинку для дітей³⁹. Його звернення було дуже показовим. У ньому спостерігалось зміщення акцентів — від дітей не вимагали звітів, не нагадували їм про їхні комуністичні обов'язки, не закликали взяти участь у черговій кампанії влади. Влада ніби згадала, що вона мусить радувати дітлахів.

Відповідні республіканські органи підхопили ідею. До її втілення в життя було підключено велику кількість різноманітних організацій і служб. Сценарна частина свята через обмаль часу була вирішена традиційно — ялинка супроводжувалась концертами. До справи підключилася дитяча бібліотека столиці, що організувала «форпости спеціальних людей» для читання дітям казок під час свята. В наступні роки з'явилося поняття «новорічний

сценарій», їх публікували у дитячих журналах і методичній пресі для керівників дитячого руху. Поступово виробився сценарій з обов'язковою присутністю звіряток з лісу, Діда Мороза, Снігуроньки і казкових персонажів, хоча новорічних вистав з присутністю ворогів теж не бракувало⁴⁰.

Відповідальні за проведення свят розуміли, що голодна дитина не може бути щасливою і веселою. Тому для гарного настрою дітлахів було передбачено, щоби до ялинок під'їжджали «маленькі вагонетки з різними ласощами». Оскільки ласощі лишалися дефіцитом, Київський міськвнуторг дав розпорядження кооперації, київторгу і кондпромтресту 29 грудня розпочати торгівлю, виділили спеціальні полицки з прикрасами для ялинок, продавати яблука, мандарини, цукерки, пряники у спеціальних обгортках⁴¹. Обласні керівники звітували центру, що Одеська облспоживспілка 29 грудня відправила у райони цукерки та іграшки, у Вінницькій області «по всіх районах завозяться цукерки, горіхи, іграшки», у школі № 2 м. Дніпропетровську «почали прикрашати ялинку, загортати цукерки у сріблястий папір, купили для дітей печиво і горіхи»⁴².

Під час святкової ялинки 1937 р. дитячі подарунки прикрашав ярлик — «Дітям ялинковий подарунок від Постишева»⁴³. Таким чином, керівництво республіки дбало, щоби діти, отримавши задоволення від святкової ялинки, відчули персоналізовану вдячність до влади, яка влаштувала таке веселе свято.

З сімейного свята Новий рік перетворився на громадське, масове. У наступні роки новорічна ялинка стала найулюбленішим радянським дитячим святом, оскільки зовнішньо була практично позбавлена ідеологічного навантаження. Попри це, свято ефективно виконувало пропагандистську функцію звеличення влади, оскільки завжди асоціювалось у кількох поколіннях радянських людей із турботою про них з боку уряду й партії.

Важливим елементом дитячого дозвілля були ігри. Серед ігор, що з'явилися в дитячому середовищі як відгук на події в країні, і часто були дійсно виявом дитячої творчості і фантазії, слід згадати ігри в «Чапаєва», «челюс-кінців», «папанінців» тощо. Велика кількість ігор розроблялась методистами і мала політизований характер. Настільні ігри з промовистими назвами «В нас і в них», «Тоді і тепер» покликані були закріпити знання, набуті дітьми завдяки політичному вихованню⁴⁴. Не бракувало й воєнізованих ігор. Навіть такий, здавалося б, аполітичний об'єкт як дитяча іграшка постійно знаходився в полі зору влади. На початку 1930-х рр. були популярні вимоги керівників і методистів дитячого руху викоринити некорисні іграшки. Заклики «геть шкідливих пупсів» супроводжувались обґрунтуванням необхідності замінити їх на політехнічні прилади⁴⁵. Конструктори, з яких можна зібрати моделі техніки, індустріальних гігантів, радгоспів тощо вважались

найбільше відповідними завданню виховання майбутніх робітників радянської промисловості. З 1936 р. почав видаватись радянський журнал «Игрушка», в якому були представлені нові моделі, обговорювались проблеми іграшкової промисловості. В другій половині 1930-х р. реанімація традиційних уявлень про дитинство відновила випуск ляльок, пупсів тощо⁴⁶. Але в той же час лідерами у рейтингу популярності серед дітей залишались іграшки, пов'язані з військовою тематикою — зброя, танки, солдатики, протигази⁴⁷, що свідчило про мілітаризацію свідомості маленьких громадян.

Підсумовуючи сказане вище, зауважимо, що фоном розвитку дискурсу дитинства виступали завдання модернізації, подолання культурної та економічної відсталості, необхідності побудови нового суспільства і створення нової людини. Змістовний рівень дискурсу включав кілька ключових ідей. Це: «турбота більшовицької держави про дітей», «щасливе радянське дитинство», «вірний ленінець», «зовнішня загроза», «класова боротьба за дитину». За допомогою ідей про державне піклування та щасливе дитинство обґрунтовувалась необхідність залучення дитини до виробничої праці на благо держави (в якості відплати за турботу), часто — за рахунок навчальної діяльності і відпочинку. Діти не могли усвідомити змісту своєї безвідплатної праці, що часто переростала в банальну експлуатацію, за яку влада могла винагородити їх хіба що символічними заохоченнями. Дитяча повсякденність зумовлювалась державною політикою, що свідомо залучала дітей до активної участі у соціальних практиках. Цим пояснюється залучення дітей до традиційно недитячої фізичної праці нарівні з дорослими, насамперед, у колгоспному селі. Дитина знаходилась під великим тиском, на неї покладались відповідальні завдання і обов'язки, від неї вимагалось відповідати ідеалу. Конструкція «вірний ленінець» точно визначала яким параметрам він має бути еквівалентним. Ідеал мав володіти широким колом знань, умінь і навичок. Наголос робився на особливих духовних якостях дитини — вірності обов'язкам, відданості справі партії, жертвовності, здатності ставити спільні інтереси вище особистих. У дискурсивних практиках доби тоталітаризму світ дорослих реалізовував власні, а не дитячі мрії про майбутнє, йшов назустріч своїм, а не дитячим бажанням. У створеній владою ієрархії усі види дитячої діяльності підпорядковувались завданням влади, співвідноситись один з одним згідно запропонованої нею логіки, яка не завжди відповідала власне дитячим інтересам.

¹ Куруленко Э. А. Историческая эволюция детства: Социокультурный аспект / Э. А. Куруленко // Эл. ресурс доступен в режиме: <http://vestnik.ssu.samara.ru/gum/1998web1/soci/199810702.html>

² ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. — М., 1989. — С. 113.; Серю П. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла. — Москва, 1999. — С. 20–21.

³ Див.: Йоргенсен М. В., Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / пер. с англ. — 2-е изд., испр. — Х., 2008. — С. 45, 57.

⁴ Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. — К., 2010. — С. 35.

⁵ Йоргенсен М. В., Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ.... — С. 81.

⁶ Павлюк Л. Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація. — Львів, 2007. — С. 125.

⁷ Мик. М. Соціалістичне змагання // Червоні квіти. — 1929. — №. 8. — С. 8–9.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 994. — Арк. 88.

⁹ Червоні квіти. — 1929. — № 13. — С. 5.

¹⁰ Там само. — С. 6.

¹¹ Там само. — № 14. — С. 5.

¹² Там само. — С. 5, 6.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2910. — Арк. 3.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9 — Спр. 1252. — Арк. 34.

¹⁵ Всі сили на штурм третього вирішального // Київський піонер. — 1931. — № 3. — С.1.

¹⁶ Київський піонер. — 1930. — № 25. — С. 4; На зміну. — 1932. — № 42. — С. 1; Друг дітей. — 1932. — № 11–12. — С. 8.

¹⁷ Піонерську допомогу батькам у зміцненні колгоспів / Вивчити постанови III конференції КП(б)У. Розмова III. // На Зміну. — 1932. — № 65. — 24 липня. — С. 1.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 856. — Арк. 36.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 857. — Арк. 4; ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1252. — Арк. 55.

²⁰ Піонерську допомогу батькам у зміцненні колгоспів / Вивчити постанови III конференції КП(б)У. Розмова III. // На Зміну. — 1932. — №65. — 24 липня. — С.1.

²¹ Там само.

²² Лист НКО, НКЗ та ЦБ ДКО ЦК ЛКСМУ про порядок і норми праці дітей під час збиральної й просапної кампаній // На зміну. 1932. — №66. — 4 серпня. — С. 3.

²³ Там само.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 996. — Арк. 60.

²⁵ Юні дозорці більшовицького врожаю // Дитячий рух. — 1933. — № 11. — С. 5.

²⁶ Гайдар Ф. Марш ударників // Піонерія — 1935. — № 8. — С. 17.

²⁷ Бичко В. Мамлакат // Піонерія. — 1936. — №2. — С.1.

²⁸ Штаерман Ю. Дитяча каторга // Піонерія. — 1936. — № 10. — С.31–33.

²⁹ Шевчук Г. Готуймося до сільськогосподарської виставки // Піонервожатий. — 1937. — № 4. — С. 12–14; Сергієнко Д. Участь юних натуралістів у Всесоюзній сільськогосподарській виставці // Піонервожатий. — 1938. — № 4. — С. 12–14.

³⁰ Бичко В., Каневський Д. Дочка народу // Піонерія. — 1938. — № 3. — С. 5; Марина Василівна Гнатенко // Піонерія. — 1938. — № 6. — С. 9–11.

³¹ У піонерський похід за соціалістичний урожай, за четверту більшовицьку весну, за хлібозаготівлі 1933 р. До юних піонерів і школярів, до всіх дітей Радянської України // На роботі. — 1933. — № 4. — С. 3–5.

³² Там само. — С. 6–7.

³³ Журавський А. Вже скоро на ланах загудуть трактори // На роботі. — 1933. — № 4. — С. 2

³⁴ Звіт про подорож клубу Юних дослідників Арктики Харківського палацу піонерів в першу полярну піонерську експедицію до Кольського півострова // Піонерія — 1935. — № 3. — С. 10–11.

³⁵ З промови тов. Салтанова на VII Всесоюзній конференції ВЛКСМ // На зміну. — 1932. — № 64. — 21 липня. — С. 3.

³⁶ Піонерія. — 1936. — № 11. — С. 42–43; Піонервожатий. — 1937. — № 6. — С. 6.; Піонервожатий. — 1938. — № 5. — С. 22.

³⁷ Донченко О. Скрипка // Піонерія. — 1936. — № 11. — С. 42–43.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 546. — Арк. 216.

³⁹ Постышев П. Давайте организуем к Новому году детям хорошую елку // Правда. — 1935. — 28 декабря.

⁴⁰ Квасницький В. Нечиста сила: Новорічне оповідання для дитячої естради // Піонерія. — 1938. — № 11. — С. 35.

⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1306. — Арк. 225.

⁴² Там само. — Арк. 226.

⁴³ Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — М., 1992. — С. 105.

⁴⁴ Игрушка. — 1936. — № 5. — С. 9.

⁴⁵ Геть пупсів! // На зміну. — 1932. — 12 червня. — № 51. — С. 3.

⁴⁶ Игрушка. — 1936. — № 2. — С. 4.

⁴⁷ Там само. — С. 6, 9.

ЖИТТЯ ПОЛЯКІВ НА СЕЛІ В УМОВАХ ГОЛОДУ ТА РЕПРЕСІЙ

Насильницька колективізація початку 1930-х рр. призвела до розпаду селянського суспільства, зрівнявши всіх у злиднях, руйнування господарств, волонтаристська аграрна політика — це все причини страшного лиха — голодомору, голодомору штучного. Комуністична партія та створена нею радянська влада стали на шлях геноциду власного народу. Польське населення України, більша частина якого проживала на селі, пізнало трагедію голоду, нарівні з українцями та іншими народами.

У 1932 році у Мархлевському районі було колективізовано 16,9% сільських господарств, тоді як по Україні вже було об'єднано у колгоспи 72% господарств, а по СРСР — 61,5%¹.

На кінець 1932 р. в УСРР за планом залишалося заготовити ще 67 мільйонів пудів хліба. Секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич обіцяв у своєму листі до секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна виконати та перевиконати план хлібозаготівлі протягом 10–15 днів, «поскольку приступлено к вывозу семенных фондов в колхозах...» та «путем выявления и изъятия припрятанного, разворованного и неправильно розданного хлеба»².

У 1932 р. горезвісна кампанія виконання та перевиконання хлібозаготівлі охопила і польський національний район. Мархлевський районний комітет КП(б)У в травні 1932 р. повідомляв про «катастрофічну ситуацію забезпечення хлібом» району. Протягом травня місяця для робітників району було доставлено 2,5 т. хліба при потребі 39 т., до речі про селян не йшлося взагалі. Робітники голодують, демонструють незадоволення, намагаються втекти до Польщі³.

Процес колективізації польського району не задовольняв органи радянської влади. У звітах і довідках постійно говорилось про відставання польського національного району у справі колективізації сільських господарств, Але головні причини вони бачили не в економічній неспроможності колгоспів, а в «куркульській і контрреволюційній агітації» та «браку більшовицької масової роботи». Як сказав пізніше, на XIV КП(б)У з'їзді у 1938 році у своїй звітній доповіді М.С.Хрущов: «Труднощі, які пережила Україна при колективізації, були організовані за завданням Пілсудського і німецьких фашистів»⁴.

Після парадного звітування про перевиконання плану вже на початку 1933 р. парторганізація Мархлевського району розглядала питання «Про випадки опухання і виснаження на ґрунті голоду в районі». Обговорювалась ситуація з продовольством у селах району, найскладнішою вона була у Биківці, Мар'янівці, Прутівці, Гута-Юстинівці, а також у Новому Заводі і Мархлевську.

У доповідних матеріалах ДПУ Київської області, які починаються словами: «В отдельных местах Киевской области резко обострились продовольственные затруднения и на этой почве отмечены отдельные факты голода», йшлося про окремі випадки голодування у тому числі й польському національному районі імені Мархлевського. У селі Сарнівка офіційно було зареєстровано 30 голодуючих родин одноосібників. У Вилівській польській сільській раді голодувало 9 бідняцьких родин. Подібне відбувалося і в інших селах району: Биківці, Кам'яному Броді, Олізарівці, Здань-Болярці, Неборівці. Батьки відправляли дітей побиратися, селяни масово труїлися сурогатами, у продажу на базарі з'явилися жолуді, котрі купляли бідні верстви населення⁵.

«Ознаки голоду можна було побачити на людях скрізь — на вулицях, у дворах, на городах, на одягу, взутті, на їхніх обличчях, на хатах ззовні і тим більше зсередини. Особливо зовнішні ознаки голоду були помітні на дітях. Напівголодні люди і ті, що часом не доїдали, були злі, навіть люті. Їхня дратівливість була надзвичайна, яка вела до сварок у родинах, з сусідами, рідними та місцевою владою. Такі люди часом надто швидко рухалися, нервували, по два-три рази переказували те саме. [...] Часом вони стояли чи сиділи в задумі, а потім поспішали без потреби і начебто ні про що не думали. Спали напівголодні люди погано і мало. Зранку вони вставали втомленишими, ніж лягали спати увечері. Вони були весь час у клопотах про майбутнє і завжди у песимістичному настрої. Ті самі люди, але в стані голоду були різні. Чим більше люди голодували, тим більше вони ставали тихими, в них слабшали розумові здібності і втрачалася добра пам'ять. Люди в ситуації голоду були безпорадні, сумірні й не протестували. Вони мало або зовсім не плакали. [...] На початку голоду матері непокоїлися за малолітніх дітей, також голодних. Ці страждання матерів були тихі, здебільшого без сліз, до того ж вони начебто покладали всю провину за те нещастя, що їх спіткало, на себе, хоча вони в цьому були зовсім не винні»⁶, згадували очевидці.

«Зовнішні фізичні ознаки людей, які були напівголодними чи голодними, в загальних рисах були такі: спершу вони худли, ставали сухими, виснаженими, а потім — опухали. В першу чергу опухало і набрякало обличчя, а потім — руки і ноги. Деякі люди з опухлим обличчям і ногами вже

вмирили. У інших опухали обличчя і ноги, потім усе тіло, вони не рухалися і вмирили. Бували такі випадки, що опухлість минала, і люди висихали, як тріска, і тоді приходила смерть. Іноді живі люди від недоїдання, а потім від справжнього голоду починали розкладатися. Спершу в них на тілі з'являлися синьо-червоні плями, які тріскали, і звідти витікала бура рідина, після починалося загальне загнивання...»⁷

У 1933 р. в Україні було зареєстровано 1909 тис. смертей, з них 20,7 тис. серед польського населення (2,8 тис. у містах та 17,9 тис на селі). Ці цифри відображали приблизно 50 відсотків смертних випадків⁸. Майже кожен десятий поляк був знищений радянською владою в Україні.

У березні 1933 р. начальник ДПУ Київської області повідомляв, що «голод з його наслідками, маємо у 32–34 районах. По 16 районах маємо 123 зареєстрованих випадки людоджерства і трупоїдства». У Білоцерківському районі опухло від голоду 9 603 особи, у Букському голодувало 3 878 осіб і 742 вмерло від голоду у лютому–березні, у Переяславському районі опухло 1 113 чоловік і 238 померло. У Богуславському районі голодували селяни у 1 931 господарстві. У Володарському районі 7 тис. чоловік голодували, 1 тисяча померла. 4 березня цього ж року начальник Вінницького ДПУ Соколинський повідомляв про тяжкий продовольчий стан та смертність від голоду у багатьох районах. У деяких селах голодувало до тисячі колгоспників та стільки ж одноосібників. Є свідчення про жахливі випадки, коли дітей вбивали, а їх м'ясо з'їдали. Були й самогубства на ґрунті голоду⁹.

Зі спогадів мешканця с. Гречани: «В ночі, 21 серпня 1937 р. на нашому подвір'ї загавкав пес та роздалося міцне стукання у двері. Зайшли три чоловіки, — «Собірайся!», — звернувся один з них до батька. 29 числа він був розстріляний без жодного суду, як «ворог народу». Ця тепла по-літньому ніч стала початком великої трагедії у с. Гречанах». По селу було арештовано 12 осіб. З цього часу «чорний воронок» кожну ніч вивозив по 7–10 осіб з села аж до осені 1938 р. Рідні намагалися передавати до тюрми хоч якісь харчі, стояли на морозі довгий час. Родичам «ворогів народу» відмовляли в медичній допомозі¹⁰.

Так згадує про ті часи Фелікс Мужановський, мешканець села Мар'янівка Мархлевського району: «Мій батька на ім'я Владислав був «середняком», вступив до колгоспу у 1930 р. Працював у колгоспі добре, був направлений на курси активістів-колгоспників до Житомира. Колгосп працював не погано, вдалося майже уникнути голоду в 1932–33 рр., працювала колгоспна їдальня, харчувалися переважно картоплею. У сусідніх селах Житомирщини та Вінниччини селяни вмирили цілими родинами, трап-

лялися випадки канібалізму, щоб не вмерти їли траву, ягоди, кору, ловили їжаків, щурів, мишей»¹¹.

Родина поляків Івашкевичів мешкала неподалік Житомира у польському селі, в якому налічувалося 360 господарств. У родинях послуговувалися виключно польською мовою. З початком колективізації у родини забрали в 1933 р. трьох коней, корову, свиней, вози, сані, січкару та багать іншого, залишили пусту хату і хлів. Під час голоду люди у селі вмирали кожного дня. Чоловіки орали землю, а діти збирали коріння, з якого мати робила борошно. Були змушені вступити до колгоспу, але це їх вже не врятувало від виселення з рідної домівки. В 1936 р. було вивезене усе село до Казахстану. Під час подорожі кожного дня вмирало до 30 депортованих осіб від голоду та хвороб. З Казахстану родині Івашкевичів вдалося втекти й повернутися на Україну, оселитися у с. Леонівка Іванківського району на Київщині. В 1941 р. з приходом німецьких військ вони повернулися до рідного села на Житомирщині¹².

У с. Мала Саліха Антонівського району перша спроба колективізувати господарства була зроблена на початку 1929 р. У селян відібрали земельні ділянки, але навесні ніхто на працював на полях, колгосп розпався. У наступному році повторно організовано колгосп на 10 га господарства родини Забіжевських, яких попередньо вислано до Сибіру. Спочатку до праці в колгоспі не ходили, а обробляли власні городи. Насильницькі колективізовану худобу ніхто не доглядав, не годував, не давав води, по селу роздавалися її страшні крики. Бувало, що хтось з господарів вночі пробирався до власного бидла і годував його, але згодом це припинили з остраху на репресії. На весні 1933 р. на селі з'явилися перші голодуючі, з часом їх ставало все більше. Вмерлих ховали у спільних могилах. Засівали тільки городи при хатах. Тих, хто пережив голод, чекала примусова депортація. Налякані селяни почали масово вступати до колгоспів¹³. Але цей крок не врятував селян від подальших репресій.

В червні 1939 р. з с. Велика Саліха вивезли родини: Будзишевських, Збіжевських, Дженгіловських, Буяльських, Зкліцьких, Беднарських, Гадомських, Поплавських, Бобровських, Чоловських, всього 18 сімей.

Юзеф Криницький з Сатанова згадував: «Вночі ми, підлітки відомими тільки нам стежками діставалися через Збруч до Польщі. До села Калагарівка. Вдень працювали у місцевих господарствах за хліб та картоплю. Наступної ночі з наїдками поверталися до дому. Тільки завдяки цьому я і моя родина (мати, два брати і сестра) пережили страшні часи»¹⁴.

В. Малецький — мешканець Городка Подільського згадував таке: «У 1933 р. в нас був страшний голод. Люди падали, як солома. Батько,

боячись арешту, втік з дому разом з братом Юзефом. Ми працювали на залізничній станції в Закупнах фактично за їжу. Біля хати сестри посадили картоплю. Ночами стерегли, щоб її не було вирвано голодуючими, спали на вулиці. Якось уранці було холодно і йшов дощ, коли картопля тільки почала квітнути, побачили, що її майже всю повирivano з землі. Крадій знайшовся недалеко городу у рові, був дуже слабкий і не зміг далеко втекти. Ми витягли його з рову, чоловік десь 35 років боявся розправи. Мати забрала картоплю зі словами: «Йди собі чоловіче», він довго плакав й пішов, ледь-ледь пересуваючи ноги. Картоплю ми посадили в землю і багато поливали водою, щоб прийнялась»¹⁵.

У березні 1933 р. секретар Мархлевського райкому партії Б. Марчевський направив на адресу Київського обкому КП(б)У доповідну записку, в якій повідомляв про тяжкий продовольчий стан у районі. «Деякі сільради, — писав він, — організовують куркульські провокації, здійснюють гвалт про масовий голод, надають у райвиконком списки на 30-40 голодуючих родин по селу». Голодування штовхало на крадіжки домашньої худоби, птиці. У селах Шиєцька-Буда, Василівка, Олізарка «куркулі» агітували голодних розділити насінневий фонд. У Дранецьких Хатках з голоду померла дитина, яка пролежала під ліжком 4 дні. У Яблонівці Мар'янівської сільради мати вигнала з хати чотирьох голодних дітей, сказавши: «Хай ідуть, куди хочуть, я не можу на них дивитися». Селянин Пашківський в Ульянівці від голоду підпалив хату, сам згорів, а його дитину врятували односельці. У с. Дранецьки Хатки М. Добровольська з відчаю вбила власного сина, а його м'ясо з'їла разом з дочкою, пізніше вбила і її. Без допомоги, повідомляв Б. Марчевський, не зможемо розв'язати продовольчу проблему»¹⁶.

В серпні 1933 р. у ряді районів Київської області побував В. Затонський, у тому числі і в Мархлевському. В його доповідній записці йшлося про те, що селянам не видавали заробленого на трудовні зерна або неправильно їх обчислювали. Так, у польському районі нараховували 10% не від обмолоту, а від здачі на пункт. Мали місце зрівнялівка в оплаті ударників і ледарів. В. Затонський писав про незадоволення польських селян радянською владою, низьку продуктивність праці, відзначав, що у Мархлевський район трактори завозилися більше для політики, ніж з економічних міркувань, бо до кінця травня вони не виходили в поле, щоб не загрузнути у багні. У селах панувала безгосподарність, а іноді і безглуздість, керівники сільрад своїми діями погіршували продовольче становище людей. Але високий партійний керівник підкреслював, що перешкоди на селі чинили куркулі і «вороги»¹⁷.

В Мархлевському районі у березні 1933 р. голодувало вже 1 760 осіб, 1 106 з яких — діти.

<i>Село</i>	<i>дорослі</i>	<i>діти</i>
Віли	28	57
Здань Болярка	95	116
Новий Завод	95	207
Олізарівка	24	31
Уланівка	24	18
Шиєцька Буда	46	92
Гута Устинівка	135	75
Неборівка	52	115
Жовтий Брід	81	64
Генріхівка	74	152 ¹⁸ .

Мешканець с. Грем'яче на Житомирщині С. Ренькас писав: «Тоді в цей страшний час велику допомогу вижити надавала людині природа, яка її оточувала і особливо ліс. Ліс був багатим на рослини і тварини, він допомагав здобути їжу. Збирали гриби, сушили, продавали чи обмінювали на зерно. Купували каші, макарони. Цукру не було зовсім, його можна було отримати виключно за золото в Торгзінах. Дехто з мешканців, щоб врятуватися від голодної смерті, нелегально заготовляли дрова на опалення, які можна було обміняти на картоплю чи зерно в степових місцевостях. Здобуте зерно у жорнах переробляли на борошно. Кожен кілограм здобутого хліба давав надію дожити до майбутніх жнив, на які так сподівалися. Навесні 1933 р. голод зробив людей жебраками. В процесі колективізації позабиране у польських селян не тільки знаряддя праці, худобу а й хати, оголосивши господарів «ворогами соціалістичного устрою». Більшість з них опинилася в азіатській частині соціалістичної держави на засланні чи каторжних роботах»¹⁹.

Після жахливих подій голодомору комуністична партія починає процес ліквідації польських національних інститутів. Спершу це торкнулось польських адміністративно-територіальних одиниць.

23 листопада 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У схвалило «Постанову Вінницького обкому КП(б)У про реорганізацію 18 польських сільрад в українські». Питання було вирішено так званим «опитуванням» членів політбюро ЦК КП(б)У — «Погодитись з постановою Вінницького обкому». Цим рішенням пропонувалось реорганізувати сільські ради: Домбанівську Махнівського району; Муховецьку, Вікторівську, Широко-Гребельську Козятинського району; Кам'янську Заславського району; Вербецьку та Білецьку Летичівського району; Н. Гутянську Ново-Ушицького району;

Кривочинецьку Волочиського району; Маньковецьку Міхалпільського району, Мніховську Смотрицького району; Фавстинську та Гремячівську Держинського району; Окладнянську Барського району; Гвоздавську і Осиківську Бердичівського району та Дем'янківцевську Дунаєвського району²⁰.

Подібні рішення були прийняті й по інших регіонах України. Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 20 грудня була «прийнята пропозиція Київської обласної організації про реорганізацію польських сільрад в українські». Ліквідовувались ще 7 національних сільрад у семи польських селах: Осиковому Кінці Коростишівського району, Рудня-Мечні Овруцького району, Гута-Потіївці Потіївського району, Тетирі та Немельянівці Новоград-Волинського району, Будко-Сабачинському і Зольному Олевського району²¹.

Таким чином, у 33 районах Вінницької області до перевиборів сільрад 1934 р. існувала 71 національна польська сільрада, протягом цього року 19 були реорганізовані в українські, 52 залишились польськими, але не на довго. У 1935 році ще 40 польських сільрад було намічено до ліквідації, «як штучно насажені, населення яких переважно говорить українською мовою».

Компартійні плани швидко втілювались у життя. У 1935 р. було ліквідовано 40 польських сільрад по 24 районах Вінницької області. Серед них Гайдайки, Каневська, Куровецька та Тарнорудська (яка колись була визначена «зразковою і суцільно колективізованою») Волочиського району; дві сільради Проскурівського району — Гречанська, у найбільшому за кількістю польського населення селі на Україні, та Зарічанська. Були ліквідовані чотири сільради у Шепетівському районі: Малеванська, Судимонтська, Городнявська, Цмовська, в Янушпільському районі — Лісна Слобода та інші²².

Після цього в Вінницькій області поки що залишалось 12 польських сільрад у дев'яти районах: у Антонівському — Триски, Базалійському — М. Лазучин, Волочиському — Зелене, Войтовці, Городокському — Олешковці, Красилівському — Слобода Красилівська, Плужанському — Стариничі та Хотин-2, Полонському — Тадеушпіль, Проскурівському — Шаровечка та Маньківці, Славутському — Хоровиця.

Це для них була прийнята постанова горезвісним «опитуванням членів політбюро ЦК КП(б)У» 20 серпня 1935 р. (Протокол № 48, пункт 16 з поміткою «не обнародовать»). Наказувалося: «У зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівницького складу національних польських сільрад (у першу чергу складу голів і секретарів сільрад) — пропонувати Київському та Вінницькому обкомам спільно з органами НКВС провести чистку як колишніх, так й існуючих польських сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів. Замінити керівний склад

у польських сільрадах, у першу чергу голів»²³. Процес ліквідації польських сільрад тривав протягом 30-х років. Так, у лютому 1938 р. в «матеріалах по роботі серед нацменшостей Київської області» згадується про 15 національних сільрад на Київщині, серед яких польською була одна. Це Дубовська сільрада Розважівського району. Її голова — Сікорський — визначав напрямки роботи так: «Основне наше завдання — остаточна ліквідація наслідків шкідництва ворогів народу, піднесення більшовицької пильності на базі освоєння більшовизму, на базі опанування марксистсько-ленінської сталінської науки»²⁴.

Останню крапку в процесі ліквідації національних адміністративно-територіальних одиниць поставило рішення ЦК ВКП(б) 16 лютого 1939 р., на основі якого політбюро ЦК КП(б)У в травні прийняло постанову «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів і сільрад».

Після пережитих часів голодомору радянська влада розпочинає новий напрямок у роботі з національними меншинами — депортацію польського населення.

Депортацію здійснювали таємно. У засобах радянської масової інформації про неї не було жодного слова, вона замовчувалась і заперечувалась при запитах польської влади. У 1934–35 рр. почалося виселення польських родин, спочатку на схід України, а пізніше за її межі.

Перші рішення про депортацію поляків з'являються у 1934 р. Так, Політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня приймає постанову «Про переселення з прикордонної смуги», за якою 8 300 господарств колгоспників та односібників які, пояснювалося в постанові, не проявили себе у зміцненні кордону і колгоспного ладу, переселялися у віддалені від кордону райони, а на їх місце перебиралися 4 000 кращих господарств з Київської і Чернігівської областей²⁵.

З 1935 р. починається хвиля депортацій польського населення передовсім з національного Мархлевського району. Мрія про кращу долю в умовах Радянської України серед поляків остаточно розвіялась.

Перше виселення 750 родин з Мархлевського району було проведено за рішенням політбюро ЦК КП(б)У в березні 1935 р. Секретар Мархлевського РПК Е. Завадський повідомляв Київський обком КП(б)У про хід переселення, що воно «відбувається нормально», «відправка ешелонів проводиться за графіком, переселенці на станцію прибувають за два дні до завантаження», «настрій переселенців задовільний», «нешасних випадків не було», тільки на станції Новий Завод «була задушена дитина з вини матері», «всі переселенці задоволені, у своїх заявах зобов'язуються у майбутньому

працювати на новому місці краще, щоб виправдати довіру радянської влади». Будь-який протест проти насильницької депортації кваліфікувався як контрреволюційні виступи проти влади. Завадський повідомляв, що відмічено ряд контрреволюційних виступів з боку класово-ворожих елементів, так Мостовий заявляв: «Я ще маю надію повернутися в Л. Гуту, наші поляки ще не забули Україну»; учителька Лапушинська розповідала учням про переселення і плакала разом з дітьми та ін.²⁶

З початком депортації польського населення одноосібники починають вступати в колгоспи, щоб уникнути переселення. Так, у Слободі Чернецькій до колгоспу вступило 45 господарств, в Дзикунках — 55, у Кам'яному Броді — 23 та інш.

35% родин з Мархлевського району переселялися до Харківської області як «політично неблагонадійних елементів», про що і був складений список у районному відділі НКВС «з наявності компрометуючих матеріалів по забарвленнях: 48 родин — польський контрреволюційний, націоналістичний елемент; 51 — костьольний актив; 72 — контрреволюційний куркульський елемент; 51 — мали зв'язки з Польщею і запідозрені у шпигунстві; 3 — організатори та одержувачі «гітлерівської допомоги»; 4 — мали консульські зв'язки; 44 — колишні петлюрівці та соколівці; 15 — колишня шляхта; 3 — колишні поміщики; 24 — особи, які проводили антирадянську агітацію; 11 — особи, які займались шкідництвом у колгоспі; 18 — колишні контрабандисти; 2 — колишні жандарми; 2 — колишні члени ПОВ; 2 — галичани»²⁷.

Для переселення цієї групи польського населення були створені комісії, до яких входили секретар райкому, голова РВК та начальник районного відділу НКВС. Для допомоги у проведенні цієї політики до Мархлевського району було направлено 55 комуністів.

За підрахунками Г. Стронського, з Мархлевського району у 1935–1937 рр. до східних районів України та за її межі було переселено близько 10 тис. осіб польського населення. А у 1935 р. польський національний район ім. Мархлевського на Україні було ліквідовано.

Спочатку постановою від 17 серпня 1935 р. після опиту членів Політбюро ЦК КП(б)У було вирішено розформувати Мархлевський і Пулинський райони, а 3 жовтня цього року це рішення було продубльовано постановою президії ЦВК УРСР «Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області», де говорилось, що «в зв'язку з економічною слабкістю Мархлевського і Пулинського районів, незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезсмужжю», «розформувати Мархлевський і Пулинський райони».

На базі польського і німецького національних районів створювали новий Червоноармійський з центром у колишньому Пулино, який було перейменовано на Червоноармійськ. До нього приєднували населені пункти з різних районів, наприклад, з колишнього Мархлевського району наступні сільради — Нейгемська, Прутівська, Костянтинівка, Шереметівська, Грузлівецька, Олізарівська, Неборівська, Білківська. Решта сіл розформованого польського району була включена до інших районів. До Баранівського району відходили Себерівка, Ольшанка, Генрихівка, Мар'янівка, Явне, Любарська Гута, Тартак, Адамівка, Турівка, Мархлевськ, Білка, Дерманівка, Кам'яний Брід, Людвиківка і Дрань-Хатки. До Житомирського району приєднали Улянівку, Шиєцьку-Буду, Полостівку, Тартачок, Новий Завод, Гуту-Устинівку, Васильківку, Здань-Болярку, Вілки, В'юнки, Соболівку, Жовтий Брід. До Новоград-Волинського району — Владинську, Дзикунську, Слободу-Чернецьку, Кам'яно-Майданську польські сільради²⁸.

Радянські керівники вважали, що польське населення у своєму національному районі не виправдало їх довіри, не підтримало колгоспного ладу. На початку 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У вирішило переселити поляків з польського національного Мархлевського району до інших районів України. Передбачалося додатково переселити з Мархлевського району в інші райони України 300 польських «господарств ворожих і ненадійних елементів 50 господарств на Білбалтлаг найбільш небезпечних антирадянських елементів». Переселення пропонувалося провести до районів Харківської області: Червоноградського — 100 господарств, Сахновщанського — 100 господарств і Миропольського — 100 господарств²⁹.

Харківський обком КП(б)У схвалив рішення про переселення на територію області польських родин, але запропонував розмістити їх не у Миропольському районі, а 50 у Ольховатському районі та 50 — у Близнюківському. ЦК КП(б)У постановою від 27 вересня 1935 р. задовольнив прохання Харківського обкому.

На наступному засіданні політбюро ЦК 28 вересня 1935 р. вже було вирішено переселити у Мархлевський район 200 добровольців, ударників-колгоспників з південних районів Київської області «з метою укріплення прикордонного колишнього польського району».

Поляків виселяли й з інших районів України. 16 жовтня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення про переселення 1 500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області, в якому просить дозволу ЦК ВКП(б) «переселити 1 500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області з розселенням їх у Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях, надаючи їм пільги переселенців»³⁰.

Секретар Вінницького обкому В. Чернявський надіслав на адресу ЦК КП(б)У листа, в якому писав: «На території Вінницької області, особливо в прикордонних форпостних районах, осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії населення маються особи, підозрювані у шпигунстві, колишні контрабандисти, родини втікачів за кордон, релігійний актив та інший контрреволюційний елемент, який є базою супротивника серед нас». З метою подальшого очищення кордону, форпостів і вузлових пунктів залізниці Вінницької області обком КП(б)У висловлював прохання санкціонувати проведення переселення у тиллові райони України 1 500 польських родин³¹. Але тут й у подальших постановах ЦК КП(б)У вже не йшлося ні про які пільги.

4 листопада 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У вирішило «прийняти пропозицію Вінницького обкому про те, щоб провести переселення польських родин (в рахунок 1 500) із таких районів області³²:

Проскурівського	150	Козятинського	100
Городокського	250	Жмеринського	50
Волочиського	150	Славутського	100
Шепетівського	150	Ст. Костянтинівського	100
Ізяславського	100	Сатанівського	100
Плужанського	100	Базалійського	100

Політбюро ЦК КП(б)У цією постановою «для повсякденного оперативного керівництва переселенням 1 500 родин з Вінницької області та вирішення всіх практичних питань, пов'язаних з переселенням, створило комісію у складі: Шелехеса, Попова, Литвина, Шувалова, Александровського, Левицького та Орлова». Чергова постанова ЦК КП(б)У від 4 грудня 1935 р. визначала конкретні строки переселення цих 1 500 польських господарств з 5 січня 1936 р. по 15 січня 1937 р.

Постанови приймалися одна за одною, рішення часто, дублювалися. 29 вересня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У відзначало на засіданні, що вказівка ЦК КП(б)У про очищення Південно-Західної залізниці, особливо її найбільш важливих вузлів, близьких до польського кордону (Коростень, Гречани, Козятин, Шепетівка, Вапнярка та ін.), від антирадянських польських елементів ще не виконана. ЦК КП(б)У постановив створити комісію у складі Шарова, Зоріна, Александровського, яка повинна була у п'ятиденний строк внести свої пропозиції «по очищенню прикордонних залізничних вузлів від польських антирадянських елементів»³³.

25 листопада 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає нову постанову «Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної

смуги», в якій йшла мова про переселення навесні 1936 р. 6–7 тисяч господарств переважно за межі України. Для підготовки питань, пов'язаних з цим переселенням, створювалася комісія у складі Косіора (голова), Постишева, Любченка, Попова, Шелехеса, Балицького, Якіра, Ільїна, Василенка, Налімова, Шарова, Чернявського, Трилиського, Соколинського, Паперного³⁴.

17 січня 1936 р. було більш детально визначено долю поляків й німців. Політбюро ЦК КП(б)У постановило в першу чергу переселити в Казахстан 5 тис. господарств: з Київської області — 3 тис, з Вінницької — 2 тис. Намічений строк акції — з 25 травня до 10 червня. Депортація у таємних документах отримала назву «впорядкування сіл лінійки прикордонних районів». Кількість господарств, що переселялися, перевищувала 5 тисяч, це перевиконання плану зробили за рахунок другої черги переміщення, «з тим, щоб по районах Новоград-Волинському і Баранівському повністю переселити всі господарства, які підлягають переселенню». Відправку ешелонів розпочали 20 травня. Від виконавців цієї страшної акції рішенням політбюро суворо вимагалось «об'яву про переселення роботи за 7–8 днів до від'їзду»³⁵.

28 квітня 1936 р. Раднарком СРСР прийняв постанову про переселення поляків «як політично неблагонадійних» з України у Казахстан. До першої групи виселення було включено 35 820 поляків, серед них 12 486 дітей. Поляки депортувалися в Алма-Атинську, Карагандинську, Кокчетавську, Південно-Казахстанську і Талди-Курганську області — 35 735 осіб, 185 осіб — до Російської Федерації³⁶.

Після розформування Мархлевського району продовжувалась депортація поляків з його території. У 1936 р. було переселено 999 сімей з Червоноармійського (337 родин), Новоград-Волинського (247) і Баранівського (415) районів з метою «очищення населених пунктів, засмічених польськими контрреволюційними націоналістичними елементами»³⁷.

Таким чином, національна політика радянської влади по відношенню до польської меншини на селі остаточно провалилась. Поляки-селяни не підтримали проведення колективізації і боролися проти неї всіма доступними методами. Не сприяла проведенню колективізації створена вказівкою зверху система польських сільрад. Будучи не в змозі замінити притаманну полякам-селянам тягу до землі та приватної власності на комуністичні догми суспільної власності, радянська влада почала з середини 30-х років ліквідувати польські сільські ради на Україні. Після жахливого голодомору польські селяни зазнали репресій та депортацій.

- ¹ Известия. — 1991. — 3 октября.
- ² Голод в СССР. Famine the USSR 1930–1934. — М., 2008. — С.223, 224.
- ³ ДАЖО. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 9.
- ⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 548. — Арк. 2.
- ⁵ Голод в СССР. Famine the USSR 1930–1934. — М., 2008. — С. 238.
- ⁶ Козяр І. Спогади. — К., 2010. — С. 171.
- ⁷ Козяр І. Спогади. — С. 172–173.
- ⁸ Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — Київ, 1990. — С. 78.
- ⁹ Голод 1932–1933 років на Україні... — С. 422, 440.
- ¹⁰ Ziembicki J. Z pamięci wydobywam ludskie losy... // Polska droga do Kazachstanu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Żytomierz 12–14 października 1996 r., Warszawa, 1998. — S. 157.
- ¹¹ Murzanowski F. Wspomnienia o przesiedleniu Polaków z Marjanówki do Kazachstanu w 1936 roku // Polska droga do Kazachstanu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Żytomierz 12–14 października 1996 r., Warszawa, 1998. — S. 182
- ¹² Pikowski W. Relacja mojego dziadka Stanisława Iwaszkiewicza. // Polska droga do Kazachstanu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Żytomierz 12–14 października 1996 r., Warszawa, 1998. — S. 194–195.
- ¹³ Popławski W. Śladami ojca. // Polska droga do Kazachstanu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Żytomierz 12–14 października 1996 r., Warszawa, 1998. — S. 206.
- ¹⁴ Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. — Warszawa, 1998. — S. 121.
- ¹⁵ Там само. — S. 121.
- ¹⁶ Голод 1932–1933 років на Україні... — С 414–415.
- ¹⁷ Там само. — С. 545–550.
- ¹⁸ Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. — Warszawa, 1998. — S. 122.
- ¹⁹ Там само. — S. 123.
- ²⁰ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.20. — Спр.341. — Арк.144, 157.
- ²¹ Там само — Арк. 192.
- ²² Там само — Арк. 326, 327.
- ²³ Там само — Спр. 12. — Арк. 280.
- ²⁴ ДАКО. — Ф.р. — 144. — Оп.1. — Спр. 720. — Арк. 16.
- ²⁵ ЦДАГО України. — Ф1. — Оп. 16. — Спр. 11. — Арк. 316.

²⁶ Документальні матеріали // Стронський Г. Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. — Тернопіль, 1992. — С. 53.

²⁷ Там само.

²⁸ ЦДАГО України. — Ф1. — Оп. 16. — Спр. 12. — Арк. 334, 335.

²⁹ Там само. — Арк. 268.

³⁰ Там само. — Арк. 314.

³¹ Там само. — Арк. 343.

³² Там само. — Арк. 341.

³³ Там само. — Арк. 291

³⁴ Там само. — Арк. 346.

³⁵ Там само. — Арк. 49,50.

³⁶ Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // Укр. Іст. Журн. — 1990. — № 10. — С. 34.

³⁷ Документальні матеріали... — С. 57.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАЦМЕНСЕЛА МІЖ ГОЛОДОМОРОМ ТА ВЕЛИКИМ ТЕРОРОМ

Попри, здавалося б добру вивченість міжвоєнного періоду, науковці тільки зараз підходять до прикметного дослідження короткого відтинку часу між Голодомором і Великим Терором. Упродовж років він залишався відомим лише в загальних, найбільш страшних, відразливих, прикметах. Депортації поляків та німців Правобережжя, початок «антифашистських» переслідувань у німецьких районах Південної України, процес СБУ — це ті проблемні блоки, на які історики вимушено звертали свою першочергову увагу. Коли ж сусідні карколомні періоди етнічної історії були доволі глибоко вивчені, почали виникати питання іншого характеру: як змінилося життя етнічного селянства в післяголодну епоху? які зрушення спричинили потрясіння часів суцільної колективізації та голодомору в свідомості етнічних громад? яким шляхом розвивалося повсякденне виробниче життя нацменсела? які думки та настрої панували в свідомості етнічних громад у 1934–1936 рр., яким чином вони трактували причини та наслідки голодомору? як змінилося становище жінок та дітей в етнічних громадах після докорінної зміни традиційного етнокультурного середовища внаслідок завершення суцільної колективізації? які механізми забезпечили адаптацію колективної громадської свідомості до наступної хвилі державного терору? чим пояснювалося індиферентне ставлення етнічних громад до масових репресій за етнічною ознакою? в яких пластах тогочасної реальності вибудовувалося беззастережне упокорення свідомості радянського громадянина без залежності від його етнічного походження? і чи було воно таким беззастережним, як це підносила масова культура?

Вже перші спроби вивчення проблематики на конкретному матеріалі¹ засвідчили, що цей період є надзвичайно складним для опрацювання. Ані випробувані роками вітчизняні методика, ані досвід іноземних колег, зокрема, концепти антропологічної історії та історії повсякденності, не відповідають повноцінно тим вимогам, які ставить перед дослідником цей, по суті, перехідний період. Попри те, що розроблена західноєвропейськими вченими методика дослідження повсякденності мало придатна для дослідження радянської історії 1930-х рр., саме реконструкція буденного життя великих соціальних спільнот залишається найбільш перспективним

напрямок історіографічної роботи, який дозволить накласти один на одного два рівновеликі взаємозалежні історичні процеси, одним з яких є трансформація традиційного способу етнічного відтворення, другим — модернізація соціально-економічних відносин та суспільного ладу, під впливом якої, власне, й рухнув традиційний світ доколгоспного селянства в усіх його етнічних різновидах. Додаткової складності окресленому напрямку роботи додає специфічність джерел епохи переходу тоталітарного ладу до свого апогею, оформленого в культі особи та Великому Терорі кінця 30-х рр. Дистанція між реальним станом суспільства, що знаходилося в шоківому стані після пережитої найстрашнішої в його новітній історії катастрофи, та віддзеркаленням його в складових офіційної масової культури й решті історичних джерел, вражає. Власне, відділення «зерен» від «плевелів», офіційних міфів від реальних історичних подій і процесів, штучно тиражованої масової свідомості від справжніх думок реально існуючих соціальних спільнот залишається завданням номер один для сучасного дослідника. Треба додати, що повсякденність пересічного радянського громадянина найменшою мірою можна співвіднести з повсякденністю його закордонних аналогів. На відміну від останніх він існував у системі координат перманентної революційної ситуації, яка не лишала часу на еволюційну тяглість систем виробництва, споживання плодів власної праці, відтворення культури в усіх її соціальних формах. Життя навіть найменш помітного представника суспільства в епоху між початком суцільної колективізації і завершенням Великого Терору (1929–1938 рр.) відбувалося в **щоденній** боротьбі за життя в умовах **щоденно** змінюваних правил гри. Власне, це був цейтнот довжиною в десятиліття, впродовж якого суспільство розрізнених етнічних громад, базоване на багатоукладній економіці, перетворилося на штучно створений конгломерат, що мав однорідний штучно визначений соціальний зріз, під патетичною назвою «радянський народ». Яким чином здійснився цей трансцендентний стрибок, варто придивитись пильніше, зокрема й на прикладі нетривалої за часом «передешки» між Голодомором та Великим Терором.

* * *

Цинічні слова, вміщені в «Правді» й тиражовані регіональною пресою, без тіні сумління відбивали «методи» більшовицького перевиховання народу, задіяні впродовж 1932–1933 рр.: «Рядовий, навіть найвідсталіший український селянин і селянка зрозуміли на досвіді останніх років просту і як сонце ясну істину: щоб стати заможним, треба тільки чесно працювати в колгоспі і берегти колгоспне добро»². Більшовицькі методи

перевиховання, здавалося, приносили свої перші плоди: «робсила» не просто прагнула засвідчити свою трудову доблесть, але й пильно придивлялася до сусідів — берегла колгоспне добро, наче зіницю ока. Половину шпальт газет зайняли дописи і коротенькі записочки «колгоспників», «їздових», «пильних» і т. і., які висвітлювали щонайменші проблеми і проблемки повсякденного виробничого життя колгоспів та радгоспів: від часу виходу на роботу та тривалості перекурів, до кількості обслуговуючого персоналу молотарок та залишених у полі колосків. «Боротьба за рясний сталінський врожай» перетворилася на нав'язливу ідею і впродовж років була головним інформаційним приводом для газет національних районів.

Невеличкі замітки, кожна з яких з легкістю могла не просто ускладнити життя своїх «героїв», а поставити його під великий сумнів, висвітлюють буденне життя національних колгоспів. Бор. Гарячий гнівиться з приводу поганого обслуговування читачів «чиновниками» Биківської пошти³, Прохоженко закликає прокуратуру звернути увагу на вимокання льону в колгоспі «Нове життя»⁴, Лупінос Мушкевич «стучить» про негаразди в колгоспі «Червоний прапор» (с. Н.-Завод), дехто «Колгоспник» — на братів Стахальських з колгоспу ім. Сталіна (с. Н.-Майдан), яких звинувачує в шкідництві, пиятиках, прийомі підозрілих гостей (!)⁵, «Комсомолец» скаржиться на роботу рахівника Муляра⁶, Турова сповіщає про продавця кооперативної крамниці, який до 12-ї години спить, а решту часу розважає село грою на гармошці⁷. І т. д., і т. д., і т. д... Не багато — не мало, стукачівські дописи складають ½ газетної шпальти, ¼ відводиться під відомості з сіл, ¼ — на вісті з-за кордону (на часі — наступ китайської Червоної армії в провінції Хунань, італо-абіссінський конфлікт та вибори до польського сейму).

Як видно з матеріалів місцевої преси, негаразди в польських колгоспах перетворюються на постійний головний біль адміністрації. Міфічні кореспонденти (під псевдо «С.», «С-кий», «С.П.», «Колгоспник», «Комсомолец» зазвичай приховувався штатний кореспондент) пишуть про відсутність трудової дисципліни («на роботу виходять всього 6–8 колгоспниць, із яких частина приходить в 10–12 годин», «норми не виробляють. Частина льону віддали для обробітку окремим колгоспницям, а ті працюють, коли мають вільний час», «не всі жінки виходять на роботу», сівба хронічно в стані зриву).⁸ «Колгоспники» колгоспу «Червона Майхерівка» — стучать самі на себе (!) про те, що замість того, щоб прибирати пирій з полів, — йдуть по гриби. Злісний провокатор — П. Моштоляр: не усупільнив майна, не сплатив внесків і відмовляється виходити на роботу⁹.

Доноси завалюють шпальти місцевих газет. На перший погляд, найбільше приводів для них дає Мархлевський район, який все ще пасивно опирається колективізації. Всюди відсутня трудова дисципліна, колгоспники працюють з-під палиці, коні не доглянуті, під час збиральної та засівної масово використовуються корови (!). Намагання селян не переобтяжувати своїх годувальниць кваліфікується в 1935 (!) році як куркульський саботаж¹⁰. Молотьба відбувається неякісно, трудодні записуються невірно, норми виробітку ніхто не знає. «Чомусь усім установлено виробити 150 трудоднів»¹¹.

Не в кращому стані — трудовий дух поляків, задіяних у місцевій промисловості. Мар'янівка, склозавод. — Територія заводу, де працює 380 осіб, завалена сміттям, яке роками не вивозиться, приміщення заповнене димом, брудом та кіптявою, робітники хворіють. Зміни на краще відбулися під час участі в конкурсі за чистоту — вивезли мотлох, у центрі двору насадили клумбу з квітами.¹²

Вкрай актуальним залишається питання антирелігійної боротьби. Преса рясніє закликами наслідувати приклад окремих бригад і колгоспників, які оголошують неділю робочим днем¹³.

Місцеві урядовці проводили відповідні кампанії, агітували виходити на роботу в свята та вихідні. Однак, офіційно створюючи перепони для духовного життя віруючих й відправлення обрядів, самі вони в приватному житті неодноразово ловилися на участі в релігійних дійствах. Мімікрія під радянськість, подвійні стандарти життя перетворилися на визначальну прикмету урядовців місцевого рівня. Показовий опис характерної ситуації, опублікований у газеті Мархлевського району. Йшлося про бригадира, який обіцяв колгоспнику Русецькому стати хрещеним батьком, але водночас переживав про те, що скажуть ударники колгоспу. «Зробимо так, щоб ніхто не знав. Треба ж віддати «Кесарю кесарево, а богу богове. «Треба ж попові жити».

До хати пана отця підійшли, оглядаючись. Вільніше зітхнув наш бригадир Федорчук, коли очутився в самій хаті, і майже вільно почував себе, прикладаючись до ручки. Попервах обійшлося добре, ніхто ж бо не знатиме, весело промайнула думка. Аж гульк — у правому кутку... сховавшись, стояла пара знайомих осіб — голова ... з дружиною секретаря сільради.

Тут нашому Петрові Макаровичу раптом стало душно, по спині покотився піт.

Як це ви сюди попали — питає, тремтячим голосом Федорчук.

Дитину хрестити, — як і ти, — відповіли ті, соромливо. — Не думайте, що активісти наші від сорому втікли, прийшли до ради та організували зорини. Ні, побачення скінчилось на радість пану отцю»¹⁴.

Та не тільки удавана атеїстичність була прикметною рисою місцевої влади: за відступом від релігійних морально-етичних норм слідував відступ чи нехтування нормами більшовицької ідеології. Повідомлення про бюрократизм, моральний розклад, зловживання місцевої адміністрації, як і раніше, — явище звичайне. Щоправда, тепер вони частіше супроводжуються репортажами з судових засідань.

«З суду. В 1934–1935 році Грабовський Адам був парторгом у колгоспі «Серп» Вільвської сільради. Цей парторг замість допомогти в роботі взяв під свій вплив голову колгоспу Величка Михайла. Іноді залякуванням, де просто шахрайством, Грабовський почав творити незаконні справи: безпідставно вилучаючи майно колгоспників, розбазарюючи його та беручи його в свою користь. Мав зв'язок з куркулями, видавав їм різні довідки.

8 серпня народний суд засудив бувшого чл. партії Грабовського Адама за залякування колгоспників, барахольство, зв'язок з куркулями, до позбавлення волі на два роки без поразки в правах. Величка Івана — до примусової праці терміном 1 рік, Величку Михайлові — винести догану з оголошенням в пресі»¹⁵.

Помітні зрушення відбуваються в становищі національного жіноцтва — тієї соціальної категорії, яка раніше фактично перебувала поза впливом радянської влади. До 1934 р. практично все жіноцтво національних колгоспів вже було задіяне у польових роботах. Жінорганізатор колись німецького (в першій половині 30-х рр. сюди підселили росіян з Іваново-Вознесенської області) колгоспу «Роте Фане» із задоволенням відзначала, що жінки працювали нарівні з чоловіками і часто-густо перевершували останніх¹⁶. Проблема утилізації жіночого трудового потенціалу чимдалі ставала більш актуальною, оскільки моральний розклад та дармоїдство чоловіків перетворилися на буденну норму в низці колгоспів. Так, вихід на роботу колгоспників у Ст.-Каранському (грецькому) районі дорівнював 60%¹⁷.

Втім, перепон для притягнення жіночої робочої сили у виробництво зберігалось багато. Найсуттєвішою з них була відсутність у селі, зокрема національному, дошкільних дитячих установ. Офіційні папери звітували про створення нових і нових ясел. Та якими вони були? Ось лише один приклад з життя грецької дівчороти: ясла артілі «Незаможник». «Двор весь зарос бурьяном, завален навозом, нет помойной ямы и уборной, разные отбросы выбрасываются тут же около дома, которые, разлагаясь, заражают воздух зловоньем. Помещение под ясли не приспособлено. В каждой комнате устроена печь, значительно сокращающая площадь. Вместо отдельных кроваток для каждого ребенка построены сплошные нары, постельных

принадлежностей и белья нет, и это тогда, когда райздравом для яслей было отпущено 210 метров мануфактуры. Однако эта мануфактура была использована не по назначению. Детям дают кукурузный хлеб и то с перебойми, горячая пища готовится не каждый день»¹⁸.

Не краще становище в єврейських районах. «В колгоспі імені Фрунзе дит'яслами зовсім не керують [...] керівники яслами «винайшли» новий метод обслуговування дітей їжею. Продукти розподіляються по кількості дітей і видаються кожній дитині додому.

Правління колгоспу й керівники яслами повинні розуміти, що ясла є установа, де радянські діти виховуються в комуністичному дусі, й що перетворення ясель на розподільник суперечить цьому вихованню»¹⁹.

Проте, спостерігаються й перші ознаки виходу з глибокої соціально-економічної кризи. Щоправда, вони миготять у мішурі святкових подій, але часом вони справжні, а не удавані, і зачіпають базові основи життя етнічного селянства. На літо — початок осені 1935 р. припали ювілейні торжества в низці національних районів. Трудящі болгарського національного Коларовського району Дніпропетровської області масовим народним святом відзначили 10-ліття району. У святі взяли участь близько 1 000 гостей з національних районів області, делегати болгарського Благоевського району Одеської області та ін²⁰.

На свята та ювілеї будують грандіозні плани на майбутнє: 10 вересня 1935 р. засідання президії Дніпропетровського облпарткому, що відбулося в Коларівці з нагоди 10-ліття району, ухвалило збудувати в районі лікарню, палац піонерів, будинок рад, водолікарню, вирити декілька ставків, посадити 200 тис. (!) дерев і завершити геологічні розвідки в районі Корсак-Могили²¹.

До ювілею єврейський район, який, як відзначалося, носив «високе ім'я Сталіна», отримав привітання від редакції «Дер Емес», промислових підприємств Дніпропетровська і водночас хвалився своїми досягненнями. Пишався він перш за все своїми кадрами: 59 електромонтерів, 70 бригадирів-виноградарів, 7 зоотехніків, 70 ветсанітарів, 91 завідувач МТФ, 220 інспекторів якості, 290 бухгалтерів, рахівників та обліковців, 165 бригадирів польових бригад, 100 комбайнерів і штурвальних, 70 шоферів, 100 снопов'язальників, 200 машиністів, 35 агрономів, 400 бригадирів тракторних бригад.

110 знатних людей Сталіндорфського району — це більшовицьке обличчя єврейської колективізованої спільноти. Своім власним прикладом вони унаочнюють успішне вирішення єврейського питання в Радянському Союзі. «... Завдяки нашій більшовицькій партії, завдяки тебе, дорогий наш

т. Сталін, і тобі від всієї душі, від всіх нас, діток, дружин та матерів, всієї тридцятитисячної армії колгоспників і колгоспниць, трактористів і комбайнерів, техніків, механіків, агрономів, лікарів — всіх і євреїв-переселенців, і євреїв-старожиливі колоній, і українців, і німців — висловити тобі справжню колгоспну подяку»²².

Єврейські райони на особливому обліку більшовицького уряду, їх намагаються перетворити на зразкові радянські адміністративно-територіальні одиниці. Одними з перших єврейські колгоспи почали на постійній основі здійснювати силосування кормів²³. Узимку 1934-1935 рр. попри люті морози розпочався монтаж електролінії, яка з'єднала Сталіндорфський район з районною електростанцією, що дозволило механізувати низку сільсько-господарських робіт²⁴. Цифри зростання економіки району тішать: кількість МТФ у 1935 р., порівняно з 1932 р., зросла з 19 до 89 (2 813 та 6 537 голів відповідно), СТФ — з 15 до 90 (3 033 і 7 112 голів відповідно), коней — з 4 794 до 5 535, волів — з 11 до 592. Не лишилося безкорівних господарств, тоді, як у 1932 р. їх було 910²⁵.

Типовий приклад — переселенський колгосп «Озет»: «3 карликових созів виріс один міцний колгосп, який об'єднує 105 господарств, який має хороший кінський парк з 80 голів і 54 лошат, зразкову МТФ з 129 голів, велику вівчарську ферму в 119 голів і свино-товарову ферму». В колгоспі збудована конюшня, короварня і вівчарня. Не забули й про потреби людей: зведений великий клуб, в якому систематично працюють гуртки самодіяльного мистецтва. «Є бібліотека, семирічна школа, дитмайданчик, який охоплює 50 дітей, пошта, медичний пункт й хороша лазня»²⁶. Якщо в 1932 р. в Сталіндорфському районі діяли 48 торговельних установ споживкооперації, в 1935 р. — 60 (охоплювали 14 тис. пайщиків).²⁷ Дистанція дійсно була великою, але якою ціною вона далася!

В пресі єврейських національних районів регулярно вміщувалися матеріали, які мали на меті підвищення рівня агрономічних знань єврейських переселенців. Ентомолог А. Хмара застерезував про загрози при протруюванні посівматеріалу: «Отруту може використати класовий ворог в своїх ворожих цілях [...] При протруюванні сухими порошками цих препаратів - можна не дезинфектувати приміщень, мішків та сівалок...»²⁸.

Започатковуються олімпіади районної самодіяльності, щоправда вони часто-густо виявлялися не такими показними, як у культовій стрічці «Волга-Волга». Секретар Сталіндорфського райпарткому ремствував з приводу фактичного зриву олімпіади керівниками Ларинської сільради та МТС, які представили на олімпіаду осіб, що не мали відношення до колгоспу²⁹. Врешті олімпіада, хоч і без участі Ларинської сільради, відбулася,

перетворившись «в інтернаціональне свято, яке відбило досягнення єврейських та українських колгоспів». Втім, з єврейського репертуару фігурувала лише п'єса «Фармеглехе»³⁰.

Не менш пильно уряд приглядається до життя німців у національних районах, намагаючись використати будь-який інформаційний привід для антифашистської пропаганди. Німецьке за походженням селянство перетворюється на розмінну монету в інформаційній війні більшовицького режиму. 31 липня 1934 р. в німецькому колгоспі «Роте Фане» влаштували мітинг і свято на честь преміювання молотильної бригади Кратера: на «відкритому повітрі» бригадир Кратер отримав патефона, машиніст Рот — ковдру та простирadlo, барабанщиця Фоменко — швейну машинку, вагар Фоменко — костюм, 12-річний (!) зерновоз Рейберт — 40 крб, тракторист Руп — костюм. Премійовані обіцяли завершити молотьбу до 7 серпня³¹.

Україна на 15 вересня достроково виконала план хлібоздачі по всіх видах надходжень, як по колгоспно-селянському сектору, так і по радгоспах. — Звітували ЦК ВКП(б) — Сталіну та РНК — Молотову С. Косіор, П. Постишев та П. Любченко³². Це вже була інша країна з іншим селянством, яке відкинуло ідею випробовування влади на міцність — «хто-кого». Виконати плани хлібозаготівель достроково, незважаючи на власний нужденний стан, причаїтися і потрошку виживати на квасолі й городині, не будячи в більшовицькій владі лютого звіра. На що він здатний, красномовно нагадували позаторішні могили на сільських кладовищах... У майбутньому Україна виконуватиме плани хлібозаготівель тільки достроково.

Провісницею нового етапу в житті обивателя стала постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про зниження цін на хліб і скасування карткової системи на м'ясо, рибу, цукор, жири і картоплю» (25 вересня 1935 р.), яка ввела принцип єдиних цін, замість попередньої системи подвійних: високих комерційних і гарантованих низьких цін на продукти, що розподілялися за картками. З 1 жовтня 1935 р. знижувалися ціни на печений хліб, борошно, зерно, макарони, крупу і рис, а також масові сорти кондитерських виробів. Водночас скасовувалася карткова система постачання м'яса, м'ясопродуктів, жирів, риби, рибопродуктів, цукру, картоплі. Ціни на них встановлювалися відповідно до територіальних поясів. У Донбасі, який був віднесений до 4-го поясу, кілограм яловичини першого сорту мав коштувати 7.60 крб, другого сорту — 6 крб, третього — 5 крб, ковбаса чайна першого сорту — 10 крб, ковбаса любительська — 12 крб, полтавська — 17 крб³³. Для попередження спекуляції норма відпуску м'яса та ковбас встановлювалася на рівні 2 кілограми в одні руки. Стосовно продажу рибних продуктів Одеська область була віднесена до 3-го, решта

України — до 4-го поясу. Тут ціна за кілограм мороженого судака становила 3.60 крб, вобли — 3 крб, мороженої тарані — 2.10 крб, оселедців каспійських — 4.75 крб, оселедців «івасі» — 4.25 крб. Ціни на цукор для України визначалися за 1-м поясом — 4.20 крб за цукор-пісок, 4.60 крб — за рафінад (норма відпуску — 2 кг. на руки). Ціни та ті види кондитерських виробів, які національне та українське селянство часто не куштувало впродовж усього свого життя (печиво, бісквіти, тістечка) знижувалися пересічно на 10%. Масло солоне на Україні (2-й пояс) мало коштувати 14 крб, вершкове — 15.50 крб, маргарин столовий — 10 крб. Для величезної частини обивателів міст і містечок значно важливішими були ціни на картоплю: у Москві за неї правили 30 коп. за кілограм, Києві, Дніпропетровську, Харкові — 35 коп.³⁴

Названа постанова дійсно багато важила в житті нацменівського селянства, і того, яке потроху долало дистрофію та тиф, і того, що переселене з прикордонних районів поволі приживалося на нових місцях. Втім, не заперечуватимемо того факту, що і цей вистражданий селянством владний жест, за який було заплачено мільйонами життів, Кремль не забув використати для власного піару, вкотре нагадуючи народу, хто в домі господар. Країною пройшла нескінченна черга мітингів, присвячених «обговоренню історичної постанови», на яких робітники та колгоспники вітали рішення партії та «мудрого проводу великого вождя т. Сталіна»³⁵. На невеличкому Мар'янівському заводі (Мархлевщина) мітинги тривали 27–28 вересня. Робітник Кость Коваленко з піднесенням зазначав: «Зниження цін на хліб і продукти підвищує реальну зарплатню. Кожний місяць у мене залишиться 35–40 руб., яких я раніш витрачав на хліб і продукти, і я їх використаю на культурні потреби — радіо, патефон і т. інш. — життя стає все кращим». Робітники одностайно зобов'язувалися працювати набагато краще, перевиконувати план, ударно зустріти 18-ту річницю Жовтня, і (!) «... дати 30 000 високоякісних чорнильниць-наливайок на передсвятковий базар у Київ»³⁶.

Хвиля мітингів котилася республікою. Селяни на польових станах мітингують і дякують владі за те, що вона дозволяє їм споживати плоди своєї праці. Життя, здається, потроху налагоджується, входить у розмірний докризовий ритм. Робота — крамниця (або й магазин) — клуб — відпочинок.

Мархлевськ. Здійснюючи постанову РНК і ЦК ВКП(б) про розгортання торгівлі «Волинторг» 2 жовтня відкрив м'ясний ларьок. Ларьок оббитий з середини цератою, вивішено прейскурант нових цін, по яким продається м'ясо. Продаж м'яса провадиться організовано: в одні руки відпускається

не більше двох кілограм, черги немає, продавець швидко і культурно обслуговує покупців. Перший день продано понад 100 кг. свинячого м'яса, передбачається продаж м'яса: волів`його, баранини та телятини³⁷.

Втім, це в місті торгують не лише хлібом, а й булками, тістечками й тортами. В селі радість проста — хліб є. Щоправда, якість його залишає бажати кращого: болгарські (і не тільки) газети повідомляють про те, що хліб грубий і кислий³⁸.

Розбудовується інфраструктура, партія й уряд демонструють свою турботу про трударів.

Хата-родилка відкрита в Мар`янівці. — Велика подяка Сталіну та Постишеву.

Хата-родильня запрацювала в убогому поліському селі Білці. «В молодому садку, між тютюновою плантацією стоїть одремонтований будинок, на дверях табличка: «Пологовий будинок к-пу «Нове життя».

В хаті-родильні п'ять кімнат. Тут приймальня, ванна кімната, передродильня кімната і родильня. Скрізь чистота, ні пилинки, це не казенна палата, в кімнатах затишно, розставлені квіти, висять портрети: Сталіна, Постишева та Крупської. Є тут і всі необхідні медикаменти. Тут жінка знайде і теплу зустріч і культурну допомогу³⁹. ... І народжуватиме під пильним поглядом Сталіна, Постишева та Крупської. А як же, вожді народу поруч із нею навіть у такі інтимні хвилини. Перші очі, які має побачити новонароджений будівничий комунізму, — це очі вождів, які дивляться в саму душу, все розуміють, все знають... Дарма, що новонароджений поки що їх не бачить, вони бачать усе.

З'являються принципово нові заклади, яких раніше не знало національне село — дитячі санаторії. — «У світлій просторій кімнаті група дітей уважно слухає виховательку про ліс, про білочку і жабку. А ось схилились головки над книжкою з малюнками, де намальовані червоноармійці.

Чимало ребят [так у тексті — Л.Я.] весело граються з куклами [так у тексті — Л.Я.]. Деякі виявляють хист до малювання. Розсівшись біля столиків, вони на бумазі виводять різні фігури — малюнки. Дуже люблять всі співати. В особливій пошані у малечі пісні: «Партизанська» та «Рапорт Постишеву».

Сталіна, Постишева, Ворошилова знають всі, до їх авторитету прибігають дуже часто.

Коли, хто не з'їсть свою порцію, його починають умовляти: — їж, бо Постишев не любитиме, бач, як дивиться на тебе — каже одне, показуючи на портрет П. Петровича — З'їж все, бо Волосилов тебе в класну алмію не плийме — каже другий.

Взагалі дитячий санаторій зорганізовано обдумано дбайливо: і денний режим, і чистота, яка весь час підтримується персоналом, різноманітне, смачне меню розраховано на те, щоб дати гарний відпочинок дітям»⁴⁰.

Та вся ця примарна (частіше показна) охайність новостворюваних осередків радянського колективного побуту — лише одна сторона дійсності. Вже давно працює маховик репресій: помітних поляків поодиноці й групами заарештовують, багато з них проходять у справі СБУ, їхні родичі вже здогадуються, що значить «без права листування». Водночас із розбудовою інфраструктури радянського прикордоння розпочинаються масові переселення польських родин — спочатку у внутрішні райони республіки. Пробне виселення 750 польських родин з Мархлевського уряду «успішно» здійснене в березні 1935 р. Секретар РПК Е. Завадський рапортує Київському обкому КП(б)У, що «всі переселенці задоволені, у своїх заявах зобов'язуються у майбутньому працювати на новому місці краще, щоб виправдати довіру радянської влади»⁴¹.

Далі більше: впродовж року постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення з Мархлевського району 300 господарств» (5 вересня 1935 р.); «Про переселення 1 500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області» (16 жовтня 1935 р.), «Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної смуги» (25 листопада 1935 р.), яка накреслювала переселення 6–7 тисяч господарств навесні 1936 р. вже за межі України, мурують підґрунтя державної політики масових депортацій за етнічною ознакою. Подальше визначення долі неблагонадійних етнічних груп (поляків і німців) відноситься до 1936 р. і пов'язане з відповідними постановами політбюро ЦК КП(б)У (17 січня 1936 р., 15 березня 1936 р.) та РНК СРСР (28 квітня 1936 р.).

Поміж тим, ані переселенці, ані оточуюче населення — ні пари з вуст. Справа загалом буденна, нікого вона, здається, не дивує — цілком у контексті масових трудових міграцій. Все це — в загальних інтересах, це потрібно країні, в цьому є якийсь великий сенс.

Весь рік розбитий на ударні десятиденки, місячники. Ударництво охоплює не тільки окремих людей: змагаються цехи, бригади, сільради, національні райони. Труд з буденної повсякденної рутини, здається, перетворюється на сенс життя мільйонів людей. Проте, це лише агітка. Насправді труд — тяжкий, виснажливий, без вихідних і свят — це свого роду «білий квиток»: «ударники» потрібні владі — їх обходять репресії. Той, хто може працювати, поки ще отримує свою пайку — у вигляді можливості жити.

Далеким від райського залишалося життя дітей. У 1935 р. вони в останній раз розпочали навчальний рік 10 вересня. Постанова РНК СРСР і

ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» регламентувала засади роботи оновленої школи. — Навчальний рік тривав тепер з 1 вересня: у перших трьох класах — до 1 червня, у 4–7 класах — до 10 червня, 8–10 класах — до 20 червня. Зимові канікули тяглися з 30 грудня по 10 січня, весняні — протягом 6 днів.

У союзних республіках (крім РСФРР), автономних республіках та неросійських школах РСФРР з п'ятого класу допускався додатковий шостий урок на тиждень (загалом таких днів було 2) для вивчення російської мови і літератури⁴².

Преса рясніла привітаннями дітей з початком нового року, закликала суворо дотримуватися дисципліни⁴³, вчителі давали підвищені зобов'язання, вміщуючи свої обіцянки під заголовками «Учбовий рік зустріну весело й бадьоро», «Педагогічна праця — цінна й почесна», «Найбільшим моїм бажанням — виховати гідну зміну комсомолу». Діти ділилися своїми мріями про майбутнє: вони прагли стати вчителями, лікарями та інженерами.

У відповідь на постанову скликаються батьківські збори, де вчителі звітують про освітню роботу, докладають про нововведення - у школі запровадили вивчення фізики. Діти радіють. Усюди створюється видимість того, що школа є ділом цікавої захопливої співпраці вчителів, дітей та батьків. «14 вересня ми скликали збори батьків. Разом з учителями обговорили готовність нашої школи до навчального року й хибі перших днів роботи.

Батьки обіцяли допомогти школі і своїм дітям в роботі, тут же заключили умову на соцзмагання по цьому питанню.

Шкільне свято ми провели дуже добре. Батьки — ударники й ударниці колгоспу — принесли своїм дітям подарунки, вимагаючи від них добре вчитися, бути охайним і т. ін.

Подарунки були різні: були свитки на зиму, гроші на виписку газет, червоні зірки, портрет Леніна, конфети, зубний порошок. Діти перед всіма обіцяли виконати вимоги батьків, постанову партії про школу.

І це були не тільки слова, ми маємо тепер 100 проц. відвідування»⁴⁴.

Навантаження дітей у школах з національними мовами викладання було вищим за звичайні школи: скажімо, в польських 4-х класах 5-ть уроків на тиждень було чотири рази, тоді, як згідно з новою постановою припускалося тільки 2 рази на тиждень. Втім, це було не найбільшою проблемою національних шкіл: як і раніше питанням № 1 були матеріальні негаразди, відсутність навчальної літератури. Невеликий приклад: «... Школі не хватає підручників з хімії, математики. З історії немає жодного підручника».⁴⁵

Загалом, школи національних меншин відчутно відставали від українських по всіх напрямках. Перманентні зміни в підходах до «реформування мов» (причому всіх без винятку) в контексті цілковитої відсутності відповідної матеріально-технічної бази перетворювали більшовицькі культурні реформи на прожекти, а роботу національної школи на суцільний хаос. Потерпаючи від невідповідності власної кваліфікації проголошуваним завданням, намагаючись самотужки дати дітям відповідний обсяг знань, вчителі національних шкіл не мали можливості впливати на ці, деструктивні для національних культур, процеси. Оцінюючи досвід викладання урумської мови в старогнатівській школі, вчитель В. Салчі, зазначив, що перехід на національну мову викладання підвищив інтерес дітей до навчання, щоправда, робота доволі копітка, оскільки дітям доводилося вивчати багато нових слів задля збагачення мови. Надто ускладнювала діяльність вчителя відсутність підручників для шостого класу практично з усіх профільних дисциплін. Наприкінці своєї замітки В. Салчі в завуальованій формі («... крім того, я сам ще недостатньо працюю над собою»⁴⁶) визнав, що вчителі потерпали від недостатнього словникового запасу (точніше, — від неспівпадіння кримсько-татарської та урумської мов).

Лишаються реальністю й суто робочі негаразди. Про недостатню увагу до шкіл та їхню неготовність до нового навчального року йдеться в низці публікацій, зокрема, в статті Б. Фаєрмана та Літман «Колгоспи повинні допомогти школі». Серед названих ними проблем — незавершеність ремонту, відсутність палива, нестача навчальних посібників, дефіцит ліжок і матраців в гуртожитках⁴⁷.

До газет пишуть кожен про своє. Вчителі про те, що півтора місяці не отримують зарплати. Учні — про те, що школа не виконує постанову партії і переобтяжує учнів заняттями⁴⁸. Діти, певне, доволі екзальтовані — вони пишуть до газет і дають настанови самому Наркомосу. Учні Гарштейн та Шпіцберг з Новобродської школи обурюються: «Ми, школярі, хочемо подивитись дитячі кінофільми, але у нас не пропускають дитячих фільмів, і ми ходимо в кіно на фільми, які іноді нічого корисного нам не дають. До того ще квитки для нас дуже дорогі.

Невже не можна таки наросвіті подумати про наше культурне виховання і добитись для нас дитячих фільмів?»⁴⁹.

Діти, як і раніше, експлуатуються нарівні з дорослими членами колгоспів. Зона їхньої особистої відповідальності перед партією — фронт боротьби з ховраками. «... Піонери Цибульській Олександр і Шлегель Яків за зразкову роботу по боротьбі з ховраками премійовані на районному зльоті молоді.

Цибульській — учень 4-го класу Альтнасауської школи — в колгоспі ім. Мануїльського на 1-е червня убив 2 000 ховрахів і за шкурки одержав 700 карб. грішми. Товариш Нідер преміював його велосипедом.

Шлегель Яків — учень 3-го класу Вейнауської школи — в колгоспі ім. Косіора на 1-е червня убив 1 987 ховрахів і за шкурки одержав 600 з лишнім карбованців грішми і від товариша Нідера премію — педальний автомобіль.

Обоє вони хотять разом убити 4 500 (!) ховрахів»⁵⁰.

Восени 1935 р. приказка «жити стало краще, жити стало веселіше» поволі втілюється й у другій своїй частині. Повсюди скликаються й проводяться районні та обласні зльоти художньої самодіяльності. Кожен колгосп намагається відтворити місцевий аналог фільму «Волга-Волга».

Об'яви на кшталт: «До уваги всіх індивідуальних виконавців колгоспної художньої самодіяльності. 4 серпня 1935 р. на 9 годин ранку райоргкомітет по підготовці та переведенню олімпіади скликає злот всіх індивідуальних виконавців (співів, танців, гармоністів, скрипачів та інших) для відібрання кращих на обслуговування ювілейних свят та для надсилання на обласну колгоспну олімпіаду»⁵¹, — тиражують усі районні газети.

Під знаком підготовки до 5-ї річниці району комсомольська організація Лошкарівської МТС організувала жіночу волейбольну команду. Крім того існує футбольна команда⁵².

Село потроху приходиться до тями після страшних голодних років, хоча постачання селян товарами першої необхідності, зокрема, одягом залишається вкрай незадовільним. Фактично, сільпо пустопорожні, крім сірників, солі та алюмінієвих кухлів на полицях нічого нема⁵³. Однак, селом вечорами вже лунають пісні: до райських кущів, як до неба, але це вже й не очевидне пекло.

В номерах газет національних районів за 1 січня 1936 р. — жодної згадки про Новий рік — натомість тексти соцдоговорів. 24 поросяти з кожної свиноматки — мірило новорічного щастя будь-якої колгоспниці. «До нових перемог!»,^{54x} — закликають передовиці.

«Жити стало краще, жити стало веселіше». Вислів Й. Сталіна намертво в'їдається в свідомість радянського селянства, перетворюючись на прислів'я. Газети друкують сімейні бюджети, де селяни підраховують до копійчки прибутки і видатки, ніби вирішуючи домашнє завдання з математики. «За 1935 рік я з жінкою виробили 495 трудоднів», — рахує мешканець Сталіндорфського району. — «Одержали на них 17 центнерів хлібу і 1 400 карбованців. З свого власного городу зібрав 20 центнерів картоплі, 40 центнерів буряків, крім інших городніх продуктів і прибутків,

що одержав від своєї корови і курей. Придбав я в цьому році для себе і для сім'ї веломашину за 380 карб., хромові та прості чоботи, костюм і різні дрібні речі. Хата моя електрифікована. Передплачую обласну і районну газети». ⁵⁵

Відомості з сільських продмагів живописали картину багатіючого села. В 1934 р. в Молочанську продано 15 патефонів, в 1935 р. — 42; велосипедів відповідно 0 — 95. «Багатіти не соромно!» — дзвонять газети. Пройшло лише п'ять років, і влада дозволила тим, хто вижив у голодоморі, думати, що вони можуть сподіватися на щось, крім ліжко-місця в комунарському гуртожитку. Село щиро відзивається на гасло всією своєю простою замордованою душею. Воно згоджується працювати в колгоспах не за страх, а за совість.

Монументально виглядає фото скотного двору колгоспу ім. К. Лібкнехта (Молочанський район) — велике показове господарство в традиціях німецького тваринництва — великі довгі стайні під одним дахом, прямокутний двір, білені стіни, акуратні шибки, дах — критий черепицею ⁵⁶. Село багатіє, білішає обличчям. Величезну роль у вибудовуванні нових орієнтирів життя відіграє рух ударників. Так, січневі номери газети. «За більшовицькі колгоспи» вітали стахановців Г.Д. Фрея, І.М. Зенгера, Е.Я. Гаурта та І.Д. Кононенка з присудженням орденів Леніна і Трудового Червоного Прапора ⁵⁷. Свої «знатні люди» є в кожному районі: їх обличчя тиражують з номера в номер, вони усюди — і на ланах і на зборах, їх обирають у місцеві ради, вони їздять на Всесоюзну сільськогосподарську виставку і, повертаючись звідти в гарних пальтах з хутряними воротами, розповідають про Сталіна.

Замість колишніх різдвяних свят, про які ані пари з вуст, наче їх ніколи не було, — ударні будні. Влаштовуються так звані «стаханівські дні». «На роботу вийшли всі, навіть колгоспниці Екк, Зельберт, які не тільки зимою, а і влітку не виходили на роботу. Жінок розбили на ланки по 3 чол. поставили в'язати снопи, (двоє в'яжуть, одна нагрібає солому), чоловіки — косили і в'язали камиш». Результати: зв'язано 20 тис. снопів з соломи та 2 тис. — з комишу, що мало затримати сніг на площі в 90–100 га. В'язальниці снопів з соломи виконали за 8 годин 300% норми, чоловіки — 250%, а стахановці Сафронов і Барабаш — на 300 і 250%. Треба не просто запроваджувати стаханівські дні, а перетворити їх на стаханівські п'ятиденки. Тоді орієнтири району — 120 пудів хліба з га та 3 500 (!) літрів молока з корови — втіляться в життя» ⁵⁸.

Неймовірно, але не тільки на трудовій ниві заповзятливі німці трималися попереду інших національних районів. Лікарі Орловської

лікарні втілюють в життя заклик тов. Сталіна про турботу про живу людину — вони оволоділи технікою знеболювання пологів і допомогли колгоспницям Коваленко, Фернау, Штенберг перетворити народження дитини на приємну процедуру⁵⁹.

Отож, світлий комуністичний рай не за горами. Якщо вже пологові муки навчилися долати, то й решта не проблема. «Колгоспні частівки»⁶⁰ живописали радості щасливого колгоспного життя.

«Орем трактором на полі,
Запрягаєм і волів.
Заробив я у колгоспі
П'ятсот двадцять трудоднів.
Буде в мене і корова,
Бо колгосп телицю дав,
Я ударно робив влітку,
Марно дня не прогуляв.
Заробив я сам на полі
П'ятсот двадцять трудоднів
І на них я сам одержав
Триста сорок сім пудів.
Над столом дідусь схилився,
Слуха радіо з Москви,
У колгоспі він ударник,
Живе радо, без нудьги.
Тепер досить в мене їсти
І державі є продать,
Куплю чоботи, галоші,
Є й пальто на що придбать.
Над вікном висить краватка,
Та Марусин там куток,
Над столом вона схилилась
На «відмінно» вчить урок»⁶¹.

Для підкріплення високої гордості радянського громадянина за свою велику батьківщину в масовій свідомості тиражувалися, нав'язливо вправляючись у голови колгоспників, відповідні думки. По-перше, «гнівні» викриття гітлерівської брехні про становище радянських німців. Як правило вони підписувалися колективно. За приклад може слугувати замітка «Не досягне Гітлер і його свора своєї мети», підписана за дорученням колгоспних зборів 10 особами⁶².

По-друге, друкуючи веселі «колгоспні частівки», преса поруч, не соромлячись «нагадувала» про те, як тяжко живеться трударям інших країн. «Їх життя тяжке і безрадісне, ще гіршим воно буде в новому році. Говорять цифри й факти... 2 400 000 чоловік вмерло від голоду в усьому світі за 1934 рік.» — зловтішалася преса, замовчуючи, що голодомор 1932–1933 рр. уніс в одній лише Україні значно більше за весь капіталістичний світ.

Не кращим виставлялося життя польських робітників. Середній заробіток лодзинського ткача, який працює на 4 верстатах, складає 20–25 злотих на тиждень. Робітниці отримують 8–10 злотих на тиждень, що, за висновками радянських репортерів, дає можливість родині з 4–6 осіб харчуватися хлібом та рідкою юшкою⁶³. Радянська дійсність вимальовується незрівнянною антитезою лякалкам з закордоння. В Країні Рад — не криза, а всенародне трудове піднесення, народи країни щільними шеренгами крокують у багате радісне життя. Під стать загальному трудовому маршу й свідомість народженої у голодоморі нової радянської людини. — Вона мріє про одне: працювати, працювати, працювати. 24 години на добу, 365 днів на рік мурувати базис комунізму. Відпочинемо потім, коли настане перемога комунізму у світовому масштабі.

25 лютого 1936 р. президія Благоївського РВК ухвалила наступний план конкурсу на кращу сільраду: з лютого по листопад — конкурс між сільрадами за високий врожай; з березня по грудень — конкурс між сільрадами з розвитку соціалістичного тваринництва, молодняку, зміцнення кормової бази; з квітня по листопад — на краще культурно-побутове обслуговування села; з квітня по грудень — по збереженню житлового фонду та благоустрою⁶⁴. Цілком відповідно сторінки газет рясніли підвищеними нормами соціалістичних зобов'язань колгоспників, а також болгарок, які присягали «допомагати своїм чоловікам, братам, близьким у тяжкій боротьбі за рекордний врожай в колгоспі та боротьбі за заможне щасливе життя»⁶⁵.

Кожне 8 Березня ставало приводом згадати про докорінну зміну становища жінки. *Молочанський район*: Марія Шефер — член українського уряду, стахановка Обоззаводу Сьомкіна дає 2 000% виконання плану, Флерко Ніна довела удої від корови Мімоза до 35 літрів на день, телятниця Берта Гренерг домоглася середньодобового приросту ваги в 1 010 грамів. У районі 320 жінок — членів сільради, 150 жінок — членів депутатських груп, 32 жінки — керівника депутатських груп, 2 жінки — голови сільради, 9 жінок — заступників голів сільрад, 12 — заступників голів колгоспів, 5 бригадирів рільницьких бригад, 12 бригадирів тваринницьких бригад, 9 завідувачок МТФ, 38 ПТФ, 12 ланкових, 9 трактористок, 3 штурвальниці,

1 шофер, 6 зоотехніків, 5 агрономів, 55 медпрацівників, 109 вчителів (від загальної кількості 224 осіб). У 1936 р. в районі діяли 64 сезонні дитячі ясла (на 3 148 дітей)⁶⁶.

Тій же меті підпорядковані «сталінські походи» та соціалістичні змагання між національними районами. Молочанський район у березні 1936 р. вступив у змагання з Ваннівським (німецьким) районом Азово-Чорноморського краю. Система заохочень учасників змагань продумана й прописана з бухгалтерською педантичністю: занесення на обласну мармурову Дошку пошани 55 кращих колгоспів та 5 кращих радгоспів, опублікування в обласній газеті «Зоря» почесного списку переможців сталінського походу, для преміювання — 10 легкових автомашин, меблювання квартир 100 кращих голів колгоспів, бригадирів, трактористів тощо, кошти на електрифікацію в 1937 р. десяти колгоспів, на організацію п'яти звукових кінотеатрів, 20 духових оркестрів.⁶⁷

Не менш помпезно тепер відбуваються підготовка та святкування 1 Травня. Про Великдень жодної згадки, навіть у критичному ключі. Створюється враження, що пам'ять про нього вщент стерта з ментальності етнічного селянства. Натомість, підготовка до 1-го Травня триває цілий місяць: «Колгоспники артїлі імені Косіора в готуванні до 1 Травня об'явили декадник чистоти з 5 по 15 квітня і змагаються за кращий колгоспний двір, город і хату.

Правління колгоспу виділило для преміювання гроші та вівці. Колгоспники 1-ї бригади (Дурлах) б'ються за перші премії; вони кладуть цеглові тротуари, поправляють забори, вирівнюють вулицю, чепурять горіща». «В колгоспі «Гігант» впорядковують новий парк, озеленюють вулиці, алеї і двори.

Бригади кінчають до свят всі весінні роботи, колгоспники одержать авансом по 30 копійок на трудовень».

«В колгоспі імені Дзержинського (Пришиб) чистять двори, кладуть тротуари, сажають дерева; особливо дбають за здоровий санітарний стан дит'яслів.

Члени комісії Минько, Бабинова, Сологуб, Любченко та Маслич зобов'язались, щоб до 1 травня кожний двір був з тротуаром, був би чистий, озеленений»⁶⁸.

Втім, свята у сільських громадах закінчувалися швидко. Нескінченна робота, яка мала проходити ударними темпами, поглинала життя людей. Власне, весна-літо-осінь селянина переважно минали в полі. До польових станів перемістився центр діяльності владних структур та партійних осередків. Влада тепер дбає про те, щоб робсила була вгодована, і пильно наглядає за її психологічним станом.

Селяни поки що не криються у висловленні свого невдоволення дрібними негараздами. Вони активно пишуть до місцевої преси, намагаючись вплинути на недбалих керівників дрібного гатунку. «Правління колгоспу ім. Дзержинського скупердяжничать на громадським харчуванні на збиральній. Щодня тут варять борщ, галушки, затірку і навпаки затірку, галушки, борщ, і кожного сніданку, обіду й вечері по одному якомусь з цих блюд. За весь час тільки двічі варили компот», — гнівиться колгоспник Юрченко. — «Правлінню колгоспу треба організувати для колгоспників краще харчування і більшу турботу проявляти про людей»⁶⁹.

Правління колгоспів зі свого боку запевняють у невпинному зростанні життєвого рівня сільських трударів і демонструють зростання матеріально-технічної бази господарств. Найкращі досягнення — в німецьких колгоспах Дніпропетровщини⁷⁰.

Досі — в 1936 р. — вишукують і знаходять куркульів. Бородін М.П. з 6-ти свиней пригнав тільки 4, решта — втекли⁷¹. Причина зрозуміла — куркуль. Нав'язливий стан селянської свідомості пояснюється просто. — Проблем ще дуже багато, а покарання за них вагомі. Треба виставляти персонально відповідальних за ці проблеми, аби до громади/народу не застосували принцип колективної відповідальності. Виселені з Житомирщини та Київщини поляки й німці живуть тут — поруч, і всім зрозуміло, як радянська влада ставиться до непокірних. Отож, пересічні колгоспні негаразди намагаються вирішити в робочому порядку. Газети закликають і попереджають своїми заголовками: «Ситі корма — худобі. Немає догляду. Не турбуються про коней. В саду росте бур'ян. Немає культури. Культура на збиральній. Навести порядок в облікові трудовнів. Продукти пропадають [в їдальні протухнув бичок — Л.Я.]». Загалом замітки своєрідної «колгоспної варті»⁷² займають майже всю 4-ту полосу.

Наприкінці вересня Молочанський райвиконком повідомляв громадян, що в районі з'явилися вовки і закликав мисливські бригади організувати відсіч хижакам⁷³. Загалом тварини цікавили пресу не менше за людей. Цілі розвороти районних газет присвячувалися статтям про кращих представників тваринного світу, яких готували на Всесоюзну сільськогосподарську виставку. Тут і рекордистка корова «Нюрочка»: 1930 року народження з Коларовського району, вищий добовий удій — 47,8 кг., жива вага 585 кг. Бугай «Воєдило», який народився 1932 р. в племгоспі ім. К. Лібкнехта від рекордсменки «Вікторії» і «Баскета» по лінії «Прем'єра» і «Бенца», жива вага 1 172 кг. — рекордсмен по червоно-німецькій породі. Використо-

увувався, як зазначалося, на пункті штучного запліднення, став батьком більше 500 голів у колгоспах та 100 — в племгоспі⁷⁴.

Були й менш щасливі тварини, яким не повезло з родоводом. «На території Альтнассауської сільради на ниві колгоспу ім. Куйбишева у десяти кроках від шляху на Гохштедт вже більш двох тижнів лежить здохлий кінь.

Хто був хазяїном цього коня невідомо, але це не може служити будь-яким виправданням для голови сільради Пфейфера і голови колгоспу Шульца, які вчасно не приймають мір усунення розповсюдження зарази»⁷⁵.

Не менше, а можливо більше, проблем з розмноженням виникає у людей. З початку червня триває обговорення законопроекту про заборону абортів. Т-ка Шнель пропонує заборонити переривати вагітність жінкам, які ще не мають 3-х дітей. Несподівано широкий резонанс обговорення набуває в болгарських селах. Видно, це була насущна проблема. Тоді, як лікар Вирік доводив шкідливість абортів для організму жінки, вчитель Ів. Мавлевський зазначав, що матеріально утримувати родини, де більше 8-ми дітей, надзвичайно складно, а тому аборти треба дозволити, водночас збільшивши строк (до 5-ти років) ув'язнення за кримінальні аборти. Задрипниченко висловлювалася за дозвіл робити аборти жінкам, які мали більше 4–5 дітей. Вона ж виступала за збільшення штрафу при розлученні з 50 до 200–300 руб.⁷⁶ Колгоспниця Михайлова Кіровської сільради — мати 9-ти дітей — виголошувала цілковиту підтримку законопроектові, зазначаючи, що кожна жінка повинна мати не менше 5-ти дітей. Разом з тим вона вказувала на те, що в проекті не визначена міра допомоги держави матерям, що виховували дітей до 5-ти років. Адже умови соціалізації підростаючого покоління на селі, де дошкільні установи залишалися екстравагантно рідкісним явищем, були значно складнішими за міські. Нагадаємо, що згідно із статусом артілі вагітна жінка мала право на місячну відпустку до та після пологів, під час якої їй нараховувалася половина середньої заробітної плати. Решту часу матір новонародженого не мала жодних переваг у колгоспі⁷⁷.

Сільські садочки на загал перебували в жахливому стані. Ось як описана дитяча установа с. Ульянівка, колгосп ім. 1 Травня. «Дітей в дитсадку систематично не миють, спать кладуть на соломі в клуню. Це очевидно для того, щоб фізично загартувати дітей.

Але для чого стіни будинка, де міститься дитсадок, обвішані образами, а під ними розвішані революційні гасла? Невже для того, щоб загартувати мозги дітворі?»⁷⁸

На складні проблеми жінки-колгоспниці звертала увагу Марія Косва — вдова, матір 8-ми дітей, яка пропонувала внести в законопроект статті про підтримку багатодітних матерів-удовиць⁷⁹.

Врешті, не очікувано, проте закономірно, кампанія стала приводом для суспільного обговорення тривожної трансформації сімейно-шлюбних відносин та міжособистісних взаємин, які нічим не регламентувалися. Послідовно знищуючи традиційний шлюб, влада натомість не забезпечувала жодних соціальних гарантій дітям з неповних сімей, перетворюючи їх на заручників вкрай складної ситуації. Синякова Анна, скаржилася на чоловіка, який розлучився з нею і вигнав з дому на 6-у місяці вагітності. Безхатню жінку, що втратила родинне вогнище, та її ще не народжену дитину «кинуло» також і правління артілі «15-летие ВЛКСМ», яке не надало їй жодної допомоги з зароблених раніше трудовнів⁸⁰.

Загалом, становище жінок у колгоспах було найменш захищеним. Яскравим унаочненням реальних перспектив колгоспниці є лист Вікторії Шацілової, молоді дівчини-комсомолки. Зміст його в цілому банальний: в 1930–1934 рр. працювала в колгоспі, комсомольською організацією та управою колгоспу була відправлена на курси трактористок, вернулася до колгоспу, працювала, восени 1934 р. застудилася, захворіла на запалення легенів, яке перейшло в туберкульоз. Далі перетворилася на інваліда, цілком не потрібного колгоспові. Писала до райкому комсомолу, аби допоміг вилікуватися і повернутися до роботи на тракторі.⁸¹

Так, у виснажливій роботі без жодних соціальних гарантій (переважна більшість колгоспів була просто не спроможною утримувати непрацездатних) минало життя колгоспниць. Та, крім самовідданої праці, держава у післяголодні роки прагла від них більшого — без упину працюючи, вони мали відновити популяцію «робсили» після голоду 1932–1933 рр. Аби заохотити жінок до народження нових будівничих соціалізму, газети пояснюють шкоду передчасного переривання вагітності та пропагують досвід роботи зразкових ясел. На першій полосі — фото відділу грудних дітей при зразкових яслах № 200 у Москві. — Діти в слинявчиках, на спеціальних стільцях, навколо щасливих дітлахів — іграшки, на підвіконні — квіти. Доволі сучасне фото⁸², але воно жодною мірою не стосується життя в нацменселах України. Буття жіноцтва тут залишається на загал складним сплавом дорадянських обов'язків в родинному колі та вимушеного ударництва на виробництві. Саме тому, що сполучити надвисокі навантаження в житті простої трудівниці було вкрай складно, народжуваність не зростає, поміж жінок, поруч з рухом ударниць, міцнішає коло тих, які їх ненавидять.

«Не змінюють своєї поведінки колгоспниці артїлі ім. Гаврилова, Артеменко Олександра, Котуна Одарка та Сардак Марія. Вони агітують проти стаханівського руху, систематично нападають на стахановок колгоспу, опльовують, дискредитують їх прилюдно і особливо на кращих стахановок Озерець Євгенію, Корнуну Пріську та Мілер Емму.

Так вони зробили черговий напад на них 30.08. з лайкою «чорти, заїдають людей, їм більше всіх треба, і не наїдяться ніколи за тією роботою, все спішать, щоб рано роботу розпочати» і т. інш., взивали та лаяли найбруднішими словами»⁸³. Звичайно, це були голоси «ледарів та родичів засуджених».

Трансформація повсякденного життя етнічного селянства під ударами модерної епохи набирала обертів, незважаючи на супротив поборників традиціоналізму. Разом із технікою в село прийшов новий ритм трудових процесів, який прискорював навколо себе всі інші ритми життєдіяльності. Ударники масово пересідали на рувери, за ними тяглися решта. З дива на звичайне явище перетворилися автомобіль та мотоцикл. Літак — вже не пекельний пристрій, а прекрасна червона машина, на якій улюбленець народу В. Чкалов творить великі подвиги. Село вчиться співіснувати з технікою і забезпечувати себе від усіх тих загроз, які вона в собі приховує. В жовтні газета Молочанського району повідомляла про трагічну загибель голови артїлі Дмитра Чорного, який підірвався під час переливання пального. Відзначаючи, що під час загибелі Чорного декілька колгоспників були покалічені, обласний виконком через пресу сповіщав колгоспи та МТС про правила зберігання пального⁸⁴.

У жовтні 1936 р. відбулася конверсія (обмін) облігацій державної позики. В низці сіл вона була перетворена на чергове радянське свято. Так, Альт-Касауська сільрада провела її з духовим оркестром, «в усіх колгоспах красувались лозунги, які пояснювали значення і завдання конверсії». Кожен колгоспник приніс облігацій на 62–100 крб. У колгоспах Тіфенбрунської сільради обміняли облігацій на 40 360 крб, Орловської сільради — 108 тис. крб, працівники держустанов та службовці району — понад 100 тис. крб.⁸⁵ — Радянські газетярі пишуть, що це — свідчення підтримки влади селянами. Водночас зрозуміло, що перш за все це — метод позаекономічного визиску трударів села, яким авансом виплачували по 30 коп. на трудовень і, водночас, вилучали грошову масу у формі всілякого роду облігацій та поборів під час масових громадсько-політичних кампаній.

Централізованого планомірного характеру набуває робота в дитячому середовищі. Держава тепер не тільки експлуатує дітей на боротьбі з

ховрахами та бур'яном, а й ширить країною досвід діяльності дитячих установ Москви та Ленінграда. Одним із перших Палац піонерів і жовтенят відкривається в Молочанську. Він розміщується в триповерховій будівлі, певне націоналізованій⁸⁶. З його відкриттям 15 жовтня 1936 р. піонерів та учнів Молочанського району вітали в пресі секретар обкому КП(б)У та голова облвиконкому Федяєв. Палац мав «14 чистих, прекрасно оформлених великих кімнат. В кімнаті жовтенят всілякі іграшки, [...] попід стінами кімнати дитячі меблі, килими [...] 4 піаніно, 3 скрипки, струнний оркестр, різні іграшки: як педальний автомобіль і інш. [...] гуртки: музичні (піаніно і скрипка), струнний, балетний; фото, радіо, шашечний, шаховий, художній, літературний [...] гарна бібліотека [...] агролабораторія [...] автотракторна лабораторія, де кипітиме робота юних техніків, гуртки авіамоделістів і фотоаматорів і різні допоміжні майстерні». Перші 10 тис. крб на устаткування палацу отримали за розпорядженням Хатаєвича. Подяка висловлювалася також Е. Нідеру, О. Рейфштейну, тов. Рабкіну⁸⁷ — ударникам, які взяли діяльну участь у відкритті дитячої установи.

Німецькі райони Південної України багатіють, народ обростає добром, ударники — учасники всіляких зльотів вже непогано вдягнені, позують перед фотокамерами в гарних пальтах та хутряних шапках. Вони мало нагадують забитих селян зі світлин часів розкуркулювання, вони більше схожі на «червоних директорів». Трапляються вже й світлини усміхнених жінок, вони набрали колишньої округлості, деякі навіть гарно зачесані. Це переважно сільські вчительки.

Потроху адаптуються переселенці. Вони мовчать і про причини того, як вони опинилися в Східній Україні, і про те, як це відбувалося. Удавано радіють і дякують уряду за турботу. «Я хочу передати свою радість. Сам я та батько мій з Західної області, але в Молочанський район до Македону я прибув в 1934 році. В Західній області я за все життя не бачив стільки хліба та ще пшениці, скільки на Україні за цей час. А як ми погано жили за царату! Батьки завжди заробляли, а я пас скот у куркуля, тільки за те, що впроголодь жив. Їв чорний житній хліб видавцем.

А тепер я сам маю за 1-е півріччя 50 пудів пшениці, багато овочів городини й фрукти; купую хату за 500 руб. Якби мені хто раніш сказав, що я житиму в достатках, я не повірив би. Так не жив ні батько мій не дід»⁸⁸.

В листопаді преса вибухає новиною дня — громадянська війна в Іспанії. Постає з попелу ідея всесвітньої пролетарської революції. Шпальта з дня в день тиражують фото іспанських бійців, їхніх дружин та дітей, статті-репортажі з полів бойовищ. Радянський народ забуває про своє і охоплений великим поривом інтернаціональної солідарності. Розпочинаються кампанії

збору коштів і харчів для героїчних жінок і дітей республіканської Іспанії, Долорес Ібарурі. Восени 1936 р. селянам нав'язують систему відрахувань на допомогу дітям і жінкам Іспанії: вони були різними — для службовців половина денного заробітку; школярі звітували, що зібрали 15 карбованців; колгоспники перераховували половину трудовня; жінки збирали зі свого боку, хто 11 кг. борошна, хто одержину⁸⁹.

Передчуття близької війни стає виразнішим. Молодь рветься до Іспанії - навести врешті лад в Європі. Всі готуються стати гідними червоними бійцями. Не відстає й старше покоління. Ідеї тотальної мобілізації всеохоплюючі. 20 грудня 1936 р. з ініціативи Сталіндорфського партосередку відбувається похід у протигазах. У ньому взяли участь 29 кращих людей району: 8 членів сільради, 5 голів колгоспів, 19 активістів (серед них 51-річний Шпігельбурд з колгоспу «Біробіджанець», 44-річний бригадир Мільман та доярка Пархомець Одарка). Загалом в організації ТСО перебуває 200 осіб, всі акуратно сплачують членські податки.⁹⁰

На сусідніх шпальтах розгортається трагічна діарама троцькістсько-зинов'євської справи. Народ обурений і закликає уряд покарати зрадників великої лєнінської ідеї смертю. Тут же розміщений проект Конституції — найдемократичнішої в світі, народ його обговорює і радіє своєму щастю. Так, побиваючи «внутрішніх ворогів», творячи текст формальної Конституції, пориваючись на революційні барикади Іспанії, нацменсело, в якому не вщухають перманентні чистки, судилища та йдуть вже масові переселення, підходить впритул до Великого Терору 1937–1938 рр.

¹ Див. наприклад: Школьникова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>; Бруль В. (Геттінген) Депортированные народы в Сибири (1935–1965 гг.). Сравнительный анализ // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html>; Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук. — Одеса, 2010.

² Правда. — 1935. — 16 сєнтября; За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 29 верєсєня.

³ Бор. Гарячий. «Чиновники» // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтєня.

⁴ Прохоженко. Свідомо знищують льон // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтєня.

⁵ Колгоспник. Відсутня класова пильність // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтєня.

⁶ Комсомолец. Рахівник Муляр обдурює колгоспників // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁷ Турова. «Веселий кооператор» // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁸ За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

⁹ Колгоспники. Моштоляр злісно підриває дисципліну в к-пі // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

¹⁰ Назаренко. Кулацький опір в використанні корів // За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.

¹¹ Нема боротьби за цінність трудодня // За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.

¹² За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.

¹³ Федоренко. Беріть приклад з т. Козловського // За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.

¹⁴ І нашим, і вашим // За більшовицький наступ. — 1935. — 1 жовтня.

¹⁵ За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

¹⁶ Алимova. Когда великая сила в действии // Вперед (Ст. Карань). — 1934. — 7 августа.

¹⁷ Вперед. — 1934. — 3 августа.

¹⁸ Караманиц. У Хазнаферова — ясли не в почете // Вперед. — 1934. — 3 августа.

¹⁹ Колгоспник. Не ясла, а розподільник // Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1935. — 1 серпня.

²⁰ Вісті. — 1935. — 4 серпня, 10 вересня.

²¹ На праздника в Коларовка // Комунар (Благоево). — 1935. — 19 септемари.

²² Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²³ Мануїленко. Закладено 85 тонн // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁴ Ясно світить лампочка Ільїча // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁵ Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁶ Від злиднів до щастя // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁷ Наші успіхи вирішили люди // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁸ А. Хмара. Серйозно взятись за протруювання посівматеріалу // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁹ Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

³⁰ Обридько. Олімпіада відбулася з великим успіхом // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

³¹ Вперед. — 1934. — 5 серпня.

³² За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 19 вересня.

³³ Більша частина території України була віднесена до 3-го поясу постачання м'ясом та м'ясопродуктами, де ціни на аналогічні види продукції були меншими пересічно на 20 коп. за кілограм.

³⁴ За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.

³⁵ Там само. — 1 жовтня.

³⁶ Мілевська. Життя стає все кращим // За більшовицький наступ. — 1 жовтня.

³⁷ С.П. Торгівля м'ясом без карток // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

³⁸ Комунар (Благоево). — 1935. — 19 септемари.

³⁹ Пергамнік. Хата-родильня // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁴⁰ С.П. Мархлевський дитячий санаторій // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

⁴¹ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — С. 52.

⁴² За більшовицький наступ. — 1935. — 19 вересня.

⁴³ «В основу правил поведінки учнів покласти суворе й свідоме додержання дисципліни, ввічливе ставлення до викладачів, товаришів і старших, прищеплення культурних навиків, дбайливе ставлення до шкільного і громадського майна, а також заходи рішучої боротьби з виявами хуліганства і антигромадськими вчинками серед дітей» (3 постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б)) // За більшовицький наступ. — 1935. — 10 вересня.

⁴⁴ Хамайко. Ми виконаємо постанову партії про школу; Ходорівка Н.С. Школа // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

⁴⁵ П. Неухильно виконувати постанову партії про школу // За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.

⁴⁶ В. Салчи. На своем родном языке // Вперед. — 1934. — 19 септября.

⁴⁷ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1935. — 18 серпня.

⁴⁸ За більшовицький наступ. — 1935. — 27 вересня.

⁴⁹ Там само. — 4 жовтня.

⁵⁰ Два на район // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ.) — 1936. — 23 червня. — Зважаючи на те, що формою звітності за знищених ховрахів були шкурки тваринок, зідрані ними власноруч, важко уявити ментальність цих доблесних вояків зі шкідниками.

⁵¹ Ленінський шлях. — 1935. — 3 серпня.

⁵² Там само. — 1935. — 18 серпня.

⁵³ М. Комісар. Запити збільшились, а одягу немає // Ленінський шлях. — 1935. — 18 серпня.

⁵⁴ Ленінський шлях. — 1936. — 1 січня.

- ⁵⁵ Чех Грицько. Мій баланс // Ленінський шлях. — 1936. — 1 січня.
- ⁵⁶ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 23 січня.
- ⁵⁷ Там само. — 4 січня. З 64 орденоносців Дніпропетровщини тільки 4 мали німецькі прізвища.
- ⁵⁸ Мокштадт. Стаханівський день в колгоспі // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 4 січня.
- ⁵⁹ Ломоносов. Обезболювання пологів // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 4 січня.
- ⁶⁰ Записав в артілі «Гігант» (Молочанський район) Данильченко.
- ⁶¹ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 23 січня.
- ⁶² Там само. — 1936. — 23 січня.
- ⁶³ Там само. — 1936. — 11 січня.
- ⁶⁴ За провеждане конкурса на съветите през 1936 година // Комунар (Благоево). — 1936. — 29 февруари.
- ⁶⁵ Жените и близките на трактористите се задължават // Комунар. — 1936. — 29 февруари.
- ⁶⁶ Для порівняння — в 1934 р. 42 ясел опікувалися 1 933 дітьми. — Див.: За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 8 березня.
- ⁶⁷ Про проведення 1936 року обласного Сталінського походу за високий урожай. З постанови облвиконкому та обкому КП(б)У // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 березня.
- ⁷⁸ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 17 квітня.
- ⁶⁹ Юрченко. Гарні харчі — в поле // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 18 липня.
- ⁷⁰ Голова правління колгоспу «Роте Фане» Зудерман. Звіт німецького колгоспу «Роте Фане» т. Хатаєвичу // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 29 липня.
- ⁷¹ Кулак нищить колгоспне майно // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 29 липня.
- ⁷² За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 22 липня.
- ⁷³ Там само. — 1936. — 2 жовтня.
- ⁷⁴ Там само. — 1936. — 11 жовтня.
- ⁷⁵ В. Не дати зараз розповсюджуватись // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 2 жовтня.
- ⁷⁶ Фуклев, Стоянов П. Говорят работниците по просветата // Комунар (Благоево). — 1936. — 11 юни.
- ⁷⁷ Михайлова. Всека жена треба да има не по-малко от 5 деца // Комунар. — 1936. — 11 юни.
- ⁷⁸ Ейсмонт. Виховання на виворот // За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.

⁷⁹ Коева Мария Ив. На майката-вдовица не е отделено внимание // *Комунар*. — 1936. — 11 юни.

⁸⁰ Издевателство над жената-колхозничка // *Комунар*. — 1936. — 24 август.

⁸¹ За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.

⁸² Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1936. — 3 червня.

⁸³ С.-Петрушенко. Дискредитують, опльовують стахановців // *За більшовицькі колгоспи*. — 1936. — 13 вересня.

⁸⁴ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 жовтня.

⁸⁵ Діно Г. Конверсію закінчили // *За більшовицькі колгоспи*. — 1936. — 15 жовтня.

⁸⁶ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 15 жовтня.

⁸⁷ Директор палацу Плоткіна. Велика турбота партії про дітей // *За більшовицькі колгоспи*. — 1936. — 15 жовтня.

⁸⁸ П.В. Сичіков. Моя радість // *За більшовицькі колгоспи*. — 1936. — 11 жовтня.

⁸⁹ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 28 вересня, 11 жовтня.

⁹⁰ Ленінський шлях. — 1936. — 24 грудня.

Ленартович Олег (Житомир)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНИЙ СКЛАД УПА

Одним із найбільш суперечливих питань, пов'язаних з історією українського визвольного руху, залишається визначення кількісного складу збройних підрозділів УПА. Вітчизняні дослідники по-різному оцінюють їхню чисельність: від 30 до 200 тис. вояків у період найбільшого чисельного зростання навесні 1944 р. Така різниця в показниках визначається методикою проведення підрахунків та використання авторами тієї джерельної бази, яка підтверджує запропоновану ними концепцію. Суб'єктивний підхід, у більшості випадків, продиктований політичними вподобаннями.

У випадку належності авторів до ОУН спостерігається завищення чисельних показників, яке не обґрунтовується документально. Це характерно для праць, опублікованих представниками української діаспори, зокрема, П. Мірчука, М. Лебідя та ін. Вони обґрунтовують виключну роль ОУН в політичному житті населення західноукраїнських областей і покликані підтвердити тезу про масову підтримку українцями визвольного руху.

В працях сучасних українських істориків робляться спроби обґрунтувати власні підрахунки різноманітними радянськими джерелами (документи НКВС, КП(б)У), але кількісні показники значно відрізняються навіть у випадку використання авторами одних і тих самих документів. Різницю можна пояснити, по-перше, бажанням довести мінімальну чисельність УПА, яка не буде викликати жодних сумнівів у опонентів, а по-друге, позицію дослідників визначають політичні чинники (неоднозначне ставлення населення до проблеми ОУН-УПА, що призводить до заниження чисельного складу підрозділів). Запропонована розвідка покликана уточнити інформацію про чисельний склад УПА, хоч і не претендує на остаточне вирішення питання.

Перехід до збройної антинімецької боротьби для націоналістів був болісним і довготривалим. Рішення конференції ОУН-б, що проходила восени 1941 р., визначали тактико-стратегічні завдання організації на ближчий час. Вони передбачали перехід на нелегальне становище членів

ОУН, збереження нейтралітету щодо окупаційної влади, заборону вести відкриту антинімецьку пропаганду, використовувати всі можливості легальної роботи, готувати матеріальну та кадрову базу для загального повстання¹.

До середини 1942 р. керівництво бандерівської течії негативно ставилося до партизанських методів боротьби, вважаючи цей шлях безперспективним і шкідливим для визвольного руху. Це зафіксовано в листівці «Боротьба партизанів та наше ставлення до неї» (червень 1942 р.): «Ми ставимося до партизанки вороже і рішуче її поборюємо. Сталін і Сікорський хотіли вбити одним пострілом двох зайців: знешкодити німців і з німецькою допомогою розбити українців. Ми мусимо берегти наші сили [...] Наш шлях — це не партизанська війна кількох сотень чи навіть тисяч, а народна революція мільйонних мас України»². Пропозиції крайового проводу ПЗУЗ негайно розпочати формування бойових підрозділів на Волині викликали опір урядуючого провідника ОУН-б М. Лебідя.

Мельниківська організація теж негативно ставилась до ідеї збройної боротьби, тому що сподівалась на допомогу Німеччини у відродженні української державності. У пропагандистській листівці, датованій червнем 1941 р., прямо говорилося про союзницьке ставлення проводу ОУН-м до окупаційної влади: «Провід українських націоналістів певний, що майбутня співпраця України й Німеччини складеться в обопільній доброзичливості й пошані для добра обидвох народів»³. Мельниківці проголошували своєю метою створення держави між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем. За політичним устроєм вона повинна була нагадувати Німеччину і очолюватись «вождем нації» А. Мельником⁴.

Пасивність ОУН-м була наслідком пронімецької орієнтації та фізичного знищення більшості активістів у 1941 р. Це підтверджується й німецькими джерелами. Зокрема, у звіті начальника поліції безпеки і служби безпеки в Україні від 22 травня 1942 р. повідомлялося: «...В результаті затримання значної кількості мельниківців у Києві активність мельниківського руху далі не розвивається»⁵.

Часопис «Сурма» звинувачував бандерівців у вбивстві членів похідних груп, що рухалися на Волинь. Зокрема, на Сокальщині загинули Пукса, Мисковець, Шуйський, Шульга, провідник Волині О. Куц, крайовий провідник на західноукраїнських землях І. Мисик. Згадувалося про вбивство Сеника й М. Сціборського в Житомирі. Ці звинувачення ґрунтувалися на свідченнях очевидців і мали під собою підстави, не дивлячись на категоричне заперечення з боку керівництва ОУН-б⁶.

Втрати ОУН-м значно зросли із початком репресій окупаційної влади щодо українських націоналістів. Перші масові розстріли мельниківців розпочалися в грудні 1941 р. у Житомирі. В Києві загинули член центрального проводу Я. Чемеринський-Оршан, П. Олійник, І. Рогач, О. Теліга, М. Теліга, І. Кошик та багато інших активістів⁷.

Небезпека втратити ініціативу, другорядна позиція у визвольному русі та неприховане протистояння з бандерівською ОУН змусили організацію розпочати формування власних збройних підрозділів, хоча провід і надалі дотримувався тактики політичного «конструктивізму» і «довгодистанційності». На практиці це означало збереження нейтралітету щодо окупаційної влади та пасивність у справі підготовки національної революції на Україні⁸. Активізація мельниківців припала на серпень 1942 р. Теоретичною і практичною підготовкою воєнізованих формувань керував О. Кандиба («Ольжич»), який був призначений А. Мельником заступником голови ПУНу та головою проводу на українських землях. Відповідальним за проведення організаційної роботи у східних областях було призначено П. Онуфрика («Коник»), а західних — В. Штуля.⁹

Організацією військової роботи на території південної Волині доручено було займатися обласному бойовому коменданту О. Бабію («Білий»). Функції бойового коменданта Кременецького повіту виконував М. Данилюк («Блакитний»), Дубнівського — Р. Кивелюк («Ворон»). В ході практичної роботи зі створення бойових одиниць виникла проблема їх фактичного підпорядкування. Створена бойова сітка могла стати складовою частиною політичної сітки ОУН-м, що звузило б її соціальну базу. Формальна незалежність структури давала змогу залучати позапартійний загаль. Тому 19 серпня 1942 р. на організаційній нараді у Крем'янці було прийнято рішення про підпорядкування військового коменданта виключно військовому керівництву¹⁰.

Організаційні зусилля вищезгаданих бойових комендантів дали змогу створити нечисельні військові підрозділи на Крем'янецьчині, в Торчинському, Луцькому і Ківерцівському районах Волині. Домінуючої ролі у визвольному русі вони не відігравали і лише створювали ілюзію збройної боротьби ОУН-м проти окупаційної влади¹¹.

На думку автора, основною причиною формування бойових підрозділів ОУН-м стало бажання отримати підтримку з боку українського населення, і подолати імідж партії проницької орієнтації. Ймовірно, в планах організації передбачалося створення єдиного військового штабу з УПА-Б-Б і поступове підпорядкування бульбівських підрозділів проводу мельниківської

організації через контрольований командний склад. У разі реалізації задуму це дало б змогу заявити про себе окупаційній владі, як про силу, з якою слід рахуватися, й забезпечило б провідні позиції ОУН-м у визвольному русі.

До причин, які започаткували збройний опір ОУН-б, можна віднести негативне ставлення німецької влади до відродження української державності, масові арешти провідників організації, початок жорсткої окупаційної політики, активізацію польського націоналістичного підпілля та радянського партизанського руху.

В квітні 1942 р. на околицях Львова (4-5 км. від шосе Львів-Київ біля с. Яричів Новий) члени ОУН-б провели другу конференцію, присвячену аналізу ситуації та визначенню стратегії організації в нових умовах. На засіданні були присутні 10 осіб, серед яких: М. Лебідь (Максим Рубан), І. Климів (Легенда), Мирон (Орлик), Я. Старух (Синій), З. Матла (Дніпровий), Д. Клячківський (Клим Савур), М. Степняк (Сергій), Турманович (Юрко, Косар).¹²

Серед рішень цього зібрання основними стали: підтвердження законності Акту 30 червня 1941 р., визнання за ОУН-б монопольного права бути єдиним політичним центром визвольної боротьби, необхідності збройного опору окупаційній владі. Вкотре було підтверджено, що основним фронтом для ОУН-б залишається «фронт боротьби з московським імперіалізмом». Тому передбачалося створення союзу «поневолевих народів СРСР». Першим кроком у цьому напрямку мали стати домовленості з польською стороною про спільну боротьбу проти СРСР або забезпечення їхнього нейтралітету. Тобто, першочерговим стратегічним завданням стала підготовка до створення власних збройних сил та боротьба з радянськими партизанами. Така позиція ОУН-б визначала майбутню збройну боротьбу на два фронти: проти німецької окупаційної та радянської влади.¹³

Під час проведення конференції виникла конфліктна ситуація. Фактично йшлося про заколот, який очолив І. Климів, намагаючись заарештувати М. Лебідя та інших членів проводу й особисто очолити організацію. Причиною такої поведінки стала непоступлива позиція урядуючого провідника ОУН-б стосовно необхідності негайно розпочати формування збройних підрозділів на Волині (на цьому наполягав крайовий провід). Спроба виявилася невдалою, І. Климів був усунутий з посади організаційного референта і виведений із складу Центрального проводу.¹⁴

Крайовий провід на Північно-західних українських землях найбільш активно підтримував думку про необхідність збройної боротьби, адже ініціативу на Волині перехопив Т. Бульба (Боровець). Потрібно було негайно

повернути собі позицію лідера і готуватись до антинімецького виступу. Важливим чинником стало зростання чисельності радянських партизанських загонів на Волині. В разі відмови чи затягування початку антинімецької боротьби населення регіону могло їх підтримати, а це створювало загрозу втрати контролю над великими лісовими масивами (потенційними базами повстанських підрозділів) та звуження соціальної бази визвольного руху.

Членами Крайового проводу було підготовлено три основні тактичні концепції: 1) «мілітарна» — передбачала створення 300-тисячної армії та боротьбу проти радянської влади, яка буде ослаблена війною, одночасно підготовка революції поневолених народів СРСР; 2) «еміграційна» — базувалася на твердженні, що більшовики ще сильні і створення збройних загонів спровокує репресії та невинуваті втрати, тому необхідно вивести основний склад ОУН на еміграцію, обмежитись політичною боротьбою і дочекатися розпаду Радянського Союзу; 3) «визвольна» — пропонувала зайнятися створенням та розбудовою армії, яка з позиції сили дала б можливість впливати на політику європейських держав, демонструвати наміри, обороняти населення від сваволі та терору окупаційної влади, польського підпілля, червоних партизанів¹⁵. Не чекаючи рішення ЦП ОУН-б, крайовий провід ПЗУЗ почав самостійно реалізовувати «визвольну» концепцію на Волині, починаючи з весни 1942 р.

Г. Стародубець у дослідженні «ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.)» стверджує, що навесні 1942 р. ОУН-б була цілком лояльною до німецької окупаційної влади, посилаючись на спогади Р. Петренко, С. Мудрика-Мечника, Є. Стахіва, які пояснюють пасивність організації внутрішньопартійною неузгодженістю у питанні необхідності антинімецької боротьби¹⁶. Ця теза може бути вірною лише у випадку визначення позиції представників Центрального проводу ОУН-б. Стосовно Волинського проводу вона не відповідає дійсності. Згідно німецьких документів, вже в травні 1942 р. спостерігалася активізація бандерівської організації в справі творення збройних підрозділів на Волині, проведення військової підготовки кадрів, антинімецької пропаганди, саботажу розпоряджень окупаційної адміністрації. В донесенні начальника поліції і служби СД від 22 травня 1942 р. наголошувалося, що на Волині бандерівці активно готуються до національної революції, характер їхньої діяльності носить антинімецький характер, основою для майбутньої української армії може стати українська поліція та міліція, де проводиться активна пропагандистська робота,

здійснюється військовий вишкіл у нелегальних школах. Згадується одна з них розташована в Клевані, де у кінці 1941 р. проходили спецпідготовку 25 осіб¹⁷.

Волинські реалії відрізнялися від галицьких більш жорстоким окупаційним режимом, наявністю збройних загонів Т. Бульби (Боровця), який задекларував власну боротьбу, як антинімецьку, і здобував дедалі більшу прихильність населення поширенням впливу червоних партизанів. Ці фактори стимулювали КП ПЗУЗ до початку активних дій. В 1942 р. на Волині формуються збройні підрозділи ОУН-б, які були схожі на стихійно створені групи самооборони. Для надання організованості цьому руху, відповідно до рішення військової конференції, проведеної на початку грудня 1942 р. у Львові, крайовому провідникові Д. Клячківському доручено зайнятися створенням військових відділів на Волині-Поліссі. Вибір регіону був не випадковим, адже, окрім сприятливих природних умов, населення вже було втягнуто до збройної боротьби в лавах Поліської січі, підтримувало ОУН і зазнавало репресій з боку окупаційної влади (знищено село Кортеліси на Ковельщині, масові розстріли в Цумані й Клобочині на Луччині та ін.), тероризувалося польським підпіллям. Це був етап створення самооборонних кушових відділів (СКВ). Основу цих загонів складали члени ОУН-б та симпатичні з місцевого населення. Поряд із цим здійснювалися і мобілізаційні заходи, організовувались старшинські та підстаршинські курси, нагромаджувалась зброя, закладалися бази продовольства, будувалися бункери та криївки¹⁸.

Восени 1942 р. крайовий провід ПЗУЗ звернувся до проводу ОУН-б із пропозицією розширити самооборонні кушові відділи до рівня мобільних збройних відділів, які могли б оперативного переміщуватися в ті райони, де була потреба. Для налагодження цієї роботи було направлено поручника В. Івахіва («Сонар», «Сом»), що був до цього часу командиром підпільної підстаршинської школи в Помор'ях. Восени 1942 р. з найкраще вишколених вояків самооборонних відділів Сарненщини було створено перший військовий підрозділ ОУН-б.¹⁹

Дискусійним питанням залишається дата створення загону. На думку М. Лебідя — це грудень 1942 р. Л. Шанковський вважає, що це осінь 1942 р. Волинський дослідник В. Дмитрук зазначає, що перший відділ було сформовано 14 жовтня 1942 р. на чолі з С. Качинським («Остапом»), а наступний — через кілька днів під командуванням І. Перегійняка («Довбешки», «Коробки»), згодом в районі Колок-Степань (командир «Ярема»), в Пустомитівських лісах («Дорош») і на Крем'яччині (командир «Крук»). Автор

схиляється до останньої версії, оскільки вона частково підтверджується німецькими документами, в яких зазначено, що 16 жовтня 1942 р. українські націоналісти зібрали велике збройне формування в районі Сарн, та наказом генерала Т. Чупринки від 14 жовтня 1947 р., в якому говорилося: «Минає п'ять років з того часу, як член ОУН Остап почав на Поліссі організовувати збройні групи для боротьби з окупантами України. Маленькі ці групки, борючись рівночасно з німцями й більшовицькими партизанами, дали початок новим формам революційно-визвольного руху — Українській Повстанській Армії»²⁰.

Перемога радянських військ під Сталінградом, а відтак — активізація партизанських загонів, які прибули з Білорусії і намагалися взяти під свій контроль територію Волині, діяльність польських формувань АК, загострення стосунків між польськими колоністами і українцями стали тими суспільно-політичними і військовими факторами зими 1942–1943 рр., які прискорили рішення проводу ОУН-б перейти до підготовки збройного виступу. Ініціатива крайового проводу ПЗУЗ була підтримана тодішнім «урядуючим» провідником ОУН-б М. Лебедем («Максим Рубан») і оприлюднена в спеціальному зверненні. Гостро постало питання про необхідність об'єднання націоналістичних сил в умовах боротьби на два фронти. Серед потенційних союзників були загоони Т. Бульби-Боровця, підрозділи ОУН-м, сформовані на південній Крем'янецьчині під керівництвом поручника Блакитного, Володимирщині — під командуванням поручника Білого, на Рівненщині — під командуванням поручника Волинця та загоони під проводом Т. Басюка (родом з с. Борецьки Лановецького району Тернопільської області), який діяв на південній Крем'янецьчині, головним чином у Лановецькому районі²¹.

Щодо останнього, то за своїми політичними переконаннями Т. Басюк належав радше до демократичного табору, оскільки був прихильником відродження УНР. Саме тому його загін певний час діяв, як самостійна бойова одиниця. Серед організаторів підрозділу слід назвати і «Доктора Славіна» (ім'я встановити не вдалося) — жителя одного із сіл Дамонецького району Тернопільської області. Ці молоді люди (віком 28 і 24 роки відповідно) сформували бойовий підрозділ чисельністю близько 80 осіб і напали на невеликі німецькі гарнізони, захоплюючи зброю, амуніцію і продовольство. Т. Басюк виробив власну політичну концепцію, близьку до бульбівської, і гучно назвав свій підрозділ Фронтом Української революції. Штаб підрозділу знаходився неподалік від сіл Червоне і Шпиколоси (Крем'янецький район Тернопільської області). Сюди було

перевезено викрадену у Крем'янці типографію разом з кількома її співробітниками і налагоджено випуск листівок, у яких ФУРівці називали себе українськими націоналістами, закликали населення до боротьби проти німців і наголошували, що створили організацію і загін для боротьби з окупантами²².

Таким чином, саме події, які відбувалися на Волині та Поліссі, стимулювали керівництво організації остаточно визначитись у питанні збройного опору окупаційній владі. Переломним моментом стала III конференція ОУН-б, яка проходила 17–21 лютого 1943 р. поблизу Олеська. В ній взяли участь 8 осіб: М. Лебідь, Р. Шухевич, В. Охримович, «Гармаш», «Косар», З. Матла, «Петро», М. Степняк²³. Основним рішенням стало визнання необхідності активних дій, хоча тактичні аспекти викликали бурхливу дискусію. Крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях М. Степаняк («Дмитро Дмитрів», «Сергій») пропонував об'єднати зусилля з іншими націоналістичними силами і організувати антинімецьке повстання, створивши коаліційний уряд. Однак перемогла позиція крайового провідника ПЗУЗ Д. Клячківського і військового референта проводу Р. Шухевича про необхідність спрямувати всі зусилля на боротьбу проти червоних партизанів та поляків, а по відношенню до німців зайняти позицію самооборони. В будь-якому випадку діяльність бандерівської організації значно активізувалась²⁴.

Підготовлена заздалегідь матеріальна база, нагромаджені запаси зброї робили можливим початок формування повстанської армії. Згідно з німецькими джерелами (оприлюднені А. Кентієм²⁵) у березні 1943 р. в розпорядженні бандерівської організації було близько 15 тис. гвинтівок, 1 550 пістолетів, 45 тис. гранат. Особовий склад вже існуючих на Волині підрозділів планувалося поповнити в першу чергу за рахунок активних членів ОУН-б, які служили в лавах української поліції, та шляхом проведення мобілізації місцевого українського населення. Поштовхом до активних дій став таємний наказ Центрального проводу ОУН-б від 20 березня 1943 р. про негайний перехід у лісові масиви та приєднання до повстанських загонів поліційних підрозділів дислокованих на Волині і Поліссі.²⁶ Вже наступного тижня Луцьк залишила районна та частина обласної поліції — всього 182 особи зі зброєю під командуванням «Рубашенка» (С. Коваль). Із м. Матієва комендант поліції «Лисий» (І. Климчак) вивів близько 200 озброєних людей. Аналогічна картина спостерігалася в інших районах Волині, а також в окремих місцевостях Галичини. Поліцією, що дислокувалася в Горохові, було захоплено місто, звільнено в'язнів з

тюрми та концтабору. Ковельська поліція в період 20–30 березня 1943 р. перейшла до УПА. 20 березня 1943 р. в містечку Бережці Крем'янецького району місцева поліція знищила німецький гарнізон (10 осіб) і перейшла на нелегальне становище, приєднавшись до повстанських загонів²⁷. Спроби запобігти таким діям призвели до збройних сутичок з німцями, але зупинити процес формування підрозділів УПА їм не вдалось. Загальна чисельність повстанських частин поповнилась 4–5 тис. добре озброєних та вишколених вояків²⁸.

Підтверджують інформацію про активне формування української національної армії в цей період і радянські джерела. Зокрема в спецповідомленні керівника УШПР Т. Строкача про діяльність українських націоналістів на окупованій території зазначено: «Отримано Українським штабом партизанського руху розвіддані про діяльність українських націоналістів за останній час відзначають великий рух націоналістів в районах Ковель, Голоби, Колки, Рожище, Маневичі (Волинської та Ровенської областей). Штаб українських націоналістів, прихильників Бандери [...] в двадцятих числах березня місяця ц. р. вислав вказівку про формування української національної армії за рахунок поліцейських, козаків і місцевих українців бандерівського та бульбівського спрямувань [...] Німецьке командування, дізнавшись про вказівки бандерівського штабу почало роззброювати, проводити арешти і розстріли української поліції. В. с. Павурин Маневицького району, Волинська область, поліція двох постерунків арештована і розстріляна. При спробі німців роззброїти поліцію в м. Ковель, останні вступили з німцями у бій. Вбито 18 осіб німців.

Поліцією звільнені всі заарештовані, а табори трудовинності розпущені»²⁹. Серед основних місць дислокації загонів українських націоналістів визначалися Волинський і Свинарський ліси. Саме в цьому напрямку відбувався рух поліційних підрозділів та цивільних осіб. Партизанський загін Шитова, що рухався з с. Косинки кожної ночі зустрічав групи по 50, 150 і навіть 400 осіб.

Процес формування збройних відділів ОУН у перші місяці відбувався швидко і масово. Підрозділи об'єднувалися в сотні, загони, групи. Наприкінці весни 1943 р. вже існували відносно великі повстанські формування чисельністю 500–800 вояків.

Ставши на шлях творення власної повстанської армії, бандерівське керівництво мусило визначити своє ставлення до загонів УПА — Поліська січ Т. Бульби-Боровця, адже вони намагалися опанувати територію Волині. Результатом зустрічей, про які йшлося вище, стали домовленості про

можливість об'єднання та спільну назву збройних підрозділів — УПА. Однак, небажання визнати ОУН-б єдиним проводом українського народу призвело до протистояння і намагань з боку бандерівської організації силою приєднати бульбівські та мельниківські загони.

Впродовж березня—квітня 1943 р. відбулося об'єднання збройних відділів ОУН-б і колишніх поліцейських підрозділів в єдину військову структуру-УПА під керівництвом Головної команди (ГК УПА). В травні 1943 р. її очолив військовий референт проводу ОУН-б на ПЗУЗ В. Івахів («Сом», «Сонар»), а після його загибелі (13 травня 1943 р. біля с. Деражне на Рівненщині) — крайовий провідник Д. Клячківський («Охрім», «Клим Савур»). Військовим штабом, впродовж весни—зими 1943 р., керував В. Сидор, а потім — Л. Ступницький («Гончаренко»)³⁰.

Збільшення чисельності особового складу військових підрозділів відбувалося надзвичайно швидко. Якщо в квітні 1943 р. нараховувалося близько 10 тис. повстанців, то в червні 1943 р. — 20 тис. вояків (саме таку кількість визначив Т. Строкач у доповідній записці, адресованій М. Хрущову і датованій 15 вересня 1943 р.)³¹ Очевидно, така динаміка пов'язана з процесом примусового приєднання загонів Т. Бульби (Боровця) та ОУН-м до УПА. На нашу думку, восени 1943 р. кількісний склад УПА зріс до 30–40 тис. за рахунок формувань з представників інших національностей (звільнених радянських військовополонених). Велику кількість неукраїнського складу повстанців відзначали у звітах й партизанські командири. Зокрема, О. Сабуров 15 лютого 1944 р. доповідав УШПР, що 40% вояків УПА не є українцями. Серед них називалися інгуші, осетини, черкеси, татари і навіть росіяни³². Що ж до українського складу повстанської армії, то, згідно зі свідченнями одного з командирів УПА Є. Басюка («Чорноморець»), станом на 1944 р. галичани становили 60%, волиняни і поліщуки — 30%, наддніпрянці — 10%³³.

Загальна чисельність УПА в період 1944–1945 рр. досі не встановлена. Дослідник із США П. Содоль називає цифру 25-30 тис. вояків у 1944 р. Такої думки дотримувався і А. Кентій. Головний командир УПА В. Кук стверджував, що ця чисельність складала понад 100 тис. повстанців, П. Мірчук — більше 200 тис.³⁴

Точаться суперечки і навколо кількісного складу територіальних військових одиниць УПА. А. Кентій визначає його для УПА-Північ у межах від 12 до 16 тис. в 1944 р. Його підрахунки частково підтверджуються показами заарештованого восени 1944 р. Є. Басюка (начальник штабу з'єднання УПА-Схід «Холодний Яр»), який свідчив про існування 12–13 тис. вояків

(за відомостями станом на червень 1944 р.). Далі в документі йшлося про 50 тис. втрати УПА-Північ з лютого по червень 1944 р. та наявність 82 тис. вояків у складі УПА-Захід³⁵. На думку автора, кількість, визначена А. Кен-тієм, значно занижена і могла відповідати дійсності лише наприкінці 1945 р. Підставу для корегування кількісного складу УПА-Північ дають інші радянські документи. Зокрема, у звітній доповіді секретаря обкому КП(б)У «Про боротьбу з бандами Українсько-німецькими націоналістами в Ровенській області» за період з лютого 1944 р. по лютий 1945 р. в області було проведено 2 109 чекістсько-військових операцій, в результаті яких було знищено 45 великих «бандформувань» УПА та 83 боївки СБ ОУН. Далі в документі наводиться кількість убитих та заарештованих повстанців, а саме: втрати УПА — 15 298 вояків убито, 18 066 — заарештовано, 6 913 — з'явилося з повинною. Таким чином, загальна кількість втрат підрозділів УПА-Північ, які діяли в межах Рівненської області, лише за один рік складала 40 277 вояків³⁶.

Статистика Волинської області виглядає скромніше. Станом на 13 вересня 1944 р. було вбито більше 2 000 вояків УПА, заарештовано 2 100 вояків, здалося владі 1 200 вояків. Загальна кількість втрат складала близько 5 300 повстанців.³⁷ В інформації першого секретаря Волинського обкому КП(б)У М. Профатілова, озвученій на засіданні пленуму Волинського обкому КП(б)У 31 жовтня 1945 р., кількість втрат ОУН і УПА станом на 20 жовтня 1945 р. складала 30 262 особи, з яких убито 8 684 особи, заарештовано та захоплено в полон 8 499 осіб, затримано членів ОУН 1 948 осіб, банд посібників 2 661, з'явилося з повинною 8 470 осіб. Загалом ліквідовано 148 підрозділів та груп УПА, залишилося знищити 430 підрозділів та 27 боївок.

Отже, за неповними даними лише з двох областей, де діяла УПА-Північ, її втрати у боях з підрозділами Червоної армії та НКВС наприкінці 1945 р. становили 70 539 вояків. Таким чином, кількісний склад цих формувань в 1944 р. повинен був налічувати більше 70 тис. вояків. Правильність таких підрахунків підтверджується і німецькими джерелами, які нараховують близько 90 тис. вояків УПА станом на літо 1944 р.³⁸

М. Хрущов у листі до Й. Сталіна (датованому червнем 1945 р.) наводить наступні дані: «За період від дня звільнення західних областей від німецьких загарбників до 1 червня 1945 року було вбито бандитів — 90 275, взято в полон — 93 610 і з'явилося з повинною — 40 395».³⁹ Тобто, загальна кількість втрат становила 224 280 осіб.

В листі М. Підгорного до ЦК КПРС, датованого 25 вересням 1956 р., загальні втрати українських націоналістів за період 1944–1945 рр. визначені

в кількості — 150 тис. убитими, 103 тис. арештованими, 203 тис. членів їхніх родин вислано до Сибіру. Тобто, більше 253 тис. осіб. Невідповідність даних та величезні кількісні показники викликають сумніви у вітчизняних істориків щодо їх достовірності. На думку автора, це могло бути наслідком уточнення статистики силових відомств, задіяних у ліквідації ОУН і УПА, або бажання М. Підгорного підкреслити визначну роль і особисті заслуги М. Хрущова, а в його особі й Компартії України, у боротьбі з українським націоналізмом. Адже, чим більшою була загроза відновленню радянської влади та суверенізації України, тим вагомішою видається заслуга нового лідера СРСР в її ліквідації.

Таким чином, є підстави вважати, що загальна чисельність УПА складала близько 150 тис. вояків навесні 1944 р., з яких УПА-Північ налічувала близько 70 тис., а УПА-Захід більше 80 тис. осіб. Не викликає сумнівів і теза про масовий характер національно-визвольного руху на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни.

¹ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 327. — Т. 4. — Арк.1–3.

² Державний архів Волинської області (далі — Держархів Волинської області). — Ф. 1021. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 1, 3, 24.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп.1. — Спр. 87. — Арк. 2.

⁴ Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. — Т. 1. / Збирач та упорядник В.Косик. — Львів: 1997. — С. 38–49.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп.22. — Спр. 76. — Арк. 12.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 36–37.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 37.

⁸ Держархів Волинської області. — Ф. 1021. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 22.

⁹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 5. — Арк. 194.

¹⁰ Данилюк М. Повстанський записник. / М. Данилюк. — К.: 1993. — С. 60.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 11.

¹² ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 327. — Т. 4. — Арк. 16.

¹³ Державний архів Рівненської області (далі — Держархів Рівненської області). — Ф.Р.-30. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 13, 28–30, 48–52.

¹⁴ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 327. — Т. 4. — Арк. 19.

¹⁵ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943- перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. / За ред. С. Кульчицького. К.: 2005. — С. 161.

¹⁶ Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. — Т. 24. // Ідея і чин: Орган проводу ОУН, 1942–1946: передрук підпільного журналу / Від. ред. Євген Штендера; співред. Юрій Маївський. — Торонто-Львів: 1995. — 592 с.; Мечник С. Шляхами підпілля революційної ОУН. Причинки до історії / С. Мечник. — Львів: «Фелікс ЛТД», 1997. — 144 с.; Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони: повість мого життя / Євген Стахів. — К.: «Рада», 1995. — 318 с.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп.22. — Спр. 76. — Арк. 8–9.

¹⁸ Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М.В. Коваль. — К.: 1999. — С. 152.

¹⁹ Історія українського війська 1917–1995. / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. / Упорядник Я. Шашкевич. — Львів: 1996. — С. 509.

²⁰ Дмитрук В. Вони боролися за волю України. У 3 т. — Т. 3. / Участь ОУН і УПА у національно-визвольній боротьбі українського народу в 1941-1956 рр. за матеріалами Волині і Полісся / В.Г. Дмитрук. — Луцьк: Вид. обласна друкарня, 2006. — С. 68; Патриляк І.К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // УДЖ. — 2004. — № 5. — С. 87.

²¹ Михальчук В. На грані двох світів (До громадського профілю Тимоша Басюка-Яворенка) // Самостійна Україна. — 2000. — Січень-березень. — С. 42–50.

²² ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 6. — Арк. 67–68.; Держархів Тернопільської області. — Ф. 3432. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1.

²³ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 327. — Т. 4. — Арк. 17.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 1–6.

²⁵ Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. — К.: 1999. — 287 с.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр. 253. — Арк. 62.

²⁷ Держархів Тернопільської області. — Ф. 3432. — Оп.1. — Спр. 6. — Арк.2.

²⁸ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. / За ред. С. Кульчицького. — К.: 2005. — С. 165.

²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 220. — Арк. 25–27.

³⁰ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. / За ред. С. Кульчицького. — К.: 2005. — С. 168.

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 523. — Арк. 92.

³² ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 263. — Арк. 251.

³³ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 4. — Арк. 63.

³⁴ Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 83.; Соболев П. Українська Повстанська Армія. 1943-1949. Довідник. — Ч. 1. — Нью-Йорк: 1994. — С. 48.

³⁵ Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. — К.: Інститут історії України НАН України. 1999. — С. 77–78.

³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп.23. — Спр. 923. — Арк. 11–16.

³⁷ Там само. — Спр. 922. — Арк. 19.

³⁸ Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. — Т. 5. // Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 3: Споми́ни учасників. / Документи і матеріали. / Від. ред. Євген Штендера; співред. П. Потічний. — Торонто: 1984. — С. 218.

³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 861. — Арк. 6.

ВІДДАНІСТЬ УКРАЇНИ: ТРУДИ Й ДНІ МАРІЯНА КОЦЯ

Визначний просвітитель, видавець, меценат, громадський діяч — Маріян Павло Коць народився 29 червня 1922 року в м. Львові. Восени 1939 р. тоді гімназист-книжник зважився на відчайдушно-рішучий крок. Охоплений жахом від побаченого на вулиці окупованого радянськими військами Львова (спроба згвалтування жінки офіцером), він вирішив тікати з міста й з допомогою провідника перейшов радянсько-польський кордон. На польській стороні хлопець зустрів чи не половину своїх однокласників.

Хоч М. Коцю було заледве сімнадцять, він став учителем, директором української школи на Підляшші, мав уроки з різних дисциплін, бо вчителів не вистачало. На новому місці із здивуванням відкрив, що багато з людей не знали навіть своєї національності, знали лише, що вони православні. «Але вже після другої чи третьої лекції дітям я зумів їм передати національну свідомість, яка, я вважаю, мусить бути притаманною кожній нормальній людині. І як же я радів, коли ввечері, йдучи по селу, чув, як дітлахи навчають своїх батьків і дідів співати рідних пісень...», — розповідав він М. Слабошпицькому.

В охопленій війною Європі, володіючи англійською, німецькою та польською мовами, хлопець був залучений на роботу до Головної квартири американської зони. В 1945–1947 рр. завідував Бюро статистики й оперативних рапортів Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (ЮНРРА), у 1947–1948 рр. працював у Міжнародній організації в справах біженців (МОБ).

Емігрувавши в США 1952 р., проживав у Нью-Йорку та поблизу міста. Працював напочатку фабричним бухгалтером, з тим, ставши фінансистом, очолював кооперацію «Самопоміч» у Джерсі-Сіті, був віце-президентом «Центрального українського кооперативу Америки». Паралельно з фінансовою кар'єрою розгортав просвітницьку діяльність як голова Фондації української академії наук, екзильний директор Інституту східноєвропейських досліджень імені В. Липинського, співзасновник Українського соціологічного інституту (США).

М. Коць — редактор низки періодичних видань у США: «Наша громада», «XXI століття», «Голос діаспори», добродій і член організації «Друзі Харкова» та ін.

Багато зробив М. Коць як видавець. «Я був зацікавлений у виданні книжок в Америці не лише через те, що відчував потребу, як зрештою, й

кожна нормальна людина, працювати й заробляти собі на життя в комфортних умовах, їздити, подорожувати (хоча для мене, як з'ясувалося, це не головне). Важливішим для мене — і нехай це не видається вам гучними словами — завжди було (і досі!) зробити в цьому житті щось особливе, потрібне для людей, значне...», — згадував він.

Прагнучи до втілення в життя ідеї піднесення національної культури, М. Коць зініціював і став благочинним видавцем творів літератури й мистецтва зокрема праці: «Українські народні мелодії» (Т. 2–6, Торонто — Нью-Йорк, 1967–1971) Зіновія Лиська. Сьомий том того ж видання (Торонто — Нью-Йорк, 1981) був видрукуваний вже в його власній — першій офсетній українській друкарні на сході Америки. Він видав книгу Олександера Кошиця «Релігійні твори. За ред. З. Лиська» (Нью-Йорк, 1970)». За його підтримки побачила світ книга З. Лиська «Піонери музичного мистецтва в Галичині» (Львів — Нью-Йорк, 1994), Петра Одарченка «Леся Українка: розвідки різних років» (Київ, 1994), підручник для вищих музичних закладів Лідії Корній «Історія української музики» (У 3-х ч. Ч.1–2, Київ — Харків — Нью-Йорк, 1996–1998), Марії Зобенко «Українське небо Олесея Гончара: Есеї, студії, полеміка» (Львів, 2003), О. Федорука «Пластика Петра Капшученка» (Київ — Нью-Йорк, 2004) та багато інших.

М. Коць фінансував видавничу справу у Львові, Харкові (журнал «Бережіль»), Києві (підручники «Українська музична енциклопедія»). Іванна та Маріян Коці стали фундаторами міжнародного конкурсу «Київ-Музик Фест». Перший конкурс відбувся 1992 р. Метою та умовою його проведення було те, що участь у змаганні могли брати лише твори на українську тематику. Подружжя Коців сплачувало переможцям свої іменні премії. Добročинець М. Коць був обраний почесним членом Спілки композиторів України, почесним громадянином м. Дубно.

Упродовж років Маріян та Іванна Коці допомагали «Українській газеті», «Кур'єру Кривбасу», журналу «Борисфен» та ін.

М. Коць фінансував видання значної кількості книг наукового і науково-популярного плану з історії України. Наводимо лише деякі з них: «Конституційні акти України 1917–1920» (Київ, 1992); Мацьків Теодор. «Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті» (Нью-Йорк — Львів — Київ — Мюнхен, 1993); «Наше минуле» (Київ, 1993); Марочко В.І. «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929)» (Київ, 1995); «Марра Мунді: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя» (Львів — Київ — Нью-Йорк, 1996); «Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932)» (Львів — Нью-Йорк, 1998); Висоцький С.О. «Київська писемна школа X–XII ст.» (Львів — Київ — Нью-Йорк, 1998);

«Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р.: Протоколи і стеногр. пленар. засідань: Зб. док. і матеріалів» (Київ — Нью-Йорк — Філадельфія, 1999); Слабошпицький Михайло. «Українські меценати: Нариси з історії української культури» (Київ, 2001, 2006) тощо.

Велику увагу приділяв М. Коць виданню книг з історії національної трагедії українського народу — голоду-геноциду 1932–1933 рр. Фундатор Асоціації дослідників голодоморів в Україні [АДГУ] Володимир Маняк у зверненні «Поновімо справедливість» спогадував: «Кілька років тому, коли ми з дружиною Лідією Коваленко почали роботу над Книгою–Меморіалом «33-й: Голод» і десятком рядків повідомили про це зі сторінок «ЛУ» [«Літературної України». — О.В.], у нашій стократно зрослій щоденній пошті трапився конверт із закордонним штампелем. Незнайомий нам добродій зі Сполучених Штатів Америки запитував, чи не придадуться, бува, до нашої сумної книги знімки, зроблені того страшного 33-го року іноземними спостерігачами. Невдовзі ми одержали й пакет зі знімками, від погляду на які терпло серце. Сьогодні кожен, хто розгортає чорну і важку Книгу–Меморіал, бачить ці фотодокументи разуючої викривальної сили.

Серед ініціатив подружжя Коців — оголошення творчого конкурсу на проект пам'ятника жертвам голодомору 1932–1933 рр. в Україні. ...Наведу гіркий рядок з листа пана Маріяна: «Період більшовизму досі не простудійований, його жертви необчислені, страждання призабуваються...».

В жовтні 1998 року М. Коць розповідав в інтерв'ю головному редактору газети «Самостійна Україна»: «... Я народився у Львові. Наша родина голоду не переживала. Вперше я довідався про це від одного українця, який утік від більшовицького режиму. Але в пам'яті якось не затрималося [...] Вже в еміграції довідався, що над темою українських голодоморів працює в Америці комісія на чолі з професором–істориком [Джеймсом Мейсом. — О.В.]. Але я не мав ніякого відношення до того. Я вважав, що це є один із таких виняткових в нашій історії моментів, який не можна забувати, аби наступні покоління знали про це і розуміли. А для цього тільки треба знати про причини голодоморів. В сьогоднішніх умовах над темою відверто працювати не можна, і вона виглядає трошки завуальовано. Старше покоління відходить, тому матеріали треба збирати якнайшвидше. Коли я познайомився з подружжям Маняків, передав їм деякі із своїх матеріалів і фотографій. Багато з них поміщені в книзі «Голод 1932–1933 рр. в Україні».

[...] Тема голодоморів мене настільки вразила, що я вже не міг залишатися осторонь роботи Асоціації. Дивує мене, що Асоціація не має ніякої підтримки від властей імущих, що вони не усвідомлюють не тільки злочин, а й той факт, який мав би цілком змінити наше мислення і зробити його всенародним, а не тільки груповим чи вузькопартійним.

Тут брак політичного мислення. Вона вважає, що замовчуючи голодомор, вона гладить по шерсті сатану, який спричинив голод. Але це не виправдання. Адже нація, яка хоче бути гідною нацією, а не тільки народом, бо народ може згинуть, а нація виживає, мусить викривати злочини, заподіяні їй народу. Ми мусимо жити, а якщо ми не усвідомлюємо навіть такого факту як голодомор, ми самоліквідуємося. Нас якраз до того спрямовують.

Покладати надію на те, що в еміграції буде продовження українства, не варто. Тим більше, третє покоління частково самоліквідується. Тому це треба робити тут, в Україні. Крім того, і в Україні, і в еміграції є особи, які нині покладають напрям світової політики, а самі в недалекому минулому були планувальниками голодоморів. Звичайно, вони не зацікавлені в тому, аби ця проблема висвітлювалася.

Подивимося на Німеччину. Скільки німці вже повернули за той Голокост, який вони зробили з євреями. А в Україні ніхто і думати не сміє про якесь відшкодування.

[...] Працювати над цим навіть у нашій Асоціації дуже тяжко, але не робити цього — це непростий гріх перед народом і нацією», — підкреслив М. Коць.

М. Коць — один із засновників Асоціації дослідників голодоморів в Україні. На установчому з'їзді (в червні 1992 р.) його обрано членом Ради Асоціації, представником Ради в діаспорі (США).

Палкий патріот України — М. Коць впродовж десятиліть вів активну діяльність за визнання на світовому рівні голодомору 1933 р. геноцидом українського народу, звертаючись до президентів, церковних очільників різних країн. Лідія Коваленко–Маняк — Голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні, в інтерв'ю кореспонденту журналу «Сучасність» 1993 р. зазначала: «Ми маємо тісні зв'язки з багатьма ентузіастами в діаспорі. Насамперед хочу назвати видавця із Сполучених Штатів Маріяна Коця, справжнього подвижника, який 1983 року організував у своїх краях таке вшанування пам'яті жертв українського голодомору, що тамтешні люди досі пам'ятають. Він звертався нещодавно з цього приводу до президентів Буша (старшого) та Кравчука». В листі до Папи Римського Івана Павла II-го М. Коць писав: «Цього року сповняється п'ятидесятиліття від несусвітнього виморення голодом семи мільйонів українців. Злочин, перед яким бліднуть найбільші злочинці, а найбільш відомі світові, у порівнянні, виглядають актами півгуманності. Бо, чи ж можна придумати більш бестіяльську смерть, як конфіскату всякої поживи у найбільш родючій країні Європи й старанно допильнувати виконання голодомору? Чи зісипування півмертвих у яри, в котрих вони догасали? [...] Уклінно прошу Вашу Святість нагадати світові про голодомор семи мільйонів українців, про наші претенсії до цього світу, бо тільки Ваша Святість можуть зрушити сумління сучасного людства, починаючи від Католицької

Церкви й усіх Вірних, особним Пастирським Листом доручити в одну неділю листопада чи грудня вшанувати пам'ять заморених голодом жертв мого народу. Тільки Ваша Святість можуть звернути увагу некатолицьких Церков, державних мужів вільного світу, представників Об'єднаних Націй, діячів культури, працівників масової інформації, бо всі вони співвинні у замовчуванні цього прежахливого злочину–злочинів, якого дослідження вимагають державних фінансувань і співдії. Кожноденно молитиму Всевишнього Господа, аби оце моє письмо дійшло до рук Вашої Святости, знаючи, що грандіозні струси сумління робляться тільки за Божим благословенням».

1999 р. у спонсорованому ним виданні «Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали» М. Коць зазначав: «...Живемо в епосі, коли нашим обов'язком є утвердження самотності через єдність, співдружність, ініціативність, національну гідність. Голодомори в Україні мусять увійти в історію усіх націй світу, а це станеться щойно тоді, коли ми самі житимемо пам'яттю про цей сатанинський період нашої історії».

З голодоморознавчої тематики М. Коцем опубліковано чимало книг. Це: «Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали» (Київ — Нью-Йорк, 1996); «ЧОРНІ ЖНИВА: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи. Спогади. Списки померлих)» (Київ — Харків — Нью-Йорк — Філадельфія, 1997); «Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція, Київ, 27 травня 1997 р.: Матеріали» (Київ — Нью-Йорк, 1998); «Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах» (Київ — Нью-Йорк, 1999); «Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. науков.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали» (Київ — Нью-Йорк, 2000); «Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення» (Переяслав-Хмельницький — Київ — Нью-Йорк, 2000); Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. «Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу». Вид-ня 2-е, допов. (Київ — Нью-Йорк, 2000); Моцний А.П. «Страшна правда голодомору» (спогади про голодомор 1932–1933: художньо-автобіогр. повість (Львів, 2000); «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик. Випуск перший» (Одеса — Львів, 2001); «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. науков.-теорет.конф., Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали» (Київ — Нью-Йорк, 2003); «Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні)» (Київ — Львів — Нью-Йорк, 2003); Наніїв П. «Лозинава труна: Біогр.-худож. повість» (Київ — Нью-Йорк, 2003); «Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі» (Харків — Нью-Йорк — Львів, 2006) і довгий ряд інших.

«... Мене часто запитують, чи багато книжок я видав? Зараз це важко сказати, бо я не ставив перед собою такої мети — обліковувати», — писав М. Коць. — Свого часу чимало було видано в США, ну, а коли постала незалежна Україна, то я став видавати літературу тут. Перша моя книжка в Україні — це спомини колишнього мера Харкова — Олександра Платоновича Семененка «Харків, Харків... (Спогади емігранта)». — (Нью-Йорк, 1976). Вона мала добрі відгуки. Ну, а якщо звернутися до виданих книжок, то їх може набратися понад 200. Це, в основному, історія, художня література, мистецтво [...] Та особливо мене хвилює тема голодоморів, і не лише 1932–1933, а й 1921–1922, 1946–1947 років. Адже подумати тільки, скільки вигинуло тоді людей — фізично здорових, морально чистих. Це ж який потужний генофонд ми втрапили. Вже побачили світ декілька книжок на цю болісну для мене тему [...]

Я належу до Асоціації дослідників голодомору США і також фінансую її. Взагалі питання голодоморів для мене дуже болюче, я вже казав про це й казатиму ще, бо, скільки житиму, ніколи не збагну того феномена, коли подібний знищує собі подібного, і дуже прикро, що ні з боку уряду, ні з боку держави я не бачу достатнього зацікавлення і бажання викрити й засудити ці ганебні винищення людей тодішньою комуністичною партією.

Всі видані мною книжки не розраховані на прибутки і повернення коштів. Я їх роздаровую, або передаю до бібліотек. До речі, я маю величезну домашню бібліотеку (понад 6000 томів), яку ми з дружиною вирішили передати в Україну, до Львова у бібліотеку імені Василя Стефаника».

М. Коць був членом редколегій низки книг, журналів «Березіль» у Харкові та «Борисфен» у Дніпропетровську. Активний учасник цілого ряду конференцій, автор наукових статей з історії й культури України.

В доповіді «Голодомори й наше майбутнє» на міжнародній науковій конференції «Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки» (Київ, 27 травня 1997 р.) М. Коць зазначав: «Самої діяльності, навіть якщо вона пов'язана з внутрішнім покликанням і вродженою працелюбністю, інколи не вистачає для усвідомлення важливості нашого земного покликання. За щоденними навантаженнями, пригніченням, або навіть успіхами завершуються шляхи людини. Досягнуті пости на урядовому, церковному чи світському рівні дуже часто мають ознаки поверховості й так оцінюються після залишення постів самими ж діячами, а що ж говорити про їх історичну тяглість і будучність. Бувальщиною, матеріальні здобутки не є виключною метою життя людини. Щасливішими є ті, які живуть не для себе, а присвячують, віддають повністю кожен денний труд з думкою про потреби інших. Вони аналізують чергування цих вимог і розв'язують діловістю, шляхетністю ці питання отим затурканим, знахабнілим, доволі рідко також шукаючим нових шляхів для повернення у русло людяності, шляхетності й тим же до всесвітньої розв'язки існування на цій землі людини.

Історія сучасності ушасливила українську людину. Сам факт відновлення української державності зобов'язує кожного українця до надпотужної активності. Але тут не менш істотним мусить стати послідовність у плануванні й витримка в дії. Це сьогодні не так легко, бо ж заради самозбереження, часто для себевищення чи досягнення особистої незалежності, й тут, і на поселеннях (у діаспорі), доводилось служити тим, які не шанували української нації, виробляли шляхи її ліквідації, або, принайменше, цілковитого приниження. Гладження по голівці, запевнення майбутнього услужливим і їхнім нащадкам вилонило навіть т.зв. [так звану] провідну верству, яка самопоставила себе в перші лави зверхників, активістів, які намагаються надавати напрям нашій історії. Хоч, дивлячись оком шляхетності, бачимо продовження минулого, — напушеності, зверхності над людиною, приниження й зведення загалу до рядів невільників — слуг — рабів.

Питання голодоморів в Україні 1921–23, 1932–33, 1946–47 років не може бути легковажне, чи оправдане, щоб не виносити й не нагадувати населенню ці страхіття, аби тільки займатися тепер сучасними потребами, реформами. Таке мислення зубожнює історію, відбирає у нації право на історичну самопізнавальність, відвертає діячів усіх рівнів сучасного духовного й світського життя від пізнання найважливішого періоду в нашій історії. Загину кільканадцять мільйонів наших батьків, сестер і братів, які погибли у найлютіший спосіб — голодовою смертю».

В слові «Від видавництва» до наукового видання «Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих)» (Київ — Харків — Нью-Йорк — Філадельфія, 1997) Маріян П. Коць, звертаючись до дослідників геноциду українського народу, підкреслював: «Самозрозуміло, що документи й свідчення повинні мати пряме відношення до фактів: хто, коли, що, як, чому, де, скільки вчинив чи постраждав. Це в першу чергу, а вже опісля сила почувань і переживань жаху. Тому бажаним виконувати гуманітарну місію радимо звертатися за консультаціями до Асоціації дослідників голодоморів. Тільки наша активна праця й переборювання інколи непосильних перепон може дати історичний плід, який забезпечить істину історії українського народу. Ми є й будемо тими, які вирішили заповнити прогалину у світовій історії людства й познайомити всі народи із найбільшим замовчуваним злочиним — голодомором-геноцидом 1932–33 років в Україні».

Зі сторінок газети «За вільну Україну» 1998 р. М. Коць від імені Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні звертався із закликом «до кожного, хто страждав і вижив в той час, передавати запис власних свідчень про голодомори» й подавав свою власну адресу в США, прохаючи надсилати свідчення про голод 1932–1933 рр. до представництва Асоціації.

М. Коця обрано почесним членом Асоціації дослідників голодоморів в Україні.

Подружжя Коців вирізнялося широкою доброчинністю. Так, М. Коць з початку 90-х років ХХ ст. як повноважний представник Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей займався відродженням будинку Мазепи, оголосивши збір коштів на реставрацію будівлі. Провідне місце серед представників української діаспори посів М. Коць у створенні «Фонду Івана Мазепи» й «Музею гетьманства», (відкриття якого відбулося 11 березня 1993 р.). Меценат зробив значний внесок у музейну збірку, придбавши для неї документи, твори мистецтва, предмети козацької старовини, сприяв подальшому встановленню фондів і бібліотеки.

Коштом М. Коця була видана книга співробітника Музею Володимира Панченка «Гербовник міст України» (Київ — Нью-Йорк, 1996). Ним же був замовлений відлитий у бронзі пам'ятник Івану Мазепі, затим урочисто встановлений на батьківщині гетьмана восени 1994 р., в селі Мазепинці Білоцерківського району Київщини.

М. Коць допомагав у справі перевезення посмертної гіпсової маски Симона Петлюри до України. У Філадельфії вона зберігалася понад 30 років. М. Коць за сприяння Генерального Консульства України в Нью-Йорку та Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (Київ) фінансував її перевезення, і 24 липня 2002 р. маска була офіційно передана Музею гетьманства на довічне зберігання. Меценат придбав для фондів Музею матеріали, що належали родині Симона Петлюри, Голови Директорії УНР, які надійшли від Олександри Сірополко з Чехословаччини (фото С. Петлюри, його листи, фото і листи його дружини Ольги Бельської та дочки Лесі, а також кілька малюнків дочки). Дякуючи М. Коцю та П. Лимаренку (Філадельфія), колекція петлюріани Музею гетьманства є однією з найкращих в Україні.

Фінансував меценат в 1990–ті роки придбання першого комп'ютера, сприяв телефонізації приміщення музею.

Доброчинність не була для мецената легкою справою. Часто виникали, здавалось б, непереборні труднощі. Як, приміром, з намаганням подарувати Україні привезену із США друкарню. Кілька місяців тривало його протистояння з митними бюрократами. Нарешті він пригрозив: «Завезу друкарню до Угорщини, а там, беручи подарунок, перепон не чинитимуть і подякують належно». Митники здалися, дозволили Україні прийняти подарунок щедрого мецената.

М. Коць став одним з ідеологів Ліги українських меценатів. Часто приїжджав (більше 40 разів) до України, але зовсім не як турист, а доброчинець

з гуманітарним вантажем. Багато зробив М. Коць як член дирекції «Фонду допомоги дітям Чорнобиля», представник освітньої програми Фундації «Діти Чорнобиля».

Меценат — жертводавець 250 тис. американських доларів на комп'ютерні системи для шкіл України. Привозив комп'ютери в Донецьк. Бував у школах, щоб упевнитися, що на тих комп'ютерах навчаються діти. Школа-інтернат в м. Артемівську на Донеччині одержала від нього десятки контейнерів з одягом. М. Коць — почесний член шкільної Ради школи-інтернату м. Артемівська.

Живучи десятки років в еміграції, М. Коць свято вірив у своє повернення в Україну, вірив, що буде потрібний українському народу. «Пригадую такий випадок, коли надавали мені американське громадянство. Одержуючи паспорт, попросив, аби записали в ньому, що я українець. Мені відповіли, що такої національності не існує. Коли я почав наполягати, мене запитали, в якому саме місті я народився. Я відповів, що у Львові (а Львів тоді належав Польщі). «То ви — поляк», — сказали мені. Але я відповів, що я українець. І коли черговий раз мій паспорт було відкладено, я подякував за турботи і категорично відмовився від громадянства взагалі...», — розповідав М. Коць М. Слабошпицькому.

Україна високо цінувала велику самовіддану діяльність свого сина. М. Коць — кавалер державних нагород — орденів «За заслуги» 3-го, 2-го й 1-го ступенів (1998, 2005, 2007 рр.) за вагомий особистий внесок у справу повернення в Україну культурних цінностей, дослідження голодоморів в Україні, привернення уваги міжнародної спільноти до визнання голодомору 1932–33 рр. актом геноциду українського народу, активну громадську діяльність з метою вшанування пам'яті жертв народної трагедії. 2002 р. Українською православною церквою (Київського патріархату) М. Коця відзначено орденом Св. Володимира. За саможертвувну благодійну діяльність в справі національного відродження Ліга українських меценатів присудила М. Коцю премію імені Є. Чикаленка.

Приймаючи 2008 р. «Орден Лева» за визначні заслуги перед рідним містом, відомий український меценат промовив: «Кожного дня я працював щиро і повністю віддано. І саме це дало мені щастя дожити до моїх років і побачити Незалежність».

Поховавши у США дружину, яка довгі роки хворіла на лейкемію й померла в квітні 2002 р., М. Коць у 2004 р. приїхав на постійне проживання в Україну. Віддав кошти від продажу нерухомого майна на благодійні проекти. А колекцію картин і бібліотеку подарував Львівській національній науковій бібліотеці імені Василя Стефаника НАН України. У рідному місті Львові отримав українське громадянство.

2 березня 2011 р. земне життя М. Коця завершилось. Поховано М. Коця, за його заповітом, в Україні на Личаківському цвинтарі м. Львова.

Схиляємо голови перед пам'яттю справжньої Великої Людини — чесної, порядної, відданої справі незалежності України, відродженню історії, культури, пам'яті жертв тоталітаризму.

ЛІТЕРАТУРА

Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.

Веселова О.М. До питання створення Асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і Установчий з'їзд (1983–1992 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. праць. — Вип. 6. — Київ, 2002.

Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). — Київ, 2007.

Веселова О.М. Коць Маріян. Енциклопедія історії України. У 10 т. Т. 5. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. — Київ, 2008.

Веселова О., Кульчицький С. Життя і Вічність Маріяна Коця // День. — 2011. — № 55. — 30 березня.

За вільну Україну. — 1998. — 2 червня; 3 листопада.

Загайкевич Марія. Конкурс імені Маріяна та Іванни Коць // Культура і життя. — 1995. — № 45. — 22 листопада.

З ініціативи Маріяна Коця // Народна газета. — 2000. — № 23.

Коць М. Вони глядять по шерсті сатану // Самостійна Україна. — 1998. — № 36–38. — Жовтень.

Музей гетьманства // www.search.com.ua/.../getman-museum.kiev.ua/; www.getman-museum.kiev.ua

Президент України вручил более 50 орденов в связи с седьмой годовщиной независимости Украины // Факты. — 1998. — 26 августа.

Промовляє пам'ять голоду // Народна газета. — 2000. — № 3 4.

Свобода. — 2002. — № 36. — 6 вересня.

Слабошпицький Михайло. Українські меценати: Нариси з історії української культури. — Київ: Вид-во М.П.Коць: Ярославів Вал, 2001.

Слабошпицький Михайло. Чоловік, завжди схожий на себе // Літературна Україна. — 2006. — 2 листопада;

Слабошпицький Михайло. Українські меценати: Нариси з історії української культури. 2-ге вид., допов. — Київ: Вид-во М.П.Коць: Ярославів Вал, 2006.

Слабошпицький М. Його світле ім'я: Пам'яті мецената Мар'яна Коця // Літературна Україна. — 2011. — 10 березня.

33-й: ГОЛОД: Народна Книга–Меморіал. — Київ: Радянський письменник, 1991.

Федорук Олесь. Мар'ян Коць — видавець // Українське слово. — 1998. — 9 липня.

Демченко Тамара (Чернігів)

РЕЦЕНЗІЯ НА ВИДАННЯ
«Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років
Свідчення. У двох книгах /
Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев,
відповідальний редактор В. Смолій. — К.: ВД «КАЛИТА»,
2009. — Кн. перша. — 936 с.; Кн. друга. — 920 с.»

У 2010 р. виповнилося двадцять років від часу оприлюднення результатів дослідження, яке, на нашу думку, не отримало належної оцінки української громадськості. Йдеться про так званий вашингтонський тритомник свідчень людей, які пережили голодомор (Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for the Commiss. by J.E.Mace and L.Heretz. — Washington, D.C.: U.S. G.P.O., 1990. — 3 vols.). 2008 року ці документи вийшли друком в Україні під назвою «Великий голод в Україні 1932–1933 років. У IV т.»: до свідчень очевидців — емігрантів з України, зібраних впродовж 1983–1984 рр. для Комісії Конгресу США, додався Звіт Конгресово-президентської Комісії США про голод в Україні. Це була вдала спроба зробити доступним для всієї читаючої і мислячої України перший системний корпус свідчень про голод, зібраний і опрацьований згідно з вимогами перспективного наукового методу «усна історія».

Безпосереднім наступником вищеназваної традиції стало видання, підготовлене фундаторами Асоціації дослідників голодоморів в Україні авторами-упорядниками Володимиром Маняком і Лідією Коваленко-Маняк: «1933–й: Голод: Народна Книга–Меморіал / Київ: Радянський письменник, 1991. — 584 с.»

Рецензоване видання, що побачило світ у 2009 р., є логічним продовженням праці американських та українських дослідників голодомору 1932–1933 років в Україні саме шляхом «усної історії». Ініціатор створення книг — автор-упорядник Олександра Веселова.

На титулі обох книг три грифи: Асоціації дослідників голодоморів в Україні, Фундації українського геноциду й Інституту історії України Національної академії наук України. До складу редколегії видання увійшли Станіслав Кульчицький, Левко Лук'яненко, Василь Марочко, Микола Міщенко, Олександра Веселова, Олександр Нікілев, Валерій Смолій (відповідальний редактор).

З американським зібранням ці книги поєднує принцип упорядкування свідчень — не територіальний, як загалом прийнято в Україні, а персональний, згідно з алфавітним порядком прізвищ чи імен, в разі, коли респонденти не хотіли називати своє прізвище, свідків. Самі упорядники вважають, що це демократичний принцип «рівноправ'я та поваги до кожної особистості» (Кн.1, С.31). Безумовно, що кожен із принципів відбору та впорядкування свідчень має свої плюси й мінуси. Але в цьому випадку ми маємо змогу не прив'язуватися до тієї чи іншої області, а оцінити масштаби трагедії в рамках усієї України. Достовірність спогадів підтверджується кількісно (ми нарахували 1368 осіб, котрі свідчили про пережите, або в інший спосіб висловили своє ставлення до подій 1932–1933 рр.), і вказівкою на географічне розташування того чи іншого села чи міста, інколи декількох місцевостей, які, проте, не виходять за межі УСРР. Люди згадували про лихоліття у рідному краї, горе, що спіткало їхню родину, близьких, сусідів, але в сукупності виявилось, що подібні речі існували скрізь.

Як укладався цей збірник? Очевидна заслуга в його появі активістів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Дякуючи їхнім зусиллям, упродовж тривалого часу накопичувалися свідчення, дані добровільно небайдужими до минулого та майбутнього свого й нащадків людей — мешканців сіл та міст України. Деякі спогади писалися задовго до перебудови і зберігалися в родині по смерті респондента. Значна частина свідчень була подана у вигляді листів, зокрема, вміщено лист, адресований В. Маняку (Кн.1, С.737–738). Частина свідчень була надрукована у центральних газетах національно-демократичного спрямування чи місцевій пресі. Складається враження, що чимало представників насамперед з числа сільської інтелігенції, не чекаючи на офіційний дозвіл і вказівки зверху, а керуючись власним сумлінням, почуттям відповідальності перед нащадками, збирали спогади, записували те, що самі пам'ятали. Один з респондентів — учитель з Дніпропетровщини — так образно обґрунтував своє бажання зафіксувати свої спомини: «Я не побудував палаців, не зробив наукових відкриттів, не бачив виверження вулканів і спустошуючих землетрусів, а страхіття голоду і війн пережив, то хай хоч це залишиться слідом мого сумного життя» (Кн.1, С.456). Можна стверджувати, що й інші свідки свідомо чи підсвідомо керувалися такими ж почуттями, коли заходжувалися ворушити минуле. Чудово, що до рецензованих книг увійшли й матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Голодомор 1932–1933 років — геноцид

сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать», яка відбулася у листопаді 2003 р. у Києві. Тим самим упорядники підкреслили наступність поколінь.

Квантитативний аналіз оприлюднених свідчень дає уявлення про тих, хто став респондентом опитувань, автором дописів і кореспондентом місцевої преси, дозволив опублікувати мемуари. Із 1255 авторів 360 не вказали року народження, тому ми будемо оперувати числом 895. Вікова група респондентів від 1885 до 1917 рр. народження склала 269 осіб (30%); 1918 — 1928 рр. відповідно 583 (65%); від 1929 й далі — 43 особи (5%). Звичайно, тих, що народилися до 1900 р. було небагато — 9 осіб. Переважна більшість у першій віковій групі люди, котрі народилися у 1909 — 1917 рр.

Якраз ці дані є переконливим доказом, що й в Україні вдалося «ухопити» й зафіксувати розповіді людей, які на час колективізації, розкуркулення, «хлібовикачки», голодомору, були дорослими і змогли, опираючись на життєвий досвід, показати, як ламали хребет українському селу, змушуючи його до невлавних і неприйнятних для більшості селян методів господарювання, показати страждання очима дорослих або юнаків та дівчат. Т. Якименко (1906 р. народження, жив на Київщині) був одним із тих, кого «призначили для репресій». Він утік з дому, але хату й подвір'я розграбувала «група на чолі з московським уповноваженим». Мати залишилася в пустій хаті й незабаром померла (Кн.2, С.866). Читаючи спогади, бачиш обличчя по-старечому беззахисних, мудрих, просвітлених своїми стражданнями останніх живих свідків великої, немилосердно жорстокої історії ХХ століття. На схилі віку для них відкрилася вся глибина наруги над людьми, яким відмовляли навіть у гідному похованні. «Збирали по хатах померлих, кидали в бричку; викопували яму, скидали померлих туди і заривали їх», — ці спогади В. Шубенко, 1913 р. народження, із села на Дніпропетровщині (Кн.2, С.823), як рефрен, повторюються у багатьох свідченнях, роздумах, вболіваннях і звучать як вирок комуністичній тоталітарній системі.

Найбільша група респондентів — тодішні діти й підлітки, чиє дитинство було затьмарене страшними подіями — арештом чи загибеллю батьків, пошуками шматка хліба чи чогось їстівного, спостереженнями за вмираючими родичами й сусідами, усвідомленням неминучості власної смерті, страхом перед людоїдами, крадіями, довічними образами на злочинні дії активістів, влади. Багатьом судилося розпрощатися з усією ріднею і доживати віку самотиною.

Чимало людей розповідали про страхіття геноциду зі слів батьків, дідусів і бабусь. Як виявилось, системі не вдалося остаточно знищити

зв'язок поколінь — у багатьох родинах десятиліттями жили перекази про ті страшні роки. Привертають увагу також поетичні твори, щоденникові записи. У другій книзі вміщені фрагменти із щоденників Петра Панча за 1933–й рік. Так трапилося, що у червні того року письменник перебував у с. Пирого на Полтавщині. Пирогоми тоді там і не пахло. Автор зафіксував смерть безіменної жінки прямо на ріллі, смерть блакитноокого безпритального хлопчика Павлушки, його товариша по нещастю Микити (Кн.2, С.276–277). Здається, наявність голоду мало у кого викликала сумніви, питання ставилося по-іншому: змусити селян вступати до колгоспу будь-якою ціною. Як казав один одноосібник: «В колгосп нам, звичайно, треба йти, бо вже не те, що беруть за горло, а й дірочку в горлі роблять, щоб і дихати вже ніяк було» (Кн.2, С.280).

Значну інформацію для роздумів дає і територіальний вимір свідчень. Виявилось, що переважна їх кількість зафіксувала факти голодування, насильства, масової смертності у Подніпров'ї, тобто, згідно з сучасним адміністративно-територіальним поділом України, якраз у тих областях, що розташовані на правому та лівому берегах великої ріки. Чимало записів зроблено у Дніпропетровській області — близько 20% від загальної кількості свідчень. З одного боку, це свідчить про високу активність інтерв'юєрів саме в цьому краї, але, віддаючи належне усім, хто упродовж багатьох років записував свідчення, варто задуматися: чому тут люди охоче йшли на контакт, розповідали про пережите, коли в інших областях часто відмовлялися від спілкування. Річ у тім, що у Подніпров'ї голод набув воістину жахливих масштабів, відтак пам'ять про нього виявилася особливо тривкою і щемливою. Якщо проаналізувати дані про кількість записів, зроблених у тій чи іншій сучасній області, то виявиться, що лівова їх частка припадає на Київську, Черкаську, Полтавську, Кіровоградську, Дніпропетровську, Запорізьку, Херсонську — 971, або 79,5% від числа тих, хто вказав місцевість, де пережив голод. Звичайно, у визначення теперішньої адміністративної приналежності може вкратися й помилка, бо менш за все респондентів цікавили переділи і перерозподіли населених пунктів у складі областей та районів. Їхньою метою стало донесення правди про пережиті за голодовки муки.

Дніпро для України — це не лише найвизначніший географічний орієнтир, на його берегах розгорталися вузлові події української історії, проходило формування ядра етносу, а згодом й української нації. Отже, виходить, що найсильніший штучний голод був спровокований якраз там, де знаходився центр українського народу. Здається, що вороги знали: Дніпро — серце України, тож і цілилися саме в нього.

Зміст оприлюднених свідчень, як і слід було сподіватися, є не чим іншим як узагальненою картиною народних страждань, які розтяглися на декілька років, бо люди постійно згадували і колективізацію, і розкуркулення, і безкінечні реквізиції хліба, овочів, інших продуктів, які й призводили до трагічних наслідків у житті тієї чи іншої селянської родини, сіл, і зрештою вилилися в апокаліптичне, поза межами людського розуміння й сприймання винищення хліборобського стану всієї України. Усі ці дії супроводжувалися насильством, грабунком, знущанням над неповинними дітьми, літніми людьми. Тому незалежно від того, є чи нема у свідченнях прямого осуду системи, яка породила цю жорстокість, очевидці сприймають голодомор як злочин проти українського народу. Ця ідея проходить червоною ниткою через усі свідчення, вона об'єднує й прості розповіді сільської бабусі, й насичені роздумами й узагальненнями розлогі свідчення представників української інтелігенції. А. Лисогоря, 1918 р. народження, із Дніпропетровщини, свідчила: «В 1933 р. зробили власті хлібовикачку. В колгосп люди не хотіли йти. Зерно ховали в погребі, закопували в землю. У нашій сім'ї під час голоду 1932–1933 рр. помер батько і троє дітей із десяти. Люди лежали мертві під дворами, ховати їх не було кому, адже самі ходили пухлі» (Кн.1, С.745). У цих рядках власне й викладені головні складники пережитого людом. Свідки, котрі спромоглися отримати освіту, прагнули узагальнити відому їм із власного досвіду і тих розмов, що точилися в селі, інформацію. Перевісник вищеназваної оповідачки Д. Каленик, зазначив, що в його рідному селі на Уманщині напередодні революції 1917 р. нараховувалося 1225 дворів. «За далеко не повними даними в селі повністю вимерло 60% населення, тобто понад 3 тисячі людей, що майже в 16 разів більше загиблих у війну» (Кн.1, С.519). У багатьох розповідях зафіксовано чимало драматичних і трагічних епізодів, кривавих подробиць тогочасного повсякдення.

Колективна пам'ять українського народу зберегла і сльози голодної дитини, і відчай матерів, і божевілля людоїдів, засудила хижу й брутальну природу тодішніх активістів, зафіксувала нещадність влади в цілому та її окремих представників, їхню ворожість до людей, але виокремила й дорогоцінні прояви людяності й милосердя, показала наочну різницю між цінностями фальшивими й ціною шматка хліба.

Заслуговує на увагу та обставина, що упорядники книг зробили вдалу спробу створити колективний портрет зачинателів руху за збирання свідчень, які довгий час залишалися в тіні. Йдеться про рядових цього всенародного руху, бо дякуючи саме їм, була впорядкована не одна збірка

свідчень. В. Артикула (Бережина), 1928 р. народження, згадував: «Записувати імена померлих від голоду в 30-х роках я почав одразу після смерті генсека компартії Л. Брежнєва. Мене залякували, але я на те не звертав уваги. Під час президентства М. Горбачова розпитувати стало вільніше. Мені в цьому згодом допоміг фронтовик війни з німцями Іван Андрійович Коломієць» (Кн.1, С.61). Ці два патріоти посприяли масовому збору свідчень у рідному селі. У рецензованих книгах вміщено 23 свідчення мешканців с. Старі Бабани Уманського району Черкаської області. Завдяки зусиллям ентузіастів (зазвичай, це були сільські вчителі) були проведені опитування у с. Вербки Павлоградського району (14 свідчень) та с-щі Губиниха Дніпропетровської області (15 свідчень), с. Стави Кагарлицького району Київської області (33 свідчення), с. Куковичі Менського району Чернігівської області (15 свідчень). До збірника увійшли також узагальнені блоки інформації про долю сільських мешканців, упорядковані на основі пошукової роботи на місцях. Так, були оприлюднені матеріали І. Городинця — вчителя-пенсіонера із с. Безпальче Драбівського району Черкаської області (Кн.1, с.337–340).

Суттєвою заслугою упорядників текстів є, на нашу думку, спроба вийти за часові рамки і показати ставлення до жертв далекого 1933 р. на початку 1990-х років, коли формувалися принципово нові підходи оцінок до тоталітарного режиму. Виявилось, що це був болісний і суперечливий процес. Інформація, яка міститься у статті Л. Балан (Вінницька обласна вечірня газета, 30 травня 1992 р.) змушує по-новому подивитися на ці події. Йдеться про те, що нові «господарі» села та їхні нащадки не бажали відновлення справедливості й не хотіли повернути законним власникам хату, незаконно відібрану ще у 1930 р. (Кн.1, С.84–90). А це означає, що потреба в оприлюдненні правдивих матеріалів про голодомор була та й залишається гострою.

Варто вказати й на деякі недоліки даного видання, які утруднюють використання матеріалів збірника у дослідницькій роботі. Відомі друковані органи «Голос України», «День», «Освіта України», звичайно, не потребують коментарів, але місто, де видається газета «Перемога» треба було б назвати. Добре було б уніфікувати за можливості й інформацію стосовно інтерв'юєрів, бо у багатьох випадках вказано тільки прізвище особи, яка записала свідчення. Нарешті, розуміючи, що упорядники були вкрай обмежені в обсязі видання, хотілося, щоб у ньому були вміщені й державні документи про вшанування жертв трагедії на різних етапах становлення України як незалежної держави, тоді б чіткіше вимальовувалися перспектива та

історичне значення збирання й оприлюднення усних свідчень про голодомор.

Загалом ця велика й складна праця, на нашу думку, є цілком успішною. Сподіваємося, що рецензовані книги посядуть гідне місце у колі джерел про велику трагедію українського народу — геноцид голодом.

Слід зауважити, що книги підготовлені до друку на громадських засадах безоплатно і безгонорарно, видані виключно завдяки зусиллям О. Веселової — члена Ради Асоціації дослідників голодоморів в Україні та М. Міщенко — голови Фондації українського геноциду.

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
ФАКТИ, СУДЖЕННЯ, ПОШУКИ

Міжвідомчий збірник наукових праць

Засновано 1991 р.

Випуск 20

Верстка та оригінал-макет — *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 01.12.2011. Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. 27,8. Обл. вид. арк.24,0.
Тираж 300. Зам. 35-2011 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.